

КЪРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

10

Къараланы А. И., Борлакъланы Д. Б.

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

X классха окъуу китаб-хрестоматия

БИРИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЁЛЮМЮ,
ЧЕРКЕССК, 1975

Къарачай литератураны бу табакха кирген история-сы бла джазыучулары чыгъармалары, бир къауум чыгъармадан юзюкле къарачай тил бла литературада, облоно 1974 джыл бегитген джангы программаланы тамалында джазылгъандыла эмда джарашдырылгъандыла.

Малкъар джазыучулары джашау эмда чыгъармачылыкъ джоллары ачыкълауда малкъар литератураны хрестоматиясындан материалла бла литературоведни Тёппе упу Алимни илму ишлери хайырландырылгъандыла.

ЛИТЕРАТУРАНЫ ЛЕНИНЧИ ПАРТИЯЛЫКЪ ПРИНЦИПИ

В. И. Ленин.
«Партийная
организация
и партийная
литература»

Джангы социалист литератураны теориялыкъ тамалын В. И. Ленин алгъы бурун «Партийная организация и партийная литература» (1905) деген статьясында, аны ызы бла «Материализм и эмпириокритицизм» (1908 — 1909) деген уллу философия ишинде джарашдыргъанды. 1920 джылда пролеткультланы биринчи Бютеуроссия съездине джазылгъан «О пролетарской культуре» деген резолюцияны проектинде, Октябрь революцияны ал джылларында джазылгъан талай ишинде социалист литератураны юсюнден къайтарыб айтады.

В. И. Ленинни литератураны партиялыкъ джоругъун ачыкълагъан «Партийная организация и партийная литература» деген статьясы 1905 джылда, биринчи орус революцияны кёзююнде бош чыкъмагъанды. Бу джыллада пролетариатны эмда аны партиясыны орус азатлыкъ кюрешде башчылыкъ ролю ачыкъ белгили болгъанды. Бу кёзюуде литераторгъа партиячы болуу демеклик, хакъ ашауну, политика эзилиуню тубюнден кутхарылыр ююн, бютеу халкъгъа керти джолну кёргюзген, алчы, революцион классны джанына ачыкъ, туура кёчюу деген магъананы тутханды.

Джазыучугъа партиячы болмакълыкъ ишчи классны идеологиясын ангылауду, анга разы болууду, социализмни идеяларын, социалист идеалны алыуду, халкъны сыйюудю, аны жанлы болууду, хар иши бла халкъны революцион ишине, революцияны хорламына болушууду.

Сёз былайда джазыучуну джамагъат оюмунда кесгинлик, аны кюрешген класслагъа, революцион пролетариатны алчысы болуб тургъан партиягъа къарамында ачыкъ белгилилик керек болгъаныны юсюнденди. В. И. Ленин социалист джамагъатны литература-сыны баш принциплери партиялыкъ бла халкъгъа къуллаукъ этюдю деб бегитеди.

В. И. Ленин «Партийная организация и партийная литература» деген статьясында, пролетар литератураны магъанасын толубелгилегени бла биргелей, литература бютеу пролетар ишни

бир кесеги болгъанын, партия литературагъа эс бѣлгенлей, болушханлай туругъа керек болгъанын ачыкълайды.

В. И. Ленинни статьясы искусство бла литератураны юсюнден джюрюген буржуй-интеллигент къарамгъа къаршчы джазылгъанды.

Буржуй джамагъатда литература, искусство бийлик этген класслагъа бойсунганын, ол классла кеслерине къуллакъ этмеген литератураны унамазлыкъларын ангылатады, буржуй джамагъатда хар джазыучу кеси, не суйсе, аны джазаргъа эркинди, искусство, литература класс излемден бир джанындады деген теорияла ётюрюк болгъанларын терен ачыкълайды.

Буржуй джамагъатда бийлик этген классла ишчи халкъгъа зорлукъ этгенлерин кёрюб болмай, аланы терслеб джазгъан адамгъа ол джамагъат ёмюрде да джол бермегенди. Анга шагъатлыкъ — орус джазыучуну Н. Г. Чернышевскийни, тюрк джазыучуну Назим Хикметни, ингилиз джазыучуну Байронну джашауда сынагъан затлары.

В. И. Ленин, джамагъатда джашаб джамагъатны ишине къатышмай туругъа боллукъ тюлдю, деб джазгъанды.

«Партийная организация и партийная литература» деген статьясында былай джазгъанды В. И. Ленин: «Литература партиялыкъ магъанада болургъа керекди. Буржуй къылыкъларгъа къаршчы, буржуй саудюгерчи, арыш-беришчи басмагъа къаршчы, буржуй литература карьеризм бла индивидуализмге, «джюйюсханлыкъ анархизмге» эмда хайыр табаргъа тырмашыугъа къаршчы, социалист пролетариат литературада партиялыкъ принципни салыргъа керекди, ол принципни ёсдюруге эмда аны, мадары болгъанча, тамам толу эмда бузулмазлыкъ формасы бла джашауда бардыргъа керекди». Андан ары да былай айтылады статьяда: «Ол эркин литература боллукъду, не ючюн десенг, аны тизгинлерине хайыр излеу бла карьера тюл, социалист идея, урунганлагъа джан басыу тохтаусуз джангы, дагъыда джангы кючлени джыйгъанлай турлукъдула.

Ол эркин литература боллукъду, не ючюн десенг, ол эсирикликден къутургъан героинялагъа, эригиб, ашагъанларын ичлерине сыйындыралмай инджилиб тургъан «огъаргъы он минглеге» къуллакъ этерик тюлдю, ол къуллакъ этерикди къралны джыгырыгы, аны кючу, келир заманланы иеси боллукъ миллионла, он миллионла бла саналгъан урунганлагъа. Ол адам улуну революцион оюмуну эм джангы сёзюн, социалист пролетариатны сынамын кюндеги иши бла байындыргъан эркин литература боллукъду...»

Партияны революцион практикасы литераторланы творчестволу ишлерине уллу болушлукъ этеди, ол творчестволу иш а, — дегенди Ленин, — революциягъа болушхан этеди.

Революцион сёзю джашауда хорлаб баргъанын Ленин партия организация бла партия литератураны бирлешгенинде кёргенди.

Коммунист партияны политикасын бардырыуда кѳуру теория-лы ишледен, агитациядан, пропагандадан сора да литература критиканы, публицистиканы, суратлау творчествону уллу магѳанасы болгѳанын, бу ишлени бир-биринден айырылмазлыкѳ байланыуларын ангылатханды В. И. Ленин.¹

Литература ишлени башха партия ишле бла бирлигин кѳргюзе, литератураны кесича башхалыкѳлары кѳб болгѳанын да эсгертеди В. И. Ленин: пролетариатны партиялыкѳ литература ишлерин партияны башха ишлери бла шаблонлу тенглешидириб кѳояргѳа боллукѳ тюлдю. Литература энчи инициативагѳа, энчи фахмугѳа, акѳылгѳа, билимге, фантазиягѳа, формагѳа эмда магѳа-нагѳа кенг эркинликни баджарыргѳа керекди.

Бизни джазыучуларыбыз чыгѳармаларын коммунист партиялыкѳ суратлау метод бла—социалист реализмни джолу бла джазадыла.

Партияны членини эмда член болмагѳан литераторланы да джангы джамагѳат кѳуарар ючюн кюрешинде халкѳгѳа болушлукѳ бериулерине, кеслерини фахмуларын ѳсдюрюуге партияны практикасы, аны идеясы сѳзсюз уллу болушады; башха джол бла ишлеген джазыучула ѳмюрге кѳралмазлыкѳ, билалмазлыкѳ терен затланы бизни литераторларыбыз уста суратлайдыла.

Партиялыкѳ литература деген бла халкѳлыкѳ литература деген бир магѳананы тутадыла. Не ючюн десенг, бизни совет литература халкѳны иннетин, излемин кѳргюзеди, миллионла бла салангѳан урунган адамлагѳа кѳуллукѳ этеди. Ол себебден совет литература халкѳ бла байланыбды. Халкѳны джашау болуму тюрленнгени, джангыргѳаны сайын ол кесине джангы сюжетле, совет адамланы халилеринде джангы шартла табады.

Совет литератураны бу тукѳум тюрлениуюне историялыкѳ тюрлениу дейбиз.

Партиялыкѳ магѳанасындан таймай, бизни литература совет халкѳны хаман аллына уруб баргѳан джашауун реалист формада суратлайды. Ол себебден совет литературада коммунист идеал ючюн кюрешген джангы геройну образы уллу орун алады.

Оптимист, джашаууну алапат кѳрген, коммунист иннет сингген совет литература бла искусствону бек уллу идея-юретиу магѳанасы барды, ала совет адамны джангы дуня ишлер халиде ѳсдюредиле. Ала кѳб миллион адамны кѳууанчлы этерге, учундурургѳа, аланы излемлерин, сезимлерин эмда акѳылларын айтыргѳа, аланы иннет байлыкѳларын ѳсдюрюрге, намыслы юрениулерини мадары болургѳа керекдиле.

КПСС-ни Программасы
бла XXIV съездни
материалларында
совет
литератураны терен
магѳанасыны юсюнден,
халкѳны джашауунда
литература кесине
кѳаллай орун
алгѳаныны юсюнден
айтылгѳаны

¹ В. И. Ленин. ЧТДж. 12 т., 104 бет.

Литература бла искусствону ёсюулерини баш джолу халкыны джашауу бла байламны бегитиуду, социалист джашаууну байлыгын, кёб тюрлюлюгюн тюз халда, уста суратлаб кёргюзюуду, джангылыкны, керти коммунистликни учунуб, ачык суратлауду, джамагъатны алгъа барыууна тыйгъыч болгъан затланы барысын айгъакълауду»,¹ — деб джазылгъанды КПСС-ни Программасында.

Совет литература бу уллу, сыйлы борчун тамамлы толтурады. Совет литератураны аллына тохтаусуз джангы ишле, джангы суратлау иннетле салынганлай турадыла.

КПСС-ни XXIV съезди Октябрь социалист революциядан берн джангы историялыкъ биригиу — совет халкъ — эм джангы иннет тюрсюню болгъан совет адам ёсгенди деб чертгенди. Аны бла биргелей съезд литератураны аллына джангы суратлау борчла, джазычула кеслерини творчестволары бла джууаб берирча соруула салгъанды.

XXIV съезд бизни къралыбызны не джаны бла да ёсюмюню перспективаларын бегитгенди. Ала джангы тематиканы, сюжетни, джашауда ёсюб баргъан джангы адамны хали шартларын дженгил сезе билген джазычулагъа не затха артыкъ бек эс бёллюклерин кёргюзедиле.

«Съезд социалист джамагъатны тин байлыгын къурауда литература бла искусствону ёсюб баргъан магъанасын белгилейди. Совет халкъ болумну тюз суратлагъан, уллу суратлау кюч бла коммунист идеяланы бегитген чыгъармала джазылырын излейди.

Литература, искусство ишледе партия кесини политикасында Ленин айтхан партиялыкъ, халкълыкъ принциплеге таянады. Социалист реализмни тамалында джарашдырылгъан формала бла стиллени не къадар кёб тюрлю болурларыны джанындады партия. Партия джазычуну фахмусуна, аны коммунист излемге айланган творчествосуна, бизни ёсюм джолубузгъа чырмау болгъан затлагъа кечмеклик салмаууна мийик багъа береди»², — деб джазылгъанды партияны XXIV съездини резолюциясында.

Бизни коммунист джамагъат къураб баргъан къралыбызны джашауунда литератураны магъанасы джамагъатны хар джангы этапы бла бирге ёсюб баргъаныны юсюнден КПСС-ни XXIV съездинде Л. И. Брежнев былай айтханды: «Бизни джамагъат коммунизм къурауну джолунда ёсюб баргъаны бла биргелей, литература бла искусствону да совет адамны дуниягъа къарамын, намыс ангысын, тин культурасын ёсдюрюуде магъанасы ёсюб барады. Ол себебден партия бизни литератураны, искусствону иннет магъаналарына эмда аланы джамагъатда орунларына тохтаусуз

¹ Совет Союзу Коммунист партиясыны Программасы. Политиздат, 1974 дж., 131 бет.

² КПСС-ни АК-ни Отчет докладыны юсюнден Совет Союзу Коммунист партиясыны XXIV съездини Резолюциясы. Политиздат, 1971 дж., 23 бет.

акъыл бѣлгенлей турады... Ленинчи партиялыкъ принципге кѣре, биз кесибизни борчубузну суратлау творчествовону не тюрлюсюню да ёсююн коммунизм ишлеуню уллу, халкъ ишине къатышырча этгенде кѣргенбиз.

Ётген бешджыллыкъда бизни литература, театр, кино, телевидение, сурат салу искусство, музыка совет адамлагъа кѣб сейирлик, фахмулу, жангы затла бергендиле. Реалист джорукъда, партия позициядан къараб, бизни халкъны ётген эмда бусагъат джашауун къошмай, кемликлени да кѣлтюртмей суратлагъан, адамланы коммунист халиде юретиуде, коммунист джамагъат къурауда бек магъаналы проблемалагъа уллу эс бѣлген жангы чыгъармала бла постановкала чыкъгъандыла.

...Джазыучу совет халкъны сейирлик, кѣб гранлы джашаууна не къадар джууукъ болса, ол къадар аны джолу творчестволу джетишимлеге тюз болады, онгуна айланады.

Литература бла сурат салу творчествода отчет джыллада ленинчи тема айырылыб уллу орун алгъанды. Ленинни юсюнден сейирлик романла, пьесала, кинофильмле чыкъгъандыла...

Бютеу республикалада, СССР-ни халкъларыны онла бла тиллеринде, миллет формаланы джарыкъ кѣб тюрлююгюнде литература бла искусствону деменгили ёсюб баргъанлары уллу разылыкъ береди.»¹

Ата джуртну сыйын кѣлтюре билирге, аны бла ёхтемленирге — совет адамланы бу халда юретиу литератураны баш излеми болургъа кереклисин чертеди съезд эмда патриотлукъ тема литература бла искусствону талай чыгъармаларында тыйыншы орун алгъанын кѣргюзеди.

Суратлау творчествовону кѣб энчиликлери болсала да, литература кесини ёсюм джолунда халкъны история излеминден, аны джашауундан айырылыб болмазлыкъды, деб чертгенди партияны XXIV съезди.

Ол кѣз бла къараб, съезд, литератураны джетишимлерине багъа берген бла биргелей, джетишмеген джерлерин да хыртлагъанды: магъанасы сай, формалары джарашмагъан чыгъармала алкъын иги кесек болгъанларын, джазыучула кеслерини, тенглерини чыгъармачылыкъ ишлерине джууаблы къараргъа керек болгъанларыны юсюнден Отчет докладда бек ачыкъ айтылыннганды.

Съезд литератураны болумун игилендириуде критиканы къаты джууаблылыкъын чертгенди, партияны джолун таймай бардырыргъа, кемликлеге хатер салмазгъа, литераторла бла адебли сѣлеше билирге, суратлау байлыкъны чыгъаргъан адамлагъа сакъ къараргъа деб борч салгъанды .

¹ Л. И. Брежнев. Совет Союзу Коммунист партиясыны XXIV съездине партияны Ара Комитетини Отчет доклады. Политиздат, 1972 дж., 107 бет.

Съезд джазыучулагъа коммунизм къурауну джангы кѣзююунде совет халкъны, артыкъ да ишчи классны джашауун терен билирге, буржуй идеологиягъа къаршчы кюрешни литература кюч бла къаты этерге борч салгъанды.

XXIV съездни литератураны ёсюмюнде магъанасы къуру джазыучулану творчество ишлерине къарагъан бла кълмайды. Совет литература съезд салгъан уллу ишлени: бизни къралыбызны экономика эмда политика кючюн бегитиуню, совет халкъланы бирикдириуню, социалист къралланы шохлукъларын ёсдюрюуню — бу затланы толтуруугъа тыйыншлы къатышады.

Социалист джамагъатны биригиуон бегитир ючюн кюреште миллет литератураланы бир-бири бла байламларын кючлю этерге керекди, деб совет литераторланы бойнуна борч салгъанды съезд.

«СССР къуралгъанлы 50 джыл толгъанына хазырланыуну юсюнден» бегиминде КПСС-ни Ара Комитети совет культураны социал тамалын былай ачыкълайды: «Онла бла миллетлени эмда ууакъ халкъланы келишиулеринде излемле бла муратланы, тырмашыу бла ишлеуню, бизни къарнаш союзубузда тохтаусуз болуб тургъанча, аллай бузулмазлыкъ бирчалыгъын, аллай тин джууукълукъну, бир-бирине ийнаныу бла къайгырыуну бютеудуния история алкъын бир заманда да кърмегенди».¹

КПСС-ни Ара Комитетини «Литература-суратлау критиканы юсюнден» бегиминде (январь, 1972 дж.) литература бла искусствону бизни джамагъатны тин джашауунда, совет адамны юретиуде, ёсдюрюуде уллу магъанасы болгъаны чертиледи.

Бусагъатдагъы суратлау процессни шартларын, иннетин терен сюзюб, ленинчи партиялыкъ, халкълыкъ принциплени не джаны бла да бегитирге, совет искусствону идея-эстетика джаны бла ёсюмюне болушургъа, буржуй идеологиягъа къаршчы болуб кюреширге борчлуду литература-суратлау критика, деб айтылады КПСС-ни Ара Комитетини бегиминде. Литература-суратлау критика джазыучуну идея къарамын кенгертирге, аны джазыучу усталыгъын ёсдюрюуге болушургъа керекди.

Марксист-ленинчи эстетиканы традицияларына таяна, аланы ёсдюре, кенгерте, литература-суратлау критика чыгъармалагъа идея багъа бериуде тамамлы, социал тинтиуде терен къарамлы боллургъа борчлу болгъаны бла биргелей, чыгъармаланы эстетика джаны бла да тыйыншлы боллукъларын излерге керекди, джазыучулану фахмуларына, аланы творчество излемлерине сакъ, аяулу кѣз бла къараргъа борчлуду, деб чертиледи КПСС-ни Ара Комитетини бегиминде.

¹ «Совет Социалист Республикаланы Союзу къуралгъанлы 50 джыл толгъанына хазырланыуну юсюнден» КПСС-ни АК-ни 1972 джыл 21 февралдан бегими, М., Политиздат, 1972 дж., 17—18 бетле.

1. Джангы социалист литератураны теория тамалын В. И. Ленин кесини кыйсы чыгармаларында салганды?

2. В. И. Ленинни «Партийная организация и партийная литература» деген статьясы орус революцион кыозгалыуну кыйсы историялы кезююнде чыгыб, аны кыйсы излемлери бла байланыбды?

3. Литератураны ленинчи принцип — партиялыккыны маганасын ачыккылагыз. Социалист литература кыйла шартлы болургга керекди дегенди В. И. Ленин?

Литератор партиячы болургга керекди дегенни сиз кыйла анылайсыз?

4. В. И. Ленинни джамагъатда джашаб, джамагъатны ишине кыатышмай туургга боллукк тюрдю деген тезисини маганасын ачыккылагыз.

5. Суратлау литератураны спецификасыны (энчи шартларыны) юсюнден В. И. Ленин не айтханды?

Социалист литература кыйла шартлы болургга керекди дегенди В. И. Ленин?

6. КПСС-ни Программасы бла партияны XXIV съезди литераторлагга кыйла борчла салгандыла?

7. Литература ишлени ирилдендирюде КПСС-ни Ара Комитетини «Литература-суратлау критиканы юсюнден» бегимини маганасын айтыгыз.

**Коммунист
джамагъат
ишлеуде совет
литератураны орну.
Совет литератураны
бютеу дуняда орну**

Совет литература бизге, совет адамлагга, бек багъалды. Не ючюн десенг, бизни джазыучуларыбыз адамны джашауунда жангы заманны баш шартларын кергюзедиле: аланы чыгармаларында совет адамны халиси, кылыгы толу суратланады. Бизни, бююнню совет адамланы, Максим Горькийни «Мать»

деген чыгармасыны герою Павел Власов, Н. Островскийни «Как закалялась сталь» деген романындан Павел Корчагин бла иннет джууккылуубуз кыйла кысха эсе, А. Фадеевни «Молодая гвардиясындан» Олег Кошевой, башха джаш гвардиячыла бла да башхасы джокду, алайды.

Джашау тюрленгенге кер, адамла да тюрлениб барадыла. Биз ол тюрлениуде бизни кыралыбызны ёсюб барганын керемиз.

Октябрь социалист революциягга хазырлану, граждан кызауатны ёхтем джыллары, кыралны тозурагган мюлкюн орнуна салу, кыанлы фашизм бла кызауат, бизни бусагъатдагы сейирлик джашауубуз, космосха чыгыуубуз — была барысы кыралда алакат кезюле болуб ётгендиле. Бу кезюле, атлары тюрлю-тюрлю болса да, бир сынджыры тогыйларыдыла. Башхача айтсак, коммунист джамагъатны (ахыр муратыбыз) кыуар ючюн тизилген кезюледиле.

Совет литература коммунист джамагъат кыурауда бизни тюз джолгга, аыгыбыз кыйла атласа тюр боллуггуна юретеди, терс адамланы, бизни иннетибизге кыаршы болгланланы, джашауубузга хыанат ётгенлени керюб болмазча юретеди. Алай бла, совет литература ленинчи Коммунист партияны болушчусу болады.

Совет литератураны коммунизм кѳурауда орнун М. Шолохов КПСС-ни XXIV съездинде кѳысха халда былай ачыкѳлагѳан эди: «Бизни литератураны юсюнден терен план бла айтсакѳ, Совет власть джангы кѳуралгѳан кюнледен башлаб ол кесини халкѳына берилиб, тюз кѳуллукѳ этиб келеди... Аны тауушу озгѳан кѳзюуледе эмда бусагѳатда бизни кѳралыбызны тышында да эштиледи, алгѳынча, бусагѳатда да бютеу дунияны урунган адамларын джашауну алгѳа бардыргѳа, джюрек тазалыкѳгѳа, тюз ангыгѳа, мамырлыкѳгѳа, бизни планетабызда эсли, ашхы адамла талпыб тургѳан, эм алапат, эм ышангылы джамагѳат, коммунист джамагѳат кѳурар ючюн кюрешге чакѳырады».

Совет джазычуланы кѳб чыгѳармалары джер юсюнде белгилитиллени барына кѳчюрюлгенлери совет литератураны бютеу дунияны халкѳларыны арасында сѳйы ёсгенине, магѳанасы уллу болгѳанына шагѳатлыкѳ этеди.

Кѳб ёмюрледен бери адам улуну акѳыллысы, ашхысы халкѳла арасы шохлукѳну терен магѳанасын билиб, адам улуну джашауну мамыр, тынч этер ючюн, табигѳатны адам кючге бойсундурур ючюн, хар ашхылыкѳны ачхычын — шохлукѳну баджарыгѳа излеб, талпыб келгендиле.

Алай болса да Уллу Октябрь социалист революциягѳа дери бир джамагѳат формация да адамланы бу ашхы муратларына джетдиралмагѳанды.

Уллу Октябрь социалист революцияны хорламы, ленинчи миллет политиканы Коммунист партиябыз джашауда джанлаусуз бардыргѳаны совет халкѳланы арасында, ары дери историяда болмагѳан, бузулмазлыкѳ кѳарнаш шохлукѳну деменгиле бегитгенди.

Ол шохлукѳ социалист джамагѳатны экономика эмда культура ёсюмюню тамалыды.

Совет властны биринчи кюнлеринден огѳуна Россияны миллетлерини кѳарнаш шохлукѳу джангы кюч бла бегиб башлагѳанды. 1922 джыл 30 декабрда Советлени 1 съездинде Совет Социалист Республикаланы Союзун кѳурауну юсюнден декларация бла договор этилгенди. Съезде Россияны халкѳларыны миллет шохлукѳуну юсюнден М. И. Калинин былай айтханды:

«Адам улуну белгиле адамлары, халкѳла азаб чекмей, бир-бири бла кюрешмей, кѳарнашлыкѳда, шохлукѳда джашарча амалла излегенли минг-минг джылла кетгендиле. Аллай джашауну биринчи ташы ма бюгюнден башлаб салынады».

Совет Социалист Республикаланы Союзу уллу, гитче миллетледен да 100-ден артыкѳны бирлешдиреди, 70-ден аслам тилде бизни кѳралда литература басмаланыб чыгѳады. Ол себебден бизни совет литература кѳб миллетли литературады.

Орус литература
бла орус совет
литератураны миллет
литературалагъа
уллу болушлугъу.
СССР-ни халкъларыны
миллет
литератураларыны
джетишимлери,
аланы ичинде
къарачай
литератураны орну

Уллу Октябрь социалист революция пат-
чахны властында унугъуб, къарангылыкъ кы-
сыб, кеслерини тиллеринде джазыу, окъуу бол-
май, патчахлыкъны зорлугъу эзиб тургъан
ууакъ миллетлеге азатлыкъ берген бла къой-
май, аланы кеслерини тиллеринде окъуу, джа-
зыу болурча этди. Бир тукъум бир джарыкъ-
лыкъ ишге къатышмагъан миллетлеге окъур-
гъа, билим алыргъа, фахмуларын ёсдюрюрге
кенг джол ачды.

1928 джылда А. М. Горький алгъынлада унугъуб тургъан, къа-
рангы миллетлени джарыкълыкъ ишлери терк ёсюб баргъаныны
юсюнден былай джазгъанды: «Биз адамланы билимлери, ангыла-
ры сейир-тамаша джетишимле этген ёмюрге джашайбыз. Фип,
тюрк-фин юйюрле, Поволжьени эртдегили адамлары — мордвин-
ле, чувашла, черемисле — минг-минг джылланы тилсизлеца,
окъуусуз, джазыусуз джашагъандыла, энди уа он джылны ичине
ала кеслерини газетлерин, кеслерини тиллеринде китабла чыгъа-
радыла, музейле, оркестрле, хорла къурайдыла. Джарыкълыкъ
джаны бла къазан татарла уллу иш этгендиле. Аланы суратлау
литературалары, музыкагъа, сурат салыугъа юретген
школлары адам айталмазча кызыу ёседи, джарыкълыкъ ишлери
къайнайды. Кыргызыла, башкирле, къалмукъла, Север Кавказ
бла Орта Азияны юйюрлери — Совет Союзу тюрлю тукъум
адамлары барысы бирден, адам ийнанмазча дженгил, бек уллу
ишни — кеслерини юйюрлерини культурасын ёсдюрююню юсю бла
дуния культурагъа къошулууну башлагъандыла.

Россияда ёмюрледе болмагъан затла боладыла, — орус ишчи
халкъ башха тюрлю миллетлени бютеу бир уллу иште — джангы
форманы творчествосунда — къаты бирикдиргенди.

Бютеу Совет Союзу миллетлери кеслерини тиллеринде эркин
сёлеширге, кеслерини фахмуларын ёсдюрюр ючюн эркин ишлерге
толу эркинлик алгъандыла. Бусагъатда джангы халиге бир-бирин-
ден юрениу процесс барады, джангы адамны типн къуралады.

Тюрлю-тюрлю миллетлени бир акъылгъа, бир ангыгъа, иннетге
къалай джыяргъа боллугъуну юсюнден Россия бютеу дуниягъа
дерс береди».¹

Патчахлыкъны заманында адамгъа саналмагъан миллетлени
Октябрь социалист революцияны тюзлюк байрагъы кесини тюрлю-
не джыйыб, джарыкълыгъы бла, джылыуу бла ол миллетлени
мийик басыхчы ал атлауучундан басдырыб башлаб, эм мийиги-
не чыгъарады, тот кёзлерини кенгиге джайыб, илму иеси этеди.

¹ «Горький и Сибирь.» С. Е. Кожевников, А. Л. Коптелов. Новоси-
бирск, 1961 дж., 165—166 бетле.

Анга шагъатлыкъ — белгили къазах джазыучу, ленинчи саугъаны лауреаты, профессор, филология илмуланы доктору, илмуланы къазах академиясыны керти члени Мухтар Ауэзовну сёзлери: «Мен сабийлик, джашлыкъ кёзюулерими кийиз юртада, кёчюб айланыучу аилда ашыргъанма... Атам мени эски адет бла муслиман медирсеге окъургъа берди. Ол мени молла этерге излей эди... Мен а Ленинграддагы кърал университетни филология факультетин бошадым, Орта Азия кърал университетде аспирантураны да бошаб, профессор, филология илмуланы доктору, илмуланы къазах академиясыны керти члени болдум.

Мен, Азияны талай халкъны бир келечиси, кесими джашауумда юч тюрлю джамагъат формацияны: феодализмни, капитализмни, социализмни кёрдюм.

Бююн, мени Ата джуртуму къалгъан адамларыча, мен да коммунизм къуаргъа кюрешгенлени бириме.

Айтыб къояргъа, мени адам-справка деб эсеблерге боллукъ эди. Не ючюн десенг, джашлыкъ кёзюуюмден бююннге дери мен толу ёмюрлени ётгенме. Мен кёргенлени, мен сынагъанланы эсеблеб айтсакъ, мен XX ёмюрню ортасына, бек узакъ Европа огъай, азиат орта ёмюрлюкден келгенме.

СССР-ни халкъларыны литературасы терк айныб башлагъанына миллет шохлукъ уллу кюч береди.

Миллет джазыучула суратлау усталыкъгъа орус классикледен, орус совет джазыучуладан юренедиле. Ала, орус классиклени, совет орус джазыучуланы чыгъармаларын окъуб, аладан оюм алыб, алача джазаргъа тырмашыб башлагъан бла къоймай, орус тилден Пушкинни, Лермонтовну, Гогольну, Некрасовну, Тургеневни, Толстойну, Чеховну, Горькийни, Маяковскийни, дагыда ала кибик башха белгили орус джазыучуланы чыгъармаларын кеслерини миллет тиллерине кёчюредиле.

«Кесини кючю бла фахмусун кёргюзтюрге эркинлик табхан къазах халкъ, — ол орус халкъны ашхылыгъындан, аны бютеу дуния магъанасы болгъан культурасыны ашхылыгъындан болгъанын унутмайды», — деб джазады Мухтар Ауэзов.

Миллет литератураланы дженгил аякъланыб, ёсюб баргъаны орус совет литератураны болушлугъу бла болгъаны ючюн къарнаш литератураланы джазыучулары орус совет литературагъа уллу багъа береди.

«Эсимдеди, къалай терең, ёмюрюмде унутмазлыкъ къууанч эди манга Михаил Шолоховну «Тихий Донун», Федор Гладковну «Цементин», Николай Островскийни ёлмезлик «Как закалялась сталь» деген романын, Маяковскийни назмуларын, артыкъ бек да Горькийни Октябрь революциядан сора джазылгъан чыгъармаларын окъугъаным», — деб джазады эстон драматур Август Якобсон.

Таджик джазыучу С. Айни: «Горький совет джазыучуланы керти да атасы, устазы, юретиучюсю эди. Бизни литературабызны

джашнаууна, бютеу совет халкъланы джазыучуларыны ёсюмлерине аны уллу кючу киргенди. Орус литераторлача, биз да къарнаш республиканы джазыучулары М. Горькийни кесибизни уллу устазыбызгъа санайбыз», — дейди.

Совет литератураны къурауда, аны ёсдюрюуде М. Горький кеси джангыз болмагъанды. Аны иннетине джууукъ болуб Октябрь революцияны идеясы ююн, урунган халкъны джарыкъ джашауу ююн кёб орус эмда къарнаш республикаланы джазыучулары, хар ким кесича, формасы миллет, магъанасы социалист культураны ёсдюре, магъаналы чыгъармала джазыб кюрешгендиле. Ол кёзюуде ишлеген орус джазыучулары В. Маяковскийни, А. Блокну, Д. Фурмановну, А. Фадеевни, Н. Тихоновну, Л. Леоновну, А. Серафимовични, Ф. Гладковну, М. Шолоховну, А. Гайдарны, дагъыда ала кибик башхаланы, украинлы А. Корнейчукну пьесалары, П. Тычинаны назмулары, белоруслу Янка Купаланы («На смерть Степана Булата», «Орлятам», «Неназванные»), Якуб Коласны чыгъармалары, грузинли Г. Табидзени («Корабль «Даланд», «Идея», «Ленин»), эрменлилени А. Акопянны, А. Исаакяны, О. Туманянны чыгъармалары, азербайджанлы Самед Вургунну, къазахлы Джамбул Джабаевни назмулары, Мухтар Ауэзовну романлары («Абайны джолу»), дагъыстанлы Сулейман Стальскийни назмулары, таджикли Садриддин Айнини романлары, повестлери («Бухарские палачи», «Дохунда», «Рабы», д. а. к.); латышлы В. Лацисни чыгъармалары, дагъыда башхала кеслерини терен магъаналы чыгъармалары бла дуниягъа айтылгъандыла.

Совет Союзу бютеу халкъларыны культураларын, литератураларын, искусстволарын ёсдюрюрге джолла эркин ачылгъандыла. Ол джолла бла хайырланыб, миллет шохлукъ бла кёллениб совет халкъланы миллет литературалары кюнден кюннге кюч алыб, ёсюб, бегиб барадыла.

Совет литературагъа бир къауум халкъ: орус, эрмен, грузин, азербайджан, украин, узбек, таджик, туркмен, къазах, дагъыда башхала кеслерини миллет литератураларыны эртдеден джюрюб келген традициялары бла къошулгъан эселе, 40-дан артыкъ халкъ—къарачай, малкъар, къыргъыз, якут, чечен, ингуш, черкес, ногъай, абазы, чуваш, чукот, мордвин, дагъыда была кибик кёбле кеслерини литератураларын Октябрь революциядан бери башлагъандыла.

Алай болса да, ленинчи миллет политиканы кючу, Коммунист партияны башчылыгъы, къарнаш халкъланы болушлугъу бла бу миллетлени литературалары эмда башха культура ишлери алгъа таукел уруб, адам сейирсинирча, къысха заманны ичинде махтаулу эмда магъаналы джетишимле этгендиле.

«Эки-юч онджыллыкъны ичинде чукчала, эскимосла, башха халкъла джюзле бла джыллагъа этилмезликни этгендиле,» — деб джазады литератураны, культураны ёсююню юсюнден чукот джазыучу Ю. Рытхей.

Къарачай тилден
орус тилге
кечюрюлген
чыгъармала

Къысха заманны ичинде къарачай литерату-
ра бек дженгил ёсенди. Ол кесини ал атлам-
ларын басняланы кёчюрюуден, сабийлеге
назмучукъла, агитацион къысха назмуладан
башлаб, энди кёб тюрлю проза жанрлы (су-
ратлау очерк, хапар, повесть, роман; эпикалыкъ дилогияла,
трилогияла, д. б.), поэзияны бутакъланнган жанр системасы джа-
рашхан деменгили литература болгъанды.

Джазыучула кеслерини чыгъармаларында бусагъат кёзююну
суратлайдыла. Ала эм баш, эм керекли затланы: совет адамны
коммунист халиде ишленмеклигини, СССР-ни халкъларыны бир-
лигини, Уллу Ата джурт къазауатны заманында совет адамны
этген тулпарлыгъыны юсюнден джазадыла. Джангы заманны те-
рен суратлар ючюн, ала ётген заманлагъа да, аланы тинтиб су-
ратлаугъа да уллу эс бёледиле. Бусагъатдагъы поэтлени, прозаик-
лени творчестволарында ленинчи тема, къазауат-патриотлукъ,
история-революцион, социализм къурау темала баш орун ала-
дыла.

Капиталист къралланы урунганларыны джашау болумлары
бла тенгleshдиргенде совет адамланы джашау болумларыны онг-
лулугъу къарачай литературада джангы жанрда—джолоучулукъ
заметкала бла очеркледен суратланады. Бу жанр литераторланы
тыш къраллагъа барыб, анда кёрген, оюм этген затларын джараш-
дыргъан форма болуб чыкыгъанды.

Тамада къауум, бишиб бошагъан джазыучула Хубийланы Ос-
ман, Байрамукъланы Халимат бла бирге бусагъатда, къарачай
литературада аланы ызлары бла джазыб тебреген тёлё Сюйюнч-
ланы Азамат, Къобанланы Дахир, Эбзеланы Ханафий, Лайпанланы
Сент, джашыракъ къауум — Джаубаланы Хусей, Хубийланы На-
зир, Батчаланы Мусса, дагъыда башхала джазадыла. Къарачай
литература кесини ёсюб келген джолунда хар заманда партия-
лыкъ, халкълыкъ принциплеге тюз болгъанлай, коммунист идеал-
ланы бегитгенлей, джашауну тюз кёргозтгенлей барады.

Къарачай литератураны ёсюмюне уллу хайыр берген орус
классика эмда орус совет литератураны алапат сынамы, къарачай
фольклорну демократ традицияларына таяныу болгъанды. Джаш
литератураны кючлендиргең, анга ёсюб чагъарча къарыу берген
джашау, джангы совет болум болгъанды. Халкъны джашауунда
терен джамагъат тюрлениу, социалист джамагъатны къуралууу
— была, джаш литератураны айныуна хайыр болгъан бла къал-
май, аны революцион, коммунистлик джангылыкъланы бегитир
ючюн баргъан кюрешге амалсыз тири, ачыкъ къошулурун изле-
гендиле. Литератураны джангы джашау къураугъа, халкъны ан-
гысын уятыугъа, окъуучуланы ангыларын, суратлау ишлени та-
тыуун айыра билирча этиуге къошулгъаны аны ёсюмюн кызыуу
этгенди.

Орус классиканы, совет литератураны сынамын хайырландырыуда кырачай литераторла эниклеб, ушатыб джазгъан халдан литературагъа керекли суратлау усталыкыгъа, джашауну реалист джорукъда сыфатларгъа юреннгендиле.

Белгиледи кыаллай уллу хайыр бергени революцияны биринчи джылларындагъа орус пролетар поэзия Ёртенланы Азретни, Кыракетланы Иссаны поэзияларына. Орусланы Махамет кеси ауузу бла айтады аны джазыучулукъ джолгъа тюзетген А. С. Пушкинни чыгъармалары болгъанын; Биджиланы Асхат, Байкыулланы Даут, Борлакъланы Тохтар—барыны да А. С. Пушкинге, М. Ю. Лермонтовгъа, А. М. Горькийге сукъланнганлары, джюреклерини илешгени белгиледи. Аланы чыгъармаларын была орус тилден кырачай тилге кечюргендиле.

Чыгъармаланы бир тилден бир тилге кечюрюу литератураны байындыругъа уллу себеб болады.

20—30 джыллада орус литературадан кырачай тилге кечюрюлген чыгъармала аслам болгъан эселе, 50—60 джыллада кырачай литературадан орус тилге кечюрюлген чыгъармаланы кёб болуб баргъанын кёребиз. Кырнаш литературала бир-бири сынамы бла хайырлана байыннганлары кёб миллетли совет литератураны юзюлмезлик шартларыны бириди. Арт 10—15 джыллада кырачай литературадан орус тилге кечюрюлб талай чыгъарма, кыуру кырачай окыуучу бла кыалмай, кыадар совет окыуучу окыуб шагърей болурча болгъанды.

1974 джылда Москвада «Современник» издательство Хубийланы Османни «Адамла» деген повестин (орус тилде «Люди»), Байрамукъланы Халиматны «Чолпан» деген романын («Утренняя звезда») басмалагъанды. Муну аллында да Кыобанланы Дахирни «Таулада таууш» деген история-революцион романы орусчагъа кечюрюлб («Голос в горах»), Батчаланы Муссаны «Быть человеком» деген китабы Ставропольда басмаланыб чыкыгъандыла. «Алан из Кырачая» деб Хубийланы Магометни чам китабчыгъы («Аланны хапарлары») чыкыгъанды.

Уллу прозаны чыгъармаларын кечюрюб, миллионла бла совет окыуучуланы шагърей этиуде литература-суратлау журналла бек уллу, джараулу иш этедиле. Бу затха шагъатлыкъ—Хубийланы Османни «Адамла» повестини «Дон» журналда орус тилде басмаланнганы («Люди», 1973), «Дружба народов» (Совет Джазыучуланы Союзуну органы) журналда Байрамукъланы Халиматны «Айран» деген хапарыны чыкыгъаны, башха хапарлары бла лирика назмуларыны «Новый мир», «Знамя», «Октябрь», «Дон», «Байкал», «Знамя», «Огонек» журналлада басмаланнганы. Орус тилге кечюрюлюнб Халиматны назмулары «Стихи» (Москва), «Исповедь» (Москва), «Весенний полдень», «Любимые горы», дагыда башха джыйымдыкылада чыкыгъандыла.

Орус тилде басмаланган газетледе, журналлада, суратлау литература джыйымдыкъ китаблада кёб миллетли Къарачай-Черкес областны джазычуларыны, аланы арасында къарачай джазычуларыны чыгъармалары да орус тилге кёчюрюлюб чыкыгъанлай турадыла.

Къарачай-Черкес областны бусагъатдагъы къарнаш миллет литературасыны кёчюрюу ишлерине аламат совет джазычу М. А. Шолоховну «Донские рассказы», «Судьба человека» деген чыгъармалары къарачай тилге кёчюрюлюб чыкыгъаны белгили иш болуб кёшулгъанды (М. А. Шолохов. Дон хапарла. Адамны джазыуу. Кёчюрген Тохчукъланы Х. Т.).

Кёчюрюу ишни кючу бла джазыучуну чыгъармаларына бютеу Союзда профессионал уста критикле къарарча, сюзерча джол ачылады, джазыучугъа джазгъан затларын идея, эстетика джаны бла терен этерге, байындырыгъа амал табылады. Аны бла биргелей кёчюрюу иш джазыучуну кесини, аны миллетини литературасыны бютеусоюз литературада орнун айырыгъа болушады. Эм баш магъанасы уа: кёчюрюу иш литератураланы, культураланы, алай бла уа — миллетлени социалист тамалда бир-бирине джуукълашдырыгъа болушхан кёб факторланы бириди.

УЛЛУ АТА ДЖУРТ КЪАЗАУАТНЫ, СОЦИАЛИЗМ КЪУРАБ БОШАГЪАН ЭМДА КОММУНИЗМ КЪУРАУ КЁЗЮУЛЕДЕ КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА (1941—1970).

Уллу Ата джурт ^{къазауат} 1941 джылны июнь айында фашист Герма-
Джашау, литература ния, къазауат ачарын билдирмегенлей, бизни
къралыбызгъа чабды. Социалист Ата джур-
тубузну фашист джауладан къорууларгъа
бютеу Совет къралны миллетлери бирден
къобдула. Джуртубузгъа уллу сүймекликлери, тюзлюк ючюн кю-
решгенлерин ангылагъанлары, ахырында хорлам ажымсыз бизни-
ки боллугъуна ийнанганлары бизни адамланы бу къазауатда
къанатландыра эдиле.

Бизни кёб миллетли Совет къралны къарнаш халкъларыны
ичинде бу уллу къазауатдан артына тургъан бири да болмагъанды.
Россия бла Украина, Белоруссия бла Прибалтика, Орта Азия,
Кавказ — барысы кеслерини уланларын Уллу Ата джурт къазауат-
ны фронтларына джиберген эдиле. Къарачай халкъ да, къазауат-
ны ал кюнлеринден башлаб, джашларын фронтха ашырыб, не кю-
чюн да салыб, фронтдагъылагъа болушур джанындан кюреш-
генди.

Къарачайны уланлары уллу орус халкъны джашлары бла бир-
ге генерал Доваторну атлы корпусунда фашист душманнга къар-
шы джан къазауат этгенди. Быланы ичинде Къарачайны бел-
гили джазыучусу Къаракётланы Исса, ётгюр уруш этиб, 1942
джылда Ата джуртубуз ючюн джанын бергенди. Сүйюнчланы
Азаматны «Исса» деген назмусунда поэтни этген джигитлигин су-
ратлагъаны Совет Аскерни башха джигитлерине да туура келише-
ди. Бу сейирлик джазылгъан назмуну кесгин, керти адамны джо-
регин эритирча джазылгъан сёзлерин иги эс бёлюб окъуругъугъуз-
ну суюб, былайда келтиребиз:

Ата джуртха фашист аякъ басханын
Кёлтюрмеди сени ёхтем джюрегинг.
Джурт сакъларгъа суюме деб айтханынг,
Къабыл болду кесинг джазгъан тилегинг.

Акъ кюмюшге къарасауут салгъанча,
Таб джарашыб тау кийиминг юсюнде,
Джигитлени, тулпарланы ичинде

Сен атландынг тору атны белинде.
Эсибиздед къара джамчынг юсюнде,
Чырайынг эм сабыр къара кёзлеринг,
Тауларынга кюл узатыб ол кюнде,
Сени халкыгъа айтхан таукел сёзлеринг:
«Туугъан джуртум, болджал джетди энд,
сау къал,

Келир заман, кёрюшейик эсен-сау.
Сен да сау къал, эм тамада акъсакъал,
Джанкыылышча къайырылгъан Минги Тау!...»
Къарачайлы нёгерлеринг биргенге,
Доваторчу атлы аскерге бараса.
Москваны кюруулагъан кёзюуде
Урушлада ал тизгинде боласа.
Джаяу къалгъан тёренг болса урушда,
Къанлы джауну сюнгю бла сермейсе,
Чалдыу салыб, этичюнгча тутушда,
Гёджеб кибик, сен быргъайса, силдейсе.
Къурч бёркюнге келиб тие да окъ чартлай,
Илячинча, чабыб алгъа озаса.
Урушладан солургъа деб чыкыгъанлай,
Батырлагъа сен назмула джазаса.
Эслемейсе: белингден къан агъад,
Къызыл-ала, отдан эсе ол исси.
Сен этесе тюзлюк ючюн къазауат,
Он бармагынг джаугъа къаршчы — он киши
Чыгыб келед арты болмай, танг аслам,
Бошалмайын фашистлени санлары.
Онджетисин кырдынг кесинг, тау аслан,
Сенден кюркюб, тыйылдыла аллары.
Джау аскерни мараучусу — ассы ит
Къараб кёрдю солдатланы бёгегин.
Ойламадын кимге атханын ол фашист —
Джабды джырны накъутналмаз ёзегин...
Доваторчу аскерчиле — тенглеринг
Бушуу этиб, ахыр салам бердиле,
Джигитлигинг учундуруб кёллерин,
Къанлы джауну мукъут этиб сюрдюле.
Ёмюрлюкгё эскадронда атынгы
Буйрукъ болду хар кюн сайын айтыргъа,
«Къызыл джулдуз» деген орден аталды
Джигитлигинг ючюн санга, батыргъа.
«...Джамчылары окъла бла тешилиб,
Уруш эте, доваторчу джигитле,
Кёб джерлеге кызыл байракъ чанчадыла¹.

¹ Сюйюнчланы Азамат. Къобанны мынчакълары, Назмула, Черкесск, 1959, 16—17 б.

Фронтха джашла бла биргелей Къарачайны Совет властда туууб ёсген таукел-тири кызылары, комсомолчула Чотчаланы Качура, Токъланы Шерифат, Къуатланы Зоя, Эриккенланы Зухра, Эбзеланы Халимат, Кульбекланы Шахидат, Чычханчыланы Фати-ма, дагыда башхала кетдиле.

Къарачайны джазыучулары къралны кыйын кюнлеринде, къаламны кылычха буруб, Совет Аскерде, урушну фронтларында джазгъанлары да тохтамагъанлай, къанлы джаугъа къаршчы кю-решгендиле. Байкъулланы Даут, Борлакъланы Тохтар, Къаракет-ланы Исса, Орусланы Махамет, Бостанланы Хасан Ата джурту-бузну эркинлиги ючюн фронтда жанларын бергендиле.

Бусагъатда къарачай литературада белгили джазыучула Ху-бийланы Осман, Байрамукъланы Халимат, Эбзеланы Ханафий, Сюйюнчланы Азамат Уллу Ата джурт къазауатха кышулгъанды-ла.

1942 джыл август айда джау Север Кавказны бир бёлек дже-рин алды. Фашистле Къарачайгъа да кирдиле. Беш айны Къара-чайны урунганлары фашист оккупацияны кыйынлыгъын сына-дыла.

Къарачайда партизан кыозгъалуу башланды. Партизан отряд-да эркишиле бла бирге тиширыула да кюреше эдиле. Кимге да белгили, Коммунист партияны члени Эриккенланы Залихатны фа-шистле адам кёлтюралмаз кыйынлыкъла чекдириб ёлтюргендиле. Беш айны ичинде къуру Нарсана шахарда гитлерчи фашистле 284 адамны ёлтюргендиле. Къабырларын кеслерине кыздырыб, Карачаевск шахарда бир кечеге 500 коммунист бла совет адамны кырыб, уругъа кыйгъандыла. Черкесск шахарда да аны киби-к этген эдиле.

Сталинград кюрешде бизни аскерибиз онглаб башлагъанында, гитлерчиле, ууахтылары кёзлерине кёрюннгенча, совет адамлагъа артыкъ да бек кёб кыйынлыкъ салыб тебредиле. Фашистлени джануар кылыкълары не къадар къаты болса, ол къадар со-вет адамланы джаугъа къаршчылыкълары ёсгенден ёсюб бар-гъанды.

1942-1943 джылны кышында Сталинград фронтда Совет Аскер онглагъандан сора гитлерчи аскерле тохтаусуз ызларына ыхтырылыб башлайдыла.

Январь айда, 1943 джылда, бизни Совет Аскер фашистлени Север Кавказдан кыууб чыгъарады. Фашистле чачхан халкъ мюлкню орнуна салыргъа кюрешедиле совет адамла.

1957 джылда 9 январда СССР-ни Баш Сове-тини Президиумуну Указы бла, Къарачайны автономиясы орнуна тюшюб, Къарачай-Чер-кес автоном область къралады. Къарачай-Черкес область къралгъаны бла биргелей, культура джашау да дженгил ёсюб башлай-ды. 1957 джыл Карачаевск шахарда Къарачай-

Къарачай-Черкес
автоном областны
къралууу.
Культура
бла литератураны
ёсюу

Черкес кърал педагогикалык институт ачылады; Къарачай-Черкес илму-излем институт къралады, аны секторларында къарачай тилни, фольклорну, литератураны, Къарачайны историясын тинтиб, аланы юслериинден китабла чыгъарыб башлайдыла; илму кадрланы саны ёседи. Къысха заманны ичинде «Очерки истории Карачаево-Черкесии», «Орус-къарачай-малкъар сёзлюк» (35000 сёз) деген китабланы талай автор джазыб, джарашдырыб чыгъарадыла. Фольклор экспедицияла джыл сайын элдеде Къарачайны сёз байлыгъын джыйыб, джарашдырыб фонд этедиле. Бу экспедициялада джыйылгъан таурухланы, хапарланы, джырланы, джомакъланы, нарт сёзлени, дагъыда башха фольклор жанрладан айырмаларын китаб этиб чыгъарадыла («Къарачай халкъ таурухла», 1963; «Къарачай халкъ джырла», 1969). Къабарты-Малкъар илму-излем институтну малкъар сектору бла биргелей бизни илму-излем институтну къарачай сектору къарачай элlege экспедицияла ийиб, материал джыйыб, «Нартла» деген китабны чыгъарады. Бу китабда эндиге дери хазна белгили болмай тургъан, бизни халкъла уа эртде заманладан аууздан ауузгъа кёчюб тургъан нартла-гуртла дегенлени сейир таурухлары, джомакълары биринчи чыгъадыла. Бу чыгъармала бла биргелей Къарачайны сабий фольклорундан джарашдырылыб «Эртде биреу бар эди» деген китабчык чыгъады.

Къарачайны литературасыны историясын «Очерк истории карачаевской литературы» деген китабда джарашдырыб СССР-ни Илмула Академиясыны А. М. Горький атлы Институту бизни илму-излем институт бла биргелей Москвада «Наука» издательствода чыгъарады. Бу китабда къарачай литератураны ёсюмюне Октябрь революциядан башлаб 1964 джылгъа дери къралады эмда культура, литература джашау, хроника хыйсабда къысха джарашдырылыб, китабны арт бёлюмюнде бериледи.

Бу джыллада Къарачай-Черкес китаб басма ишлеб башлайды. Беш тюрлю тилде (орус, къарачай, черкес, абаза, ногъай) дерс китабла, суратлау литератураны чыгъармалары — назмула бла поэмала, повестле, романла — чыгъадыла.

Къарачай-Черкесияны халкълары Россиягъа кеси разылыкълары бла къошулгъанлы 400 джыл толгъан юбилейге Къарачай-Черкес китаб басма ногъай джазыучу Фазиль Абдулджалил улуну, черкес — Хусин Гашоқ улуну, абаза — Бемурза Тхайцух улуну назму чыгъармалары бла биргелей, къарачай поэтлени — Байрамукъланы Халиматны, Хубийланы Османлы — орус тилге кёчюрюлюб «Люблю я жизнь» бла «Время» деген назму китабчыкълары басмаланадыла. Уллу Ата джурт къазауатдан сорагъы жангы кёзюу къарачай литературада бу китабчыкъла бла башланады.

Джангы чыгъармаланы басмалагъан бла къалмай, издательство 20—30 джыллада джашагъан, ол кёзюуледе джазыб тургъан къарачай джазыучуланы чыгъармаларын излеб, китабчыкъларын

Москвада Ленин атлы кърал библиотекада асыралышыб тургъан джерлеринден келтириб, джарашдырыб, басмалаб чыгъарады.

Издательство бу литератураны историясына уллу магъанасы болгъан ишни этген себебли эндиги окъуучула, джаш тёлү Ёртенланы Азретни, Байкъулланы Даутну, Къаракетланы Иссаны, Аппаланы Хасанны, Орусланы Махаметни, Борлакъланы Тохтарны, Бостанланы Хасанны, Боташланы Абидатны, Къочхарланы Къасботну, Биджиланы Асхатны чыгъармаларын окъургъа табадыла¹.

Бу башында айтылынган поэтле бла джазыучуланы арасында Биджиланы Асхатны чыгъармачылыкъ иши бир башха орун алады: ол орус классикалыкъ литературадан кесини джюрегине джарагъан, фахмусуна келишген чыгъармаланы къарачай тилге уста, алапат кёчюргенди. Аны Лермонтовну «Демон» деген поэмасындан, Пушкинни «Гробовщик» деген повестин, А. М. Горькийни «Песня о Соколе», «Песня о буревестнике», д. а. к. башхаланы кёчюргени китабыкъ болуб чыкъгъанды.

1957 джылда октябрь айда совет джазыучуланы Союзуну къарачай-черкес бёлюмю къуралады. Аны къарачай, черкес, ногъай, абаза джазыучуланы бирикдириуде бек уллу магъанасы болады.

Литераторла съездледе, конференциялада, семинарлада тубешедиле, бир-бири чыгъармаларындан кёчюредиле, кеслерини окъуучулары бла къысха байланышадыла. Миллет литератураландан сорус тилге кёчюрюу башха тилли окъуучуну джазыучуланы чыгъармалары бла шагърей этеди, литератураны ёсюмюне сёзсюз хайыр береди.

Бу ишле барысы къарнаш литератураланы, идея, эстетика ёсюмлерине джарагъан бла биргелей, джазыучугъа суратлау джолда кесин табаргъа, энчи ыз белгилерге уллу болушадыла.

Областны миллет литератураларыны андан ары ёсююне джазыучуланы I-чи къурау съезди бла СССР-ни джазыучуларыны III, IV, V съездлерини уллу болушлугъу болады. Джангы заманны кёргюзюрге; джангы джашауну къураб баргъан адамны дуния ангысы ёсюб баргъанын суратлай, аны творчеству фахмусун ачыкъларгъа — деген излемлери джазыучулагъа бююннгю адамланы сыфатларын, аланы ишлерин толу суратлагъан чыгъармала джазаргъа болушадыла. Ол кёзюуде тёрт литературада

¹ Ёртенланы Азрет. Джазгъанларыны сайламалары, Черкесск, 1959. Байкъуланы Даут, Джазгъанларыны сайламалары, Черкесск, 1959; Къаракетланы Исса, Сайламалары, Черкесск, 1960; Аппаланы Хасан, Къара кюбюр. Роман. Биринчи эмда экинчи китабы, Черкесск, 1958; Орусланы М., Назмула, Черкесск, 1963; Борлакъланы Т., Насыблы джашчыкъ. Назмула, таурухла, Ставрополь, 1964; Бостанланы Х., Сайламалары, Черкесск, 1962; Боташланы А., Сайланганлары, Черкесск, 1964; Къочхарланы Къ., Сайламалары, Черкесск, 1964; Биджиланы Асхат, Сайланганлары, Черкесск, 1963 дж.

да (черкес, абаза, къарачай, ногъай) очерк жанр баш орун алады. Очеркледен малчылары, сабанчылары сыфатлары суратланады.

Очерк областны литератураларында джангы теманы да башлайды. Ол тема—бусагъатдагъы ишчи класс, миллет интеллигенция (Байрамукъланы Халиматны «Джолну аллы» деген бузлатыучу машинала заводну ишчиси Х. Тулпар улуну юсюнден; Х. Багъатыр улуну «Шахтер Марджан Дугужева» очеркинде Социалист урунууну Джигити шахтер, черкес тишируу Дугъужланы Марджанны юсюнден; Лайпанланы Сеитни суратчы, просветитель Кърымшаухалланы Исламны юсюнден очерки, РСФСР-ни Махтаулу устазы Аджиланы Хабибатны юсюнден «Къарачайны белгили кызы» деген очерк; Х. Тохчукъ улуну «Керти тулпарлыкъ» деб врач П. М. Баска улуну юсюнден очерки, дагъыда башхала).

Биринчи революционерлени, Совет власть ючюн кюрешгенлени, Уллу Ата джурт къазауатны тулпарларыны юсюнден очеркледен да чыгъадыла (революционерлени Даут Гутекъул улуну, Умар Алий улуну, партизанланы Тлисланы Зуриятны, Мижаланы Кърымханны, партизан командирлени Къасайланы Османлы, Бархозланы Аскерни, совет офицерлени Багъатырланы Харунну, Хабекланы Умарны юслеринден).

Уллу проза да адам айтырча кюч алады: историялыкъ Уллу Ата джурт къазауат, социалист джамагъат къурау темалагъа романла, повестле, документли повестле басмаланыб чыгъадыла.

Прозаны, роман, повесть деген жанрлары да бутакъланыб, автобиографиялыкъ, социал-турмуш, история-революцион тукумлары чыгъады. Кёчюрюу ишле ёседиле. Черкес, къарачай, абаза, ногъай джазыучуланы сайлама чыгъармалары орус эмда бизни къралны башха кърнаш халкъларыны тиллерине кёчюрюледиле.

Поэзия тохтаусуз ёседи. Уллу орунну социал магъанасы болгъан темалагъа джазылгъан поэмала аладыла. Литераторла артыкъ да бек ленинчи темагъа уллу эс бёледиле. Ол теманы ачыкълауда эндиги поэтле 20—30 джылладагъы совет джазыучуланы традицияларына таянадыла (абаза поэтле Къали Джегутан улу «Уллу ат», Бемурза Тхайцух улу—«Ленинни юсюнден сатгышлана», черкес поэт В. Абит улу—«Ленинни джазы», къарачай поэт Х. Джауба улу—«Боллукъду аллай байрам»).

Интернационал бирликни, халкъла арасы шохлукъну темасы Къарачай-Черкесияны кърнаш литераторларыны чыгъармаларында, аланы асламысында ачыкъланады, артыкъ да бек Уллу Ата джурт къазауатха аталгъан чыгъармалада баш орун алады.

Бусагъатдагъы къарачай литературада эм къарыусуз, артха къалгъан драматургияды. Пьесаланы кёбюсю литература чыгъармаланы сюжетлерин джарашдырады. Байрамкъулланы Алибек-

ни «Ахматны джангылычлары», Байчораланы Зояны «Джыйылыу болду», «Джазыу», «Къалайды муратынг?» деген пьесалары бла бошалады драматургиялык чыгъармаланы саны. Айтылгъан чыгъармала театрал практикада алкъын кеслерине орун табмагъандыла.

Джазыучулары творчестволары бла биргелей профессионал литература критика да айныб башлайды: Байрамукъланы Нина, къарачай поэзияны бюгюнню болумун кесини статьяларында сюзюб, джаш поэтлени назмуларында джетишимлерин, кемликлерин чертеди, поэзияны ёсюмюне ол статьялары уллу магъанасы болады. Нинаны критикалык статьяларындан джыйымдык китаб болуб «Назму бла джазсанг...», «Поэзия и условная поэтика» деген китабыкълары чыгъадыла.

СУРАТЛАУ ПРОЗА

1957 джылдан башлаб къарачай джазыучулары тамада къаууму эмда литературагъа бу джыллада къошулгъан тёлю сюйюб окъурча, магъаналы, талай проза чыгъарма джазгъандыла.

**Уллу
Ата джурт къазауатны
темасы**

Уллу Ата джурт къазауатны темасына аслам эс бёлюнгени, ол тема мындан ары да къарачай литературада баш орун алыб турлугъу талай затдан белгили болады. Эм алгъы бурун, бу темагъа аталыб, «Биринчи атламла»¹ деген джыйымдыкъда Лайпанланы Сеитни «Бир кюн сыртда» деген хапары чыгъады. Уллу Ата джурт къазауатны темасы къарачай суратлау литературада аны бла башланады. Бу хапар керти болгъан затны юсюнден джазылгъанды—Къарачайда партизанла Север Кавказ фронт бла байланышыргъа излегенлерини юсюнден. Эки ёхтем партизан немецле алыб тургъан джерни юсю бла фронтха джууукълаша тебрегенлей, табсыз болумгъа тюшюб, джигитлик этиб ёледиле.

1962 джылда «Ленинни байрагъы» газетни бетлеринде Совет Союзу Джигити Багъатырланы Харунну Ата джурт къазауатны юсюнден эсге тюшюрюулер чыгъады. 1963 джылда уа «Ата джурт ючюн. Эсге тюшюрюле» деб мемуар китабы чыгъады.

Андан сора, талай джылны бир-бири ызындан Белоруссиягъа барыб, анда архивледе документлени табыб, аланы сюзюб, тинтиб, белорус партизанлагъа тюеб, аладан хапар джыйыб, Къасайланы Османни партизан ишлерини юсюнден джыйгъан хазнасын Лайпанланы Сеит «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити» деб атаб, китаб чыгъарады². Бу китабны жанрына орус эмда

¹ Биринчи атламла. Къарачай джазыучулары хапарлары бла башха тилден кёчюрюлгенле», Черкесск, 1958.

² Лайпанланы Сеит, Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити, Ставрополь, 1964.

дуня литературада джюрюген документли очерк дерге боллукъ-
ду.

Эбзеланы Ханафий «Бычакъны ауузунда» деген къазауатчы повестин 1966 джылда басмалайды. Хубийланы Османн «Аманат» деген повести, юч китаб болуб, бир-бири ызындан (1959, 1961, 1964 дж.дж.) чыгдады. Бу повестде Осман къарачай джашланы башха миллетли негерлери бла бирге, Ата джуртну фашистледен къоруулаб, Уллу Ата джурт къазауатны фронтларында кюрешгенлерини, оккупацияны заманында Къарачайда болумну юсюнден джазады. Китабны джазарны аллы бла оккупацияны къыйынлыгъын сынагъан, адамлыгъын тас этмей, къолдан келгенни аямай, совет адамланы ёлюмден къутхаргъан, фашистледен совет патриотланы джашыргъан адамланы табыб, ала бла шагърей болуб, джазарыкъ китабына материал джыяды. Ол материалладан сора да тюрлю-тюрлю кёзлеуледен Белоруссияда партизан кюрешге къатышхан джигитлени юсюнден да кёб керти хапар табады. Джыйгъан материалын хайырландырыб, кеси джашауунда сынагъанын повестни геройларыны юсю бла суратлаб, совет халкыны кючу бир-бири бла шохлукъда, Ата джуртну суймекликде болгъанын кёргюзеди.

✓ Хубийланы Османн «Дерт» деген повести къазауатны заманында адамлыкъ деген артыкъ да бек багъалы болгъаныны юсюнден джазылгъанды.

Ата джурт къазауат адамланы джашауларына—джазуларына къаллай тюрлениу келтиргенин, не тукъум къыйынлыкъ кёрсе да, адам адамлыгъын джоймай, сакъларгъа керек болгъанын, адамлыгъын, джуртун сатхандан эсе, ёлген ашхы болгъанын ~ Къобанланы Дахир кесини «Эки заман» деген юч китаблы романында суратлаб ачыкълайды.

Бу башында айтылгъаннга кёре, Ата джурт къазауатны юсюнден чыгъармала литератураны тюрлю-тюрлю суратлау жанрлары бла джазылгъандыла (мемуарла, документли очерк, аскерчилик-къазауат повесть, повесть бла роман).

Эндиге дери къарачай литературада романла, повестле бола келген эселе да, документли очерк, мемуар деген жанрла джаны жанр болуб чыкыгъандыла.

Къарачай литератураны бу кёзюде болумуна кёре, социалист реализмни джолу бла барыуда документли жанрны уллу маънасы ачыкъланады.

История-
революцион
тема

Уллу Ата джурт къазауатны темасындан сора да бусагъатда къарачай литературада история-революцион тема баш темаланы биринди.

30-чу джылланы романистлери—Къарачайда Аппаланы Хасан, Черкесияда—Абукланы Халид, дагъыда башхала история-революцион темагъа, историялыкъ жанргъа келишген «Къара кюбюр», «Инджикни джагъасында» деген романла джазгъан бла

биргелей, аланы ызындан ёсюб келген литераторла ол теманы кеслерини чыгъармаларында хайырландырырча, джол ачхандыла.

Джазыучу, история темагъа суратлау чыгъарма—сёз ючюн, повесть, роман—джазар ючюн, затны кесини кёлюне келгенча джомакълаб бармай, джазарыкъ затын историкча тинтиб, излеб, аны не джаны бла да толу билиб бошагъандан сора джазаргъа болады. «Джазыучула—биринчи историкледиле», дегенди академик Тарле. Алай ишлер ючюн архивледе документлени табыб, аууздан ауузгъа кёчюб халкъда сакъланган хапарланы билиб, джыйыб, башха литературада айтылгъанны да эсгериб—бу затланы барысын бир-бирине келишдириб, керти бла ётюрюкню айырыб, кесини акъылын, историялы затха къарамын тюзетиб, алай ишлерге, алай джазыб башларгъа тыйыншлыды.

Къысхача—историялы тема бла кюрешген джазыучу суратлай билгенден сора да, илмуну ишчисича, тинте да билирге керекди.

Бу айтылгъан затланы эмда 30-чу джылланы романистлерини башламын, творчество аманатларын толтурурча, къарачай литература къазауатдан сора, 60-чы джыллада болгъанды. Суратлау излемни терен этерге джазыучулагъа история илмуну эндиги джетишимлери уллу себеб болгъандыла: архивлени документ хазналары, революцион ишге къатышхан адамланы эсге тюшюрюлери, д. б. з.—быланы барысы бла историкле толу хайырланадыла, историклени джазгъанлары «Ленинни байрагъы», «Ленинское знамя» газетледе басмаланадыла.

1963 джылда уа Къарачайда революция бла граждан къазауатны историясындан джазылгъан Лайпанланы Къазий бла Напсо Даулетни терен магъаналы статьялары «По ленинскому пути» деген джыйымдыкъда чыгъадыла.

Историкле бла биргелей, газет бетледе джазыучула революцияны адамларын—Алийланы Умарны, Халилланы Саидны, Гутекуълланы Даутну юсюнден очеркле джазадыла.

История тема бла джазыучула да историкле да бирге кюрешдиле дерге боллукъду.

30-чу джыллада къуралгъан эмда дуняя литературада бек магъаналы затланы бири болуб чыкъгъан совет история роман история теманы ачыкълауда джаш литературалагъа юлгюлюк этгенди. Къазауатдан сора ётген джыллада история романла СССР-ни халкъ литератураларыны кёбюсюнде тюбейдиле. История-революцион жанрла Север Кавказын литературада да орун алыб башлагъандыла. Тегей джазыучу Мамсур улу «Джигитликни юсюнден поэма», Къабартыда А. Кешокъ улу «Таутёппеле сакъдыла», Чечен-Ингушетияда С. Арсан улу «Шохлукъ танылгъан заманда», М. Мамакай улу «Революцияны мюриди», Дагъыстанда М. Керим улу «Махач» деген китаблары чыкъгъандыла.

Къарачай-Черкесияны литературалары история-революцион ачыкълауда иги джетишимле этгендиле.

Былайда биринчи болуб Къобанланы Дахирни «Таулада таууш» деген романы бла Гашокъланы Хусинни «Атасы бла джашы» деген повестини экинчи китабын айтыргъа тыйыншлыды.

Къобанланы Дахир, Аппаланы Хасанны башламын андан ары бардыра, «Къара кюбюрню» аягъын — «Таулада таууш» деген романны джазгъанды. Анда 1907—1908 джылладагъы реакциядан, джангы революцион таукелликден, биринчи дуния къазауатдан, Октябрь революциядан, граждан къазауатдан, Къарачайда Совет властны къуралгъанындан—Къарачайны историясында мынга дери литературада толу, керти ачыкъланмагъан затладан хапар айтылады. Джазыучу 1918—1920 джыллада болгъан къыйын кёзююню тюз кёргюзюрге кюрешеди.

Романда суратланган ишле кертидиле, асламына документлени тамалында джазылгъандыла. Китабда авторну оюму бла историялы ишле байламлы кёргюзюледиле. Къарачай романда историягъа белгили адамланы образлары биринчи кере бу чыгъармада тубейдиле. Романны башха персонажлары «Къара кюбюрде» тубегенледиле, алай а мында аланы керти история прототиплери да таныладыла. Къаншаубийни сифаты керти болгъан адамгъа—полковник Кърымшаухалланы Мырзакъулгъа ушайды. Сагъитни сифаты Халилланы Саидни эсге тюшюредни. Аны Петербургда окъугъаны, Къарачайгъа къайтханы, революцион-культура ишлери, Къарачайда биринчи партия ячейка къурагъаны китабда айтылгъанчаракъ болгъандыла. Эки къарнашны Шахым бла Тауланны—сифатлары уа Алийладан эки къарнашныкъылагъа келишедиле. Аладан бирини—Таукъанны—контрреволюциягъа къаршчы кюрешгени белгиледи. Окружкомну председатели Пономаревну, къызыл командир Борисенкону, ишчилени башчылары Артюхинни, дагъыда башхаланы сифатларында да барды ол заманлада болгъан керти адамланы шартлары.

Алай а романда бир-бир история ишле, къыйын болумла асыры тынчха бурулуб къаладыла. Хар затны тюз болумуча кёргюзюу адет романтикагъа, кёлтюртуб айтылгъан, таурух маталлы хапаргъа тартыб кетген джерлери да бардыла.

Романда автор эски, белгили сокъмакъдан джанлаялмагъанды, хапар айтыуну фольклорда тубеучю жанр джорукъларын сакъларгъа кюрешгенди. Эс джашауну керти кёргюзюуден белеуют хапарын айтыугъа бурулуб да къалады. Аллай болумгъа 30-чу джылланы литературасы да джетген эди, бусагъатда уа андан эсе алгъа атлар мадарла бардыла.

Историялы темагъа джазылыб арт джыллада дагъыда эки роман чыкыгъанды. Бири—Байчораланы Магометни «Уллу Къарачайда» деген китабы, экинчиси—Байрамукъланы Халиматны «Чолпан» деген чыгъармасы.

Къоркъмазланы Кёккёзю «Горда бычакъ» романыны эм баш темасы бий тукъумланы бурунгу кючлери тайышыб, ангылары

бузулуб, рысхылары, мюлкери чачылыб, джашаулары артына кетиб, ахыр кюнлерине джуууклашыб тебregenлериди. Къарачай литературагъа бу джангы тема болуб киреди. Бийлени ол халларын урунган халкъ «арыгъан чанкала» деген чам ат бла сыфатлайды.

«Арыгъан чанкала» Исламны, аны юй бийчеси Гошаяхны, аланы джашлары Герийни, Къаншауну образларында суратландыла. Ислам ёлгенинде, джашына къуругъан стауатдан сора мюлк, рысхы къалмагъанды. Мюлк джери да Смаил байны къолуна тюшюб, къуругъан арбаздан сора джашына башха рысхысы къалмай, бий Ислам ёледи. Аны джашы Герий тукъумуну бурунгу сыйын, кюнюн орнуна салыргъа умут этиб кюрешеди, бай болады. Алай а аны гудулукъ, киши хакъ ашау бла джыйылгъан харам рысхысы, байлыгъы кеси ёлген бла биргелей терк огъуна къуруйду.

Байлыгъын ёсдюрюрге адамланы къошларына чабыб, малларын сюргенден башха мадар излемеген Къаншауну да болуму бек табсызды. Бу ышанла феодал формада мюлк джорюютюучюлени, ол формалы мюклени ахыр кюнлери джетишгенин ачыкъ этеди. Исламланы, герийлени орнуна джашаугъа джангы не — урунган халкъны ичинден чыкъгъан, ишни табылгъын кесине тюшюре билген, Смаил байны образында суратланган адамланы келгени кёргозюледи. Романны бу экинчи темасыды. Кючлюлеге (джер иелеге, байлагъа) экономика джаны бла бойсунуугъа тюшген, джержизлик факъырлыкъгъа джетдирген, заимлени кёб тюрлю артыкълыклары «иги байла» болмагъанына тюшондюрген, урунган таулуну джашаууну къыйынлыгъын Асланкир бла аны джашы Темирджанны образларында ачыкълайды автор.

Зорчулагъа ачыуу къайнагъан Темирджан кючлю дерт къайтарады: сокъур болуб тургъанлай да ол Герий къауумдан «горда бычакъ» бла къан алады.

Романны идея магъанасы кенгди, уллуду. Эки юйдегини джашауундан эпизодну—урунган таулуну юйдегисине, къарыуу аз болса да, бурундан келген адетни этмей къоялмай, бий джашчыгъын асыаргъа бергени—романны сюжетин тизиуде ара багъана, конфликтни (къаршчылыкъны) тамалы болады.

Бу эпизодну ёсдюре, джазыучу эки сют къарнашны—Герий бла Темирджанны—ёсюм джорукъларын, къылыкъ, адеб, намыс, хали шартларын, аланы джазыуларыны историясын хапарлайды; XIX ёмюрню экинчи джарымында джамагъат келишиулеге социал-психология анализ береди, Къарачайда ол кёзюуде юч тюрлю джамагъат кючню: бий къауумну, элде джангы джаратылгъан буржуазияны, кеси къыйыны бла джашагъан элчилени суратлайды.

Юйдегиде эмда социал болумда адамланы джазыулары психологияны бла тинтилиб, терен берилген характеристикаланы тюзлюгю, толулугъу романны сейирлик этеди.

Халкыны джарыкъ суратланган джашауу—кѳууанчлада адетле, оюнла, той, табигъатны сураты — бары да, романны баш сюжет сызын толтура, идея магъанасын кенгертедиле. Авторну хапарлау хаты бла чыгъармасыны магъанасы кючлю байланыбды. Узун кѳош айтымлары суратланган затны, акъыл оюмну, сезимни хар не тюрлю джаны бла да сагъышландырырча, ачыкъларча ишленгендиле.

«Горда бычакъ» таб, фахмулу джазылгъан чыгъармаланы бири болуб кѳошулгъанды суратлау прозагъа.

Джангы
заманны
темасы

Социалист кѳурулушну темасына Байрамукъланы Халиматны «Джылла бла таула» деген романы джазылгъанды.

Керекли, магъаналы болуб, кѳарачай литературада ишчи классны, энди джангырыб баргъан эллени, аланы адамларыны, джангы совет интеллигенцияны юсюнден очеркле, хапарла чыгъадыла. Бу темалагъа Хубийланы Осман, Байрамукъланы Халимат, Лайпанланы Сеит аслам эс бѳледиле. Лайпанланы Сеитни арт джыллада чыкъгъан «Гургумлу» повести эллени юсюнден джазылгъанды. Лайпан улу повестде бусагъатдагъы элни ишин не джаны бла да толу, терен суратлайды: трактористлени, ийнек саууучуланы, малчыланы, совхозну тамадасыны сыфатларыны юсю бла аланы кѳуллукъларын, терс, тюз этген джерлерин терен кѳргюзе, ишге заран болгъан затланы да хыртлайды.

Эндиги кѳарачай элде адамланы, аланы джашауларын кенг суратлау улуу кѳарачай прозада бу повестге дери болмагъанды. Ол джаны бла алыб кѳарасакъ, «Гургумлу» повесть эл проблемаланы ачыкълауда эндиге дери газет статьялада, очеркледен эндиге дери джюрюген учхара, башы бла кѳарау адетден джанлаб, аны тинтиб, ич магъанасын ачыкъларгъа, ангыларгъа, элни тутушлу сау организмча кѳргюзюрге, адамлыкъ шартланы кенг ачыкъларгъа тырмашады.

Ол муратны толтурур ючюн, автор кѳрген, билген затларын-дан эм магъаналысын, эм кереклисин сайлаб, кесини энчи суратлау сѳзюн айтханды.

Повестде хапары айтылгъан элге автор ачыкъ, толу таууш бла эштилген ат бергенди — Гургумлу. Повестде 1957—1960 джыллада совхозланы кѳурау, аланы бегитиу кѳаллай джол бла баргъаныны, кѳаллай табсызлыкъла тубегенлеринни юсюнден айтылады.

Автор кѳб тюрлю сыфатны суратлайды. Аланы ичинде малны санын ѳсдюрюуде, сют сауууда, сабан сюрюуде планланы толтурур ючюн кюрешгенлени, тюз ишлегенлени тюрсюнлери ачыкъланадыла. Ийнек саууучула, малчыла, трактористле, совхозну ишчилери бла башчыларыдыла ала—директорла, бѳлюмлени тамадалары, партия кѳуллукъчула—райкомну, партбюронун секретарлары, дагъыда башхала.

Ол адамланы ичинде «Бешёзен» совхозну директоруну Умарханланы Ансарны сыфаты айырыб чертерчады. Кыйын, сейир образды ол, кесини магъанасы бла орус литературада иш кыоратыуну ёсдюрюу джаны бла кёлтюрюлген кёб проблемагъа тийишеди.

Ансарны халисинде башламчылыгъы, тирилиги да барды. Ол шартлары мюлкню не джаны бла да бегитирге, сёзсюз да, джарайдыла. Ол кесини буйрукъларын толурча да этеди. Биринчи кыарагъаннга ол башчылыкъ этген совхозда хар не тыйыншылысыча баргъанча кёрюнеди: мюлк планланы толтурады—эт, сют, джюн сатыуну планлары заманында, толусу бла баджарыладыла; мал аш терсге-тюзге чачылмайды, гардош, нартюх дегенча затла заманында джыйыладыла. Аллай джетишимлени фонунда Ансар кыаллай мадарла бла «ашхы джетишимле» этдиргенине уллу эс бёледи джазыучу. Бу затны сюзюб ачыккълауну магъанасы тереп болгъанын ангылайды окъуучу.

Автор ашыкмай, кыппаны седиретгенча, бир атламдан бир атламга джангылычланы бетин ачады. Ала элге, элде джашагъанлагъа да заран келтиргенлерин, Ансарны алай этер мураты болмагъанлай, ол этген атламла бизни моральны мардасындан чыгыб кетгенлерин кёребиз.

Кыралгъа эллиле джау сатарыкъларын излейди ол. Алай этер ючюн, ала тюкенден сатыб алгъанларын биле тургъанлай, эслемегенча этеди. Аны кибики иште ашыгыш атламла этгенин кёребиз. Бир кёзюуге дерин кырал эркинлик бергенине да кыарамай, адамланы энчи атларын кыоратдырады, кеси уа урунганланы улоу бла баджаралмайды. Адамлагъа ийнанмагъандан, Ансар кыойланы сют фермаланы кыатында кыыркыдырады. Алай бла ууакъ аяккъыла отлауну теблеб, ийнекле ашдан тоялмазча этедиле—сют таркыады. Башчылыкъ этиуню быллай оюмсуз джоругъу бютеулей ишге заран келтиредиле, адамланы кёллерин кыалдырады.

Башчыны, социалист гуманизмни проблемасын салады былайда автор. Ол затха багъа бериуде Айдемирни «мюлкню джюгенин кыолда туту билмеген» башчыгъа кёлкыалды сёзлерини тереп магъанасы барды.

Ансарны юсюнден айтылгъан затла—автор хар неси сёгюлорге тыйыншылы кыолайсыз типни суратларгъа излегенди демеклик тюлдю. Джашау кыочю болгъан, юсюнде кёб тюрюл шарты болгъан бай, эсде кыалгъан сыфатды ол. Джазыучу усталыкъ, баш болуб а джашаугъа сынаб кыарай билмеклик, болумгъа кёре кеси башындан алыб джарашдырмай, джашауну кесинде—адамла атламларын не бла белгилерге излегенлерин ангыларгъа тырмашыу—джазыучуну джигити кёзю, джашауну кесинден алыб кыойгъанча, тылпыуун ала тургъанча, ийнамлы сыфат кыуаргъа мадар бергендиле.

Ансарны Нюрчюк бла келишгени Дугъум бла сёлешгенини

юсюнден Ансарны айтханлары дагыда башха затла Ансарны сыфатын толу кѣргюзюрге мадар бергендиле. Автор туюпте-туюп кѣре билгени бла процесслени ариу суратлагъанды.

Ансарны, аны биргесине ишлегенлени хапарларын айта, иште кызындырыуну, иш хакъ тѣлеуню, джайлыкълагъа, кышлыкълагъа эс бѣлюню—джерге, джерчиликге сыймекликни юсюнден айтады автор. Сѣз ючюн, Анзор повестни геройларыны бириди. Джылны асламысын мийик тау джайлыкълада, фермада ашырады ол. Кесини ишин бек сыйген адамды, малчыны джюрек сезимлерин, малчы ююрню психологиясын таурухлада айтылган сюрюучю Аймушну поэтикалыкъ сыфаты бла, аны халиси бла тенгешдириб ачыкълайды. Аны хапарындан, мал ѳсдюрюю—ол да усталыкъды, искусстводу, энчи шартлары болган усталыкъды деген оюм чыгады. Ол усталыкъ ата-бабадан туудукълагъа кѣче келген затды. Кесини ишине аллай терен сыймеклик болганда автор коммунизмни ишлеген адамланы юсюнде болган мийик, эстетика сезимни кѣреди.

Повесть проблемалыды—ол затды аны баш магъаналы онглу-лукъларыны бири.

Повестде эки тюрлю башлам барды: мюлк проблемала бла байланган эпикалыкъ башлам лирикалыкъ хапаргъа юзюлмегенлей кѣчюб къалады. Экинчи сюжет джибни къураган Наурузну (ол бютеу повестни ичи бла ѳтген образды) сыймеклиги. Ол, билмей турганлай, сыйген кызына тюбѳб къалады, сыймеклигин а джюрегини теренинде сакълайды. Аллай сыймекликни джолунда Наурузну бусагъат замангы джаш таулуну халисин ачыкълагъан кылыгы, оюмлары кѣрюнедиле. Бу сюжет джолда турмуш келишиуледе этика, мораль оюмла ачыкъланадыла, джангы бла традицион адетле тенгишдириледиле.

Лайпанланы Сеитни повестинде проблемаланы, оюмну теренлигин кѣребиз. Сеир окъулады ол. Ана тилни кысха, кесгин хайырландыра билгенин кѣребиз.

Бусагъатдагы къарачай совет литературада, аллында айтханыбызча, адамлыкъ деген проблемагъа уллу эс бѣлюнеди. 1966 джылда бир-бири ызындан Хубийланы Османлы «Адамла», Сюйюнчланы Азаматлы «Адамлыкъ» деген повестлери чыгадыла.

Къарачайчадан орус тилге кѣчюрюлюб джаш джазыучу Батзаланы Муссаны хапарлары, новеллалары, повести «Быть человеком» деген джыйымдыкъгъа джыйылыб басмаланадыла. Бу чыгъармаланы атлары кеслерини магъаналарын ачыкълайдыла.

Сюйюнчланы Азамат назму китабларындан сора да «Адамлыкъ» деген проза китаб чыгъаргъанды. Бу китабда басмаланган «Халал джюрекле» деген повестде автор бусагъатдагы совет адамланы хали болумларын ачыкълайды.

Оунучу классны бошаб чыгъарыкъ экзаменледе «Адам адамгъа шохду, джолдашды эмда къарнашды» деген эркин темагъа

сочинение джазгъан хапары бла башланады повесть. Биринчи башында кыйынлык кёзюде, эвакуацияны заманында кызычыкны тас этген табхан анасы бламы, огъесе аны асыраб, ёсдурген ата-ана бламы кыалыргъа керекди деген, джашау салгъан бу кыйын сайлауну юсюнден кызычык кесини сочинениесинде джазады. Бу башны ызындан келген башлары ишни аллын, ол ишге кыатышхан адамланы халилерин ачыктайдыла.

«Ана» деген башда Назифаны юдегиси Уллу Ата джурт кызауатны заманында эвакуациягъа бара тургъанлай, мешина джаргъа кетиб, кыйнунда джыл болгъан кызычыгъын ийиб кыюб, тас этгенин хапарлайды; аны ызы бла «Гинджи» деген башда кызычыкны тюшген джеринде, джарда табхан башха мешинаны шоферуна хапарыды; «Бир юйюрге» деген башда Нина Ивановна кызычыкны алыб, кесине кызы этиб ёсдургенлерин хапарлайды; «Мени анам» деген башда уа кызычык кесини сочинениесинде эки анасыны да (эки халал, тюз иннетли тишируну) сыфатларын суратлайды. Бу талай башда айтылгъан хапарла повестни аягында эки ана да (кыарачай ана Назифа, орус ана Нина Ивановна), бир-бирине разы болуб, кызычыкны институтха окъургъа ашырыб—уллу джашау джолгъа чыгъаргъанлары бла бошаладыла. «Халал джюрекле» деген повесть совет адамланы халаллыкларыны, бир-бирине билек бола, кыарнаш иннет тута билиулерини юсюнденди. Джигитлик бла адамлык, не тукъум кыйынлыкда да тас болмагъан ана сыймеклик—повестни кыанын джюрютген тамырадыла.

ПОЭЗИЯ

Хубий
улу
Осман

Кыарачай литератураны бусагъатда ёсююн,
артык да поэзияны алыб кыарасакъ, аны
джетишимлери Байрамукъланы Халиматны,
Хубий улу Османны атлары бла байланыб-
дыла.

Хубий улу Османны Ата джурт кызауатдан сорагъы творчествосунда баш орунну проза алады: аны «Аманат» повести арт джыллада кыарачай литературагъа белгили болуб киреди. Алай а Османны чыгъармачылык ишинде, кыолуна алгъан башха кёб тюрлю литература ишлеринде да поэзия сыйлы орун алгъанлай кыалады. Кызауатдан сора биринчи назму джыйымдыгъы орус тилде («Время») 1957 джылда чыгады. «Время»—«Заман» кёб джазыучу джыйымдыкгъа бош атамагъанды. Ол эндиги заманны тохтаусуз алгъа баргъанын терен сезеди, аны юсюнден окъуучугъа айтыргъа излейди. Китабда «Бир бараза» деген назму программалык болуб келеди. Келир заманга талпыгъаны

бла биргелей, поэт джерни юсюню танымазлай тюрленнгенин, адамланы бир-бирине халилери башха тюрлю болганын, джаныгы совет адамны культура джашаууну ёсгенин терен кёреди.

Джангы сейирлик заманны кёуарар ючюн кюрешни кёргозе, Осман бусагъатда бир джангыз бараза тартхан адамны да келир насыблы джашауда юлюшю барды деб бегитеди.

Хорларына чырмау болгъан эскиликлени, осал затланы джолдан кьоратыб, «Заман», «Кёксюл къая» деген назмулада айтылынган коммунист идеалча, адам улу эм иги джашаугъа чыгъарыгъына толу ийнаналды.

Османны назмуларында партиягъа, халкъгъа суюмеклик, совет къралны миллетлерини шохлукълары эм уллу орунну аладыла. Коммунист партиягъа атаб джазылынган «Биргенгебиз, партия», «Алчыбыз»; Ата джуртубузгъа—«Ата джуртум», «Къарнаш халкъла», д. а. к. назмулары джазыучуну патриотизмин кёргозедиле. «Азгек» деген назмусунда поэт, туугъан ёзенине суюмеклигин билдире, сабий заманын эсине тюшюреди. «Алатау» назмусунда уа Орта Азияны табигъатын суратлау бла бирге кесини туугъан, ёсген джерича кёреди эмда уллу бюсюреу этеди Киргизиягъа.

Къазауатны заманында джазылгъан «Полтава», «Алгъа» деген назмуларында Осман фронтда ишлени, болумну юсюнден джазады.

Поэтни къазауатдан сорагъы назмуларында совет адамны къазауатны ачы сермешиулеринде ачыкъланган ич болумун, иннетин, оюмун кёргозюу баш орун алады. Ол халини, ол болумну ёлчеге алады Осман эндиги тёлую суратлагъан заманда да.

Къазауатны заманында артыкъ да бек кючлю бегиген интернационализм бла миллет шохлукъну тас этерге эркинлиги джокъду эндиги тёлую деген идеяны джазыучу назмуларында бардырады. «Сен кьутхардын» деген поэмасында Азамат деген къарачай солдатны ёлюмден кьутхаргъан Лебедев деген орус солдатны сыфатын суратлайды Хубий улу, Совет Заполярье ючюн джанын берген къарачайлы матросну Хачирланы Хызырны юсюнден джазады. Ол чыгъармалагъа керти адамланы биографияларында болгъан затланы салады. Бу назмулада, 60-чы джыллада къарачай поэзияда болгъанча, социалист хоншулукъну кёууанчы, халкъланы ёмюрде бузулмазлыкъ шохлукълары кёрюнеди.

Османны поэзиясыны терен партиялыгъы артыкъ да бек адамланы халилерин суратлагъан заманда ачыкъланады.

Адамланы джашау болумларына, халилерине джетген заманда джазыучугъа бош зат джокъду. Уллу, баш иш — адамны урунуугъа къалай къарагъаны («Сый» деген назмусу), — дейди поэт. Аны бла биргелей, юйдегини ичинде къайын ана бла келинин юсюнден назмусунда («Бирча борчду») да адамладан тюзлюкню, адетни, акылны, бир-бирин ариу кёрюню излейди («Былаймыд этиб кёоярын?», «Кёуру чырай»), бошауузлукъну, бош-

боюнлукъну хыликке этеди («Энди сен да ийнанма»), адамланы джарты джолда къалмазча юретели.

Назму притчаларында, басняларында, памфлетлеринде джазыучу кесини джашауунда кѳрген, сынагъан, тюбеген затларыны юсюнден китаб окъуучула бла бек сабыр, акъыллы ушакъ этеди. Ол эки бетлиликни, керексиз джаншауну, хыйлачылыкъны хыртлайды («Сен да тюзсе», «Буруш»).

Османни поэзиясы, бюгюнлюкге келишгени бла биргелей, къарачай фольклорну, 20—30 джылладагъы поэзияны да традициялары бла байланыбды.

Байрамукъланы
Халимат

Хубийланы Осман назмуларында да эпикалыкъ джазыугъа дженге эсе, Байрамукъланы Халимат лирикалыкъ джазыучу деб эсебленеди. Халиматны хар джангы чыкъгъан назму китабы анга шагъатлыкъ этеди.

Поэтессаны къазауатдан сора джазылгъан биринчи назмулары 1957 джылда басмаланган «Мен джашауну сюеме» деген джыйымдыгъында чыгъадыла. Ол джыл огъуна кѳб автор чыгъаргъан «Таза джюрекден», «Джилтинле», «Джюрек джырлайды», «Бирге джырлайык!» деген назму джыйымдыкълада поэтессаны чыгъармалары басмаланадыла. 1959 джылда уа «Сюйген тауларым» деген назму китабы чыгъады. Ол китабда Коммунист партиягъа, Ата джуртха, халкъла арасы шохлукъгъа аталгъан назмуларында («Ленин джашагъан юйде», «Бизни Ата джуртубуз», «Москва», «Бизни анабыз», «Ушакъ») Халимат юйдегини юсю бла социал магъаналы темаланы уста тил бла ачыкълайды. Сѳз ючюн, «Ана» деген назмуда Халимат орус тил бла башха тиллени бизни кѳб миллетли халкъларыбызны джашауунда бир-бирине келишиулери кѳргюзеди. Бу назмуда джазыучу уллу къарачай юйдегини юсюнден джазады. Тѳрт къарнаш, тѳрт тюрю миллетден (орус, черкес, тегей, урум) къатын алададыла, келинлени юйге келтиредиле. Келинле, чырайлыла, игиле, ишни сюйгенле, къайын аналарын сыйлай билгенле болсала да, къайын аналары, ала бла къалай сѳлеширине къайгъырыб, бир-бири тилибизни ангылаямасакъ, юй къалай тутарыкъбыз деб сагъышланады. Ол заманда джашлары, аналарына накъырда этериклери келиб, кеслери кѳллери бла айтканча этиб, къатынларындан айырылабыз, дейдиле. Ана джюрекге бу сѳз кюч тиеди. Юйдегиси чачылмаз ючюн ол джашыртын орус тилге юренеди, келинлери да къарачай тилни билирге кюрешедиле. Юйдеги бир-бирин билиб, джашаб къалады. Бу юйдегини юсюнден джазылгъан назмуда бек уллу джамагъат магъана ангылашынады: кѳб балалы ананы сыфаты кѳб миллетли ата джуртубузну сыфаты бла келишибди.

Ата джуртубузну халкъларыны, бир ананы уллу юйдегисича, Ата джуртубузгъа сюймекликлери уллуду. Ол сюймеклик, къарнаш халкъланы бир иннетге джыйыб, бир-бири тилин ангылатады.

Джыйымдыкъда Халиматны Уллу Ата джурт къазауатха аталгъан талай назмусу барды. Аланы кёбюсю агитацион, Ата джуртну къорууларгъа чакъыргъан назмуладыла. Ол чыгъармала къазауат бара турган кёзюуде джазылгъандыла. Алада къолуна сауут алыб къазауатха къатышхан тиширыуну джюрек къайгъырыуну окъуйбуз («Джашчыкъ бла киштикчик»).

Халиматны назмуларында философиялыкъ сагъышла аслам орун аладыла («Джамиля Бухиред»). Табигъат сейирлик, ариу затланы джаратханча, адам джашаугъа керекли, алапат затланы этерге керекди, дейди поэтесса. Халиматны оюму бла джазыучугъа джашау деген тохтамаздан баргъан кюрешди, арымайталмай адاملаны джарыкъ джашаулары ючюн ишлеудю («Мен джашауну суюме»).

Зарлыкъ, ётюрюк, тилчилик, сатлыкъ—адамны джашаууна заран болгъан затла алкъын къуруб бошамагъанларын кёреди поэтесса. Алай болса да ол, джашауну джарыкъ боллугъуна ышанган бла биргелей, таза иннетли, ачыкъ джюрекли, халкъгъа игилик излеген, тюзлюкню тутхан ашхы адاملаны саны сёзсюз кёб болгъанына ийнанганын билдиреди. Адамны ол алапат халисин джазыучу адамлыкъ деген борч бла байландырады («Тенгиме», «Керти тенг», «Тюз адамла»).

Суюмеклик, шохлукъ, юйдеги деген Халиматны поэзиясында кесини джамагъат-политика ангысы бла байланыбды.

Поэтесса, эски адетледе джашаугъа джараусуз, юйдегиге бузукъ болгъан затлагъа къаршчы болгъаны бла биргелей, тиширыуну халиси къалай болургъа керек болгъаныны юсюнден джазады: ишни суйген, сынамы болгъан, джарыкъ халили, ачыкъ джюрекли, кесин къоруулай билген («Колхозчу кыз», «Бизни келин», «Сепараторда»).

1963 джылда Байрамукъланы Халиматны «Залихат» деген поэмасы чыгъады. Бу поэмагъа джазыучу Қъарачайда 1942 джылда фашист оккупантла бла кюрешде керти болгъан затланы, немец фашистле тутуб ёлтюрген джигит къарачай партизаны Эриккенланы Залихатны биографиясындан эпизодланы салгъанды. Қъарачай литературада бу биринчи история-героика поэма болуб чыгъады. Поэманы уста джарашдырылгъан сюжети, башха-башха айырылыб къаралгъан образлары бардыла. Композиция джаны бла да поэма толу, тамаллы келишдирилгенди.

Поэмада, аллындан башлаб аягъына дери, авторну кесини энчи къарамы, инджиую танылады (лиризм). Хар тизгин авторну джюрегини теренинден келгени билиниб турады. Кесини юсюнден, джашаугъа келюн, джюрегини джазыучу, бу поэманы биринчи башындача терен, бир чыгъармасында да суратламагъанды.

Джазыучу халкъ патриотизмни къайдан чыкъгъанына, адاملаны джюреклеринде терен орналгъанына, къазауатны джылла-

рында ол патриотизм къалай сыналгъанына бу поэмада толугъа аналгъа этеди.

Поэма «Залихат» Байрамукъланы Халиматны творчествосунда къазауат теманы кенгертеди, бошатады. Халиматны творчество ёсюмюнде Москвада М. Горький атлы литература институтда окъугъаны уллу магъана болгъанды. Аны «Стихи» деген джыйымдыгъына (1963) поэт бла поэзия тема киреди. Джангы джашауну кёргюзюу, джашауну кесини джюреги алгъанча билдириу джыйымдыкъда, аллындан башлаб, аягъына дери ётеди.

Бу китабчыкъдан поэтессаны творчествосунда джангылыкъ башланады. Биринчи джыйымдыгъында Халимат кюрешсиз болмайды керти джашау деген оюмну алай тереннге кирмей суратлаб кетген эсе, энди джангы китабында аны лирикасы ол оюмда къуралыбды («Что со мной?», «Я снова жду ответа», «Что ни утро...», «Никогда у сердца не пыталась»).

Поэтессаны юйдегини, аналыкъны, сыймекликни юсюнден джазылгъан назмуларында («Когда б любовь имела облик зримый», «Пообещай мне золотой дворец», «Быть может, век мой и не так уж краток», «Я тебя одного в тот буран отпустила», д. а. к.) патриотлыкъ, гражданлыкъ, философиялыкъ назмуларында тебген джюрек тебеди. Ол джюрек кючлюдю, дженгил эрийди, таукелди эмда тыйгъычлыды, адамла ючюн кесин аямайды, адамладан адамлыкъны тохтаусуз излейди; батырды, алай а дженгил джаралы болады; кереклиге дженгил джарайды, аманлыкъчыны, зарлыкъны уа не кесек да кёлтюрмейди; джашды, алай а акъыллыды.

Джити акъыл, тохтаусуз кесин сюзюу, адамланы бир-бирини хыйсабларына мийик ёлче бла къарау—бусагъат литератураны баш джумушуду, бизин заманны адамыны ич (тин) болумуду.

Байрамукъланы Халимат ана литературасыны поэзиясында джанын аямай кюрешеди. Хар джангы чыккъан китабы аны кесини эстетикалыкъ, гражданлыкъ идеалына туура келишгенине шагъатлыкъ этеди.

Поэтессаны назмулары китаб окъуучула бла ачыкъдан ачыкъ ушакъгъа кёчюб барадыла.

Адамны ичин, джюрегин ачаргъа излегени, окъуучула бла ачыкъ сёлешиую, аланы джюреклерин, акъылларын—ич джашауларын билиу Халиматны артда джазгъан «Исповедь» деген китабыны баш магъанасыды. Ол китаб Москвада 1965 джылда чыккъанды, орус тилге фахмулу орус поэтессала—Римма Казакова, Инна Лиснянская, Новелла Матвеева, Ирина Озерова—кёчюргендиле.

Халиматны чыгъармачылыкъ сифаты неден да бек аны поэт бла поэзия деген теманы ачыкълагъанында белгили болады. Халимат, тюз иннетли джюреги бла джашагъаныча, джюреги айтханча джазаргъа да излейди. Джазыучу джюрекни не кесек кымылдагъанын кёргюзген бла бютеу адам улуну юсюнден болум-

ну суратлаб кьояргъа излейди («Зримым мне хочется сделать незримое»), биледи кесини ол мураты кьургъакъ сёз бла толмазлыгъын, аны толтурур ючюн, халкъ бла бек джууукъ, бир иннетде, бир акъылда джашаргъа керек болгъанын.

**А. А. Сюйюнч
улу**

Сюйюнчланы Алимни джашы Азамат Джёгетей элде 1923 джылда туугъанды. Уллу Ата джурт кьазауатны заманында фронтда болгъанды. Кьазауатдан сора элде устаз бо-

луб ишлегенди. 1949—56 джыллада «Правда Южного Казахстана» деген газетни бетлеринде очерклери, назмулары, статьялары чыгыб тургъандыла. 1957 джылдан бери ол «Ленинни джолу бла» деген район газетни редактору, артда халкъ окъууну ишинде урунуб келеди. Арт джыллада Къарачай-Черкес педагогика институтда къарачай литератураны историясыны курсун элтеди.

Сюйюнч улу А. А. 1966 джылдан бери совет джазыучуланы Союзуна члениди.

1957 дж. 28 апрелде «Къызыл Къарачай» (бусагъатда «Ленинни байрагъы») газетде Сюйюнч улу «Къарачай шахарыма» деген назмуну басмалайды. Андан бери джазыучу кесини назмулары, очерклери, хапарлары, повестлери, литература-критикалыкъ статьялары бла басмада чыкыгъанлай турады. Аны назмулары орус тилде областны, Север Кавказны джазыучуларыны джыйымдыкъларында («Наша юность», 1957, «Горный поток», 1958, «Слово о братстве», 1963, «Верность», 1972) басмаланыб тургъандыла. 1959 джылда Азаматны «Къобанны мынчакълары» деген назму китабчыгъы чыгады. Анда 1956—57 джыллада джазылгъан назмулары джыйылгъандыла. Баш орун бу китабчыкъда ленинчи темагъа берилгенди. «Алтын къалада» деген назмусунда ол Кремлге баргъанын суратлайды. Башха кърнаш миллетлени адамлары бла бирге поэтге Кремлни къабакъ эшиклери кенг ачылыб, Ленин джашаб, ишлеб тургъан юйге киргени уллу къууанч береди, кёлтюреди. Социалист джамагъатны бузулмазлыкъ кючюн суратлайды джазыучу. Аннга шагъатлыкъ этген—поэтни бютеу джюрек къылларын ойнатхан, Совет властны биринчи джылларыны картасы. Ол картада Минги Тауну тюрюнде Ленинни къолу бла кёк мерекеб бла джазылгъан «Къарачайлыла» деген сёзню кёреди назмучу. Ол тартынмай айтады, аны кёргенлей, кёкюрегинден къууанч, ёхтем таууш чыкыгъанын:

Джол устабыз мени эслеб айыртды:
«СССР-ни къурагъан кёзюуде,
Миллетлеге оноу кюнюнде,
Ленин устаз автономлукъ берирге,
Кёк къалам бла Минги Тауну тюрюнде
Къарачайны белги этиб кёйгъанды,

Къарачай деб къолу бла джазгъанды». Кёлюм алай кёлтюрюлдю, учундум,

Разылыгъым тенгиз болуб чайкъалыб:
«Ма мен къарачайлыма»,—деб кычырдым..
— Тюз айтаса,—дедим,—мени халкыма,
Къарачай-Черкес область деб атына

Автономлукъ берилгенди ол джылда
Ма джашайбыз эркин Кавказ таулада,
Къурман болайыкъ биз Ленинни оюмуна,
Алай джазгъан аны чомарт къолуна.

Ленинге терен сүймекликни, джюрек ачыкълыкъны, аны ишини ёлмезлигин ангылатадыла назмуну арт тизгинлери.

Кеси, кесини халкы Совет Социалист Республикаланы Союзу деген атны джюрютген бир уллу сау затны кесек бёлеги болгъанын айтады поэт. Аны юсюнден «Мени Ата джуртум» деген назмусунда былай джазады:

Къан бла туугъан джан бла чыгъады,
Алай теренди сүймеклик.
Сени болсун толусу бла
Къолумдан келген игилик.

Къара кюнде шынкъарт джанса,
Сынасам да мен от кёлек,
Сени, Джуртум, джаугъа бермем,
Айырылмай джан бла тёнгек.

Поэтни иннетине, дуния сезимине тыйыншлы болады аны Къабарты-Малкъар кеси разылыгы бла Россиягъа къошулгъанына 400 джыл болгъанына этген «Къабартыны уллу къууанчына» деген назмусунда айтхан сёзлери. Ашхы тау адетдеча, ол хоншу республикагъа махтауун алгъыш бла бошайды.

Сүйюнчланы Азамат, Уллу Ата джурт къазауатны тулпарларыны, джуртубузну батыр джашларыны сыйын кёлтюре, назмула джазады. Аны «Совет Союзну Джигити Багъатырланы Харунига» деген назмусу, музыкагъа салыныб, халкыны эм сүйген джырларыны бири болуб джырланады.

Поэт, танк полкнү командирини джигитлигин махтагъан бла биргелей, аны бёлегини алгъа уруб баргъан, хорланмазлыкъ кючюн кёргозеди.

Къарачайны къаблан кёллю уланы,
Миннген атынг окъла ётмез къадамад.
Уруб ётдюнг Днепр, Дунай сууланы,
Узакъ джерге элтди узун къазауат.

Танка полкунг джолгъа чыгъыб тебресе,
Джер тебрениб, кѣб кюкюреб башлаед.
Урушлада джаугъа тюбеб сермешсе,
Эм махтагъан аскерлерин чачаед.

Харун этген тулпарлыкъ башхалагъа юлгю болуб, энтда
лжангы тулпарла тууарла,—поэтни бу ийнамын ачыкълагъан
тизгинле бла бошалады назму:

Кёкюрегинг, Илкер киби, джашнайды
Кърал берген орден, медаль саугъадан.
Совет халкъны бѣгек джашы, батыры,
Салам сеннге туугъан Кавказ тауладан.
Сени киби батырладан юлгю алыб,
Джол ачарла айлансала аллары,
Кюн-кюнден да аслам болуб ёсерле
Совет Джуртда тулпарланы санлары.

Къаракетланы Иссагъа этген назмусунда джазыучу халкъны
эм ашхы, факмулу уланларын кѣурутхан къазаутха ирият бере-
ди. Халкъгъа кѣуллукъ этген джырчыны эмда солдатны аты
ёмюрледе ёлмей джашарын бегитеди. Азаматны сѣзлерини тюз-
люгюне шагъатлыкъ: Къаракетланы Иссаны атын халкъ кесини
шахар орамларына, школларына атагъанды. Аны сыфаты китаб-
лада, музейледе, суратлада сакъланады, халкъны джюрегинде
джашайды. Аны чыгъармачылыкъ ызы бюгюннюгю къарачай поэ-
зияда сыналыб турады, артыкъ да бек Азаматны кесини табигъат
суратлау лирикасында сезиледи.

Туугъан джери Кавказы табигъатын суратлагъаны сайын
аны адам айтмаз сейир ариулугъун джангыдан кѣргенча болуб
барады джазыучу. «Кавказ» деген назмусунда сынджыр тургъан
тауланы бир-бири къолларындан тутуб, тѣгереклешиб, абезекге
баргъан таулу къызлагъа ушатады ол. Бу назмусундача, «Къа-
рачай», «Къара кѣл», «Къарачай шахарыма» деген назмуларын-
да табигъатны кѣзюн алалмагъан ариулугъун суратлагъандан
ары поэтикалыкъ оюм этиб кюрешмейди. Бу кесек кемлик «Таш-
кѣпюрде», («Туугъан элимде» деген назмуларында тас болады,
къорайды.

Бу назмулада туугъан джуртну табигъаты поэтни кесини, аны
халкъыны джашау джазыулары бла байланышхан сезимлени,
акъл оюмланы уятады.

Поэтни биргесине танг аллы бла аны туугъан элине киребиз.
Тѣгерекни тансыкъ кѣз бла аулаб, атасыны арбазы бла ётюб,
терек бачхасында, юйню терезесини туурасында орнатылгъан
алма терекни къатында тохтайбыз. Ма былайда поэтни
алма терекге айланыб айтхан сѣзлеринде джырчыны джюрек се-

зимлерин, аны акъыл оюмун ангылайбыз: сабий къолу бла джерге салгъан алма урлукъдан ёсгенди уллу алма терек.

Аны (терекни) «бели» энди поэтни белинден ингичке тюлдю. Терекни ёсююн, аны джашау болумун кесини джашау джазыуу бла тенглешдиреди джазыучу:

Къулач кериб,
Ёсгенди мийик,
Чыммакъ чагъыб,
Къурмач кибик.

...Бир сен тюлсе,
Шохум, ёсген.
Тамам сенлей
Ёсгенме мен.

Билим алдым
Эм эс джыйдым.
Аны кибик,
Къатды саным.

Сен бересе
Татлы кёгет,
Менде да барды
Аллай иннет.

Миллетиме
Джарар ючюн,
Урунама
Мен кече, кюн.

Ёсюм берген
Татлы джерим,
Джандан суйген
Туугъан элим.

Мен джарасам
Халкъ керекге,
Болсам ушаш
Бу терекге,

Джарар кёгет
Берсем халкъгъа,
Санар эдим
Мен насыбха, —

дейди поэт.

«Ташкёпюрде» деген назмусунда уа джазыучу табигъат суратлау лирика бла кесини джюрек сезимлерин, акъыл оюмун андан да уста ачыкълайды:

Озуб бара, кѣб сюелеме
Кѣпюрюнгю бойнуна,
Керилиб келген Къобан киреди
Гѣзенча тар къойнуна.

Мен кѣзюмю аламайма
Кѣпюрню тюбю суратдан:
Кюмюш токъмакълача, чартлай
Суу тамчыла узакъдан.

Эмилик Къобанны тауушу
Бир чыгъад къобуз сокъгъанча,
Бир кѣпюрню тюбюнде
Улуйду кыш боранча.

Чачылады, къайнайды,
Чачырайды, ойнайды,
Сослан къаяны ёшюнюн
Бир тили бла джалайды.

Сора андан чыкъгъанлай
Джайылады, шош болуб,
Кенг ёзеннге сюзюлед,
Сабыр болуб, бош болуб.

Бир минутну ичине
Юсю сыйдам мияла,
Сейирине къарайдыла,
Кириш тутхан къаяла.

Сейирд: бу кысха кѣпюрню
Бир джаны шош, бири—боран:
Кѣзюм къыймайд кетерге
Муну къоюб былайдан.

Суююнч улуну биринчи назму китабында белгиленген творчестволу джетишимле аны ызындан басмаланыб чыкъгъан джыйымдыкъларында да бегийдиле: аны назмуларында лирикалыкъ башламы теренден терен кюч ала, поэтикалыкъ ауазыны интонациясы кѣб тюрю бола барады, поэтни энчи ич болуму бла тышхы джашау болум бир-бири бла келишибдиле. Хар заманда табигъатны чомарт суратлачу назмуларында поэтни алдаулукъсуз сезими, тири оюму ачыкъланады. Джамагъат сорууланы, джамагъат болумланы поэт кесини джюрегини, джашау сынамыны, поэтлик темпераментини призмасындан ётдюреди.

Бу айтылыннганны ачыкълар ююн, «Къобанны мынчакълары» деген назму китабчыгъындан сора чыкъгъан «Къарнаш таула» (1967), «Илкер» (1973) деген джыйымдыкъларындан бир-эки назмугъа къарайыкъ.

«Қарнаш таула» деген назму ытабчыкыда Сюйюнч улу, баллада атлы романтикалык жанр бла хайырланыб, «Алёнушка» деген балладада Уллу Ата джурт кызауатда джашлары, кыарнашлары, эрлери, аталары, эгечлери—джууук адамлары—ёлюб, тас болуб, халкыга келген унутулмазлык уллу бушууга—кыйынлыкыга кесини кыйгырыуун суратлайды. Балладаны идея-суратлау магыанасы романтикалык амалла бла ачыкыланады. Бу чыгарманы композициясы да ол амалланы бириди. Балладаны биринчи кесегинде поэт, терен бушууга кесин бериб турган ариу кызчыккыны Алёнушканы джюрек джарсыууна эси кетиб, анга кёл этер, болушур муратда, биргесине чакырады, кесини бушууун анга айтады:

Ариу кызчык Алёнушка
Уллу ташда джалан аякы
Олтурады суу бойнунда,
Тобукчуклары кычакылаб.

Ол дунияны унутханды,
Аны сагышы теренди:
Кызчыккыны сууга кетиб,
Джангыз кыарнашы ёлгенди.

Джылама, джаным, ариучукы,
Сагышларынгы бир чач.
Башындагы джарыкы кёкге
Кёк кёзчюклеринги бир ач.

Кыолчугунгу узат меннге,
Тур ёрге, тобукыладан ал башынгы,
Кел биргеме, Алёнушка,
Бирге излейик кыарнашынгы.

Мени да кёбдю сенича джарам,
Сенича излегенлерим.
Ала урушлада ёлгендиле:
Кыарнашларым, тенглерим.

Экинчи кесегинде Алёнушка бла кесини кыйынлыкларына болушлукыга бурунгу тау мадарны айтады поэт:

Сени кыатынга сейир кыаурала!
Мен бир амал табханма...
Мен, былай кыаурала табмай,
Ненча джылны айланганма.

Бери къара сен, ариучукъ,
Таулада аллай адет барды:
Сыбызгъы тартыб, ёлюк излейдиле,
Джыргъа ёлюк къалкъады дейле,
Ал къатынгда къаураладан,
Сындыр, талайын алайыкъ,
Экибиз да сыбызгъыла этиб,
Суу джагъалада согъайыкъ.

Поэтни уа кимлери тас болгъанды, кимлени излейди? Бу со-
руулагъа быллай джууаб табабыз:

Экибиз да, сыбызгъы согъуб,
Уруш тюзлеге барайыкъ,
Барайыкъ Днепрге, Доннга, Одерге,
Андан Къобаннга къайтайыкъ.

Джылама, сен тюлсе джер юсюнде—
Кёбдю ёксюз болгъанла,
Къарнашларын, балаларын
Энтда сакълаб тургъанла.

Экибиз алай тебресек,
Бирге тутуб къолланы,
Ненча ана, къарнаш, эгеч
Толтурурла джолланы...

Келчи, Алёнушка, кел,
Сау дуняны аулайыкъ,
Бютеу кёзюусюз ёлгенлени
Биз терсликден даулайыкъ.

Не кёб ариу айтыб, джюрек къайгъырыуларын тёксе да,
Алёнушкадан джууаб табмайды. Сора джазыучу сагъайыб, сурат
бла сёлешгенин эсгереди:

Ол бушуудан сангырау болуб
Эштмей кёреме, ангыладым..
Кесини да сурат болгъанын сезиб,
Бек къыйналдым, бек сокърандым.

Андан ары поэт керти болумгъа келеди:

Ой адамла, ол суратха
Джан салыргъа боллукъмуду?
Ёлгенни сыбызгъы тартыб,
Суудан чыгъарыргъа боллукъмуду?

Сёзсюз, белгили орус суратчыны В. М. Васнецовну 1881 джылда салгъан «Алёнушка» деген алаамат сураты поэтни эсине бу балладаны джазыуну тюшюреди. Бютеу дуния литературада джюрюген баллада жанрны суратлау мадарлары къарачай фольклорда белгиленген кюу жанрны ышанлары бла келишгенин уста хайырландырады былайда джазыучу.

Энци, терен джюрек эзилу, кемсиз кыйналгъан назмучуну, поэтикалыкъ тегюлюуге келтиреди. Ол себебден джазыучу эски, халкъ лирикалыкъ жанрны — кюуню сайлайды. «Джангыз эгечиме» деген назмусуну жанрын поэт кеси да кюудю деб айырады.

«Тубанлы кёл», «Минги Таугъа», «Шош толкъунда акъ дуадакъ», «Джугъутур» деген назмуларында джазыучу ариулукъну багъалатады, аны не тукъум затда да излеб таба биледи: таулары арасында Минги Тауну, кёксюл тау кёлню сабыр толкъунунда къар джуммакъча агъаргъан, кёлню суу суратын—акъ кызын—акъ дуадакъны; тау башында туугъан, тау хауадан тоймагъан, эм мийикге чыгъыб, башын ёрге тутхан, къарт болса да, кёлю ёхтем джугъутурну; тау маралла, кийикле этегинде отлагъан, къаамиш кирпикли, алакёз Тубанлы кёлню.

Ариулукъгъа талпыу адамны джюрек тазалыкъгъа келтириуде уллу магъанасы болгъанын сездиреди поэт.

Табигъатны, адамланы, аланы бир-бири бла келишиулери — нени юсюнден джазса да, поэт экили болмайды. Табигъатны суратлаудача адамланы келишиулеринде, джамагъатны джашауунда да ол кесини поэтикалыкъ идеалын—ариулукъну—излейди, табады, анга махтау салыб джырлайды. Джазыучуну ол иннетиди мийик, тулпар джазыулу, кюрешде, иште да белгили адамланы сыфатларын поэтикалыкъ халда суратлаугъа келтирген. Бу затха шагъатлыкъ—«Багъалы устаз Ленинге», «Патрис Лумумба», «Эркинликни ёкюлю Костагъа», «Поэтни белибауу» (Ёртенлени Азретге), «Исса», «Совет Союзну Джигити Багъатырлары Харуннга», «Белояннис Никос», «Эрнст Тельман», «Тарас Шевченко», д. а. к. назмулары.

1973 джылда Сюйюнчланы Азаматны назмула бла джырладан къуралгъан «Илкер» атлы джыйымдыкъ китабы чыгъады. Бу китабха кирген чыгъармаланы тематикасын «Назмума» деген чыгъармасы ачыкълайды.

Мени темам тюлдю суу кьойнунда,
Чокъракълача, кьолан кьауум,
Джай узуну тенгиз бойнунда
Кёлеккелери кьумгъа аууб,
Суратларын кюннге кьыздыргъанла.
Мени назмула кирликле ала:

Уруш отлада чыныкъгъанла,
Совхоз сыртларында сабан сюргенле,
Колхоз гюрбеджиде темир тюйгенле,
Сюйсе, ёмюрлюкге суйгенле.
Боранда джюрюб, джауумда джибиб,
Тауда кеслери саууб сют алгъанла.
Мени назмума кирликле ала:
Илмугъа басхыч салгъанла,
Заманга кеслери юлюш къошуб,
Замандан юлюш алгъанла.

**ХУБИЙЛАНЫ
ОСМАН
(1918)**

Къарачайны белгили джазыучусу Хубийланы Ахияны джашы Осман 1918 джылда Огъары Тебердиде туугъанды.

Атасын, анасын, сабий заманын эсге тюшюре, Осман былай айта эди. Артыкъ да эски кюулени согъуб, адамлагъа эжиу этдирирге бек сюе эди. «Стампулчуланы», «Баракъны», «Сафиятны» кюулерин, дагъыда башха макъамланы биринчи кере андан эштгенме. Анам Тебердиге келин болуб башха элден баргъанды. Ол себеден анда шагърейи, тенги болмай, юйюне, адамларына сакъышлана болур эди, мыдах кюулени айтыучан эди. Эшикден адам кирсе уа, тохтай эди. Ол кѣб джырны ким да тынгыларча ариу джырлай эди. Алай бла школда къыл кѣобузгъа, мандолинагъа тюзелдим».

1926 джылны къачында, джашчыкъ болуб, Осман эл школну 1-чи классына барады. Аны биринчи устазы ол кѣзюуде билимли адамланы бири, белгили устаз Халилланы Хызыр болады.

Осман эл школну бошаргъа Микоян-Шахарда (бусагъатда Карачаевск шахар) 1933 джылда рабфак ачылады. Осман ол джыл огъуна рабфакга киреди.

Анда окъугъан кѣзююнде Осман къыл кѣобузладан кѣуралгъан кружокга джюриюйду. «Ол кѣзюуде литература бла тилге, географиягъа эсим кетиб, къалгъан дерсlege аз заманым къала эди,—деб эсине тюшюреди Осман...—сочинениелени кѣб джаздыра эдиле. Не къадар джазсам да, эринмей, хаман кѣлюмдегин айтырым келиб, муратымча болалмагъанымы ангылай эдим. Устазларым а, джазгъанларымы амансынган огъай эсенг, махтаргъа

кюреше эдиле. Кесими уа кёлюме джетмей, джюрегим къаннгынчы, къачан джазарыкъма, дей эдим».

Осман 1937 джылыны къачында, «Къызыл Къарачай» газетни литература бёлюмюнде корреспондент болуб, ишлеб башлагъанды. Ол сагъатда анда Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Бостанланы Хасан, Борлакъланы Тохтар, Эрикгенланы Залихат, Кипкеланы Магомет, дагъыда башхала ишлей эдиле.

Къызыл Аскерде къуллукъ эте тургъанлай, Уллу Ата джурт къазауат башланыб, Осман фронтха кетеди, андан ауур джаралы болуб къайтады.

1944 джылдан 1957 джылгъа дерн устаз болуб ишлегенди. Устазлыкъны Осман джюреги бла суюди, аны юсюнден былай джазады: «Сен окъутхан сабийле ёсюб, билим алыб, халкъгъа джаратгъан, толу юйдегили, керти адамла болуб тургъанларын кёрсенг, сёз бла ангылаталмазча къууанаса. Къылыкълы, дерслерин билмеучю сабийле, тюз джолгъа джарашыб, къалгъанла бла тенг болуб баргъанларын кёрсенг а?! Мени сартын, джазыучулукъ ишим болмаса, мен ёмюрюм да устазлай къаллыкъ болур эдим... Устазлыкъ кыйын ишти. Алай а, сабийле дерслерин ангыласала, библиб келселе, сорууларынга бир-бирине джетдирмей джууаб этселе, кыйналгъанынги да унутаса...»

Устазны кесини юсюнде болгъан шартла сабийлеге юлгю болгъанын черте, кеслерине атасы, анасы юретген иги халини юсюнден Осман былай айтады: «Мени атам тютюнню, аракъыны да ауузуна салмай эди. Биз беш эдик. «Мен ёлмеген, сиз да ёлмезсиз, джангыз биринг не тютюнню, не аракъыны сюрсегиз, разы болмазма»,— деучен эди. Бешибизде да тютюн ичген, аракъыны сюйген джокъду».

1957 джылдан бери Хубий улу областда джазыучуланы Союзунда къарачай джазыучуланы секциясына тамада болуб турады. Областын телевидение бла радио бериуден комитетини председателнини заместители болуб ишлей тургъанлай, ол ишни да бардырады Хубий улу.

Чыгъармачылыкъ
джолу

Хубийланы Осман литературада джол ызын 16 джылында, студент кюнлеринде башлайды. 1933 джыл рабфакда, Ёртенланы Азретни башламы бла литература кружок къуралады. Кружок Хубийланы. Османнга, аны тенглерине—Орусланы Махаметге, Борлакъланы Тохтаргъа, дагъыда башхалагъа биринчи литература школ болады.

Хар ай сайын чыкъгъан «Джашлыкъ» деген къабыргъа газетде, къол бла джазылгъан «Бизни сёзюбюз» деген журналда Османны назмулары чыгъа тургъандыла. Кружокга кёшулгъанланы эм иги чыгъармалары область газетде басмаланадыла. Сёз ючюн, 1934 джыл «Къызыл Къарачай» газетде «Къызыл Аскер» деген назмусу басмаланганды. 1936 джыл а Османны «Комсомол джырла» деген биринчи назму китабчыгъы чыгады. Ол

джыллада огъуна прозада биринчи атламла этеди Осман. «Аб-рек» деген повестден юзюкле басмалайды. Повестни баш герою джаш литератураны да джангы героюду.

Джангы геройну ишин, джашауун толу суратлар ючюн, Хубийланы Осман къошлада кёб айланады, колхоз малчыла бла бирге джашайды, аланы юсюнден очеркле джазады. Бийчесында олсагъатда 47 колхозну къошу орналгъан эди. Анда урунганлагъа «Малчы» деген къабыргъа газетни чыгъарыргъа башчылыкъ этеди. Джаш адамладан комсомол актив къурайды, суратлау чемерликни малчыладан къуралгъан коллективи областда, крайда да олимпиадагъа къошулады. Бу ишге да джаш джазыучуну къыйыны киреди. Мында джазады ол «Бийчесында», «Анзорчукъ» деген очерклени.

«Анзорчукъ» деб 12 джыл болгъан сюрюучю джашчыкъгъа аталгъанды. Ол къошда туугъанды. Элге да бармагъанды чырта. Джырчыланы эришиулериине къошулуб, биринчи ёчню алады. Чыгъармада Анзорчукъгъа Османни уллу суймеклиги танылады.

Ата джурт къазауат башланганында, биринчи кюнледен огъуна Осман фронтда болады. Къазауатда чекгенин, сынагъанын 1959—1964 джыллада «Аманат» деген трилогия романда кёргозедн. Автор джашауну терен билгенин ачыкълайды китаб.

«Аманатны» баш идеясы Совет Союзу миллетлерини шохлугъуду, аланы бир иннетлилигин суратлауду. Къарачай джигитле, орус, белорус, азербайджан, украин джигитле бла биргелей, душманнга къаршчы къазауат этедиле.

Фашистле бла сермешюде капитан Соколов къарачай джашны—Азретни къутхарады. Аны джолу Хасанны джолу бла биргедн. Экиси да Азретни ёлгенине терен бушуу этедиле. Романны биринчи бетлеринден башлаб, азербайджан джаш Бабаев, бизни аскер Берлиннге киргинчи, Хасанны биргесине душман бла джигитча сермешеди. Белоруслу Иван Иванович бла кызы Мария фашист концлагерден къачхан Аскерни юлеринде букъдурадыла, артда аны бла бирге партизанлагъа кетедиле. Джаралы Тохтар фашистледен юч чуут кызыны джашырады юйюнде. Совет Союзну миллетлерини джаш тёлсюн бирге джашаргъа, ишлерге, керек болгъан кюн душманнга биргелей къаршчы турургъа юретедиле романны геройлары. Ала кёбюсюне солдатладыла. Аны бла Ата джурт къазауатха къарачай халкъ къошулгъанын, фашистлеге къаршчы болгъанын эсгертирге излейди автор.

«Аманат» деген романда Хубийланы Осман, аскерчилени джигитликлерин, миллетлени шохлугъун толу суратлар ючюн, кеси кёрген, сынагъан затлапы юлгюге келтиредн.

Романны ючюнчю китабында бусагъатдагъы Къарачайны джашауу кёрюнеди, халкъны ёсюмю, эски адетлеге къаршчы тургъаны танылады. Коммунизмни материал-техника базасын къурагъа къаллай кыйын къошулгъанына сагъыш этдиреди Османни

чыгъармасы. Джаш тѣлюню юретиу иш да, бу болумгъа кѣре, уллу орун алады романда. «Аманатны» баш геройларыны муратлары ачыкъды, насыбны тюз ангылайдыла, тутхан ишлерин толу баджарадыла. Автор бу джаны бла тюз позицияны тутады, ол а конфликтни джарашдырыу ишни халында танылады. Аны геройлары, энчиликни дунясындан кѣутуллуб, джангы джашаугъа, урунуугъа таукел кѣошуладыла. Былайда терен партиялыкъ, граждандлыкъ авторну творчествосунда белгили орун аладыла.

Джаш тѣлюню иннет байлыгъын, тазалыгъын ѳсдюрюю юсюнден барады сѳз авторну «Адамла» деген лирика повестинде да. Мында орус анала кѣарачай сабийни кеслерине джаш этиб ѳсдюргенлери, джашны иннет тазалыгъы ѳксюз кѣызчыкъны джюрегин адамла кѣыйнамагъанлары кѣрюнеди. Осман кѣб миллетли совет халкъны иннет байлыгъын кѣргюзеди, джашауубузну гуманистлигин танытады.

Автор эртдеден кѣалгъан адетле бла джангы адетлени тенг-лешдиреди, игини джаяргъа излейди. Бизни джашауубузда бурундан кѣалгъан ашхы адетле джашайдыла, эски-чирик адетлеге уа орун болмазгъа керекди, дейди.

Османны эки проза чыгъармасы: «Аманатны» ючюнчю китабы бла «Адамла» деген повести, алагъа да «Ант» деген назму джыйымдыкъны кѣошсакъ, кѣарачай литературада не заманда да белгили орун алыб туруучу адам ѳсдюрюу проблема Османны чыгъармачылыкъ ишинде баш иш болгъанын ангылайбыз.

Хубийланы Османны таймаздан газетни бетлеринде, джыйымдыкъ китаблада очерклери басмаланадыла. Алада автор урунууну адамлары бла шагърей этеди бизни. Османны очерклеринде урунган тиширыуну образына уллу орун бериледи. Сѳз ючюн, «Зухра» атлы очеркинде джазыучу совет тиширыуну хали шартларында джангы затланы суратлайды.

Арт джыллада джазылгъан «Дерт», «Джукъусуз кечеле» деген чыгъармаларында Осман устазлыкъны джюреги бла сѳйгени кѣрюнеди.

Аны «Мурат», «Джылла» деген китабларында араб кѣраллагъа, Турциягъа баргъан хапарлары, джангы назмулары басмалангандыла.

Тюрлю-тюрлю темалагъа аталгъан назмулары, повестлери джазыучуну муратын, сагъышын кѣргюзедиле, джаш тѣлюню совет патриотизмге, гуманизмге, интернационализмге юретиуде магъаналары уллу болгъанын танытадыла.

Хубий улуну джамагъат эмда джазыучулукъ иши окъуучуладан уллу джакълыкъ табады.

Осман 1938 джылдан бери Совет джазыучулары Союзню члениди. Аскерде минглени ичинде кѣуллукъ этгени, кѣзауат, Араб кѣраллагъа, Турциягъа барыуу кѣб тюрлю адамлагъа джолукъ-дургъанды, джашауну не джанындан да сынатханды, ачыкълатханды.

«Адамланы иги шартларын, тюз иннетлерин, огъурлу ишлерин китаблада толу кӛргюзюб, ёсюб келген джаш тӛлю аладан юлгю алырча не кесекчик болушалсам да, муратыма джетдим дерик эдим»,—дейди Осман. Аны бу сӛзлери чыгъармачылыкъ джолуну маъанасын туура ачыкълайдыла.

Литература иши ючюн Осман «Хурмет белгиси» орден бла, медал бла саугъаланнганды. «Адамла» деген китабы 1974 джыл Москвада орус тилде чыкъгъанды. Османны 30-дан артыкъ назмусуна макъам салыныб, радио бла бериледи, клублада джырланадыла.

Хубийланы Осман Т. Г. Шевченкону, А. П. Чеховну, Шота Руставелини, Ян Райнисни, В. В. Маяковскийни, Охталаны Абдулахны, Кешокъ улу Алимни чыгъармаларындан талайын къарачай тилге кӛчюргенди.

ХУБИЙЛАНЫ ОСМАННЫ ГРАЖДАН ЛИРИКАСЫНДАН НАЗМУЛА.

Хубийланы Османны граждан лирикасында В. И. Ленинге, Коммунист партиягъа, Ата джуртубузгъа аталгъан назмула баш маъаналы орун аладыла.

Ленинни къралыбызны аркин, сейирлик джашаугъа чыгъаргъан идеяларыны уллулугъун, совет халкъны коммунизмге алыб баргъан ленинчи Коммунист партияны башчылагъын поэт джюрегинден айтылгъан джылы сӛзле бла суратлайды, кесини уллу Ленинге, Коммунист партиягъа терен сӛймеклигин билдиреди. «Ленинни джыры», «Биргенгебиз, партия!» деген назмулада джазыучу таууланы ачлыкъдан, джаланнгачлыкъдан, къарангылыкъдан эркин, джарыкъ джашаугъа чыгъаргъан багъалы вождубузгъа В. И. Ленинге джюрек разылыгъын билдире, уллу бюсюреу этеди. Османны назмуларында Ленинни образы — халкъны кюнча джарытхан, зорлукъ дунияны чачхан, халкъланы эркинликге кӛобаргъан, аланы джашаугъа ие этген тулпар, кючлю адамны образы болуб суратланады.

Адам джегиу, зорлукъ заман, джахиллик,
Ленин, сени кючюнг бла кӛоралла.
Экинчиде къайтмаз кибики тирилик,
Кетгендиле барамтала, боранла!

Ленин къурагъан Коммунист партияны образы В. И. Ленинни образы бла байланыб бериледи. Джазыучу В. И. Ленин, партия, халкъ бир болгъанын бегитеди. Ленинчи партия совет халкъланы бирикдириб, ёмюрлюкге бузулмазлыкъ шох этиб, коммунизмге кӛллендириб, Ленинни идеяларын тюз туту, уста башчылыкъ эте, кюнден кюннге уллу джетишимлеге алыб баргъанын поэт ачыкъ кӛргюзеди.

Къарнаш этиб джуртубузну халкъларын,
Джарыкъ джолну сен элтесе хорламгъа.
Мийикге тутуб Ленинни байрагъын,
Биз, кёллениб, таукел барабыз алгъа.

Хубий улуну бютеу граждан лирикасыны ичи бла ётеди Ата джуртну темасы.

Хар тизгинден джылыу, джумушакълыкъ ура тургъан «Туугъан джуртум» деген назмуда джазыучу уллу совет джуртуна кесини сүймеклигин тюрлю, сейирлик образла бла, чемер сёзле бла ачыкълайды. Къараб къарамындан тоялмагъан, «барын узалыб къучакълары келген» туугъан джурту — тау къулакълада элле, эм уллу тюзле — ёлюмден сакълагъан бетджанладыла. Назмуда:

Мени джуртумду бютеу бары кёрюннген,
Къалайын да аз сүймейме элимден

деген сёзле совет адамланы белгили шартлары — совет патриотизмни, интернационализмни сезимлери джазыучуну кесини юсюнде поэтикалыкъ тизгинледе ачыкъланыб турады.

Назмуну арт тизгинлери поэтни сүймеклиги Россияны хар джерине да бирча болгъанына толу шагъатлыкъ этедиле.

Багъалыса саулай джерибиз меннге,
Кемсиз ариу кёрюнеди хар затынг.
Таурухдача кёб сууунг, тауунг, чатынг —
Туугъан джуртум,
Россияды сени атынг.

«Туугъан джуртум» деген назмуда Россияны аты бла айтылынган хар зат джазыучугъа багъалы болгъанын кёребиз.

«Къобан», «Азгек», «Бийчесын», джылны чакъларына аталгъан назмулада поэтни кёзю табигъатны ариулугъунда тохтайды. Бу назмулада кесини халкъы ючюн халал ишлеген адамланы суратлайды. Поэтни къаламы джашауну ариулугъун, къууанчлылыгъын, ол джашаугъа ишлеген адамланы иннет кирсизликлерин, джерни, малны берекетин, халкъла арасы шохлукъну суратлайды.

Кириш къаяла,
Шоркъалы суула,
Чегет талала
Кёзню алдайла.

Сүйген джуртумда
Отлайла малла
Майна алайда.
Нартюх сабанла

Бирден чайкъала
Сюйген джуртумда.
Тюзде, таулада
Элле, шахарла

Юйреб ёселле.
Халкъ насыблыды
Сюйген джуртумда.
Таза иннетде
Къарнаш миллетле
Уруна бирге,
Къууанчлыдыла
Сюйген джуртумда.

Осман джангы совет къууанч джашауну джырчысыды. Аны «Къарнаш халкъла» деген джырында Дон бла Къобанны, орус-лула бла таулуланы, бир юйдегини бузулмазлыкъ къарнаш шохлугъун суратлар ючюн, джазыучу къаллай сейирлик поэтика образ-ла табханды:

Донну сууу тау Къобаны къучакълайды,
Шош тенгизде эркетиб ийнакълайды.

Совет халкъланы шохлугъу Уллу Ата джурт къазауатда хор-ламгъа келтиргенди, анда бегиб, ёмюрлеге сакъланады.

Ата джуртха ёртен джетгенинде,
Джукълатыргъа чыкъгандыла минглеб мингле.
Бу шохлукъну сакъладыгъыз кёб хатадан,
Бир къабынны эки этген, сиз, атала.

Уллу джашау джолгъа чыгъа башлагъан джаш адамны аллын-да бир талай джол ачыкъ болса, аланы эм тыйыншысын сайлай билирге керекди деген магъанада Хубийланы Осман «Джолла», «Джолоучу», д. а. к. назмула джазгъанды.

Джолну тынчын, джумушагъын излеме,
Тынчха санаб, сайлама сен къысхасын,
Ташсынсанг да, арысанг да, стеме,
Узун болсун барыр джолунг — муратынг, —

деб джазады поэт, джашау джолгъа юрете.

«Къанлы кюнде къанатым» деген назмуну Осман Уллу Ата джурт къазауатны биринчи джылларында джазгъанды. Аны баш бёлюмю чекчи сюйген къызына этген джырды. Бу джыр орус совет поэзиядан «Катюша», «Любушка», «Дан приказ ему на запад» деген белгили джырланы эсибизге тюшюреди. Бу назмуда эски халкъ джырланы ауазлары да белгилениб турады. Къарачай халкъ джырладача, аскерчи ышанган, ол сюйген тиширйуну сыфаты бериледи.

Бу назмуну героинясы аскерчини суйген кызы Айшат буса-
гъатдагы кызладанды. Ол, суйген джашы кызауатда ёлсе,
аны кынын джауладан алыргъа сёз береди. Бу назмуда поэт ти-
ширыу эркинини кыанатыды деген халкъ сёзю маъанасын
ачыкълайды.

Туугъан джуртуна суймеклигин, совет халкъланы кыарнаш
шохлукъларын, кыйын кюнде эркишиликни, джигитликни, фронт-
лада кыан бла бегиген эркиши шохлукъну, биригиуню, джуртубуз
ючюн джан бергенлени махтаб сыфатлагъан бла биргелей, поэт
кыара кюнде анга кюч берген суймекликни юсюнден да айтады.

Келир заманлагъа уллу акъыл бёле, джазыучу джаш тёлюню
джангы халиде ишлениуню кыарачай поэзияда толу ачыкълайды.

«Ант» деген назмуда Осман адамын джангы совет халиде иш-
ленмеклигине: кыарнашлыкъ, шохлукъ, тюзлюк, тенглик, халкъ-
гъа халал урунуу, Ленин берген эркинликни, кёз джилтинни сакъ-
лагъанча, сакъларгъа хазырлыкъ, эки бетли болмазгъа деб, Ос-
ман адамлыкъ деген излемге кесини акъылын, оюмун ачыкълай-
ды. Ол, «Ант» деген назмуда Адам деген атны бир кёзюде да
унутмазгъа керекди, деб бегитеди.

ЛЕНИННИ ДЖЫРЫ.

Тауларыбыз кыара кийген заманда
Барамтадан чакъмай элле сабанла,
Къобаныбыз мыдах кюле эте эд,
Тюзлюк излеген тутулуб кете эд.

(Э ж и у ю.)

Башчы болуб сен кыурагъан партия,
Эркинликни берди бизге сауугъагъа.
Хар оноуу джюреклени джылыта,
Ол ишлейди рахат джашау халкълагъа.

Адам джегиу, зорлукъ заман, джахиллик,
Ленин, сени кючюнг бла кыоралла.
Экинчиде кыайтмаз кибики тирилик,
Кетгендиле барамтала, боранла!

(Э ж и у ю.)

Сен джашаугъа не этдинг халкъланы,
Урунганнга сый берилди махталыб.
Кёз гинджича сакълагъанлай аланы,
Урунабыз, джуртубузгъа махтаныб.

(Э ж и у ю.)

Джарыкъ кюннге чыкъландыла таулуда,
Партиябыз кёргюзеди джолларын.
Биз билебиз: Ленинни тутхан иши
Джер юсюнде артылыкъны хорларын.

(Э ж и у ю.)

1. «Тауларыбыз къара кийген заманда» деб поэт къайсы заманнга айтады?
2. Ленин бла Ленин къурагъан партия халкъгъа къаллай саугъала бер-
диле?
3. Ленинизмни бютеу дунягъа къаллай магъанасы барды?
4. Кетген заманны сыфатын суратлагъан сёзлени табыб айтыгъыз. Ленин
берген джарыкъ джашауну сыфатын суратлагъан поэтикалыкъ мадарланы
табыгъыз.

БИРГЕНГЕБИЗ, ПАРТИЯ!

Къыйын джыллада туугъанса тулпарча,
Онгсузланы ышандырыб джашаугъа.
Халкъла сени ёмюрде унутмазча,
Эркинликни этгенсе бизге саугъа.

Къанлы джаула чабсала да таларгъа,
Аланы сен суусутханлай келесе,
Урунганлагъа хар иште джараргъа
Кече, кюн да акъылынгы бёлесе,

Джолубузну Ленин ачханды бизге,
Осиятын биз джашауда кёребиз.
Коммунизм ишлерге джерибизде
Бирден къобуб, джолгъа чыкъдыкъ,—ёребиз!

Джунчутмайды сени къаллай чурум да,
Насыб бересе хар юйге, орамгъа.
Партиябыз, сени блабыз къуру да,
Биргенгебиз барамтада, боранда!

Партиябыз, ачаса зауукъ джашау
Кенг джуртубузну толтургъан халкълагъа.
Игилигини къыйынды хыйсаблау,—
Табылмайды анга ёлче, не багъа.

Къарнаш этиб, джуртубузну халкъларын
Джарыкъ джолну сен элтесе хорламгъа.
Мийикге тутуб Ленинни байрагъын,
Биз, кёллениб, таукел барабыз алгъа.

1. Ленини, партияны, урунган халкъны бирлигин поэт къаллай сёзле бла
суратлайды?
2. «Партияны игилигин хыйсаблау къыйынды» деген сёзлени сиз къалай
ангылайсыз?

ТУУГЪАН ДЖУРТУМ.

Кёзлерими алаалмайма тауладан,
Къучакъларым келеди барын узалыб,
Ёзенледе эллени кёрсем барыб,
Сау бир къарыш ёсеме мен къууаныб.

Тансыкълайма тюзлени да айырмай,
Бетджанлары сакъладыла ёлюмден.
Мени джуртумд бютеу бары кёрюннген,
Къалайын да аз соймейме элимден.

Багъалыса, саулай джерибиз, меннге,
Кемсиз ариу кёрюнеди хар затынг,
Таурухдача, кёб сууунг, тауунг, чатынг.
Туугъан джуртум,
Россияды сени атынг!

Туугъан джурту Россиягъа соймеклигин автор къаллап сёз мадарла бла ачыкълайды?

КЪАНЛЫ КЮНДЕ КЪАНАТЫМ.

Кюн къысылыб батаргъа,
Таулары басды салкъын,
Уллу къууанч хапаргъа
Джыйылгъанды къыз, къатын.

Къарачыгыз къартлагъа:
Ёрге тутуб башларын,
Ата джуртну сакъларгъа
Ашыралла джашларын.

Туурамдагъы Айшатчыкъ
Кеталмайды къатымдан,
Билдиреди ол ачыкъ
Соймекликни хакъындан.

Джити къарады манга,
Айталмады сёзлерин,
Эринлери къалтыраб,
Суудан толду кёзлери.

— Кёлтюралмайд джюрегим,
Къайтырмыса? — деди ол, —
Сенден энди тилерим:
Эркишесе, джигит бол.

Джолунг кыйын болса да,
Таукел силкин аллынга,
Ауузунг кяндан толса да,
Айтма, — деди, — кяанлынга.

— Къоркъма, Айшатчыкъ, джаугъа
Джау болурма, кяамамам,
Ата джуртну сакълауда
Джашаууму аямам.

Машинала тебрейле...
Минедице ашыгъыш.
Тёгерекден биргелей
Эштиледи джыр, алгъыш.

— Эсен кёрюшейик, — деб
Айырылдыкъ биз кече..
Сюймекликге кыйда чек..
Табылмайды бир ёлче...

Тюйрелгенд джюрегиме
Айшатчыкыны сёзлери,
Аны башха кёреме,
Эркелетмем ёзгени.

Мени ийгенди халкъым:
— Тыйыншылыса, джара,—деб—
Хар чек бегисин алкъын,
Джигит бол, сакъ къара, — деб.

Мен кёреме джуртуму,
Джарыкъ болгъанды кёлюм,
Эски бети джутулуб,
Сюйдюреди хар эли.

Ма, аллымда заводла,
Биширелле къурч, темир,
Сыртлада малла отлай,
Сукъландырад бу ёмюр.

Юренеме арымай,
Бу зауукъну джакъларча,
Тыймаз энди сууукъ, буз,
Болдум чекни сакъларча.

Джау кутулмаз, Айшатым,
Бир тырнакыны кяанатыб,
Болур сени нюр атынг —
Къанлы кюнде кяанатым.

Джюзген окъ тийсе келиб,
Джерге аудурса мени,
Бауурум бла сюркелиб,
Къорууларма чеклени.

Ёлюм ачы болса да,
Буюкъмам, эс ташламам,
Ауузум къандан толса да,
Джаугъа чыгын бошламам.

Къарыуум кетсе, татыб,
Кёрмей башласа кёзюм.
Ашыгъыб джет, Айшатым,
Къойма мурдарны тёзюб.

Тенгнге кёрюб къучакълай,
Шкогуму алырса,
Къара чачынг тозурай,
Арт урушха барырса.

Башынгдан ышарыр ай,
Джер джумушар туюнгде,
Сен, шкокга къатханлай,
Урушурса туюнгде.

Уянырла тенгизле,
Таула, тюзле, къобанла...
Джуртну сакъларгъа бизде
Миллионла къобарла.

Къызар джерни бет джаны
Отдан, окъдан гузаба,
Болур джауну бетджаны
Анга ёмюрлюк оба.

1. Назмуну, магъанасына кёре, кесеклеге юлешигиз.
2. Призывникни сюйген кызы Айшатны сыфатын суратлагъыз.
3. Призывник къаллай ант береди?
4. «Къанлы кюнде къанатым» деген сёзлени магъанасын ачыкълагъыз.

КЪАРНАШ ХАЛКЪГЪА.

Д ж ы р

Бир Къобанны сууун ичген тюз танышла,
Биз болгъанбыз айырылмазлыкъ къарнашла.

Э ж и у ю:

Къыйын, зауукъ кюнню да сынай бирге,
Татлы хошну болгъанбыз таула, тюзле,
Бир хауаны солуйбуз джер юсюнде,
Бир кюн тегеди джарыкъ нюрюн бизге.

Донну сууу тау Къобанны къучакълайды,
Шош тенгизде, эркетиб, ийнакълайды.

(Э ж и у ю.)

Ата джуртха ёртен джаныб джетгенинде,
Джукълатыргъа чыкъгъандыла минглеб
мингле.

(Э ж и у ю.)

Бу шохлукъну сакъладыгъыз кёб хатадан,
Бир къабынны эки этген, сиз, атала.

(Э ж и у ю.)

Къыйын, зауукъ кюнню да сынай бирге,
Татлы хоншу болгъанбыз таула, тюзле.

(Э ж и у ю.)

Бир хауаны солуйбуз джер юсюнде,
Бир кюн тегеди джарыкъ нюрюн бизге.

(Э ж и у ю.)

1. Къарнаш халкъланы бирикдирген не затды, дейди поэт?

2. Совет халкъланы къарнаш шохлугъун къаллай образла бла, суратлау мадарла бла ачыкълайды поэт?

ДЖОЛЛА.

Болмаз джолну сынамагъан бир инсан.
Ташлы джолгъа, джаяу джолгъа тюбейсе.
Тик къапхакъда, тар айланчлада болсанг,
Уллу тюзде кенг джолланы кюсейсе.
Джолну тынчын, джумушагъын излеме,
Тынчха санаб, сайлама сен кысхасын.
Ташсынсанг да, арысанг да, стеме,
Узун болсун барыр джолунг — муратынг.

«БЛЕЙ» ПОЭМАНЫ ЮСЮНДЕН.

1967 джылны сентябрь—октябрь айларында, совет турист делегацияны члени болуб, Хубийланы Осман Джууукъ Востокну къралларында—Сирия бла Ливанда—болгъанды. Сирияны Дамаск шахарындан 40 км бир джанына кетиб, къарачай элни кёрюб келгенди. Бу элни адамлары 100 джыл чакълы бирни мындан алгъа, кеслерин алдатыб, туугъан джерлери Кавказдан кетиб, исси къум тюзлеге тюшген эдиле.

Осман, бу туугъан ариу джерлеринден аджашыб, къыйынлыкъ джашаугъа тюшген къарачай адамланы Сирияда болумларын «Блей» деген поэмасында суратлайды.

1. Хубийланы Осман Джууукъ Востокга къачан, къалай баргъанды? Бу соруугъа кесгин, толу джууаб берир ючюн, 1968 джылда чыкъгъан «Мурат» деген хапарла бла назмула китабын алыб, анда «Араб джоллагда» деген бѣл-месинде очерклері бла назмуларын окъугъуз.

2. Поэманы хар кесегине баш атагъыз.

3. Блей эл тюшген джерни табигъатын, къарачай юйдегилени мекамларын, кийген кийимлерин, хантларын автор, элчиле кеснери къалай суратлайдыла? Ол сѣзлени табыб, тетрадларыгъызда бу соруугъа джууаб джазыгъыз.

4. Блей элни адамлары туугъан джуртларына, Кавказгъа термилгенлерин джазыучу къаллай суратлау мадарла бла кѣргюзеди?

5. Поэманы II башында Сюлей «Аталагъа тюлбюз разы», — деб не ючюн айтады? Мынга джууаб берген строфаланы табыб окъугъуз.

6. Блейде джашагъан къарачайлылары окъуусуз, къарангы, дин унукъдур тургъан болумларын поэманы сѣзлери бла суратлагъыз.

7. Блей элде джашагъан къарачайлылары джашау болумларын бизни «социалист джуртубузда джашау болумубуз бла тенгleshдириб, арада башхалыкъны хапарлагъыз.

8. Блей элни болумун кѣрюб, кесини къыйынлашханын автор къалай суратлайды.

9. Джазыучу поэманы къаллай иги умутла бла бошайды?

10. «Насыбы болгъан джуртун атмаз» деген темагъа сочинение джазыгъыз. Бу сочинениени джазар ючюн: 1). «Очерки истории Карачаево-Черкесии», том 1. Ставропольское книжное издательство, 1967 г. (Къарачай-Черкес илму-излем институт чыгъаргъанды); 2). «Араб джоллага» деген бѣлме. Хубийланы Османни «Мурат» деген китабындан окъуб хайырланыгъыз.

АМАНАТ.

Повестден юзюк.

II КИТАБ

Тогъузунчу башы.

Джайгъы кюн Къарачайны мийик тауларыны къарын эритеди. Къобан, боза бетли болуб, кѣмюклениб, шоркъалары тик джагъаларына суу бюрке, шууулдаб барады. Таракъ тишлеча джити къаяланы артларында чыммакъ бурма булутла акъырын чыгъыб, чууакъ кѣкню этеклерин джабадыла.

Фронтладан мингле бла письмола Къарачай шахаргъа келиб, олсагъатдан юлешиниб, тау джолла бла элlege чачыладыла.

Кюнлени бир кюнюнде К-Тебердини письмо чачуучусу бир юйню эшигини аллына келиб:

— Эй, юйде ким бар эсенг да, бери чыкъ! — деб къычырды. Бир кесекден башында джаулугъун тарта, хотасын тюзете, Джандет чыкъды:

— Къызым, кел юйге... не хапар айтырыкъса экен?... Иги кесекден бери да бурнум суйюннгенден чыдамай эдим, бир джангы хапар келлигин билген эдим...

— Письмогъуз барды.

— Оу, кимденди?

— Билмейме, мен кыйсы бирин билликме, окъусагъыз, кё-
юрсюз,—деб ючгюл письмочукъну узатыб, джаш кызычык кет-
тиб тебрегенинде, асыры да базмай, Джандет ызындан кычырды:

— Кызычгъым, бек ашыкмай эсенг, бир окъуй барсанг а,
ансы окъутур адам излеб хоншулагъа джайылыргъа керекме.

— Оу, сен а... Мен сеннге письмо окъуй турсам, быланы ким
чачарыкъды!.. Къуджурсуз сиз, — деб чыгыб кетди. Джандет,
письмону бир къолундан бир къолуна ала, бир кёкюрегине кыса,
джюреги кыйгъы этди, кёзлери суудан толуб, юйюне кирди, да-
гъыда, олтуруб чыдаалмай, эшикке чыгыб, арбазда сюелди.

«Арабин, Азретден болуб кялса, не этерме... Огъесе, Хасан
джаза болурму? Кеслери джаза эселе, сау болурла... Бир кый-
ынлыкъ болуб, джукъ да билмей, кыйнума кысыб тура болур-
мамы, мен джарлы?... Ах, кян джаугъан къарангылыкъ... Мени
тилсизден не башхам барды... окъуу болмагъан — джарты адам-
ды», — дей тургъанлай, юйню сол джанында орамчыкдан:

— Не хапар, Джандет? Джашладан энтда быягъынлай джукъ
келмей турамыды?—деген таууш чыкды. Джандет къолун кёзле-
рине салкынлыкъ этиб къараб:

— Хаджибекирмисе, орамдан кычырма да юйге кел! Пись-
мону келтириб къолума бергендиле да, ары-бери буруб къарайма,
не келсин, ёмюрюм элиб дегенни не болгъанын билмейме. Ма эн-
ди уа тирледим да къалдым. Оу, тиширугъа окъуу керек тюлдю
дегенлеге терек тийсин огъесе... Къалгъан зат алай огъуна кял-
сын, къуру тишируланы окъутханы ючюн бу властны ёмюрю
узакъ болсун....

Хаджибекир кыашларын тыйуб арбазгъа кирди.

— Бирине бир зат болуб тура эсе уа, не айтырыкъса?

— Ол заманда уа бизлей болсун бизни къаргъагъан... Мур-
даргъа къаргъыш тилерме...

Хаджибекир маркасыз, ючгюл мухуру бла письмону къолуна
алаб ичин ачды.

Джандет: «Мен кыйынлы, аллах бир джазыкъсыныр эсе уа»,—
деб, амалсыздан тюб эрнин кыабыб, баш энишге къарады. Хад-
жибекир эджиклеб чыгъарды:

— Багъалы анам, багъалы атам! Тансыкълыкъ саламдан со-
ра, саулугъуму, эсенлигими билдиреме, — деб Хаджибекир окъуй
тургъанлай, Джандет:

— Оу, бизден насыблы болурму... Ий, кыйсынданды, Азретми-
ди, Хасанмыды? — деб сорду.

— Тохта, тохта, окъургъа бир кый, — деб Хаджибекир быя-
гъынлай эджикледи: «...Не эте турасыз, Хасандан не хапар бар-
ды?».

— Оу, мен джарлы, Азретденди... Азрет сауду! Азретден кел-
генди, ол сау эсе, ёмюрде бир тюшге ийнанмазма... Насыбы къу-
ругъан джарлы... эки-юч кере урушда, тары элекча, пара-чара

болгъанында да, сау-эсенме деб джазады... джаны бир бек джерде болур эди...

Хаджибекир, Джандетге да къарай, аягъына дери чыкъды: «Мени ючюн сагъыш этмегиз, сизге тансыкъдан сора ёзге хатам джокъду. Къралыбызны джауладан тазалаб бошагъанлай, тюбеширге муратым барды. Ала бизни джерибизден къорамай, бизни тюбешир хыйсабыбыз джокъду. Биргеме Аскер деб Марадан бир иги джаш да барды. Меннге сиз бусагъатда джазмагъыз. Мен хапарымы кесим билдире турурма. Элде мени таныгъанлагъа салам айт. Белигизни къатдырыгъыз.

Эсен кёрюшейик. Сизни джашыгъыз Азрет».

— Ырысламай, не затха джылайса... Халкъ джашларындан ачы хапар келиб къыйналады, сен а.. «сау-эсенме» дегенинеми джылайса... — деб, къагъытны бюклеб Хаджибекир Джандетге узатды. Джандет, кёзлерин джаулугъуну къыйыры бла сюрте, къагъытны алыб, къойнуна салды.

Хаджибекир Джандет бла юйге кириб, таянчакъ шиндикге олтуруб, мыйыкъларын сылай:

— Джандет, эгечим, болур болгъандан сора, джыласанг да, джырласанг да бирди. Иймегиз деб кюрешир керекли къалдымы... Хасан джаралы болуб келгенинде, джашырмай айтайым, «Аны бир къоркъутугъуз, къол джетдирсегиз да, хата джокъду, кесин тыялмай турады», деген эдим... Бир илгендирселе, иги боллукъ эди... Алай а аладан да хайыр чыкъмады... Азретни сау хапары да келди, Хасан а къайдады?.. Ма бу кюнлеге къаласыз деб эте эдим ансы,.. Сиз джашагъан власта мен да джашарыкъма. Энди бир кёбмю турлукъма, туз гырт болуб эримезме.

— Хаджибекир, энди ол сёзлени магъанасы джокъду, аны эштдирир ючюн къалмагъанса. Аны къой да, дуниядан джангы хапар биле эсенг, айт. «Ол» къошха кетгенли, уругъа тюшгенча, чарт-гурт хапарладан сора бир джукъ эштмейме.

— Аскерден ауур джаралы болуб къайтхан бир джаш тюне не бери курортха солургъа келген эди да, адамла тегерегинден басыныб, къоймай хапар айтдыра эдиле.

— Да, сора уа? Ол къан къусарыкъланы артлары бир бола киришмеймиди?... Не айта эди?..

— Аны айтханын а бир да сорма... Сегизинчи майдан башлаб, къралны бу джанына не кючлерин да салгъандыла, дейди. Ючюнчю июлда уа ала Кърымда эм кючлю шахарны, Севастопольну алыб, Кавказны этегинде уруш этедиле, дейди.

— Ах, биз джарлыла... былайгъа джетиб къалыргъа тебregenдиле. Ий, Хаджибекир, келиб къалсала, къайры къачарыкъбыз?

— Къачыб къалайгъа дери барлыкъбыз.. Бир джукъгъа барлыгъым да джокъду, ёлтюрселе да, юйюмде ёллюкме..

— Оу, алай къалай айтдынг? Эки джашыбыз аскерде тургъанларын билселе, ала бизни сау къоймазла. Таб, джукъ айтмасала да, аланы къолларындан Азрет джаралы болгъанды. Хасан джа-

ралы болгъанды.. Мен аланы бетлерине къарамасам, огъесе, аланы бетлери топракъда чирисин... Қъарыуумдан келсе, ол генезирлени, джыланны эзгенча, кѣлѹме бир джукъ келмей эзер эдим... Қъошха чыгъыб кетейим дейме..

— Джандет, сабырынгы бас. Немчала, хо сеннге къараб турадыла дейди... Сени башларынамы урадыла.. Юйюнгю, мюлкюнгю тюзге атыб, акъылынгдан чыкъмагъан эсенг, къайры барлыкъса?!.. Керек эсе, айтдырайым да, Мусса энер.

Қбаллай бир сѣлешдиле эселе да, бир-бири оноуна сыйынмадыла. Хаджибекир юйюне кетди. Экинчи кюн да ингир ала быягъы кыыз Джандетге письмону узатды. Джандет хоншуларындан бешинчи классны бошагъан кыызчыкны чакъырыб окъутду:

«Анам бла атам! Тансыкълыкъ саламымдан сора тынчлыгъымы джазама. Алтайлыкъ курслагъа келген эдим да, аскерде къалыб кетерикди деб джюрегигиз кыйналмасын деген мурат бла бусагъатха дери джазмай тургъанма, аны юсюнде терслигимни кечигиз. Бу ийыкъда бошарыкъма. Алгъын нѣгерлерим болгъан аскерге иерикдиле. Ала бла къагъыт джюрютеме. Багъалы атам, анам! Азретни быягъынлай хапары чыкъмай турамыды? Джюрегигизни кыйынамагъыз. Госпитальгъа тюшюб, сау болуб бошасам, джазарма деб тура болур. Экинчи джол адресими джазарма, бусагъатда тюсюн кесим да билмейме. Мени сорсагъыз, «Акъгъан къанынги къурутма, Ата джуртунгу унутма» деген сѣзле мени антымдыла. Багъалы анам, джаным саулай, ол антымы бузгъан кюнюмде сенден ичген сютюм харамды! Қъууанч бла кѣрюшейик! Хасан».

— Керти айтады, адамны Ата джурту — кѣз джарыгъыды, — деб, Джандетни бетине джылыу уруб, кѣзю-къашы ышарыб, сора къагъытны кыызчыкъдан алыб, терен ахсыныб, къойнуна салды. Ол кетиб тебрегенинде:

— Тохта, бала, бусагъат, — деб, кюбюрден чыгъарыб, беш сомну узатды, алай а кыызчыкъ ачханы эслегенлей, эринчиклерин чюйюрюб:

— Оу, сора мен ачха ючюнмю окъуйма, — деб, ызындан адам сюргенча, эшик аллында джаркъагъа абына, юйюне чабыб кетди.

— Бюгече бир тынч джукълайым, — деб Джандет къууаныб, хоншуларына хапар айтыргъа чыкъды...

Онунчу башы.

1. Бу башны толусу бла табыб, окъугъуз .

2. Шамайыл бла Муссаны юйдегилерини юсюнде автор совет адамланы къаллай халилерин эмда джашау шартларын кѣргюзеди?

3. Джандет бла Хаджибекирни образларын тенглегшириб, аланы джашау сезимлеринде, ангыларында башхалыкъларын ачыкълагъыз.

Муху Башыны джалан сыртларында, деппанлада уллу тууарла, къойла иссилеб джатадыла. Огъартын къакъгъан аязчыкъ да джай чиллени исси кюнлерине къарыу эталмайды. Суусузланы

башында кириш каяла кенг джайлыклагъа, сыртлагъа, терен ёзенлеге кыраууллукъ этгенча бёгеклениб, сир кыатхандыла. Тик, ташлы джоллада немчаланы машиналарыны, мотоцикллерини гюрюддеген тауушларындан Муху сууну толкунларыны тарыгъуу кююлери тунакы эштиледице. Муху Башында кенг чатны кюнбет джанында, уллу сыйдам тапхыр, акъ сюртюлген бышлакъ завод турады. Аны тегерегинде, сууну эки джанында кыулакъ ауузчуклада малчылары кыошлары, бузоу орунлары кёрюнедиде.

Бюгюн Мусса, Асланга туберге излеб, кыулакчыкыны аягында кыой кыошха таянды. Кыошну артында Аслан кюн кюйдюрюб, бояуун онгдургъан мор чепкенини этеклерин ёрге этиб, кыой орунну тубюн ариулай тургъанлай, Мусса:

— Кёб болсун! — деб саламлашды. Кыол тутуб, экиси да кыырдышчыкыда олтурдула.

— Аслан, аллах кыызгъанмасын ансы, сени хыйсабынг алкын аман тюлдю. Кюн белиме ётгенди да, джукыгъа узалалмай, сени бла безирге келе турама, — деб Мусса сёзню башлады.

— Мусса, мен не сюйюб ишлейме, аллах аланы алай сюйсюн... Бир саным тутмайды, мараз болуб кыалгъанма, кыошда кесим эригиб джубана турама. Сен да аны билгенча келиб кыалдынг. Мусса, бетинг да аманды. Сен да менича чалсакыал болуб бара кёреме.. Бусагъатда былай болгъан, мени заманыма джетерге кыалай боллукыса?!

— Эй, Аслан, кёзюнг джана тургъанлай, джаханимни ичине ташайыб турсанг, не зауукъ этериксе... Айхай, биз кимни арбасына минсек, аны джырын джырлаб тебреялмайбыз...

— Мусса, ийнеклени сют бериулери кыалайды?

— Аслан, кыолайлы тюлдю. Кюн былай кыысханлы, таркыайыб кыалгъандыла. Ол джашил тууарлагъа анымы ангылаталаса! Ийнек сауар заманда, «Молоко... Молоко!» деб, бирер уллу сауутну да алыб келиб, джан алычулача, кыатынгы сакылаб турадыла. Бермейме деб а бир кёрчю...

— Меннге этгенлерин да сорма. Была бираз турлукъ эселе, этибизни ашаб, терибизни киерикдиде. Ауушдан аудуруб иерге джол табылмай, кыойла кыалыб кетдиде да, энди уа хар кюнде тёртно, бешни кесдиредиде.

— Аслан, быланы бузоу этге былай ёчлюклеринден хапарым джокъ эди... Бузоулары джутуб барадыла. Энди уа ол бузоу бла сауулуучу ийнекле тублерине кыоймайдыла. Джарлы хауанла, ёкюрюб, джерни ийисгеб, джелинлери ташча кыатыдан джарылыргъа джетиб, бир кыыйынлыкыда турадыла... Тюнене экиси челеклери бла келиб, стауатны кыатына джетгенлей, Сарыкыулакъ бузоуун излеб, ёкюрюрге кыалгъанды да, меннге да не эсе да бирле айтыб, гёрохладан кёзюу-кёзюу атыб, аудургъунчу тохтамагъандыла. Бычакыгъа кючден джетгенди, харам этиб кыоя эдиде.

— Мусса, не осал адамны да бир иги ышаны болады дейдиде,

мен не этиб да былада адам илешир зат табмайма. Пленнге тюшген джаралы аскерчилени была Муху ауушну джолун ариулатыргъа джаяулай сюре барыб, арыгъанланы, джараларын джангыдак байларгъа кюрешгенлени уруб-уруб къойгъандыла. Мен да къараб тургъанлай, была сюрюб баргъан бир джаралы плен джаш, чыртда джаш адамчыкъ, суу тилегенинде, Хабий гырджын да, айран да чабдырыб узатды. Насыбсыз, тылпыуун алмай, агъач аякъ бла айранны тогъуй тургъанлай, мангылайындан уруб, аудуруб къойдула, таб Хабийге да чаба тебреген эдиле, къалай эсе да ачымаз кёзюую болуб къалды ансы. Былагъа джалчы болуб тургъаныбызгъа сагъыш этсем, эки кёзюмден къан тамады..

— Аслан, «Ёлмеген джалчы алтын аякъ бла суу ичер» деб сёз барды. Мени джюрегим умутлуду, ышанларыма къарайма да, бизге кюн тууарыкъды дегенлей турама. Быланы келиб къалгъанларына къалай эсе да тюшюмдеча болуб, ийнаналмагъанча болама... Бизни ол аскерибиз, ол кючюбюз... бары да не болуб къалдыла... Джашай барсанг, кёрмезлигинг джокъду...

— Пасыкъдан туугъанла бютеу джитилеге тобларын, пулемётларын чыгъарыб, ауушлагъа къуруб тура кёреме... Гымыш Сыртында, Суусузланы башында, ауушда аскерчилери сакълаб турадыла, — деди Мусса.

— Налат боллукъла, къоркъгъан а этедиле. Къоркъмасала, ала тегерекни алай бегитирик тюл эдиле. Тиширыуланы ичинде да сауутсуз айланалмайдыла.

— Алан, Мусса! Бюгече эки кююм ауур асхаб чыкъгъандыла, ауруу тюл эсе, не болгъанын билмейме... Аллай иш кёрмегенме, тюз адамча ынгычхайдыла...

— Кюушеннгенлери тохтагъанмыды?

— Огъай, меннге кёл басдыргъан ол тюлмюдю... — деб Аслан сёлеше тургъанлай, къайда эсе да дауур-суюрле, кычырыкъла чыкъдыла.

— Ой, Аслан, бери бир чабыгъыз, джарлы ёксюзню сойдурмагъыз... Оу, мен кыйынылы, эки бутум кыйылгъанды да, атлаялмайма, — деген джыламсырагъан тиширыу тауушну эштиб, экиси да эшикке чыкъгъанларында, къошну аллында ат илчикге джетиб келген Хабий, солууун алалмай:

— Ол къан къусарыкълагъа бир мадар джокъмуду, была бизни юсюбюзге миниб, этибизни ашаргъа тебрегендиле. Не болса да, онгсузгъа болады! Умарчыкъны сюрюуден эрнин, бурнун бузуб алыб келгендиле да, къыджыраб, не эсе да бирле дейдиле, киши ангыламайды... Шо бир келигиз, дагъыда эркиши къаранчха кёрселе, алай озмаз эдиле... уруб къоярламы... Тауукъ джюджекча, мени джюрегими тыпырдагъанына бир къара... — деди.

Бышлакъ заводну къатына джетгенлеринде, джети-сегиз немча сюрюучюкюкню аралатыб тургъанларын кёрдюле. Къатынла, сабийле тегереклерине басынгандыла.

Джыланнга уу берген кеселеккеча, джашилкѣз сап-сары офицер, кѣолунда гѣрохун кѣымылдата, бирин орусча, бирин немчача кѣатышдыра, заводну ичине кириб, мастерни билегинден тартыб эшикге чыгъарды:

— Сени башынг кесилирге керекди!.. Джанынгы сау кѣопгъаныбыз ючюнмю джанлаб бараса?.. Партизанланы туураларында бу не эте эди, аны соруб бизге ангылат, — деб Умарны кѣргюздюле, — алай тюл эсе, сеники бир патронду. Биз сизни кибикле бла кесибиз сѣлешмейбиз, ма быланы сѣлешдиребиз, — деб быягъы гѣрохун кѣргюздю.

— Айт ары, нек буюгъаса, кѣоркѣгъан кибик этсенг, артык да бек илинникдиле, — деб Аслан сѣз кѣошду.

— Мен сизни тилигизни билмейме, тогъуз-он сѣз билгенликге, аны сизге кѣалай кѣчюралайым, — десе да, заводну мастери сюрюучю Умарчыкѣгъа хапар соруб, немчалагъа сѣз бла ангылаталмай, бармакѣлары бла, кѣоллары бла кѣргюзюб башлады:

— Умар адамланы энчи кѣойларын кюте тургъанлай, Маркѣа ауушну башында, чегетни кѣыйырында шок тауушланы эштгенди ансы, кеси алайда болмагъанды.

— Ненча партизанны кѣрген эсе да айтсын.

— Офицер, джукѣ кѣрген хапар айтмайды.

— Гитлер сизни кибиклени толу адамлыкѣлары болмагъанын билиб, аны ючюн хатер салмайды, аны билемисиз? — деб, сынджырдан ычхынган калкайча, тишлерин жыгъырдатды. Таякѣгъа таяныб келген муккур кѣарт кѣатын:

— Джашым, айт да бир ангылат анга, Итлермид-талаумуд, керти айтама тоба, ол аллай бирни билмей эсе, тыбыры тартынныкѣ. кѣралгъа тамада болуб кѣалай турады?.. Итлеге да джасакѣ салады... Чегетде партизанла бардыла деб, аурууунгу алайым, сюрюучюле кѣымылдамай турсунламы... эт ашаргъа билгенле — кѣойланы стауатда, кютюлмезликлерин нечик ангыламайдыла... Бу джарлы сабийни да кѣагъыб-согъуб, эсин алыб неге ушагъанла этедиле... Былай этерик эселе, биз кѣалай джашарыкѣбыз... — деб хыны сѣлешгенине офицер, мастерге кѣараб: «Бу кѣарт кѣатын нек кѣычырады, не дейди?» — деб сорду.

— Умаргъа урушады.

— Гитлерге ушаш сѣзлени да айтыб сѣлешди да?

— Хы... аны уа... Гитлерге тилек тилейди, — деди мастер. Офицер кѣарт кѣатынны кѣатына келиб, имбашындан кѣагъа:

— Кѣремисиз муну, тюп-тюз айтады. Муну айтханына тынгыларгъа керекди. Сенден эсе бу акѣыллыды, — деб офицер Умаргъа тик кѣарады. Кѣарт кѣатын офицер кѣолун салгъанын кѣлтюралмай, аллына атлаб:

— О, кет ары, ѣлгенинг ит болсун, ол мурдар кѣолунгу мени юсюме салдынг эсе, кѣолунг тартынсын... сен сылыкѣны!.. Бу гыджай кѣарт кѣатын не ангылайды, деб тура болур, тоба, кеси-

ме джетгенни аны атасындан иги билеме... — дегенлей, быягы офицер кёзлерин джандырыб:

— Энди уа не дейди къатын? — деди.

— Офицер меннге бош бюсюреу этеди, мен алагъа не бла болушханма дейди, — деб мастер кеси ушатханча кёчюрдю. Адамла къоркъуб, тинт-минт болдула. Офицер ышарыб:

— О-о, бизге андан уллу болушлукъ керек тюлдю... Сау бол, анам, сау бол! Бизни игилигъбизни бары да мунуча ангыласала, не хата барды!..

— Джисйюсхан офицер, барыбыз да анычабыз, барыбыз да алай ангылайбыз, — деб мастер ышарды.

Офицерни кёлю уллу болуб, дагъыда къатыннга разылыгъын билдирирге изледи:

— Къарт болса да, къатынны уялчакълыгъын кёремисиз... Кавказны тиширыулары эркишиден къоркъгъан этедиле, бетинге къараб сёлешмейдиле деб эштсек, биз ийнанмаучан эдик, энди уа кесим сынадым.

Алайдагъыла бир-бирине къарашдыла.

Олсагъатдан Муху ауушну къатындан мотоциклетли келиб, адамлагъа джаныуарча къарай, немчалагъа ашыгъыш не эсе да бирле айтханлай, къайгъылы болуб, хыны-хуну сёлешиб, джолгъа чыгъыб тебретдиле. Офицер Умарны билегинден тутуб:

— Мастер, бу бизни къойланы кютген джерине элтиб, шкок къалайдан атхан эдиле эсе да, кёргюзсюн, тюз элтмесе, не этерибизни да ангылат, — деди.

Офицер Умарны мотоциклни бешигине олтуртуб, мырдыланы онг джанында джаяу джол бла джюз чакълы немчаны ызындан тизиб, ауушха чыкъдыла. Маркъа Ёзенде отлай тургъан эки арба алашадан сора джукъ кёрмедиле. Къабыргъалары нарат чегетден къотур къаялы терен ёзенчикни ичинде шоркъулдаб баргъан къара суу кенгден къарагъаннга билеу джыланча кёрюнеди. Немчала ёзеннге тюшмей, мотоцикл бла алайда бешуеленни-алтауланнны къоюб, автоматларын да кёлларына алыб, Схауат башы бла Тау артына баргъан джолгъа тизилиб, Умарны алгъа салдыла.

Офицер Умарны къатына келиб:

— Партизанла болгъан джерни кёргкүзсенг, сеннге автомат да, мотоцикл да берликбиз, эштемисе? Джууукълаша тебрегенлей, меннге билдир, — деди.

Умар тер къатыб, букъу кьоннган акъ кийиз бёркюн кёзлерине кёлекке эте:

— Мен партизанланы кёрмегенме, — деди.

— Не дейсе, ит?

— Былайда партизан кёрмегенме, дейме.

Офицер Умарны кёкюрегине автоматны тиреб:

— Сени сюрюуюнгден бюгюн эртденбла юч къойну алыб, атла бла таяныб кетгенле кимле эдиле?.. Бизни солдатларыбыз кё-

зюлдюреуюкле бла сени юсюнге кыараб тургъанларын билемисе!.. Ала кыалайда болгъанларын биз кесибиз да кѣргенбиз. Сени бир-гебизге сынар ючюн алгъанбыз...

— Офицер, бу джолчукъну барсакъ, табарыкъ болурбуз, — деди Умар.

— Элт, — деб автоматын энишге ийди. Джолчукъ, гыланч-мыланч аланыб, бир кыалын зыгытланы ичине киреди, бир адам аягъын тиреялмазча джаргамлагъа чыгъады, бир сыртны тѣпесинде ташлы сары зыгъыргъа элтеди. Тѣгерекден джумарыкъ тауукъ кыычыргъан таууш, джаз тауукъланы балаларыны джайылыб отлагъан джерлеринде джююлдешгенлери эштиледи.

Къарлы джити къаяланы башы бла къара булутла чагъылгъан джюнча джайылыб, энишге салыныб башлагъанлай, сууукъ аязчыкъ урду. Умар, бѣркюню къанатын кѣлтюрюб, джыйылагъан джугъутурча, тер басхан бетин аязгъа тутуб, терен слуду. Аллында джаргамладан ѳтгенлей, къая эшикчикни кѣрюб, артына къарады. Офицер анга кѣзю-башы бла бар деб кѣргюздю. Ол ызына айланыб, солдатлагъа сакъ болугъуз деб билдирди. Умар сауутсуз, къолунда кысха кюрюч таякчыгъы бла, ийилиб, къая эшикге киргенлей, папирос тюбню кѣрюб, эслетмей ышымны башына сукъду, сескекли болуб къарай баргъанлап, джолчукъну тѣбен джанында эски ат аякъ ызланы кѣрюб, немчала эслейдиле деген къоркъууда алайдан гузаба озду. Былайдап узакъ бармай, адамла болургъа керекдиле. Аланы партизанла болгъанларына уа не сѣз... энди мадар этерге керекди, — деб Умар бара тургъанлай сагъышха кирди. Тауну тѣппесине чыгъаргъа бир кесек къалгъанды. Онг джанында тар къая кырыккыны ауузун курт басханды. Кюртюню башы тауладан джел келтирген букъудан бозаргъанды. Аны тюбюнде эриб акъгъан суучукъну шоркъулдагъан тауушу эштиледи. Кюртюню кюнбатхан джаны юсюнде къар да тохтамагъан тик, сары, кысыр къаяды. Аны сол джанында, джерни батыулугъу себебли, не болгъаны эсленмейди. Онг джанында уа — кюртлю терен къая кырыккыгъа адам ышаныб кирирча тюлдю. Ауур къара тубан джитиледен салыннганы бла кюртюню бир джанын басыб, ѳзенни энишге барады.

Офицер, асыры узайгъанча кѣрюб, ишекли бола башлады:

— Энди уа къайры барлыкъбыз, ызыбызгъа аджашмай къайтырыкъбызмы?

Умар «хс» деген магъанада башын силкди. Солдатла тауну тиклигинден, тубандан, тѣбен жанларында бугъойдан къоркъгъандан шум болуб, тилсизлеца келедиле.

Офицер, Умарны джетиб баралмай, созула башлады. Умар, тюз аллында бир-бири юсюне салыныб тургъап эки ташны эслеб, къарагъанында, терен гокка хансланы башында къотур къаячыккыны юсю бла ат джолчукъгъа къурулуб тургъан пулемѣтну эследи. Умарны джюреги тебиб урду. Немчаланы кѣргюзюб, ол:

— Атыгъыз, келтирдим! — деб, джерге бауурланды. Олсагъатдан партизанланы пулемётлары от чагъыб, немчаланы юслерине джандыла. Немчаланы алларындагъыла гёнгереб бугъойгъа тюшедиле, артындагъыла уа тикни тырнакълаб, башына ёрлеб тебретиле, алай а партизанла башы бла келиб, автоматладан къуйдула. Умар, төрт аякъланыб, хансладан тута, пулемёт атылгъан къаячыкъны артына ташайды. Умар тауу эрнинде тизилиб тургъан пулемётланы кёрюб ышарды. Юч-төрт партизан Умарны тегерегин алыб, хапар сордула.

— Алай кёб кёрюнмейдиле, ким билсин, бир ташада бугъунуб турман эссе, — дегенлей, партизанланы бири:

— Эштемиесе, эй, политрук Рамазан, сениге айтама да, кёб тюлдюле, дейди. Кереклерин берейик, — деб, сюртны кёндеден къыркъа барыб, тюбюнден таяныб келген кесслеккелеча джашил кийиминген солдатлагъа буруб, автоматын чыкъырдатды. Тууарча, ёкюре, таш тёнгерегенча, чёмелиб, башлары тюблерине бола, али ёзеннге ташайдыла. Партизанла уллу кёллю болуб, автоматларындан, шокларындан ата, сюркеле, къоба, хансда уча, тигелеб барадыла. Партизанланы окълары аланы къулакъ джанлары бла джююлдеб озгъанлары сайын ала джерге джатыб, дагъыда быягъынлай ёрге мыллык атадыла. Партизанла тюбюне эниб баргъанлай, тоб тауушла чыкъдыла. Тоб окъла тауу тёппесинде бугъойну кюнбатхан джанында къаяны от чакъдырыб, къаядан джассы-джассы ташланы къобарыб башладыла. Партизанла ёзенни аягъында, эски стауат орунда къошчукъланы ташаларында немчала къадырладан сауутларын тюшюре тургъанларын кёрюб, джерге бауурландыла.

Партизанла, зыгытланы башлары бла къысыла барыб, автоматладан къызыу-къызыу атыб, немчалагъа эс ташлатыб, аланы кау-куу этиб, ызларына айланыргъа, ёзенни ичин тубан басыб, къара кече этди. Немчала партизанланы ызларындан сюрюб, аталгъанларын аямадыла, алай а, тубанда аджашдырыб, андан ары кирирге базмай тохтадыла. Партизанла быягъы джерлерине джыйылыб, бир-бирин джокълагъанларында, кёб адам къорагъанын билиб, бёрклерин алдыла.

Партизанланы командири узун токъ джаш:

— Тубан ачылгъанлай, немчала былайда бизге къабхан къурургъа кюреширикдиле. Къарыуубуз сёнигенди, къаршчылыкъ этер ючюн, адам керекди, ауушха барыб, совет аскерлеге къошулсакъ, къалай кёресиз? — деди.

Муратларыча болалмагъанлары аланы джюреклерин мыдыхча кюйдюрдю. Къалгъанла джукъ айтмадыла.

— Мен а? Мен энди къайры барайым? Муху башына къайтсам, сау къоймазла... Сизни бла къалыргъа боллукъ тюлмю-дю, -- деб Умар кесин джазыкъсындаырыб тиледи.

— Джашла, нек тынгылайсыз, болумгъа кёре этмесек, джау табасы болурбуз, ауушдан ауар муратлары болур, таугъа келген немча аскерле чауулну ташындан эсе, чегетни агъачындан эсе кёбдюле. Чык айыралмазлыкъ джерибизге ёлюр гёбелеккелеча мыллык атхандан не бизге, не къралгъа тюк чакълы бир хайыр барды деб билмейме... Умарны ызына барлыгъы джокъду, бизни бла болсун, — деб командир политрукга къарады. Рамазан ашыкъмай сёзге кёшулду:

— Тюз оноу этесе, джолдаш командир. Болумну барыбыз да кёребиз. Къарыу эталмазлыкъ болгъанлай, биз былайда кесибизни кырыдыргъандан халкъгъа, къралыбызгъа бир себеб бар эсе, къалгъан хурттагыбыз да кырылгъынчы кюрешейик. Алай а джаугъа къалайда уллу хата саллыкъ эсек, аскерибизге, джуртубузгъа къалайда иги болушурукъ эсек, алайда болургъа керекбиз. Ауушда аскерлени штаблары бла сёлеш да, ала ушатха! джерде разведкагъа джюрюрбюз. Умарчыкъ джигитлигин, батыр партизан боллугъун танытханды, ызыма кетеме десе да, биз аны иерик тюлбюз, — деб сыртындан эркелетиб къагъыб, немча автоматны кёлуна берди. Умар, кюллогюн тыялмай, автоматны къараууз темиринден кёзлерин алмагъанлай:

— Патронлары уа? — деди.

— Эй, джигит, партизаннга патрон тилерге айыбды. Урушда ол патрон таба билирге керекди, — деб Рамазан накъырда этгенине, кёлю бла айтды деб, Умар тик сыртдан къараб-къарыгъынчы кюрт болгъан кёулакъгъа сылджыраб тюшдю. Бир заманда ол эки автомат бла кеси кёлтюралгъан чакълы бир патрон келтирди.

— Аферим джигитге! Умарны эслеймисиз! Ма джаш десенг джаш! Ансы сиз да турасыз партизанлабыз деб... Ол да алай болсун, сюрюучю эдим, дейсе, энди кёйларынг къалай боллукъдула?

— Мен энчи кёйиланы кюте эдим, мени бери алыб кетгенлерин иелери кёргендиле, — деди Умар.

Партизанла, сауут, азыкъ табханларын да алыб, атларына джюклеб, ауушну сакълагъан аскерлеге кёшулургъа оноулашыб кетдиле.

1. Совет адамланы Ата джуртха сыймекликлерин къансы образла, къалай ачыкълайдыла?

2. Сюрюучю Умарчыкны Ата джурт ючюн этген тирилигин хапарлаб айттыгыз.

Онбиринчи башы.

Курорт Тебердиге джау киргенли эки ийыкъ болады. Комендант Вебер, талай элчини чакъырыб, партизанланы ызларгъа джол усталыкъ этигиз, аны бла биргелей, элден илгиздик болуб

айланган халкъны юч кюнню ичинде юйлерине джыйыгъыз. дейди. Партизанла бла байламлы ишлеген Сослан, Сосланны нёгерлери былайда сылтау этиб, джол усталыкъ этерге унамайдыла.

Хаджибекир деген сатлыкъ а фашистлени не айтханларын да этерге хап - хазырды.

Фашистле бу чуутду деген бир адамны кьоймай джыйыб, кеслерине уру кьаздырыб, Кьаблан Ёлген Къаяны тюбюнде кьырадыла. Бурун — эркинликсиз дуняда да туура быллыи зорлукъну айтыб да эштмеген эдиле адамлаз.

Сослан джашыртын рация бла Москвагъа, Тбилисиге тынгылайды, Информбюруну сводкаларын кеси кьулагъы бла эштиб элчилеге хапар айтады.

Сосланны таша ишлеген нёгерлери ол рация бла Тау артына, самолетларыбызгъа, хапар бередиле. Ала келиб, немец комендатура орналгъан джерге бомбаланы атадыла.

Комендант Вебер Муссаны чакъырыб, андан тюб билирге мурат этеди. Алай болгъанлыкъгъа Мусса кьоркъмай, буюкъмай, быллай джууаб бередит: «Джашларым аскердедиле. Мен аланы аталарыма. Джашларына джаурукъ эттен ата боламыды?!»

Тюйюб онгсуз этгенлеринде да, Мусса самолетланы ким учургъанын айтыргъа унамагъанды.

Къыш чилледе совет самолетла фронтладан жангы хапарла джазылгъан кьагъытланы эллеге атыб, халкъ тюз хапар биле башлады. Гитлерчиле Сталинград шахаргъа алтынчы, тёртюнчю танк аскерлерин, аланы тегереклери бла, итальян, румын аскерлени ийиб, не дыгалас этселе да, 1942 джыл Сталинград фронтну аскерлери джауну онгун алыб, артха ыхтырыб, ноябрда Сталинградны кьатында аскерлерини тегерегин алыб кьуршалагъанлары белгили болду.

1. Бу башны, «Аманатны» экинчи китабын алыб, толусу бла окъугъуз.

2. Таза иннетли совет адамла — Сослан бла Мусса — Ата джуртубузну джакътар ючюн къалай кюрешгенлерин айтыгъыз.

3. Хаджибекирни юсю бла автор сатлыкъ адамланы ачыкълагъанын джарашдырыб айтыгъыз.

Онекинчи башы.

Сослан Юнюслагъа келеди. Юнюс бла Сослан фашистледен жанлар оную этедиле. Сослан Юнюсладан Сапралагъа кетеди. Фашистле совет адамлагъа берген кыйынлыкъларындан, ёлтюргенлеринден, Залихатны юсюнден кёб жангы хапарла эштеди. Сослан бла Кемал халкъгъа, Совет Аскерге, кьралгъа кеслерини болушлукълары иги кёллерине джетмей сёлешедиле.

Талай кюнден Сослан бир танышыны джангыз ат джегилген чанасы бла кече Ташкепюрге келди. Юнуслагъа шыкьыртысыз кирирге мурат этсе да, эшикни чюйю болгъаны себебли, ачалмады. Сосланны ауазын эштгенлей, Байдыу эрлай кийиниб, эшикни ачды. Сослан юйге киргенлей:

— Юнус къайдады? — деб сорду.

— Да ол, сеннге айтханыча, эртденбласында огъуна негери бла джанлагъан эди. Партизанланы асырагъанса, элде колхоз къураб айланганланы бири сен болгъанса деб, немчала джашау бермей тебредиле да, сора юйде турургъа мадар болмады.

Байдыу Сосланны печни къатына джылы джерге олтуртуб, къараб-къарагъынчы къургъакъ къайын джаркъала бла отну джакъды, джалгъауучда эрлай мёрезе этиб, табада къатыкъланы тепси бла аллына салды.

— Байдыу, исси затынг джокъмуду? Ач тюлме, алай а нчим джылынырча бир зат болса... — деди Сослан.

— Сууб къалгъан болур ансы, сют бла джарашдырылгъан къалмукъ шайым бар эди, — деб гитче чоюнчукъу алыб, печге салды. Сослан, хапарны эштирге излеб, дыгалас этди, алай а ашатхынчы, Байдыу башлаб, аны джюрегин къыйнаргъа излемеди. Сай туч табакъчыкъда созулмакъ мёрезени, къашыкыны, шайны тепсиге салды.

— Ах, Сослан, джашым, бу къан джауарыкъла адамларыбызгъа къан джаудургъандыла. Сен алкъын джукъ эштмейми тураса?

— Огъай, бир зат да билмейме, не болгъанды, бетинг да не аманды? Иги сууукъсурагъан кёре эдим, бираз эс джыйдым, — деб пальтосун тешиб, тагъаргъа Байдыугъа узатыб, — ахыры айтырыкъ эсенг, энди айт, — деди. Байдыу джашыралмады.

— Бирси кече, январны 7-де, Халилланы Саидни къатыны Намыслыны, Ханыуну, аны джашын Алимни, дагъыда кёб тюз адамны ёлтюргендиле. Намыслыны чач тюклерин териси бла къобарыб, термилтиб ёлтюргендиле. Алимни уругъа чыгъаргъанлай, анасы къычырыкъ этиб, джашын къоруулаймадеб къучакълаб тургъанлай, къарышыб къалгъанды да, экисни да джелкелеринден уруб, уругъа тюртюб ийгендиле. Шахарины тегерегинде талай уруну ёлюкледен толтургъандыла, — деди Байдыу, терең ахсыныб.

— Ай, джарлы Алим а... Қаллай иги муратла эте эди... Джашауну, адамланы, тюзлюкню ол тукъум бек сюйген джаш къалай табсыз джерде ёлду... «Игини ёлюмю амандан» деб бизде тюй айта кере эдим!

— Тоба, Сослан, аны окъ джаралары ашланыб, билеги къара дингиз болуб, амалын тауусхан эди ансы, ол немчаланы, по-полицейлени кыджыраб сёлешген хапарын айтыб тебресселе, сей-

ир этиб кьалырса... Аныча сюдде ёлюл да сёлешаллыкь тюл эди, дейдиле. «Мен халктым, властым, тюзлюк ючюн учхарада сиз мурдарланы кьолугъуздан еле эсем, сиз этген артыкълыкъларыгъызы кьан кьусуб, совет халкьны кьолундан ёллюксюз... Аякъларыгъыз бла келген тауларыгъыздан сыртыгъыз бла кьорамасагъыз, керти айтасыз! Джашасын эркинлик, тюзлюк!» деб кычыргъанын адамла эштиб, бюсюреу этиб, бир-бирине айтадыла.

Эртденбласында Сослан бла Байдыу сёлеше тургъанлай, эшик аллында кычырыкь этиб, кьаргъагъан тауушла келдиле. Олсагъатдан эшикни кенгине ачыб, кьолунда да кысхачы бла узунджаякь, кьуу кьарт кьатын юйге, ызындан адам сюргенча, абына-сюрюне кирди.

— Атагъызы джаны ючюн.. бизни тубюгюзге джайым кийиз этерик болурсуз... итден ит джаратылгъанла!... Аман хапарыгъыз келсин, сиз келгенли тынчлыгъыбыз кетди да!.. — деб кесин тыялмай бардыра тургъанлай, Сосланы кёрюб: — Оу, кьонакь джашыгъызы барды, аны да эслемегенме... Не этейим, башымы суугъа атарыкь этгендиле, — деди.

— Тоба-тоба!... Не болгъанды, Гошанса, нек тебгенсе? Кесинг да былай бир олтур, джюрегинги бир бас, — деб Байдыу, ёрге кьобуб, орун кьойгъанлыкьгъа, кьатып олтурурдан озгъанды. Кеси дауурундан аны сёзюн да эштмей, былай банлады.

— Джашым, сени кёлюнг кюлмесин, кесиме джетген кыйынлыкьны мен кесим билеме, мени орнумда таш да джарылыр... Бир сагъыш этигиз... Джай, бу кьанлары келликле келгенлей, бачхама атларын уруб, теблетиб, нартюхюю, кьабларымы да мулхар этдириб кьойгъандыла. Была келирни алды бла джангыз джашымы Къара тенгизде ёлген кьагъытын алгъан эдим. Бусагъатда уа кьууутубуз бошалгъанды да, юйде олтуруб, кьол тирменчикь бла джарма тарта тургъанлайыма, дынгар-дунгар деб бир томурау тёнгереген тауушла эштиб, эшикге чыкьсам, арбазда баууму оя турадыла...

— Алай деген неди?... — деб Байдыу соргъанлай:

— Аллай бир кьан кьуса олтурсунла!... Огъай, бизни башыбызгъа бу кьара азаб неди!?... Быллай бир артыкълыкьны атамдан-анамдан да кёлтюрюк тюлме. Была уа, ёлгенлери эшек болсун, атыла-сатыла айланган тилсиз зоммаланы бизде не кьуулукълары барды.. Аланы кёрсем, кёзлерим кьан кёреди... Аллай сыйсыз джийиргеншлилени аллах да нек джаратханды?! Ий, ачудан чыдаялмай, айыб этер сёзюгюзню айтама, эшикге джюрюй билмейдиле... Адам инсанла болмазла... Тишируу, кьарт, не сабий деб тартына билмейдиле... Дыды-дыды... Была мени ачудан ичими чиритиб бошагъандыла... Аллах, сен мени быладан кьабырымы да кенг эт. Биз сынамагъан да не кьалды!... А кьыз, бюгюн а джанымдан умут юзюб бошагъан эдим, — деб солууун ала, сериюн болуб, орундукьну кыйырына чёксе да, Гошанса сёзюн тохтатмады:

— Джюрегим келтюрмей, къысхачны алыб аллыма силкин-пгенлей, бирлери герохун чыгъарыб, мени таба айланганды да, къачыб, чалдышха бугъуб,кючден башымы алыб келеме... А къыз, уруб къоя эдиле... Бауну уа чачыб бошагъандыла... Ичле-ри алай чачылсын! Отун этерик болурла, къотур кесерикле... Ах, мен джарлы, энди къышны къяямытында ол джангыз гыл-джама уа къайры джыярыкъма?

— Гошанса, бир да къоркъма, ала кеб сагъыш этдириб сени кыйнамазла. Ала анга да бир оноу этген болурла... Мен кър-ген табсашарла, ийнекчигинги джелин этгенине да къарамай, джыйычу джерлерине джыярла... Аллай затха ала таукелди-ле, — деб Байдыуу ышаргъаны джюрегине джетиб:

— Байдыу, ахыры бизни этибизни кыйну этинлей ашама-сала, аллахны алдайдыла... Езге, бизге не этерик болурла... Алай а тишируу башым бла да, алайгъа джетсем, бешисин ел-тюрмей елмем. Энди меннге не оноу этесиз, кесими арбазыма кй-рирге мадар табмай къалгъаныма джарылыб елюб къалмай къалай турама?! — деб, Гошанса кычырыкъ этиб джылады. Сослан башын булгъаб, ёрге къобду:

— Эгечим, кыйынлыкъ сынагъанкъуру сен тюлсе. Къайсы элде да немчала кишиге зауукъ этдирирге келмегендиле. Алай болса да бусагъатда кезлерине керюнюрге излеме. Ала арба-зынгдан кетгинчи, хоншуланы бирине кир, — деди ол.

— Артлары боллукъланы, мындан алда ол бизни самолетла келгенлеринде, къабларына бир джыйгъан эдиле... Ма ол Мара аягъында кепюрю къатына бомбала тюшген сагъатда, биз немчаланы сейирлерине къараб тура эдик. Анга адам ийнанмаз, ма бу дорданлы солдатланы бетлери чыммакъ агъарыб, къа-бырдан чыкыгъан адамлача, саудан ёлюб къалгъан эдиле... Биз да: «Ох, анагъыз бергенни текгенле, ийманыгъыз а тубан бол-ду», — деб бир кёл кенгдирген эдик. Бизни насыбыбыз болса, алагъа биз уллу селеширча бир кюн чыгъар, — деб Гошанса, кысхачына къарай, чыгыб тебреди.

— Аллай кюн чыгъарыгъына ажымсыз бол, эгечим, — деди Сослан. Байдыу да къобуб, Гошансаны ашыра эшикте чыкъдыла.

— Бу огъаргъы джелны эштемисе?... Кюн энтда бузулургъа тебрегенди. Быланы да бу кюзгъалгъанларын керемисе, бир уллу къоркъуулары барды. Джолда машина джюрюгенден атлар джер табмайса. Бет къанлары алгъындан да къутсуз болгъанды. Кёзю-башы джарыб сёлешген кёрселе, акъылларындан чыгъа-дыла. Мен кете барайым, дженгил къайтыр муратда келген эдим. Ишим кёбдю. Кёб мычыдым, — деди Сослан. Байдыу кюн-дюз кетерин сюймеди:

— Огъай, Сослан, не болады, не къалады, кюндюз ышаныб кесинги иерик тюлме. Ингир ала быягъы джаяу джолчукъ бла кетерсе, — деб къадалыб, кюнню кёзю ташайгъынчы тыйды. Ингирде Сослан джылы кийиниб, джол азыкъчыгъын да баш-

лыгына чырмаб, чегет джолну ичин юйюне кетди.

Танг аласы бла Сослан аманны кеминде дьгалас бла Курорт-Тебердиге келиб, арыгъандан юйюне баралмай, Тохтарлагъа джетиб, терезени къакъды. Сосланны ауазык эштгенлен, эшик ачылды. Джан солуу этиб, бетин тер джуууб, юйге киргенлей, Тохтар:

— Сослан! Къайдан чыкъдың? — деб къучакълаб, — бетинг къутунг да былай нек кетгенди, къанынгы таб кърмейме?! Быягы сен аурубму къалдың? Ма былайчыкъгъа таянчы, — деб печни джанында табджанчыкъгъа эки къуу джастыккыны бир-бири юсюне салды. Юй тюбюне да джамчы ургъан эски чийни къыйырын ачыб джая тебрегенинде, Сослан унамады:

— Мени къайгылы болмагъыз, мени хатам джокъду. Бир суучукъ берсегиз, ёзге кереклим... — деб сёзюн да айтыб бошагъынчы, къарыусуз болуб, башын кёлтюралмай, джастыккъа бошлады.

Тохтар аны палтонун, чурукъларын тешиб:

— Эки аягъынг да буздула да, сен иги да ауруйса, къоркъма да бери узатчы, — деб кёлтюруб табджаннга салыб, юсюне кесини тагъылыб тургъан джангы тонун атды. Сора аурууну юсюне да джукъусу бёлюннгенин ангылаб: — Бир кесек къалкъыса, аязыр эсе уа, — деб ол бир юйге чыгъыб, Сослан болгъан юйню киритин салды. Эки сагъат да турмай, Сослан эшикни къакъды. Тохтар ачыб:

— Алан, бир кесек къалкъы, ачылыб къаллыкъса, мен бир тиллини йимезме, — дегенлей, Сослан:

— Тохтар, джукъла деб къалай айтаса, бусагъатда джукълагъандан эсе, бир уллу азаб чекген тынчды. Джукълар заманла кетдиле, — деб печ башында кебиб тургъан джон чындайларын, башлы чурукъларын алыб кийинди.

— Тохтар, нек тынгылайса, айт хапар, не болуб турасыз, — деди Сослан.

— Сослан, энди уа къууандырыр хапарларым кёбдюле. Сен иги тынгыла, — деб ышара-ышара, Сослан кыатына олтуруб, сакъат бутун узатаракъ этиб, хапарны тизди:

— Сослан, элибизде адамланы кебюсю ол къачханлары бла джыйылмай турадыла. Ауушлада ачы сермешедиле. Немчала тауда ёлгенлерин ташыб, кюн сайын мында, ёзен ичинде басдыргъан хапарларын айтадыла. Январны биринден башлаб, бизни Кавказда аскерлерибиз, фашистлены онглаб, ууадыкъ этиб башлагъандыла. Бизни аскерлерибиз ючюнчю январда Моздокну, 4-чю январда Нальчикни алыб, энди Минеральные Воды, Нарсана, Пятигорск, Железноводск шахарлада кюреше турадыла, — дегенлей. Сослан секириб къобуб, Тохтарны бойнундан къучакълады.

— Андан бери бу хапарны айтмай къалай туралдың, мен а аллай бирни тёзаллыкъ тюл эдим, — деб сызлагъаны болмагъанча кюлдю.

— Сослан, хапарны уллусу энди келликди. Немча аскерле машинала бла азыкъларын, джюклерин къоратыб башлагъандыла. Тюнене да бир талай аскерлери кетди. Не эсе да бек ашыгышдыла, — деди Тохтар.

— Мен айланган джерледе да аланы бир къайгылары болгъанын бары да таныб турадыла... Тоба-тоба!... Сора тауладан саркъадыла. Эшта, бу джерледе ала энди аякъ урмазла. «Бир элге эки кере чабхан джау — сау къалмаз» дейдиле. Халкъ фашистлени ким болгъанларын энди билиб бошагъанды. Ёлюр тюклери чыкъгъан къарт къатынлагъа дери аланы къаргъамагъан, алагъа ууахты тилемеген джюкъду. Артыкълыкълары, зорлукълары бла халкыны кеслерине кирпи этгендиле. Халкъ бёрю тонун кийгенди, — деб Сослан сез къошду.

— Сизникиле, бизникиле инджилселе да, бусагъатда ёлмусюздюле. Мурдарладан дженгил къутула бир киришге эдик деб турабыз. Бусагъатдагы хапарыбыз буду, — деб Тохтар, махтанганча, орундукъгъа таянды. Сослан, Нызылы Къолгъа барыб, адамларындан хапар билиб къайтыргъа мурат этиб, эшикке чыкъгъанында, Теберди ёзенни ичи къара кече болуб турады.

Огъаргъы джел, немчалагъа терк къорагъыз, дегенча, къарны боран-гылан этиб, орамны энишге сюреди. Нарат тереклени ийилиб шууулдагъан тауушлары сау эл джыйылыб сарнагъан тауушха ушайды. Джел къара тубанны къар бурчакъла бла бирге устукку-устукку этиб, къая ранлагъа, къалын нарат чегетге, чатлагъа урады. Боран кёзюнгю ачдырмайды. Агъач да, таш да тиллешиб, бирден шууулдагъанча кёрючеди. Джелни сызгыргъаны, сарнагъаны бир да шаушалыр оноу этмейди.

Не боллукъ эсе да деб, Сослан бара тургъанлай, акъсакъл къарт муджурасы бла джолда ташчыкъланы ары-бери чортлата келиб, Сосланны аллын тыйды:

— Сослан, къайдап чыкъдың, кесингден бошатаса, солдатла сени издеб айланадыла. Комендант: «Тахсабызны партизанлагъа билдиреди, юйюне джыйылмай, къайда эсе дэ тас болуб айланады» дейди. Къайры къорай эсенг да, къора, марджа, — дегенинде:

— Мен нек къорайма, мен элимде-джеримдеме, къорарыкъла къорасынла, — деб Сослан, Тохтаргъа къайтыб, джолуна азыкъ, герохуна талай патрон алыб: — Дженгилде мени джюкълама, бу эки кюнде кёзлериңден бир жанлайым, адамлагъа сакъ болугъуз, — деб къучакълашыб чыгыб кетди. Элден чыгыб, чегетге таяныб баргъанын эслеб, эки солдат ызындап сюрдюле. Гитчеликден таулада ёсген Сослан, джугъутурча тырнакълаб, къар къонмагъан къая ранлагъа ташайды. Солдатла бютеу бетни ыстымлаб айлапсала да, ишгирге эринлери салыныб къайтдыла.

Кёб сагъыш этиб, Сослан ауушха барыргъа таукел болду. Бизни аскерлерибиз ауушда уруш этген заманда алагъа буджа-

нында болумну тюзюча айтырга, джол уста болургъа адам керек эди. Саулугъуна базмаса да, ол оноу Сосланы бир къабыргъасындан тюртюб тургъанча, тынчлыкъ бермеди. Къарда ызын билдирмезча, къая ранла бла, къулакъ ичла бла джюрюб, юсюн тер басыб, сылыт болуб, экинчи кече Сослан Тубады Кёлню кюн чыктыгъан джанында сыртны башы бла ауушха джууукълашды. Алай а болумну билмей, кече алайгъа киралмады. Тапг аласы бла ауушну джаны бла иги кесек энишгеде ауузлары кюртню ичинден кёкге ачылыб тургъан немча тобланы эсledi. Тёгерекде адам къымылдагъан кёрмей, къысыр къааны, къотурланы юслери бла тырнакълаб бара тургъанлай, тебен джанында пулеметла, тобла атылыб башладыла. Немчаланы мараучулары Сосланы эслеб, ызындан атыб тебрeдиле. Аллында бир джитиден озгъанлай, немчаланы кёз туураларындан ташайыб къутуллукъду. Герохну къолуна алыб, ранлагъа илиниб, джитини арты бла ётуб баргъанлай, бир джанындан эки немча солдат чыкъдыла. Солдат ышаннга салгъынчы, Сослан герохундан юч кере атды. Бир солдат тёнгерек ташайды, экинчи солдат тентирей кетиб, къара къаягъа таяныб, быягъы шокну бура тебрегенлей, Сослан гузабагузаба атлаб, солдатны юсюне келиб, джарасы ауур болур, джаны саулай кесибизинкилеге элтсем деб, немча тилде «Сау къалыргъа излей эсенг, къобуб аллымда тебре» дегенлей, арам-къарам этмей, Сосланга буруб шкогундан атды. Къызгъаны бла Сослан сол билегинден джаралы болгъанын да билмей, секириб юсюне минди. Солдат бычакъча ишленген джассы, джити сюнгюсюн къындан чыгъара тебрегенин эслеб, Сослан герохундан энтда атды. Солдат къаягъа созулду. Сослан аны джанында къагъытлары, сауутун алыб, къая арты бла ауушну башындан ол джанына тюшюб баргъанлай, бизни аскерчилерибизге тюртюлдю. Ала автоматларын Сосланга буруб, тинтиуюл этиб, сауутун сынырыб, штабха элтди. Сослан штабда хапарын толусу бла айтды.

— Тохта, Курорт-Тебердиде немчаланы штабларыны къалайда болгъанын билдирген мен эдимми дейсе? Алай эсе, бизгененча кере билдиргенинги айтчы, — деди бир капитан.

— Юч кере, юч кере да самолетла келиб, бомбаланы атхан эдиле. Немча комендант акъылындан чыгъаргъа джетиб, джанджанын ашаб, элде халкъгъа соруу алдырыб, къаныбызны ичиб къойду да... Не да болсун, штабха бир джерде аякъ урдурмай эдигиз, сау болугъуз, халкъны разы этгенсиз, — деб Сослан сёзюн бошагъанында, капитан ёрге къобуб:

— Сен сау бол! Сен бла нёгеринг болмасагъыз, штабны къайры кёчгенинден бизни не хапарыбыз боллукъ эди... Экигиз да джашагъыз! — деб Сосланы къучакълады. — Бююн этгенинг да джигитликди. Чыпчыкъ ётмеген быллай тауладан къыш фронтну юсю бла ётмеклик — махтаулу ишди. Штабны аты бла сенге бюсюреу этеме! Нёгерингден а не хапар?

— Негерим да сауду. Ата джуртубузну сакълар ючюн, къа-
рыуубузну аярыкъ тюлбюз, — деди Сослан.

Капитан аскерчилеге айтыб, Сосланга ашарыкъ бериб, аны
джылы кийиндириб, эки кюнню тынчайтыргъа буйрукъ берди.
Сослан немча солдатдан алгъан къагъытларын хурджунундан
чыгъарыб, капитанга узатыб, саламлашыб айырылды.

Эки-юч кюнден ауушда боллукъ къанлы урушлагъа хазыр-
ланадыла. Сослан, мени джол уста этигиз деб тилегени бла бир-
гелей, партиягъа кирирге да къагъыт берди. Қъагъытында ол
былай джазгъанды: «Урунган халкъны джетген кюнде керти
джакълагъан, халкъны джашауун алапат этер ючюн, джер юсюн-
де тюзлюк, тенглик, шохлукъ, билим ючюн къаджыкъмай кюреш-
ген Ленинчи Коммунист партияны тизгининде болургъа сюеме,
эркинлик ючюн, джуртум, туугъан элим ючюн урушха коммунист
болуб кирирге сюеме. Коммунистча уруш этериме ийнаныгъыз». Бюро
джыйылгъынчы, Сосланны хапарын билген коммунистлеге
соруб, аны тюз иннетлилигине, партизаннга ауругъаны себебли
чыкъмай къалгъанын, элде къалса да, уллу хайырлы ишле этге-
нин билдиле. Эки сермешиде да ол кесини джигитлигин таныт-
ды. Сослан аскерге уллу болушлукъ этген эсе да, лыжалы джаяу
полкнун партбюросуну секретары Сосланны, бир кесек къарамай,
партиягъа алыргъа болмагъанын билдирди.

Комиссар Сосланны къатына чакъырыб:

— Сен, коммунистча, урушда — джигит, иште — джигер,
школада — билимли болуб, тюзлюк ючюн, коммунизмни иши ючюн
кесинги иги кѣргюзгенсе. Мындан ары да къралыбызны ишине за-
ран салгъанланы, эки бетлилени, къоркъакъланы, ѳтсюзлени, хо-
мухланы кечме! Сени аллай коммунист боллугъунга бизни ишеги-
биз джокъду. Дженгилде сени партиягъа кирлигинге биз ажим-
сызбыз, — деб кѣлю бла айтханын таныгъанында, Сослан кѣлюн
басды, алай а не айтыргъа билмей джунчуду, сора:

— Мен ѳлгюнчю коммунист деген сыйлы атны джерге тюшюр-
мезге ант этеме! Коммунист бойнуна уллу борчла алгъанын
да билеме, алай болса да ол борчланы толтураллыгъыма база-
ма. Бютеу къралыбыздан джаула артлары бла къорагъынчы шко-
гуму къолдан иймезиме ийнаныгъыз! — деб Сослан мыдахлан-
нганын билдирмей чыкъды.

* * *

Бир талай кюнден ауушда ачы урушла болдула. Сослан ол
урушлада асланча сермешди, сора беш джеринден джаралы бо-
луб, ѳпке аурууу къозгъалыб, санбатха тюшдю. Сослан, кюн бла
кечени несин да билмей, сандыракъ этиб, кюйюб-бишиб, дуния-

гъа кѣзюн ачыб къараялмай турду. Экинчи кюн ингир ала эс джыйыб, кѣзлерин ачыб, сѣлеше башлады.

— Не хапар, ауушдан кетмей турамыдыла? Бир суучукъ джетдиригиз!

Адам арасы болгъан, къарамлы врач Сосланны къатына олтуруб, бюгюн эштген хапарын анга айтды:

— Джигит, къоркъма, ишле онгунадыла. Онбешинчи январда ауушда огъай эсенг, бютеу Теберди ѳзенде джангыз бир немча къалмай къорагъанды.

— Не-е? Къалай дединг? — деб Сослан, солууун алалмай, къан тюркюроб джѳетел эте тургъанлай, башын джастыкъдан кѳлтюроб, къулакъларына ийнанмай сорду.

— Бизни аскерлерибиз немчаланы мулхар этиб тебрегенлерин эштиб, Къарачайны терен ѳзенлеринде, мешкга тюшгенча, къабханнга тюроб къалабыз деб къачхандыла. Алай а джоларын миналадан толтуруб кетген хапар айтадыла, — деди врач. Сослан орундукъгъа олтуруб, бутун да, билегин да, сыртын да джараларындан къымылдаталмай, дыгалас эте тургъанлай:

— Эх, анасыны, джанымдан сюйген Тебердими эркин солугъанын кѳрмей къалыргъамы башладым! — деб терен ахсынды.

— Сенден да ауур джаралы болгъан джюзден артыкъ адамы мен сау этгенме, хомух, джашаудан аллай бир нек умут юзгенсе, сени сау этген мени бойнума болсун.

— Багъалы врач, бир иги хапар айта тура эдинг, нек тохтадың?

Врач дагъыда къууандырды:

— Бюгюн январны 25-ди, бюгюн радио бла билдиргенлерин кѳре, совет аскерле джауну 102 дивизиясын чаныб, 200 мингден артыкъ адамларын пленнге алгъандыла, 13 минг тобну дагъыда башха кѳб тюрлю сауутларын сыйырыб, 400 километрни алгъа баргъандыла. Сталинградны ичинде къаты урушла барадыла. Бюгюн Дон фронтну аскерлери Сталинградны кюнбатхан джанындан кириб, бизни башха аскерлерибизге къошулгъандыла. Сталинградны тѳгерегинде немча аскерлени бизникиле юч къат къуршоулагъандыла.

Сослан, ышара тургъанлай, онгуз болуб, сыртындан таянды. Врач аны эслеб, акъ букъу дарманны суугъа эзиб, шай къашыкъ бла ауузуна узатды. Шышада дарман бла мамукъчу къну джибитиб, бурнуна тутду. Врач, башын булгъай, башха юйге кирди. Полкну командирине телефон бла сѳлешиб:

— Сосланны беш джарасы барды. Аны юсюне да суукъда айланнганы себебли, ѳпке аурууу ашланнганды, къайгъысыз джерге, госпитальгъа иймесек, джанына ышануу азды. — деди. Дагъыда бир кесек туруб: — Болсун, сен айтханча этейим, бюгюн огъуна госпитальгъа ашырайым. — леб телефондан айырылыб, ызына гузаба кирди.

1. Фашист оккупантла Къарачайда совет адамлагъа къаллай къыйынлыкълар чекдиргендире?

2. Халкъ фашистлени кърюб болмагъанын, алагъа кършчы тургъанын автор къаллай суратлау мадарла бла ачыкълайды?

3. Джаугъа «Халкъ бърю тонун кийгенди», дейди Сослан. Ол сѣзню магъанасын автор пейзаж бла къалай келишдиреди?

4. Сосланга характеристика беригиз.

Повестни мындан арысына соруула бла ишле.

XV баш:

1. Бу башда джазыучуну тилге чечерлигине шагъатлыкълар этген джерлерни табып окъугъуз.

2. Башда биринчи абзацын азбар этигиз.

3. Бу башны аллында урунуу юсюнден не айтылынады?

4. Джандет бла Муссаны, эски, чырик адетлеге тартмай, джангы джашауну тюз ангылагъанларын ачыкълагъыз.

5. Азрет Борхозланы Аскерни юсюнден не айтады?

6. Асланын алгъышыны магъанасы бла къуралыуунда, эски алгъышла бла тенгешдирсек, къаллай джангылыкълар кърюрге болукъуду?

XVII баш:

1. Абдулла орус совет литературада къайсы геройлагъа ушайды?

2. «Абдулла — джуртубузну батыр джашы» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

XVIII баш:

1. Партизанла фашист генералны тутханларын хапарлагъыз.

2. Партизан отрядны командири Борхозланы Аскер бла аны комиссары Петренкогъа автор къаллай характеристика бередиди?

3. Къасайланы Осман башчылыкълар этген 121 партизан полкуну аскерчилерини этген ишлеринден бу башда не билдиргиз?

4. Бютеу совет халкъны Уллу Ата джурт къазауатда партизан кюрешин «Аманат» повестде автор, къалай суратлайды?

XIX баш:

1. Бу башны «Аманатны» экинчи китабында толусу бла окъугъуз.

2. Автор былайда Уллу Ата джурт къазауатны къайсы кѣзююн кѣргюзеди?

3. Днепрни онг джагъасын алып ючюн кюрешни суратлагъыз эмда ол кюрешде совет миллетлени бир иннетли кърнаш шохлукъларын хорламгъа болушханын ачыкълагъыз.

XX баш:

Соколовну, Хасанны, Азретни тюбешген хапарларын къысхартып, юйде «Кърнашланы тюбешгенлери» деб изложение джазыгъыз.

XXI баш:

1. Экинчи китаб Хасанны сѣзлери бла бошалады. Ол сѣзлени магъанасын къалай ангылайсыз?

2. Совет халкъны шохлугъу бла совет патриотизмни джауну хорлауда къалай магъанасы болганды эмда бу повестде ол къалай ачыкъланады?

3. Фашизмни хорлауда Коммунист партияны башчылыгъын автор бу повестде къалай кѣргюзеди?

4. Ата джурт ючюн джанларын аямагъан Соколовну, Азретни, Бабасвни, Хасанны, Абдулланы характеристикаларын джарашдырып джазыгъыз.

«АМАНАТ» ПОВЕСТЬ.

Хубийланы Османны «Аманат» деген повести бусагъатда къарачай литературада эм уллу чыгъармаланы бириди. Аны басмадан 1959 джыл биринчи китабы, 1962 джыл экинчи китабы, ючюнчю китабы 1965 джыл чыкъгъандыла.

Джазыучуну бу повестде иннети — совет адамланы Ата джурт къазауатны кёзююнде эмда бусагъатда коммунизм къурауда ишлерин кёргюзюудю. I, II китабларында Къарачайны Уллу Ата джурт къазауатны заманында болумун, III китабында — бююнчю джашауун суратлайды.

Сюжети, композициясы

Повестни экспозициясы къарачай педучилишени бошагъанланы къууанч джыйылыуларын суратлайды. Джаш теляу педучилишени бошаб ише, джашаугъа, уллу джолгъа чы-

гъаргъа башлагъанларыны аллы бла талай джылны окъугъан школларында къууанч этиб, директорну алгышына тынгылайдыла. Бу повестни баш герою Хасан эмда аны суйген къызы Балдан, джёнгерлери къатыш Ахматны сёзюне тынгылагъанланы ичинде боладыла. Ала коледиле, ойнайдыла, джырлайдыла, тенсейдиле, эслерине окъуу джыллары къалай ётгенин тюшюредиле. Экинчи кюнюнде уа къазауат башланды деген къуугъун келеди. Хасанны аскерге барыргъа джылы джетмесе да, суйген къралын джаудан сакъларгъа джюрегини талпымакълыгъы анга тынчлыкъ бермей, тенглери бла фронтха кетерге излейди. Бу повестни сюжетини завязкасыды.

Тюзюп айтханда, Хасан къралын сакъларгъа оноу этиб бошагъанды. Алай а ата-анасыны сыйларын кёлтюрюп ючюн, Азретге къыйналыб тургъан джюреклерин джазар ючюн, ол ала бла, джууукълары бла сорушады. Хасанланы юйлю оноуларына джууукъ, хоншу къатышханын кёргюзген бла биргелей, автор адамланы ангыларында, сезимлеринде башхалыкъланы да кёргюзеди.

Хасан, къазауатда джигитлик танытырына толуп ийнаныб, ол кёл бла аскер училищеге кетеди. Ол джаууу бла сермеширге ашыгъыб турады. Фронтха келиб, бомбёжкадан атакада тенглери кырылыб баргъанын кёргенинде, Хасан, къазауат деген не болгъанын толусу бла ангылаб, гитлерчи фашистле къазауатны ал кёзююнде не хыйсабдан алгъа уруб келгенлерине сакъыш этеди.

Былайда джаш Хасан, къарт Асланны айтхан сёзлерин эсине тюшюрюб, аланы магъанасын ангылайды.

Муну бла «Аманатны» биринчи китабы бошалады.

Экинчи китабда сюжет кенгередиди. Автор талай къарачай джашны къазауатны джолларында айланышларын кёргюзеди, Хасан Украин фронтда къазауат этеди. Белоруссияда, Могилев шахардан узакъ болмай, Аскер башчылыкъ этген партизан отряд джаууу бла къаджыкъмай кюрешеди (Аскерни прототипи Борхозланы Аскер). Бу кёзюнде областны адамлары да кеслерини ишле-

ри бла фронтха болушуб кюрешгенлерин кёребиз. Андан ары Хубийланы Осман таулагъа фашистлени келгени бла биргелей, халкъны джаугъа къаршы къобханын, аны кёрюб болмагъанын, фашистлени берген къыйынлыкъларын халкъ кёлтюрюб болмагъанын, Волгоградны къатында фронтну тюрленгенин, бизни шахарларыбыз, эллерибиз бир-бири ызындан джаудан ариуланыб баргъанын, Львов тегерегинде сермешилени, бизни аскерлени Германиягъа киргенлерин, Берлинни алгъанларын кёрюзеди.

Рейхстагны алыуда Хасанны ротасы да болады. Рейхстагны башына бизни байрагъыбызны чанчхан заманда уа къалгъанланы ортасында Таукъан къууаныб, Рейхстагны терезесинден къолун узатыб, автоматын булгъайды.

Хасанны анасы Джандет — татлы тилли, акъыллы тиширыуду. Ол джашыны фронтха кетер оюуун джаратады, алай а сабийлерини, эри бла кесини джашауларына бек къоркъады. Уллу джашы Азрет аскердеди да, энтда гитче джашым Хасан да кетсе, джашауубуз къалай болур, не болады, не къалады деб сагъышланады, аланы бушууларын кёрюбюз да деген къоркъуула аны бек къыйнайдыла.

Былайда Джандетланы хоншулары, эри аскерде болгъан джаш къатынчыкъ Сафият да болады. Ол, ишге джюрюмей, юйде олтурады, аскерчини юйдегисине колхоз аз болушлукъ этеди деб, кёлюн къалдырыб сёлешеди. Хасанны анасыны къарнашы Хаджибекир Хасааны аскерге барлыгъына разы тюлдо. Ол «Ёлюр гёбекке кесин отха атханча, бу инсанланы къазауатны джаханим отундан башларын алыргъа излемегенлерин кёремисе?! Мусса, Азрет азды деб, энди Хасанны да иерге башлагъаныгъызгъа бек уллу сейирсинеме. Бир джашын кетген къаядан экинчинги дамы тюртесе?» — деб Муссаны кесини сёзюне къаратыргъа кюрешеди.

Хасанны атасы Мусса уа башха тюрлю акъыл этеди. Ол къарачайлыланы джашаулары Совет властны ал кюнюнден игиге тюрленген бла биргелей, аланы ангылары ёсгенин ангылаб, кесини къралыны аллында борчун да толусу бла билиб: «Къара кюнде къарнашла бир-бирин атмасынла. Анала джашларын урушха иймеселе, къралыбызны теблеб, кюйдюрюб келген джауну аллын ким тыярыкъды? Къралны, аталаны, аналаны сакълар кюн, джашла, хомухлукъ этмей, бирден къобаргъа керекдиле», — деб Хаджибекирни тынч этерча джууаб береди.

Къарт Асланны: «Джашла, биз аланы хорларыбызгъа ишек джокъду, алай а къалай бла, къачан хорларыкъбыз?.. Хорлар кюн къаллай бир тёзюм, къаллай бир кюч керекди, аны билемисиз? Дунияны башында къазауатдан уллу къыйынлыкъ джокъду. Къазауат халкъгъа ёлюм, ачлыкъ, джалангачлыкъ келтиреди. Кеси къыйыны бла урунуб джашагъан халкъны ичинде чыракъ алыб излесегиз да, къазауатны суйген, анга разы болгъан адам табарыкъ тюлсюз. Къазауат ёлюмдю, ким излейди ёлюмню?!

Алай а джаугъа джаурукъ этмесенг, джау хатерсиз болады. Ала урушну бизни джазыкъсыныб башламагъандыла, ала кимге да аяу саллыкъ тюлдюле. Энди не къарыуну да салыб, халкъ бирден ёрге къобса, ол къаушатмазлыкъ кюч бармыды?! «Гитче бармакъ да асыуду», къарачай, черкес, тегей деб къарамай, барыбыз бирден къуралыб, къралыбызны къорууларгъа керекбиз. Бюгюн Украинагъа, Ленинградха — орусха кирселе, тамбла Къарачайгъа, сени юйюнге киредиле. Ол себебден юйюн, элин, халкъын къорууларгъа, сакъларгъа излеген, болджал сала турмай, барыб къралыбыз ючюн урушда джигитлигин кёргюзюрге керекди», — деб айтхан сёзлери уа джашланы акъылларына терең киредиле, къазауатны кертти тюрсюнюн кёзлерине туура этедиле.

Хубийланы Осман кесини повестинде къарачайтыланы уллу Ата джурт къазауатда кюрешгенлерин кёргюзюр ючюн, кертти джашауда болгъан затланы салгъанды. Борхозланы Аскер бла Къасайланы Осман партизан отрядлары бла, бу повестде айтылгъанча, Белорус чегетледе кюрешгендиле. 1944 джылда джигитлик этиб ёлген, 121-чи партизан полкуну командири Къасайланы Османнга Белоруссияда Могилев шахарда эсгертме салгъандыла, анга джыр этилгенди, бир уллу элни атына Осман-Касаево атагъандыла. Борхозланы Аскер къазауатда этген джигитликлери ючюн, карателлени тамадасын — фашист генералны тутханы ючюн, Къызыл Байракъны ордени бла саугъаланнганды. Аны юсюнден повестни бир башында айтылады. Повестни талай башында оккупацияны заманында Къарачайда кертти болгъан затланы тюрлендирмей айтады.

Автор Совет Аскер ауушла таба артха кетиб баргъан сагъатда халкъны уллу къайгъырыуун, бушууун, душманны аякъ тюбюнде кълмаз ючюн, чегетлеге къачханларын кёргюзеди.

Къазауатда джаралы болуб келген Тохтар юч эгечни — чуут къызчыкъланы — юйюне келтиреди. Тохтарны атасы бла анасы аланы кеслерини сабийлеринден башха кёрмей асырагъандыла, фашистледен сакълагъандыла. Сюрючю Умарчыкъ фашистлени партизанланы юсюне алыб барыб, кърдырады.

Немец фашистле чууттуланы къртгъанларын эштиб, джаугъа совет адамланы къанлары къайнайды. Фашистле Къарачайны юсюн басыб тургъан кёзюуде алагъа кършчы джанын-къанын аямай кюрешгенлени ичинде Сослан деген джигит джаш да болады. Сослан рация бла джашыртын фашистлени штабларын билдириб, юч джолда самолётла бомбала атадыла. Биз ол кёзюуде кертти болгъан ишледен хапарлы болабыз. Партизанлада айланган Глоуланы Исмаил бла Исаков Михаилны, коммунистлени—Къанаматланы Наныу бла Алийни, Халилланы Намыслыны — фашистле ёлтюргенлерин, Эрикгенланы Залихатны фашистлеге кършчы къагъытланы элдеде чачхан хапарларын повестде окъуйбуз.

Бютеу совет адамла фашист мурдарланы кёрюб болмайдыла.

Ала, джаугъа бон салгъан огъай эсенг, ол сёзлени эшитирге да кюч юьредиле. Джауну хорланырына толу ийнаныбдыла, фашистлеге кьаршчы кюрешге не джаны бла да джанларын, кьанларын аямай болушадыла. Алай а уллу юйдегини ичинден бир сакъат чыкьгъанча, Хаджибекир кибик бир сатлыкъ да чыгъыб кьалады. Аллай кир иннетлиле аздыла. Аз болсала да, чырмаулары кёб этерге, ууларын джаяргъа излейдиле. Хаджибекир, Хасанны уллу кьарнашы. Азретни ызындан фронтха кетерине чырмау болургъа излегени бла кьалмай, джашагъан элин фашистле алыргъа башлагъанларында, олтургъан джеринден кьобмайды. Аны кесинден башханы сюе билмеген джюрегинде халкьны кьырыб келген кьанлы джаугъа кьаршчылыкъ орун табмайды. Мени урмагъан джылан минг джыл да джашасын деб кьояды. Аны немец фашистлеге эгетлик этиб айланнганына да сейирсиниу джокъду. Эгоизм бла кьоркьакълыкъ аякълашыб джюрюйдю деб чертдеди автор. Кесини джанына кемсиз кьоркьгъан кесини джанын кьалдырыр ючюн не итликни да этерикди, не уллу терслик бла да шох боллукъду, бой салыб ачы мурдар бла да джарашырыкьды. Хаджибекир аллай сатлыкъланы бириди романда.

Къазауат адамлагъа уллу кыйынлыкъ да келтиреди, кёб загъа да тюшюндюреди. Асланны къазауатны юсюнден айтхан сёзлерин адамла кёзлери бла кёредиле.

Джерибизни немец фашистледен арнулагъандан сора, адамла ишге алгъындан да бек джанларын салыб, фронтха болушадыла. Аланы ангылары алгъындан да бек ёседи. Гитче джашы Хасанны, джылы джетмей тургъанлай да, къазауатха башын атыб кетгени тюз болгъанын Джандет, энди тамам ангылаб, анга разы болады. Хасанны да энди, къазауатда чыныгыб, кёбно кёрюб, керти адам болгъанын кёрюнеди. Алгъын Хаджибекирни хатерин этиб, аны джараусуз сёзлерине джууаб этелмеген Хасан энди, немецлеге башын джарашдырыб айланган Джарашды кьолгъа тюшгенинде, анга налат береди.

Романны
идеясы

Повестни баш идея магъанасы Совет Союзну халкъларыны бузулмазлыкъ шохлугъун, аланы иннетлерини бирлигин, совет патриотлукъну кёргюзюудю. Хаджибекир Хасанны

фронтха иймез ючюн: «Тамада кьарнашынг Азрет аскердеди, бир юйдегиден бири барса да, боллукъду» дегенинде, Муссаны: «Кьарнашла кыйынлыкъ кюнде да кьарнашлыкъларын атмасыпла»,—деб айтхан сёзлери шохлукъну байрагъыды. Не ючюн десенг, ол сёзле аллында Хасан бла Азретни юсюнден айтылынган эселе да, повестни аягъына Совет Союзда миллет шохлукъну, кьарнашлыкъны бегитедиле.

Хубийланы Османны повестинде кьарачайлылагъа аслам эс бёлюнсе да, ала Уллу Ата джурт къазауатда кьалган миллетледен артыкъ махтаулу иш этиб кёргюзтмейди автор. Кьарт Аслан, кьанлы джауну ууатыр ючюн Совет Союзну халкълары бары да

бир джумдурукъ болуб кюреширге керекдиле дей, «Гитче бармакъ да асыуду» деб кесини гитче миллети къазауатха къатылханыны, хорламгъа салгъан юлюшюню юсюнден айтады.

Эки тенгни — къарачай джаш Азрет бла Соколов деген орус джашны — асланлача къазауат этгенлерин кёребиз. Соколов—джаудан къоркъмагъан батыр, джигит, тюзлюк ючюн джанын берирге хазыр адамды. Азретни ёлгени Хасан бла Соколовну джю-реклерине унутулмазлыкъ бушуу болуб тюшеди. Кътабы биринчи бетлеринден башлаб, Берлинни алгъынчы Бабаев деген азербайджан джашны образы кёрюнеди. Сл бек ачыкъ, халал аскерчи тенгди. Къазауатда Хасан бла бирге айланады Иван Иванович деген белорус бла аны кызы Мария фашист концлагерден къачхан Аскерни юйлеринде джашырадыла. Аскер бла бирге партизаннга чыгыб кетедиле. Юч чуут кызыны—эгечлени—Тохтарлары фашистледен къутхарадыла.

Бу китабда къарачайлылагъа—романны геройларына, Совет Союзну миллетлери бла бир болуб джашау, ишлеу, адамгъа солуртгъа къалай керек бола эсе, алай керекли болгъаны ачыкъланады.

«АМАНАТ» ПОВЕСТНИ 3-ЧЮ КИТАБЫНЫ ЮСЮНДЕН.

«Аманат» повестни ючюнчю китабында эндиги Къарачайдан, аны адамларындан хапар айтылады. Къарачай совхозланы бирини джашауу кёргюзюледи.

Автор бу китабында совет адамлары, эндиги Къарачайны адеб-намыс, джашау-турмуш халларын белгилеген ишни салады. Джазыучу, талай сюжет ёзекни алыб, адамны адеблилигини ёсгенин, жангы затланы орналгъанларын, аны ангысындан керексиз эски затланы къораб баргъанларын кёргюзеди.

Повестни ючюнчю китабыны баш конфликти—биз кысхача коммунизмни джорукълары деген: халкъны насыбха, мелхумлукъгъа тартыуну, адамлары бир-бири бла таза, ариу джашарыкъларыны, хар адамны игилигин не къадар толу ачаргъа излеу бла меджисуулукъну, эски адетлени, шериатны, джорукъну бузууну, джыртхычлыкъны, къыйналмагъанлай джашаргъа изленлени арасында баргъан къаты кюрешди.

Сюжет ёзеклени бири совхозну мал фермасында иш къоратыуну ёсдюрю ючюн кюреш бла байламлыды. Ферманы тамадасы болуб ишлеген Хасанны атасы къарт Мусса, элде школну директору болуб ишлеген джашына оноу сора келеди: райисполкомну председатели Джандыу фермада ишлегенлеге толтуралмазча борчла салдыртханды. Аланы толтурургъа мадар болмагъанын билген къарт Мусса райисполкомгъа письмо джазыб, бу ишни терсге санарыгъын, борчлагъа да джангыдан къарарыгъын излейди.

Андан сора районну, совхозну башчылары да келиб джыйылыу бардырадыла, фермада ишлегенле бла ушакъ этедиле, ферманы башчысын, Муссаны, ишден чыгъарадыла. Алай а, марданы ышында алыннган борчланы тюрлендирмейдиле. Ферманы иши да тюрленмейди. Романны аягъы сюремде совхозну парторгу Умар ол затланы юсюнден партияны обкомуна письмо джазыб джибереди.

Совхозну мал фермасыны ишин джарашдырыгъа бузукъ болгъан не затладыла?

Анга уа кѳб зат бузукъ болады. Аланы кѳрутур ючюн кюрешген алай тюнч тюлдю.

Ма биз фермада райисполкомну председатели Джандыу, совхозну парторгу Умар, зоотехник Таусолтан, клубну тамадасы Бузджигит, кѳарт Мусса, сюрюучюле, ийнек саууучула болгъан джыйылыугъа бир кѳарайыкъ. Джандыу хар затха кеси энчи оноу этерге сюеди. Биргелей оноу этиуню унамайды. Башчылыкъ этиуню бурукъ этиуча ангылайды. Кесин кѳалгъан адамладан уллу кѳреди. Ол ссебеден Джандыу фермада керти болумну тюз ангыларгъа излемейди. Тамадалагъа уллу кѳргюзюмлери болгъан отчет бериуню баш ишге санайды. Ол кѳргюзюмле ѳтюрюк огъуна болсунла—ол аны ючюн кѳайгъырмайды. Джандыу халкъны аллында, тамада хатерин этиб, кѳарт Муссаны айтханына тынгылагъанча этгенлигине, былайда, джыйылыуда огъуна, «кѳайгъылы» кѳартны кѳоратырны кѳайгъысын эте турады.

Ишге кѳарарыкъ джыйылыуда ариу, кука сѳзле бла коллективни аллында кѳарачай (тамаданы сыйын кѳрюу дегенча) адетлени сакълагъанча этиб, ишни сюзюнюю социалист борч алыуну байрамына бурады. Джыйылгъанла, фермада болумну юсюнден ачыкъ, тюз сѳлешмей, анда айтырыкъларыны юсюнден джыйылыудан сора кѳошбаш болуб сѳлешедиле.

Бу тукъум болумда, бетсиниучюлеге, эки бетлилеге, портфелни кюсегенлеге джол ачылады. Аллайланы бири клубну тамадасы Бузджигит, джыйылгъанланы аты бла: «Биз сауарбыз! Биз толтурубюз!» деб уллу сѳлешеди.

Бу тукъум алдаулу ораторну ызындан, джангыз Муссадан сора кѳобуб тюзюча сѳлеширге киши таукел болмайды.

Зоотехник Таусолтан, фермагъа зорну тюбюнде салыннган борчланы толтурургъа мадар болмагъанын биле тургъанлай, Джандыуну, Бузджигитни джанында болуб сѳлешеди.

Совхозну парторгу Умар Муссаны джакъларгъа кюрешеди, алай а адамыча сѳлешалмайды. Бу затла бары да энчи оноу этиуню, бетсиниб табыыуну, эки бетлиликни урунууну кѳанлы джауу болгъанларын ачыкъ кѳргюзедиле.

Совхозну бир тюрю адамларыны бири аны директору Тауланды. Биз аны Бийчесын тау джайлыкъгъа келген заманында эсеребиз. Анга адамла ат бла барсанг дей тургъанлай, кесини машинасын тикге дюрген сюрюб барады. Тири, ишни сѳйген

адам бола тургъанлай. Таулан дюргенирекди, кесине керексиз базгъан адамды. Ишни болумун терен ангыларгъа излемейди. Аны баш къайгъысы — не къадар къб сют саууб алыу. Бийчесында адамла бла да Таулан тыйыншылысча сѣлеше билмейди. Алагъа буйрукъ халда сѣлешеди. Адамла уа ишни къалай маджал этерге керек болгъаныны юсюнден хапарлы болгъанлыкъгъа, аны сѣзюн бѣлюб, къаршчы турмайдыла. Ишчиле къалай джашайдыла, не джарлылыкълары барды, не затдан инджиледиле деб къайгъырмайды. Ала ючюн джаны аурумайды, болушургъа излемейди. Қъарт Муссаны ишден чыгъарыр ючюн, чыртда артына бармайды. Адамланы сан этмегени, ишге ат юсюнден къарагъаны мал ферманы къарыусузгъа ийген затланы бири болгъанын ангыламайды.

Хубийланы Осман эндиги заманны излемине джарамагъан ишге—къуру къолайсыз башчылыкъ этиуню санаб къоймайды. Бек къб затны адамланы энчи джашауларындан, иннетлеринден къоратыргъа тыйыншлы болгъанын ачыкъ кѣргюзеди.

Повестни экинчи сюжет ѳзеге зоотехник Таусолтанны юйдегисинде къайгъы бла байламлыды. Таусолтан бла анасы Берханны, къатыны Тауджанны — ферманы эм иги ийнек саууучусуну — арасыны иги болмагъаны Таусолтанны ара ишге сансызлыгъыны къайдан чыкъгъанын, таукелсизлигин, тутхучсузлугъун ангыларгъа болушады, кѣргюзеди.

Қъарт къатын Берхан (аны аты хаман да «бер» деген магъа-нада айтылады) ишге, энчи мюлкге, юйдегени арасында болумгъа бурунча къарайды. Уллу кѣллюдю. Оноу этерге сюйгенича, кесин да сюеди. Қъарт къатын тѣренчи юсюн-башын тозуратмай, кесин джаш тутады. Юйюнден, бачхасындан ѳзге ишни ишге санамайды. Аны келини фермада эм иги ийнек саууучу болгъанын бюсюремей: «Насыбы алай болсун, сауа эсе, мени ийнеклеримими сауады, совхозну ийнеклериин сауады. Барыгъыз да Тауланнга махтаныгъыз!» Таусолтан аны келинин ишден къыстаргъа боллукъдула дегенинде, Берхан былай айтады: «Таб джаханим юйлериди къыстамай къойсала. Қыстарыкъдыла, къыстарыкъдыла!—Аны бламы къоркъутасыз экинг да мени?! Биз ѳмюрюбюз, къуллукъну не болгъанын да билмей, къалай джашагъанбыз да?.. Қыстагъан огъуна этсинле, къулагъымы джанына-ишге кирлик тюлдю. Биз ѳлмеген—сиз да ѳлмезсиз». (174 бет).

Берханны хар затха энчи иелик халда къарауу къуру джашау болумда тюлдю. Джамагъатны байлыгъыны магъанасын чыртда ангыламайды ол. «Насыбынг алай болсун, совхоз эсе, къонагъынга тут да малын бир кесчи! Не да сенек аууз бичени ийнегинги аллына бир ат, кѣрюрме аякъ алышынгы...» (181 бет). Ол кесини туугъан джашына да, артыкъ да бек келинине энчилик, иелик кѣзден къарайды. Ол эки адамны джашауларын бузуб къойса да, стерик тюлдю. Ол, джараусуз адет-

лени түтүб, кесини кыатылыгы бла Тауджанны инджитеди. Юйдегиде эри бла кесини арасында джарашыусузлукъ Тауджанны ишине заран болгъан кыой эсенг, аны джашаууна да кыйынлыкъ салады.

Ол себебден, Тауджанны, эри Таусолтанны халиси да бизге ачыкъ болады—бир джаны бла, джангы заманын излемине кёре, тегерегинде джангы халили адамладан, окъуудан, джамагъат джашаудан чыккыган оюмча атларгъа излейди, экинчи джаны бла да юйдегиде юреннгени, уллу кыатылыгы болгъан анасы Берханны айтханына кыарамай болмагъаны аны ара ишинде да, энчи джашауунда да тентек этедиле.

Аны насыбыны тутханы неденди десенг, зорлукъну, заранлыкъны сыймеген, келтирюб болмагъан, аны керти сыйюб, аны адамлыгын, коммунистлигин сакълар ючюн кюрешген тишируу Тауджанны аны биргесине болгъанынданды. Ол бусагъат заманы адамына кыуджур кёрюннюк соруулагъа джууаб этерин излейди эринден. Берханны юйюнде уа ол соруулагъа эртде джууаб этилиб бошагъанды. Аланы барына да Берхан «огъай» деб джууаб этерик эди. Сёз ючюн, эрини атын, аны джууукъларыны атларын айтыргъа боллукъмуду? Сени ананга джалымы толусу бла келтириб бере эсем, сора анга саугъа этмей кыояргъа боллукъмуду? Анасы тургъанлай эри бла селеширге, юй оноугъа кыошулургъа боллукъмуду? Юйге, кесине тыйыншлы кёрген затын, кишиге сормай, сатыб алыргъа эркинлиги бармыды?

Ол сорууланы барына да хо деб джууаб этерге керекли болады Таусолтан. Ол джууабны этерге анга кыйыныракъ болса да, Тауджанны дунясы джарыйды.

Хубийланы Османны геройлары кеслери аллына тюрлениб кыалмайдыла. Аланы психологиялары кыйын халда, акъырын тюрленеди. Ол тукъум тюрлениуню да магъанасы терк огъуна ачыкъ болуб кыалмайды. Кытабны бетлеринде аны Берханны ыхтырыргъа биринчи кере башлагъанын кёребиз. Ол, аны кесини юйюнде огъай эсенг, таб джамагъат джашауда да заран келтириб тургъан ангыгъа, Берханны ангысына, кыаршчы кюрешни аллыды.

Энди Таусолтан совхоз тереклени тонагъан фитначы Базарбийни терслигин айгъакълауда аккыл-теккил болмайды. Ол гудучулукъ бла кюрешуню, ара мюлкге сансыз кыарамауну юслеринден ачыуланыб селешеди.

Совхозну парторгу кесини мухоллугъун кыояргъа, кеси башы бла оюм этерге, ишге джараулу затлагъа тири кыошулургъа керекли болады. Ал кёзюде Муссаны тюзлюгюн сакълаялмагъан парторг, энди ишге заран болгъан затланы барына да кыаршчы кюреширге керекди деб, партияны обкомуна письмо джазады.

Повестни ахырында Муссаны орнуна салгъанларындан халпарлы болабыз.

Биз башында эсгертген эки сюжет ёзек да бир-бири бла юзюлмезча байламлыдыла, авторгъа кёб тюрлю адамны суратларгъа мадар бередиле. Ала да кимледиле десенг, бир джаны бла ферманы ишине къатышмай къалыргъа мадары болмагъан Мусса, Таусолтан, Тауджан, Джандыу, Таулан, Бузджигит, дагъыда башхала; бир джаны бла да аланы эт адамлары Хасан, аны къатыны Балдан, Муссаны къатыны Джандет, Умарны къатыны Любовь Петровна. Совхоз ишге сансыз къараялмагъан тюз совет адамла.

Повестде белгили чюгюндюрчю, Баш Советни депутаты джаш тишируу Джигерханны сыфаты аллайды. Джигерханны юсюнде бизни адамны эм иги шартлары кёрюнедиле. Аны сыфатында авторну мийик идеялары да кёрюнедиле.

Базарбий бла Сафиятны юйдегисинден хапар айтхан сюжет ёзек башха тюрлю барады. Сафиятны джангы, кеси суйгенча, тыйыншы джашауну башлагъаны бла бошалады роман.

Идея-суратлау магъанасы

«Аманат» повестни ючюнчю китабында энди ги заманны джараулулугъун, анда белгилениген социал-политика проблемаланы психология джаны бла терен болгъанларын, джашауда кертилик бла уллу коммунист идеялыкъны чертерге керекди.

Къайсы эсе да бир совхозну мал фермасында ишкъоратыуну юсюнден барыб къалмайды сёз. Повестде салынган проблемаланы уллулукълары, теренликлери эндиги кёзюде коммунизмни материал-техника базасын къурауишни коммунизмге тыйыншы иннетден, ангыдан, адебден, джорукъдан айырыргъа болмазлыгъыны юсюнден сагъыш этдиреди.

Повестни хар герою насыбны магъанасын бирер тюрлю ангылайды. Къайсы бири да аны юсюнден сёлешмегенликге, аны иги ангыламагъанлыкъгъа, сюжетни барыуу Базарбий, Сафият Залимхан, Мурат, Берхан кибик адамланы насыб дегенни терс ангылаб тургъанларын ачыкъ этеди.

Джандыу, Бузджигит, дагъыда алача адамланы коммунизмге барыу джолну терс ангылагъанларын кёргюзеди Хубий улу. Романны геройларыны кёбюсю, алай толу хапарлы болмасала да, коммунизмге барыуну джолундан тюз хапарлыдыла. Аны юсюнден толуракъ хапар айтхан совхозну белгили шекер чюгюндюрчюсю Джигерханды. Аны кандидатлыкъ диссертацияны джакъларгъа хазыр бола тургъан эри, накъырда этиб, сахар джашауну махтагъан заманда Джигерхан былай айтады:

«Аламат» деб мени джюрегим суйген джерге, амырым тартхан ишге, этгеним кёрюнген, игилигим билинген джерге айтама. Мени кёзюм сени театрынга да, сабан ызгъа да, чюгюндюр бачхагъа да тенг къарагъанын билемисе? Ким балны сюер, ким малны сюер... Менишни суйгенледенме. Мангылайынгдан теринг чыгъыб алгъанынг ичинге джугъады, аны татыуун да ангылайса» (276 бет).

Хубийланы Османни китабы иннет ёсюмге, адамны творчестволу мадарларын барын да толусу бла ачаргъа, коммунизмни мораль кодекси ючюн кюрешге чакъырады. Къанлы душман бла кюрешде сакълагъанды халкъ кесини насыбха эркинлигин. Бусагъатда иште да, кюрешде да кесини къоллары бла къурайды ол насыбны.

СОЦИАЛИСТ РЕАЛИЗМ.

Социалист реализм совет суратлау литература бла литература критиканы творчестволукъ методуду. Социалист реализмни тамалын салгъан А. М. Горькийди.

Социалист реализмни магъанасы неди? Социалист реализм джазыучудан, джашауну революцион ёсюмде, тюз, историялыкъ ачыкъ суратлау бла биргелей урунганланы коммунизмни джоругъунда юретиуню излейди. Социалист реализмни эм баш излеми джашау кертиликди. Социалист реализм жангы социалист келишиулени бегитиуню, коммунизм ючюн къаты кюрешни кесини эм уллу борчуна санайды. Ол метод адам джегиу, хакъ ашау къурутулгъан жангы джамагъатда чыкыгъанды. Ол себебден бизни совет литературабызны баш герою асыл геройду. Павел Власов (М. Горький, «Мать»), Левинсон, Метелица (А. Фадеев, «Разгром»), Чапаев, Клычков (Д. Фурманов, «Чапаев»), Павел Корчагин (Н. Островский, «Как закалялась сталь»), Давыдов, (М. Шолохов, «Поднятая целина»), А. Фадеевни «Молодая гвардия» романыны геройлары. Джаш къарачай литературада да революционер Семён (Аппаланы Х., «Къара кюбюр»), Хасан, Соколов, Азрет (Хубийланы О., «Аманат») Мустафа, Кемал, Аслан (Байрамукъланы Х., «Джылла бла таула»), дагъыда башхала.

Бу геройланы хар бирини энчи хали шартлары бардыла. Халилеринде джетишмеген джерлери болса да, ала асыл геройладыла. Бютеу совет адамлагъа быланы халилери юлгюдю.

Социалист реализм, ашхы адамланы, джашауда иги затланы кёрюгген бла къалмай, бизни жангы джашауубузгъа бузукъ болгъан, ётюрюк, джараусуз затланы ачыкълаб, алагъа къаршы кюрешни, тири критиканы, хатерсиз сатиралыкъ хыртлауну бардырыб, коммунизм къураугъа зараны болмазча этерге болушады.

Бизни джамагъатда мещанлыкъны, бюрократизмни В. Маяковский кесини «Клоп», «Баня» пьесаларында, самаркъау назмуларында хыртлагъанча джазар ючюн, джазыучу терен коммунист идеялы болургъа керекди.

Джазыучудан дагъыда социалист реализмни методу джашауну тохтаусуз алгъа уруб баргъанын кёргюзюню излейди. Хар ёсюм, хар жангылыкъ эскиликге къаршы кюреш ачады, эскиликни хорлаб, джашауда алай бегийди. Совет литература, ол

кюрешни суратлаб, джангылыкны эскилик бла кюрешде ёсюб, къарыу алыб, эскиликни хорлагъанын ачыкълайды.

Джашау тюрлениб, тохтаусуз ёсюб баргъанын чемер кёрюзе билгени джазычугъа джангы джашауну къалай тюрлене тебрегенин, джангыны чыгъа башлагъанын терк ангыларгъа болушады. Ма аны ючюндю совет литератураны хар ёсюм кёзююнде келир заманны коммунист болумун суратлаугъа терен эс бёлгени. Совет литература бизни социалист джамагъатны джашауун тюз (реалист джолда) кёрюзеди, джигитлик ишлерибизни суратлайды, бизни джашауубузну хар тюрлю болумун коммунист иннети джарыгъы бла джарытады. Социалист реализм кесине джангы революцион романтиканы шартларын джыйыбды.

Революцион романтика эски романтика традицияладан узакъ кенгдеди. Бу джангы романтикады. Болмагъан джашауну, болмагъан геройланы, ёмюрде болмазлыкъ дуняланы утопиясына элтмейди ол, джашауну керти болумуча суратлайды. Коммунизм къурауда партия башчылыкъ этген пролетариатны джигитлик ишлери, керти кюрешни перспективаларын суратлайды ол. Совет литератураны революцион романтикасы джашау кертилик бла юзюлмезден байланыбды.

Социалист реализм джашауда бола тургъан процесслени терен ангылагъандан башланады. Бизни творчестволукъ методубуз, керексиз фантазиялагъа къаршчы болгъаныча, бир къауум факталадан сора башха джукъ кёрмеген натурализмге да къаршчыды.

Социалист реализм кенг джорукълауну (обобщениени) излейди. Джорукълау типизацияны юсю бла болады. Джазычу, факталаны сайлаб, аланы къауумлагъа бёлюб, бирин айырыб, къалгъанланы къоюб, джорукълаб, джашау кертиликге кёре типизацияны этеди. Совет джазычу коммунизм къуарар ючюн кюрешге тири къошулады.

Суратлау литератураны бизни джамагъатда бек уллу магъанасы барды. Бизде джазычу эм сыйлы борчну толтурады.— адамны дуня сезимин, акъыл байлыгъын ёсдюрге болушады.

Социалист реализм джазычуланы тюрлю-тюрлю творчестволукъ излемлерине, суратлау байлыкъгъа: хар тюрлю жанргъа, стилге, лагъымлагъа, формалагъа кенг джол ачады.

Бизни совет литература джангы литературады. Аны иннети, методу да революцияны, социализм къурауну сынамына, илму коммунизмни идеяларына таяна къуралгъандыла.

1. Совет литератураны методуну — социалист реализмни баш шартларын айтыгъыз.

2. Совет литератураны джангычылыгъы неведи? Орус совет эмда къарачай литературадан юлгюле келтиригиз.

ЭПИКАЛЫҚЪ ЧЫГЪАРМАЛА

Эпос

Эпос — урум (грек) сѣздю; эпос — сѣз, айтыу (повествование). Эпос суратлау литература-ны юч тюрлюсюнден (лирика, драма, эпос) бириди. Лирика бла драмадан эпосну башхалыгы—джашауда болгъан затланы терен кѣргюзюб, аягына дери джетдириб, халкъны джашауун не тюрлю джаны бла да суратлауду.

Эпосха кирген чыгъармала: эпопея, эпикалыкъ поэма, тау-рухла, джомакъла, айтыула. Бу чыгъармала джамагъатны джа-шауунда дунягъа белгили историялыкъ тюрлениулени, халкъ кьозгъалыуланы юсюнден хапарлагъанлары себебден, деулюк, ъхтемлик, джигитлик, ѳтгюрлюк суратланмай болмайды.

Сѣз ючюн: Гомерни—«Илиада», «Одиссея», Вергилийни—«Эне-ида». Фирдоусини—«Шах-наме», Ш. Руставелини—«Витязь в тиг-ровой шкуре», «Слово о полку Игореве», д. а. к.

Эпопея

Эпопея деген да урум тилден алыннган сѣз-дю (επος — сѣз, ποιέω — этеме, (творю).

Джашауда болгъан талай уллу магъаналы, белгили историялыкъ тюрлениулени бирге джыйыб суратлагъан уллу чыгъармагъа эпопея дейбиз.

Сѣз ючюн, Л. Н. Толстойну «Война и мир» романы.

Граждан къазауатны юсюнден джазылгъан уллу чыгъарма-ланы бирикдирсек, граждан къазауатны эпопеясы болады. Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден джазылгъан чыгъармала да Уллу Ата джурт къазауатны эпопеясына киредиле.

**БАЙРАМУКЪЛАНЫ
ХАЛИМАТ
(1917)**

Байрамукуланы Башчыны кызы Халимат 1917 джылда Хурзукда, агъач устаны юйдегисинде туугъанды. Кесини туугъан джылын къалай тюзетгенлерини юсюнден Халимат былай джазады: «Мени туугъан джылымы ажимсыз былайды деб айталмайдыла. Алай болса да тюзетиулери бу затла бла болады: «Байрым кюн, кюн аллында, чалкыны кёзююнде туугъанса. Ол джыл патчах тургъан шахарда аны тахтадан тюшюрген эдиле»,—деб.

Халимат юйдегиде 6 эгеч бла 4 къарнашчыгъыны гитчелери болгъанды. Ол уллу юйдегиден Халимат таныгъан 3 эгечи—Айшат, Байдымат, Қъанитат сау къалгъандыла, къалгъанлары замансыз, джашлай ёлгендиле. Юсуф деген къарнашын а «ауруб, орунда джатыб тургъанын, тубанда кёргенча, билеме»,—дейди.

Атасы эртде ёлгени себебли, Халимат аны танымайды. Агъачха усталыгъы «агъачдан туюме туюе эди» дерча болгъанды.

Агъачха усталыгъы болгъандан сора да, кеси этген кыйл къобузда не тюрлю джырны, кююню да уста согъа билгенди. «Атам ёлгенден сора да, кыйл къобузу беккёб заманны къабыргъагъа тагъылыб тургъан эди. Артда анам кимге эсе да бериб къойду, мастерскоюм да сатды»,—дейди Халимат кеси.

Халиматны анасы Нюрсолтан (бир аты Кеминат) бла эгечи Қъанитат, юйдегини кечиндирир ючюн, тохтаусуз, къолларын бош тутмай, джюнтитиб, тараб, ийириб, чепкен согъуб, джамчы этиб, ишлегенлей тургъандыла. Ишлеген затларын энчи тюкен-

чикле тутхан сатыу-алыу этген адамлагъа сатхандыла, неда Пашичскеде (Черкесск) базаргъа баргъан адамдан тилеб ийиб сатдыргъандыла.

Айдыланы Нюрсолтан, Халиматны анасы, джарашыу, акъыллы, джигер, адамны джарсыууна кыйналгъан, кирсиз тишируу эди. Аны кьолю билмеген, аны кьолю джарашмагъан бир зат джокъ эди. Ауругъаннга дарман эте билгенди. Кеси къарангы болса да, окъуй, джаза билгеннге зарланмагъанды, кёлю бла сукъланнганды.

Гитче кызын, Халиматны, анасы, киши джылатыр деб къоркъгъандан, школгъа иерге разы болмагъанды. Алай болса да, тамада кызы Айшатны айтханына къараб, школгъа джибергенди.

Школ (болгъаны да I класс) Тотуркьулланы тийреде Сарыбашны бир печинде болгъанды. Халиматладан узакълыгъы 2 км чакълы болур эди. Халиматны биринчи устазы Ангелина Николаевна Козорезова (бусагъатда Москвада джашайды) болгъанды. Халимат иги окъугъаны ючюн хар ийыкъда «саугъа» алыб тургъанды—не резинка, не карандаш, неда тетрадь. Ол назму окъургъа бек суйгенди. Артыкъ да бек Кривошину «Каска бла кьумурсха» деген баснясын кёб айтыучу эди.

4—5 класслада Хурзук элни ортасында уллу школда окъугъанды. Устазы Федор Фёдорович Фисенко болгъанды. Сабийле бу устазны жанлары кибик кёргендиле. Халиматны окъургъа талпыгъанын таныб, Лермонтовну «Бэла» деген китабчыгъын береді. Бу Халиматны биринчи энчи китабы болады, литератураны, кесини айтханына кёре, ангылаб окъуб башлагъаны андан тебрениди.

5-чи классны бошагъандан сора, Федор Федоровични айтханын этиб, Микоян-Шахарда (Карачаевск) педтехникумгъа киреди. Алай а, тамада эгечи эрге кетиб, анасы кеси жангыз къалгъаны себебли, окъууну кьоюб, Хурзукга анасына келиб къалады. 1933 джылны джазындан башлаб, Халимат эл клубну тамадасы, комсомол ячейканы секретары болуб, ишлеб башлайды.

«Клубха тамада болуб ишлеген заманымда, пьесала салыргъа амалсыз керек болгъанын ангылаб, джазыб башлагъан болур эдим пьесаланы, инсценировкаланы, живгазеталаны. Биз ол пьесаланы бек суйюб хазырлай эдик. Бизден да бек эл суйюб келе эди. Комсомол ишлени барыбыз да бек кьууаныб эте эдик. Берилген ишинден артха тургъан бир комсомолчу да болмаучан эди.

Ол джыллада, келин келген джерге Советни кьагъытчысы бла комсомол ячейканы секретары барыб, келинге закон бла загс этиучен эдик, берне берген, къалын алгъан деген затланы тохтатыр ючюн кюреше эдик»,—деб эсине тюшюреди Халимат.

Бу кёзюледе Халимат, къарачай литературагъа эс бёлюб, окъуб башлайды.

Джай 1933 джылда Хурзукга Микоян-Шахардан джангы ачылган медтехникумгъа кирирге суйгенлени джыя адам келеди. Хурзук элден Халимат бла Къарабашланы Соня киредиле. Техникумда окъугъанла къуру къызла эдиле. Аланы кёбюсю Зеленчук, Къарданик, Красногор станселеден къызла эдиле. Орусча кесгин сёлеширге Халимат орус къыз тенгчиклеринден юренеди. Общежитиеде къызладжарашыб джашагъандыла. Бусагъатда тюбесе, туугъан эгечлеча, ала бир-бирин эркелетедиле, ийнакълайдыла.

Медтехникумну бошагъандан сора Халиматны 1937 джыл февраль айда Гитче Къарачай районну Кичибалыкъ элине ишлерге иедиле. Ол анда медпункт къурайды. Ол Совет властны ал джылларында къуралган джангы эл болгъанды. Колхозчуланы джашаулары иги болуб, колхоз джылдан джылгъа байыныб баргъанды. Алай болса да медицина болушлукъну къурауда кёб табсызлыкъла болгъандыла. Халимат, ишге джанын бериб, кемликлени къоратыргъа кюрешеди. Комсомолчуланы болушлукълары бла бютеу юйлени барына айланыб, чечек салыб, ауругъанланы багъыб, Халимат кесин адамлагъа ариу кёргозеди. Комсомолчула бла бирге политика-джарыкълыкъ ишлени да бардырады—джыр, тепсеу кружокла къурайды, пьесала салады, тиширула бла ишлейди. Халимат, айтыугъа кёре, медицина къуллукъдан да бу джарыкълыкъ ишлени бек суйгенди.

1936—1937 джыллада Халимат областда чыкълан «Красный Карачай» деген орус газетге назмула, статьяла, информацияла джазады. Виктор Гюгону чыгъармаларын окъуб кюрешеди. Фашистле бла къазауат этерге Испаниягъа ийигиз, деб заявление джазады. Валентина Хетагурованы къызлагъа чакъыруун акылына алыб, Халимат Узакъ Восток крайгъа ишге барыргъа излеб, тилек къагъыт джазады.

Ол кёзюде кесини юсюнден Халиматбылай джазады: «Эсим романтикалыкългъа уллу бёлюне эди. Хар кюнде да хар неде да джигитлик этерге излей эдим». Китаблагъа башын атыб окъуйду, джаш тёлю бла ишлерге бек сюеди, джюрегинде уа тынчлыкъл бермеген къайгъысы—бир джукъл джазаргъа, окъургъа.

Халимат, медпунктну башха адамгъа бериб, Микоян-Шахаргъа келеди. Андан сора Къызыл Октябрь элде медпунктну тамадасы болуб ишлейди. Бери 1938 джылда, джай «Къызыл Къарачай» газетни редатору Байкъулланы Пагону джашы Абдул Керим Халиматны литературагъа тартханын билиб, аны бла сёлеширге келеди. Сёлешиб бошагъанлай, энчи блокнотундан къагъыт джыртыб, редакцияны штатына Халиматны литература къуллукългъа алыннганына буйрукъл джазады.

«Ол кюн меннге эм насыблы кюн эди. Энди мен кесими орнуму, джарар джерими табдым»,—дейди Халимат.

1939 джыл Халимат литература секретарь (бусагъатдача литературный консультант) болуб ишлейди. Ол джыл огъуна китаб басмада суратлау литератураны редактору болады. Биринчи редакторлукъ этиб башлагъаны Алийланы Баблашны джашы Умар (филология илмуланы доктору, профессор) орус тилден къарачай тилге кѣчюрген М. Шолоховну «Поднятая целинасы» болгъанды. Халимат аны бошагъынчы, «Къызыл Къарачай» газетге джууаблы секретаргъа аладыла. Джашауу кыйыныракъ болса да (анасы ауруб, тургъан квартирасы табсыз болуб), Халимат къаты ишлейди, редакцияда ишлеген бла къалмай, джамгъат ишле бла да кюрешеди: комсомолну обкомуну члениди, редакцияны комсомол организациясыны секретарыды.

1939 джылда Орджоникидзе шахарда Совет джазыучуланы Союзуну правленийесини Коста Хетагур улу туугъанлы 80-джыллыкъ юбилейине аталыныб пленуму болады. Ол пленумгъа Совет джазыучуланы Союзуну Къарачай областда келечиси Бостанланы Хасан Халиматны Къарачай областдан барлыкъ джазыучуланы делегациясына къошады.

Халимат мында М. С. Шагинян бла, Совет джазыучуланы Союзуну башчысы А. А. Фадеев бла тауышады. Форумда Халимат кесини назмуларын окъугъанды. Андан сора Халимат Совет джазыучуланы Союзуну член болгъанды. Аны членлик китабыгъына Фадеев къол салгъанды.

«Орджоникидзе шахаргъа баргъаным уллу литературагъа мени джолу кенгертди»,—дейди Халимат, ол заманы эсине тюшюре.

1939 джылда Халиматны биринчи китабы — «Эки джюрек» деген пьеса — басмадан чыгъады.

Чыгъармачылыкъ джолу

Литературагъа келгенинде, Халимат, анга дери джазыучулагъа ушамай, аланы къайтармай, кесини джолу бла барады, кесини ауазын халкъгъа танытады. Окъуучу аны назму чыгъармаларын бек сюеди. 50-чи джылланы аягъында аны назмулары, хапарлары «Известия», «Правда» газетледе, журналлада орус тилде, «Советская женщина», «Советская литература», «Женщины мира» журналлада уа европа эмда япон, къытай, корей, хинди тилледе чыгъадыла. Аны кибик монгол, болгар, поляк тиллеге да кѣчюрюлгендиле.

Халимат къарачай литературагъа кѣб джангылыкъ келтиргенди: лирикалыкъ поэзияны, хапар жанрны, хапар халда назмулары, философия эсселени чыкыгъанлары аны кючюнденди. Кесини чыгъармаларында сонет чалышыну классикалыкъ формасын хайырландырыб, «Эртден» деген сонет чалышыу джазгъанды.

«Джылла бла таула» деген китабында уа Совет властны ал джылларында коммунистлени сыфатларын Халимат ариу, табкѣргозе билгенди.

Халиматны чыгъармаларында персонажларыны кѣблюгю, джашауну не тюрлю джаны бла да ачыкылагъаны бу джазыучу тин

Башлады джаугъа ол ёлюм себе.
Онг кёолу бла силкди гранатаны —
Къысха огъуна бошады танканы...
Тенглери къабырын анда къаздыла,
Полкда ёмюрлюкге сауца джаздыла.
Ёлсе да, энтда сау кибики турад,
Хар эртден сайын аты айтылад.
Учундургъанча джыры джашаугъа,
Аны ёлюмю да юлгюдю халкъгъа.

Къарачайны башха джазычуларыча, Халимат да Ата джуртну темасына кесини чыгъармаларында баш орун айырады. Ленин къурагъан Социалист джуртубузну бютеу халкълары бла кесини, миллетини айырымалыкъ бирлигин суратлагъаны джазычуна терен патриотизмине ачыкъ шагъатлыкъ этеди. Кесини къралыны адамларына, къралына сюймеклигин Халимат туугъан тауларына сюймеклигинден айырмайды.

Сен сюесе кенг тюзлени,
Махтайса сабанларын,
Мен да айырыб къалгъан джерледен
Сюеме Кавказ тауларын.

Сен терссе, мен а тюзме дср кибики,
Бармыд дауубуз ортада;
Сен сюйген джер да, мен сюйген джер да
Ата джуртумду, сора уа!!!

(«Ата джуртубуз».)

Байрамукъланы Халимат ана литератураны поэзиясына кючюн аямай береди. Хар джангы чыкъгъан китабы аны кесини эстетикалыкъ эмда граждандлыкъ идеалына туура келишгенине шагъатлыкъ этеди. Поэтессаны назмулары окъуучула бла ачыкъдан ачыкъ ушакъгъа кёчюб барадыла.

Адамны ичин, джюрегин ачаргъа излеги, окъуучу бла ачыкъ сёлешиую, аны джюрегин, акъылын — ич джашауун билиую Халиматны «Исповедь» деген китабыны баш магъанасыды. Ол китабы Москвада 1965 джылда орус тилге фахмулу орус поэтессала Римма Ка акова, Инна Лиснянская, Новелла Матвеева, Ирина Озерова кёчюргендиле.

Халиматны чыгъармачылыкъ сифаты, энчи хаты неден да бек аны поэт бла поэзия деген теманы ачыкълагъанында белгили болады. Халимат тюз иннетли джюреги бла джашагъаныча, джюреги айтханча джазаргъа излейди. Джазычу джюрекни не кесек къымылдагъанын кёргюзген бла бютеу адам улуну юсюнден болумну суратлаб къояргъа излейди («Зримым мне хочется сделать

незримое»), биледи кесини ол муратыны кѳургѳакъ сѳз бла тол-
мазлыгъын, аны толтурур ючюн халкъ бла бек дѳууукъ, бир ин-
нетде, бир акъылда дѳашаргѳа керек болгъанын.

СЮЙГЕН ТАУЛАРЫМ.

Сюеме сизни, туугъан тауларым,
Сизни блады дѳашауум, дѳаным.

Анамы сютю мени саныма
Сингнгенди сизни хауагъыз бла.

Дуния дѳарыкъгѳа мен кѳз ачханлай,
Кѳз гинджиме сиз тюшдюгюз алай.

Кѳз гинджим кибик кѳргенме сизни,
Емюрлюгюме суйгенме сизни.

Суйгенме шоркъа сууларыгъызны,
Къыл кѳпюрча, тар дѳолларыгъызны,

Дѳюрек кѳркѳарча дѳарларыгъызны,
Кѳкте тирелген башларыгъызны,

Аман Ныхытда Кѳобан тауушну,
Елмез Тюбюнде Айры ауушну.

Сюеме сизни рысхыгъыз ючюн,
Ауруула бакъгъан хауагъыз ючюн,

Сизни ичигизде туугъаным ючюн,
Дѳашлыгъым сизде къалгъаны ючюн,

Сюеме сизни, сюеме сизни
Совет дѳуртха фѳйдагъыз ючюн!

1958 дж.

1. Назмуну экиге бѳлюб, биринчи кесегинде — дѳазыучуну туугъан дѳур-
туна, дѳерине суймеклигин, экинчисинде — тау дѳуртну габыгъатын суратлау-
ун окъугъуз.

2. Назмуда тенгешдириулени, эпитетлени, метафораланы, гиперболаны та-
быгъыз.

3. «Сюеме» деген сѳзню поэтесса айландырыб айтханыны не магъанасы
барды?

КЪРАЛЫМА.

Уруш оту ачылгъанлай,
Дѳолгѳа атландым.
Дѳанны-къанны артха салмай,
Сени сакъладам.

Къоркъуу кетер, кърал энтда тынчайыр,
Насыб джырла джырланырла хар джерде;
Бюгюннгю ишинг ол кюн атынгы айтдыыр,
Ол заманда бедиш келмез кесинге.

1941 дж.

1. «Сен фронтха болушамыса?» деген назму къачан джазылгъанды?
2. Хар строфаны арт тизгинлери соруула бла бошаладыла. Къазауатны заманында ол соруула окъуучуну неге борчландыргъандыла?
3. Къазауатны кыйын кюнлеринде поэссаны совет халкъ джауну хорларына ажымсызлыгъы кыйсы тизгинледе ачыкъланады?
4. Ётгюрлюкге чакъыргъан тизгинлени табыб окъугъуз.

СЮЕМЕ ДЖАШАУНУ.

Къууанама джерден чыкыгъан ханслагъа,
Кёкде айланган эркин къанатлылагъа,

Ышарама джюрекден мен алагъа,
Дуния джашаугъа кёл сала, учуна.

Кюн чыгъады эртден сайын бизни ючюн,
Джашнатыргъа джарыкъ бериб джерни юсюн:

«Бир-биринги суююгюз, урунугъуз,
Къара тутмай, эгеч, кърнаш болугъуз.

Кечегиз да, кюндюз кибик, джарысын,
Джюрегигиз, мыдах болмай, къууансын», —

Деб ай кёкде кече сайын рахат,
Джарыкъ теге, арымайын айланад-

Ай да, кюн да билмейдиле солуну,
Тынчлыкъ табыб бир кесек олтурууну,

Ёмюрлери халкъгъа джумуш этелле,
Ол себебден, арыгъанны билмейле.

Джашау бизге кёкюрегин ачады,
«Сизникиме, алыгъыз, — деб сакълайды, —

Сизге деб джаратылгъанма дуниягъа,
Джашай билмеген айыб этмесин манга».

Тартынама мен кёб джолда кесимден:
Джашау манга мынча джубанч бергенлей,

Менден а ол не игилик кѣргенди,
Меннге не ючюн кесинде орун бергенди...

Мен сюеме — джашау кюрешча болса,
Багъасы уллу, сыйы мийикде турса,
Къоркъмай анга ие болуб туругъа,
Аны халкъгъа керек джары буругъа.

Елюрге мен алай кемсиз къоркъмайма;
Ол кюнюме тауксат атлаб барырма.

Нени къоюб кетерикме джашаугъа,
Айтмаз кирик киши атымы аман бла?!..

Олду мени сагъышым кече, кюн да,
Муратым да, ишим да, джашауум да

1956 дж.

1. Поэтессаны джашауну багъалы кѣргенин, джашаргъа сюегенин назму-
сунда айтхан сѣзлерине таяна ачыкълагъыз.

2. Джашауну магъанасын къалай ангыларгъа керекди эмда адам джашау-
да къаллай орун алыргъа керекди, дейди автор?

ЭРТДЕН.

Сонетге веногу

Ашчы кѣзюнгю, сагъай джукъудан,
Танг булбул джырланы алыб келгенди.
Ол ашыкъса да, тохтаб джолундан,
Бизни ийнакъларгъа, юйге киргенди.
Къарачы, джаным, къар тѣппелеге:
Къысханды кесини пиримпук шарфын.
Чолпан джуддузну джукълатмай, бизге
Джарыкъ берген зат, дегенди, джашасын.
Танг хар кюн сайын туумайды джангы,
Джаратылгъанды дунягъа бир кере.
Къарт болмагъаны ѳмюрде аны
Къуугъаны ючюнигед кечсни кери.
Не алыб келдинг демейик тангнга:
Танг—тангды, кеси болады саугъа.

I.

Ашчы кѣзюнгю, сагъай джукъудан,
Танг къанатларын къакъды—чыкъ бюркдю.
Гюл башын силкиб, тангны тауладан
Ашыра, чыгъын да юсюнден тѣкдю.
Бир гюлден гюлге къона, булбулла

Джырлайла эртденнге алгыш джырларын.
Бир шыкырт джокъду. Къаяла, таула
Анга ийгендиле сакъ къулактарын.
Ма, кёремисе, ол энтда кетди,
Кечени этегин баса, тайдыра.
Кече бир кече джашад да кетди,
Танг кюнню башын башлайд дуниягъа.
Кюмюш суу кирик, чыкъ тегюлгенди.
Танг булбул джырла алыб келгенди.

II.

Танг булбул джырла алыб келгенди.
Джыр бла башлагъыз деб кюнюгюзню.
Орнун эртденнге къоюб кетгенди —
Эртденча тутугъуз деб нюрюгюзню.
Тур, джаным, анга салам берейик,
Башыды бу кюн да минг-минг эртденни,
Экибиз да аны бирден кёрейик —
Келтиргенд рахатлыкъ — биз излегенни.
Кечге къалмайын келгенди эртден
Кюнню аллы бла джерни уята,
Келтиргенди ол салам кёбледен,
Бизден да барсын алгышла айта.
Эртденнге, сау къал, деди танг таудан,
Ол ашыкъса да, тохтаб джолундан.

III.

Ол, ашыкъса да, тохтаб джолундан,
Къарайды ызындан баргъан эртденнге,
Таулу да, танг бла къобуб орнундан,
Эшигин ачады анга кенгине,
Эшик ачады эртденнге таулу:
— Эй, насыблы эртден бол сен да, кел,—деб.
Бешикте джашчыкъ къоюб джылауун,
Къойнуна киргенди меникисе деб.
Таулада танг бла чыкъмагъан тангнга,
Эртденнге джолда тюбеб ышармай,
Къыз бармайд бизде ма аллай джашха,
Тыбырда къалса да, бир киши алмай.
Тангны эртден бла саламлашханын
Джигитди кёрген кимден да алгъа,
Кюн кюмюш чыккыны джерден джыйгъанын,
Джылыуун къоюб чегет расагъа.
Эртден боз ауу таудан тешгенди,
Бизни ийнакъларгъа юйге киргенди.

IV.

Бизни ийнакъларгъа юйге киргенди,
 Джолуна бара кюнню аллына;
 Джашил хауаны бизге ичиреди,
 Сейир дженгиллик бериб санынга.
 Къойлары бла къойчу да махтаулу
 Барады ёрлей, аз-аз ышара.
 Джырлатхан эртден, джырлагъан таулу:
 Орира-рира, ридара-рира.
 Чыммакъ агъарыб бурунчукълары,
 Хансха батылыб отлайла къойла.
 Сыртларына уа наз бутакъларын
 Силкеди, чыгъы джау джюнге джауа.
 Чачды чачларын кюн сары кюлге,
 Къарачы, джаным, къар тёппелеге.

V.

Къарачы, джаным, къар тёппелеге,
 Кюн кеси бетли джабыу джаяды.
 Къойчу, къойланы чыгъара ёрге,
 Кимге эсе да гюлле джыяды..
 Кечмезле мени джалан эстетле
 Венокга эшгеним ючюн къойланы,
 (Чыдааялмайма, тюзю, эсгертмей —
 Къойчуд керти эстет — джаны тауланы).
 Къойчуд эштген къайын терекни
 Субай наратха шыбырдагъанын,
 Къашха эчкини къая этекде,
 Камсык джашчыкъча, ойнай тургъанын.
 Эртден ёзенни аулайды башын —
 Къысханды кесини пиримпух шарфын.

VI.

Къысханды кесини пиримпух шарфын,
 Кетмезлик джашлыкъны келтириб берди.
 Къара, таулуну хар къызын, джашын
 Насыблы этди, къашларын керди.
 Булбул джырланы келтирди эртден,
 Бу кюн да рахатлыкъ. алыб келеди,
 Ол огъай, къаблан да чыгъыб чегетден
 Шохлукъ джашауну башларгъа излейди.
 Биз да аулайыкъ джолсуз джолланы —
 Джурт джангы ишлеге билим бергенди,
 Къайры эсе да быргъаб джылланы,

Қъуру онджетишер этиб ийгенди .
Берди эртден, таудан кюн тийгинчиннге,
Чолпан джулдузну джукълатмай, бизге.

VII.

Чолпан джулдузну джукълатмай, бизге
Кюн тийгинчиннге, деб къойгъанд эртден.
Кюн, бир джартысын чыгъарыб ёрге,
Ышарыб келеди элге тѣппеден.
Кѣзлеринг кюле къарайса меннге,
Бу чууакъ эртденча, джашдыла ала.
Аланы ичинде тепсейле гюлле,
Къызара, уяла. Тюзю — ууала.
Кюнмю чакъырад бизни кесине,
Огъесе анымы—биз, келе кир деб,
Тауму? Минигиз деб тѣппесине?!
Биз а барабыз ёрлеуден ёрлеб.
Кюн алыб чыкъды дагъыда джартысын.
Джарыкъ берген зат бары джашасын.

VIII.

Джарыкъ берген зат бары джашасын,
Дегенди эртден хар бир инсаннга.
Сюймеклик а — джашауну башы,
Джарыкъны излейд джаныб турургъа.
Эртденнге орнун къоюб танг кетед
Болгъаны ючюннге ол андан джарыкъ.
Бир сюймеклик да бирин биширед,
Экиси да турурча джарыб.
Эртден да орнун къояды кюннге
Болгъаны ючюннге ол андан джылы.
Кел, Джер джюзюне тѣшейик гюлле—
Гюл тазалыкъны, насыбны сырыд.
Хар джанны эртден болады джаны.
Ол хар кюн сайын туумайды джангы.

IX.

Ол хар кюн сайын туумайды джангы,
Кюнню келтирирге деб джаратылгъанды.
Бизни ючюннге келеди джарыб,
Аманлыкъ билмегиз, деб чакъырады,
Салайыкъ биз, кел, джангы джолланы
Кийик ётмеген джерледе тауда,
Бир-бирибизге бере къолланы,

Магъадап ача — эртденнге саугъа.
Эртден табмайды бизни орунда —
Джетед къуру да ол ызыбыздан.
Бизни сакълагъан алда, джоллада
Кюн болуб чыгъар ол аллыбыздан,
Эртден болургъа ол хар тѣлюге
Джаратылгъанды дуниягъа бир кере.

X.

Джаратылгъанды дуниягъа бир кере,
Джашауну бетин тюрлендиргенди.
Алай демеклик — джашлыгъын бере,
Джерни да бетин нюрлендиргенди.
Эртденледе да болалла эртденле:
Хулиан Гримау эртденде асылгъанд.
Джолдаш Гагарин дагъыда эртденде
Космосха джолсуз джолланы ачханд.
Акъ кийиз бѣркню тешиб кюн таудан,
Алтын окъадан бѣрк къаблатханды.
Джангы келинча, эртден акъ аудан
Чыгыб, джаш бетин кюннге бургъанды.
Бу эртдениди сау дунияны —
Къарт болмагъаны аны ючюнд аны.

XI.

Къарт болмагъаны ёмюрде аны
Этдиред алгъыш кимге да тангга,
Ол тунакы ауну сыдырыб ары
Ачханы ючюн эртденни халкъгъа.
Эртден аязы кѣксюл хауагъа
Къошуб тогъугъуз дегени ючюн,
Кѣкню да келтириб Кавказ таулагъа
Къаблаб, сукъланчы, дегени ючюн.
Тау джоллары бла келтириб, бизге
Эртденни юйге ийгени ючюн,
Бизден сора да бир банша джерде
Танг болургъа деб кетгени ючюн.
Тангга алгъышла этилгенлери —
Къуугъаны ючюннегед кечени кери.

XII.

Къуугъаны ючюннегед кечени кери,
Къарайбыз ашыгыб тангны аллына.
Мутхузну ары, джарыкъны бери

Этиб, тубейди ол хар адамгъа.
Улоу ётмеген таулада, майна,
Поездле баралла улуй, гюрюлдей.
Аны да таугъа чыгъаргъан тангнга
Халкъыбыз чыкыгъанды биригиб, бирден.
Сары кюлтеча, кюн кёлтюрюлюб,
Ёрлеб барады таула башына.
Кюн бла Эртден, бир бирин кёрюб,
Халал тенггеча **саламлашдыла**.
Огъурну башыд танг, махтау анга!
Не алыб келдинг, демейик тангнга.

XIII.

Не алыб келдинг, демейик тангнга.
Кюнню алыб келген олду. Къарачы.
Кюн а батмаздан тийгенди таугъа —
Хар не да джырлайд — бир къулакъ салчы.
Кюн кюн болады тангдан, эртденден,
Аямай тёкген джылыуундан да,
Дагъыда — джер аны сюймеклигинден,
Кюнню сыйлагъан адамладан да.
Кюн алгъанд джерни тегереклигин
Анга шюрюн тенг чачар ючюнге.
Алгъанды кёкню да кюн мийиклигин,
Бизни мийикге тартар ючюнге.
Кюн чыкыды, бизни чактырад, майна.
Кюн — кюндю. Олду дунягъа саугъа.

XIV.

Кюн — кюндю. Олду дунягъа саугъа,
Ийнакълаб турад Джерни таймаздан.
Таякълары да кесинден алгъа
Бизни чактыра ийгенд узакълан.
Чыкыгъанды таулу аны аллына.
Зынгырдатады джыры тауланы —
Орира-рира, ридара-рира,
Деб ёрлеб барад Аланны уланы.
Ышарадыла джерле бу джерде,
Джашдан джаш бола, джашнай, сюйюне.
Кюн минди Минги Тауну белине
Къарар ючюн деб тау юйюрюне.
Сейир эртденни кёрмейин тургъан,
Ашчы кёзюнгю, сагъай джукъудан.

1. Тангны сыфатын джазыучу кьаллай суратлау джорукъла бла кёргюзе-ди? Ол суратлау джорукъланы табыб, кьалайда, не магъана бериб келгенлерин айтыгъыз.

2. Тангны сыфаты бла аралашдырыб не затны, кимни сыфатларын кёргюзе-ди автор? Ол байланышыуну магъанасын кьалай ангылайсыз?

3. Джашауну тутуругуна — урунуугъа джазыучу кьаллай орун береди? Аны сиз назмуну сёзлери бла айтыгъыз.

• 4. IV строфада:

«Биз да аулайыкъ джолсуз джолланы —
Джурт джангы ишлеге билим бергенди,
Къайры эсе да быргъаб джилланы,
Къуру онджетишерчик этиб ийгенди», —

деген сёзлени муратын ачыкълагъыз.

5. «Эртденледе болалла эртденле: Хулиан Гримау эртденде асылгъанд, лжолдаш Гагарин дагъыда эртденде Космосха джолсуз джолланы ачханд», — деген сёзлени магъанасы неди?

6. Хар строфагъа ат атагъыз.

7. Байрамукъланы Халиматны бу сонетлени чалышдырыуун биз берген формагъа кёре тинтигиз.

СОНЕТЛЕНИ ЧАЛЫШЫУУ (ВЕНОГУ).

1. Сонет деб 14 тизгинден кьуралыб, ол 14 тизгин да 2 тёрт-тизгинлик бла 2 ючтизгинликге юлешинген лирикалыкъ назмугъа айтадыла.

Сёз ючюн, «Эртден» деген сонетлени чалышыуу (веногу) бу сонет бла башланады:

Ашчы кёзюнгю, сагъай джукъудан,
Танг булбул джырланы алыб келгенди.
Ол ашыкъса да, тохтаб джолундан,
Бизни ийнакъларгъа юйге киргенди.
Къарачы, джаным, къар тёппелеге,
Къысханды кесини пиримпux шарфын.
Чолпан джулдузну джукълатмай, бизге
Джарыкъ берген зат, дегенди, джашасын,
Танг хар кюн сайын туумайды джангы,
Джаратылгъанды дунягъа бир кере,
Къарт болмагъаны ёмюрде аны
Къуугъаны ючюннегед кечени кери.
Не алыб келдинг, демейик тангнга —
Танг — тангды, кеси болады саугъа.

Муну ызындан да 14 сонет барады. Хар сонетде ал эки строфаны рифмалары бир джорукъ бла джарашыбдыла. Сёз ючюн, бу биз юлгюге келтирген сонетдеча, кьалгъан сонетледе да би-

ринчи тизгин бла ючюнчю тизгинни рифмалары (джукъудан — джолундан), экинчи бла төртюнчюнюкюле (келгенди—киргенди) байланышыбдыла. Сонетни экинчи строфасыны рифмалары да биринчиникича къуралыбдыла.

II. Сонетлени чалышыуу (веногу) деб 15 сонетден къуралгъан назму бла джазылгъан чыгъармагъа айтылады. Хар сонет аллындагы сонетни арт тизгинин къайтарыб айтыу бла башланады. Сёз ючюн, экинчи (II) сонет биринчи (I) сонетни арт тизгинин къайтарыб айтыу бла башланады. («Танг булбул джырла алыб келгенди»).

Башлаучу неда бошаучу сонетге магистрал дейдиле («Эртден» деген чыгъармада магистрал башлаучу сонетди).

Магистрал сонетни тизгинлери къалгъан 14 сонетни биринчи тизгинлеринден къуралыбдыла.

XIV сонет, магистралны арт тизгини бла башланыб, биринчи тизгинин къайтарыб айта бошалады.

Сонет чалышыуну формасы биринчи кере XIII ёмюрге Италиада чыкыгъанды.

Къарачай литературада бу форма бла Байрамукъланы Халимат джазыб башлагъанды.

1962 джыл Черкесскеде «Шохлукъ» деб чыкыгъан джаш джазычуланы чыгъармаларыны джыйымында Чотчаланы Магомед В. Шекспирни 152 сонетинден 44 къарачай тилге (орусчадан) кёчюрюб бергенди.

Айран

АЙРАН.

Мен Москвада джашагъанлы джарым джыл болады. Мында мен хар нени да джаратама: театрланы, мийик юлени, ариу орамланы. Мында болмагъан зат да джокъду, не суйсенг, ол барды, алай а бизни айраныбыз, ол Минги Тауну этегинде этилиучю айран, джокъду. Сютню ачитхан, саулукугъа эм алапат джарагъан сют грибок бизде, Къарачайда, джашагъаны ючюн иги бола болурму айран? Аны юсюнден мен китаблада да окъугъанма.

Биз, къарачайлыла, ариу адамлабыз деб къайда да айтадыла. Ариу этген айранды, дейдиле.

Къарачайлыла узакъ ёмюрлю адамладыла дейдиле.

Ол затны да айрандан кёредиле.

Мында эсге тюшюрмейме десем да, айран эсима тюшеди, тансыкъ болама. Юйюбюзден не зат иейик деб, хаман письмоларында сорулгъа къалгъанларында, «айран» деб джууаб джазгъан эдим, мен накъырда эте эдим. Тюрлюдюле мени атам, анам: бюгюн дерследен келгенимде, общежитиени вахтёрлары бир гёген-

чикни да, бир газет чырмалгъанчы да бердиле. Газетде уа мени тукъумум джазылыбды. Айран юйюбюзден тюл эсе да, ким биледи. Алайда огъуна газетни ачыб къарагъанымда, ичинде мен ёмюрюмде кёрмеген, танымагъан бир джашны сураты. Билмейме, бу не ишди.. Суратны артында уа: «Къыз, мени ючюн ёледди да, узакъ Кавказдан гёген айранны ара шахаргъа аны ючюн кёлтюрюб келгенди деб кёлюнге келтирме. Болмагъа эди алай, хо! Мен аллайладан тюлме. Суратны уа, айранны аллай бир сюйюб ёле эсенг, бир затланы эсинге тюшюрюрсе деб къояма... Сюйген затын адам билирге да керек болады...»

Сюйген затын билирге! Бу тюрлю ишге къара, ха... Кимди да бу? Не сёзледиле была? Менмеми да сюйген затын билмеген... Тохта, не сюйген затха айта болур экен? Хы, да айраннга айта болур... айраннга айтырыкъды ансы... айраннга.. Мен билмегенча. Башханы, айрандан башха... сюйген затымы билмейме, алаймыды? Билмеймеми? Мен билгенча билге эди биллик... Къуру мен билгенден не хайыр, бир джаны билиб къалмай, эки джаны да билирге керекдиле. Алай а биллик билмейди деб мени кёлюм къалай къалсыч, мен эршиме сора. Эршилигими уа билеме. Мен дунияда джашагъанлы джыйырма джыл болду, меннге уа ариу деб киши айтмагъанды, «Сафият иги къызды, сабыр къызды» деген болмаса. Ариу деген сёз сени джюрегинге джауча джагъылгъанын адамла къалай билмейдиле экен, бир да къуруса да бир жангыз кере, джапланы къатында бир айтсала, не болады да... Ансы «сабыр къыз, сабыр къыз». Айран ариу эте эсе, мени да бир эте эа! Ким биледи, аз ичген болурмамы ёмюрюмде... Кертиси да, кюзгюге къарасам, меннге ариу деб айтыр затым болмагъанын билеме: бизни таулу къызлача, узун, къалын, табаннга джетген чачым джокъду, иштик къуйрукълача эки эшмечигим, бетим сепкил, мангылайымы кенглиги эки эли. Бурнум а эрши болмаз дейме... Сюегим ариуду, дейдиле. «Къызла» деген кинону кёргенли уа, кесиме кенгден къарагъанча, къаллай болгъанымы билгенме. Анда бир къыз барды, ол артда Рыбниковгъа баргъан къыз тюл, башха. Клубда тепсеген заманда ол къызны киши чакъырмай къояды тепсерге Киногъа къарагъанла ол къызны эслеген да болмазла, кинода ол бир жангыз сёз да айтмайды, мен а аны кёзюмю къыйыры джетгенлей огъуна да аныглагъанма — ол бла мен бир-бирибизге тамам ушайбыз. Мен, бютеу Кавказны адамларыча, къара шинли, ол а акъ шинлиди ансы. Кинодан тышында уа бек ариу къыз болур, артистлиги уа алапатды, не ючюн десенг, жангыз бир кёрюнгени бла да къалай кёб затны бере билгенди! Мен а джашауда да эршиме. Аллах хар таулу тиширыуну ариулугъундан бирер кесек алыб меннге нек бермегенди экен? Алгъан огъай, хар бирини эрши затчыкъларын алыб меннге бериб къойгъан болур дейме.

Лифтге олтурмай, джаяу чыгъыб нек барама экен... Неллай бирни келеме. Ма комнатабыз — 92-чи. Къызла юйде болурла.

Эшикден акырын кириб, гёгенни столгъа сала, «айран» деб мыдах айтама. Тешинген да этмегснлей олтурама. Къызла айранга чабадыла — мен алагъа айранны къуру да сагъына туруучанма, биледиле. Башым бла кёргюземе: къаллай бир суюсегиз да ичигиз, сизге халалды.

Ала ачыб стаканлагъа къуядыла — кеслерине, меннге да. Алмагъанымы эслеб, меннге айланадыла:

— Не болгъанды сеннге, Сафият? —деб Катя бир къолу бла бойнумдан къысады.

— Былай нексе, Софо? — деб Бибигуль кёзюме битеди.

Гюлле тигилген кёксюлдюм къолкъабларымы тешиб, кёксюлдюм палтону хурджунундан суратны чыгъарыб столгъа гёгенни къатына, бетин эниште буруб атама; къызла бирден узаладыла. Бибигуль алады. Тышындан окъуйду. Ачыуланадыла. Сора столгъа бетин ёрге айландырыб атадыла. Джюзле бла километрлени бу айранны кёлтюрюб келгеннге, арлакъ туруб, кенгирекден къарайдыла. Ол а меннге, бу ючеуленде эм эршиге, къарайды дейме. Алай а бош къарагъан болмаса, ариугъа къарагъанча, кёзю-башы джарыб къарамайды. Да меннге андан башха къараргъа да боллукъ болмаз... Къалай аманды эршилигин эсгерген. Къарайды кёз алмай. Къоярыкъ эдинг, тоба!.. Омакъ галстугунг. Костюмунг да къап-къара болур дейме. Чачы уа, чачы? Бурма айланыб. Ары бурул, ма ол къызлагъа, мени тенглериме, ала, кёремисе, къалай ариудула: Катяны кирпичлери — джамчылача, бал бетли чачы сенича — бурма. Бибигульну чачы уа табанына джете. Къыл джыланчыкылача, ол къашлары уа къалай ариудула. Сюеклери, санлары да къангичлеча. Мен бу тенглерими бир да бек сюеме. Сени насыбынгды бусагъатда былайда болмагъанынг ансы, ала сеннге мени ючюн буз къабдырыр эдиле. Кёресе, Катя къалай тиш къысады.

— Сурат алыу дуняны башына чыкъгъанлы бери адамла суратланы бири-бирине ариу сёзле джазыб береди, бу уа, грубиян: «Мени сюеди деб кёлюнгё келтирме, къыз», деб. Ким кюсейди да сени суюмеклигинги, ха, айтчы бир!? Сафиятны сенден джюз кере ариу джашы болур, билемисе сен аны!? — деб Катя суратха джумдурукъ тута ачыуланады.

Джаш столда джатады. Эки кёзю эки кюнча джарыкъ тегедиле... Мени кёлюме келген Бибигульну кёлуне да келген эди:

— Къарагъыз ол кёзлеге. Эки кёзю эки кюнча джарытадыла. Сёзю бла кёзю бири бирине ушамагъан! — дейди.

Къобуб палтону тешеме. Къызла не айтыргъа билмейдиле: ким болду бу джаш, айранны кесими келтирди, огъесе Сафиятны анасымы ийди...

Айран... Аны унутуб къоя эдим. Ол а шуулдаб, гёгенден чыгъыб башлагъанды: Къалай эсе да ол бир арну ханс ийис этеди, тау ханс ийис. Тауларыбыз эрлай эсима тюшедиле — ала мат джайлыкъларыбыз.

Ким келтирген эсе да, ичерге сюеме:

— Къызла, келигиз, ичейик, ансы тѣгюлюб кетерикди стаканладан.

Ючюбюз да ичебиз. Ичесе, ол айран а, сениге нени эсе да шыбырдагъанча, шууулдайды, джайлыкъланы ариу ийиси да урады. Къалай эсе да санынга бир тау аязчыкъ ургъанча сууукъсуратады. Шууулдайды. Къарачайдан хапар айта болур. Айранны ким этгенин, айран этген алай тынч болмагъанын айта болур. Тынгылайма. Ичеме. Ичебиз. Стаканда уа, чыпчыкъ кѣзчюклеча, бир ачыла, бир джабыла, айран кѣмюкленеди. Ичеме. Ичебиз. Катя бла Бибигуль энтда ичерге излейдиле. Мен аланы тыяма:

— Тохтагъыз, къызла. Гѣгенде, эшта, юч литрден кѣб айран болмаз эди. Бир литрин ичген болурбуз..

— Сора уа? Неге айтханлыгъынгды экен алай? Ахырсы ма анга, ол айранны келтиргениге, къояргъа дѣй болурмуса, ол грубияннга? — дейдиле къызла, стаканларын столгъа салмай.

— Огъай, — дейме мен. — Аны ким болгъанын, къайда болгъанын билсем, «Ма айранынг, ал, суйген затынгы кесинг бил» деб ызына берлик эдим. Энди уа биз ичгенден ары бизни общежитиеде кызларыбыз да ичсинле дейме, бирер кесек, джетгенине кѣре.

— Ала ичмеселе да, джетерикди анга кесибизни къарыуубуз, — дейдиле къызла.

— Огъай, айран адамны ѣмюрюн узакъ этеди, аны юсюнден кѣб да джазылгъанды. Мындан бирер кесек уртлаб, джашауларына бирер кесек къошулса сюеме, — дейме мен.

— Ой, къалай иги адамса сен, Сафият, ариу да адам, — деб къошады Катя... Бу артдагъы сѣзюн мен эштиучю болмагъаным ючюн къошду дейме. Алай а ол сѣзню джашла айтсала игиди ансы, кесинги тенглеринг алайсыз да сюедиле сени. Билеме.

— Келигиз, кимден башлайбыз? Аны тогъургъа бары да хазырдыла, алай болса да хар бирине бирер чыпчыкъ кѣзчюк джетсе да, игиди, — дейди Бибигуль.

Бибигуль да айранны кѣмюклерин чыпчыкъ кѣзчюкlege ушатхан кѣреме. Тамам алайды. Ма, гѣгенде, ачыгъан тылыча, кѣлтюрлюб келеди. Москваны адам эм кѣб джюрюген орамында, сѣз ючюн, Горький орамда, сюелиб, хар озгъаннга чѣмюшчюк бла бирни ичириб баргъаннга: «Магъыз, муну бир уртлагъыз, бу адамны джашаууна джашау къошады, деб бизде айтыу алайды», — деб. Бир къауум москвачыла аны ючюн ачха узатырыкъ болур эдиле. Телиле! Къарачайлыла суу орнуна айранны ичиргенлерин биле болмазла. Айран а тынч этилмейди...

Биз ючюбюз да къызлагъа айран айландырабыз. Бары суйюб ичедиле. Бизни кѣзюу-кѣзюу уппа этедиле.

— Кѣб джашагъыз, — дейбиз биз алагъа. Бизни къралда адамны ѣмюрю узакъ болгъанын биз билебиз, айран, аймысына, андан да узакъ этсин. Бизде аны Теберди курортха келгенлеге да ичиредиле.

Кесибизни юйюбюзге келгенден сора Бибигуль:

— Келигиз, бу кьалгьаңчыгъын да ичейик да кьояйыкъ, — дейди. — Бир игиди. Алай а ашарынгы келтиреди ансы.

Ичебиз. Ашаргъа ачханын аман этеди. Бизге кѳб ашаргъа болукъ тюлдю: семириб, сюегибиз эрши болуб кьаллыкъды.

Энди хар бирибиз да ишине джарашады: мен француз тилни окъургъа керекме. Бизде, бу технология институтда, тыш кьраллы тилледен да уллу «сюредице». Иги кесек сѳз билеме, француз тилден дегенлигимди. Бибигуль бизни ючюбюзню да чепкенлерибизге итиу урады — тамбла, шабат кюн, театргъа барлыкъбыз. Малыйгъа. Быстрицкаягъа кьараргъа. Царѳвгъа да «Маскарадда». Малый театры мен бек сюеме. Ол былай бир игиди, юйюңгдеча, дегенлигимди. Белгили артистле бары андадыла. Катя Хѳмингуѳни окъуйду. Ол а, айранны келтирген — столда. Тохта, аны ѳшюнюню сол джанында ол кѳңделен джазылгъан не затды? Катяны кьол ызыды: «Грубиян! Сеннге бир кьыз да барлыкъ тюлдю!» Тюздю, Катя. Катя ма алай табышлыды. Анга алай керекди. Бир кьыз да бармаз. Ой, окъургъа керекди: «Деликатеме—деликатный, декабре — декабрь. Бѳль — красивая...» Билмейме, дейди, хо мен сюйгеними, кимни сюйгеними! Мен айрандан сора джукъну сюймейди дебми турады экен?! Таб, алай огъуна болсун. Алай эсе уа мен айранны бир билеме да! Айран этер ючюн, сют керекди. Сютю кьалай табылгъанын а ол менича бир билсин. Аны уа биз билебиз... «Деликатеме. Декабре. Бѳль...» Узакъ тау джайлыкъда ол джангурлу кечени огъуна эсге тюшюрсем... «Ма шер—моя милая. Камараде—товарищ...» Ой, Бибигуль, радиону бир кѳлтюртчю! Эштемисе, Робертино джырлайды. Робертино Лоретти!

Ючюбюз да ишибизни тохтатабыз. Ючюбюз да бусагъатда анда, Италиядабыз. Италияда некбиз да сора? Робертино кьуру Италияда джырламайды, эсе да... джырламагъанды. Алакат джашчыкъ, сени тамагъыңг энтда биягъыңлай джырларын, ой, биз кьалай сюебиз!

Ол джырлаб бошады. Биз энди Москвагъа кьайтдыкъ. Джети этажлы юйню тѳртюнчю этажына. 92-чи юйге. Ингир ке болгъанды. Москваны тюрю-тюрю чыракълары терезеден кѳрюнедиле. Ой, алада бир ариулукъ барды! Мен бу чыракъланы кьалай бек сюеме! Алагъа кьараб кѳзюңг тоймайды. Огъай, таб айталмайма, ала бла джюрегинг махтанганча боласа. Ол чыракъла кьалай эсе да бир уллу сезимле туудурадыла джюрегингде. Сезимле, сезимле, сезимле. Бир уллу джигитлик этеринг келеди сора. Махта-лыр ючюн тюл, алай бош, кесинги джюрегинги кьандырыр ючюн.

«Мон ами, ма шер, камараде...» Бу айран бла ол грубиян башымдан кетерге унамайдыла. Ол джангурлу кечеден сора айранны мен унутмагъанма. Мен ол джыл джайлыкъгъа биринчи кере баргъан эдим. Джайлыкъны ариулугъундан шашаргъа джетген эдим. Онунчу классны бошагъанымда баргъан эдим. Ийнек сауа ада-

мыча билмей эдим. Юйде уа сауа эдим, алай а фермада юйдеча-мыды санга. Анда неллай бир ийнек барды! Мени оналты ийнегим болу: эди дейме. Ол заманда «Ёлочкабыз» джокъ эди фермада. Къол бла сауа эдик. Артда уа болду «Ёлочка» да. Юч ийнегими чыртда унуталмайма: Алакёз, Сарыкзулакъ, Кёкбаш. Къалгъанладан башха эди халилери да. Мени бир да унамай турдула. Эшта, ала да ариуну сюе болурла, кеслери уа аллай ариула эдиле, къошакълыла огъуна. Мениге бой бермей тургъанларына мени, ахырсы, аладан кёлюм къала эди, игитда дейсе, сен ала ючюн ёле тургъанлай, ала сени сан этмеселе! Да джашауда да алай болады кёбюсюне: сен сюесе, сени уа сюймейдиле... Артда уа алай сюйдюле мени, налатла, мени кенгден эслегенлей, ёкюрюб, аллыма чабыучан эдиле, боюшларын къашытыр ючюн. Бир джолда уа бизни зоотехник мениге: «Хайуанла аланы керти сюйгенни, сюймегенни айырыб къоядыла», — деди. «Сен а нек билмейсе сени керти сюйгенни» дерге уа киши джокъ анга. «Сен малланы бек сюесе да, ала да сени аны ючюн сюедила», — деди. Игитда сюесе аланы. Мени не газетге эсе да суратха алыргъа келген корреспондентге да айтханын ол эди мени. «Сени кёб сют саугъанынгы себеби недеди?» — деб соргъанында, мен анга: «Хайуанланы да, адамланы сюйгенча, сюе билирге керекди», — деген эдим.

Ах, джети сагъат болуб бара кёреме. Джюз сёзню азбар этерге керекме. «Ле камарад.. Мон ами. Оревуар».

— Бу джашны, милиция бла излетиб, ма былай келтириб, арабызгъа сюеб; «Гражданин, ол сёзлеринг бла не айтыргъа излегенсе, бир айтчы?! — дерге керекбиз», — деди Катя, башын ёрге кёлтюре. Катя Хэмингуэйден башын айырды эсе, сора аны джюрегине не зат эсе да къатылгъанын бил да къой.

— Тюз айтаса. Биз бир-бирибизни джакъларгъа керекбиз, бир джангыз джаш бурун кёлтюрмезлай! — деб къошду Бибигуль да. Мен а ол затны унутургъа кюреше эдим... Марджады тохтаса, ким эсе да. Тас болду эсе, болсун. Мени тенглерим а иги затладыла. Къалай сюеме мен сизни, джанчыкъларым, бир билге эдигиз сиз. Билген да этесиз.

Сюйген заты къаллай болгъанын билмейди деб, мениге ол джашны кёлюне нек келеди экен. Ол айтыудан, мени сюйген затым айран огъуна болсун. Ол джангурлу кечеча, кёб кюн ётгенликге, ол кече мени эсимде алай къалгъанды, баурну къыргъанча, быкакъ бла къырыб кюрешсенг да, кетерик тюлдю ол кюн. Кюнортагъа дери кюн ариу бола туруб, андан ары джауду. Бизни джайлыкъллада, хансны ариулугъундан болур, джангур да дух ийис этгенча алайды. Булутла уа тюз тёппеге джете, сагал-сагал болуб! Былай, ийнекни эмчегин саугъанча, тут да, аланы сууларын челекге сау да тебре...

Ферманы тууарчысы ол кюн*элге эннген эди. Эл мюлк институтха къагъытларын не болур эди дейме, аны орнуна уа ферманы сакълауулу, къарт Керти кютерге кюрешген эди. Ингирде, ийнек-

ленн сауаргъа келтиргенинде, мени Алакёзюм джокъ. Къалгъан ийнеклери дженгил сауаргъа кюрешиб, аны излерге чабдым. Тюзю, мени акъылым, ол къайда эсе да, былайлада болур, узакъ кетген болмаз, мухар, деб тура эдим. Къарт Керти уа къайры барлыкъ эди!.. Къызлагъа да былайчыкъгъа къарайым деб кетген эдим. Барама, чабханлай барама. Джукъ да джокъ. Кеч къарангы болду. Барама: «Алакё-ё-ё!» — деб къычыралгъанымы къычырыб. Алай болгъанлыкъгъа не таууш чыкъмайды, не къарангха кёрюнмейди. Ызыма къайтыб, нёгерлерим бла чыгъаргъа эсиме да келмейди. Джыларым келеди. Алакёзю, мени Алакёзюмю бёрюле.. деб джаным чыгъады. Барама, чабалгъанымы чабыб, фермадан узакъ кетгенме, алай а кете къала эсем да, эсимде-басумда да джокъду. Бир заманда мени бу кычырыгъыма бир ынгырдагъан таууш келди. Къулагъымамы келеди экен деб тынгыласам, — Алакёз! Ийнеклери тауушларын а минг ийнекни ичинде да ангылайма. Таууш чыкъгъан джанына мыллык атдым.

Дуппурну джанында бир агъаргъан эслеб, аны таба тебредим. Къычырама. Ол да мурулдайды. Бир акъсылдым затдан айырылыб мени таба атлады. Дагъыда сора мени ары чакъыргъанча, ызына атлады. Ах мен джарлы, не затды бу? Бузоу хансда джатыб турады да! Биз а Алакёз алкъын къозларыкъ тюлдю деб тура эдик. Аллай джангылыула бола-бола турадыла. Бу затда бизни зоотехник да, мен да терсбиз. Не этгин.. Энди къалай этебиз? Тур, эринчек, — дейме бузоугъа, — кел юйюбюзге. — Ол а керти да эринчек, къобар акъылы чыртда джокъду. Къоркъуб а джаным чыгъады. Онг джаныбыз чегетчикде терекле къарангыда бир эрши кёрюнедиле. Алакёз а, хариб, бир меннге, умут этгенча къарайды, бир бузоуна мыллык атады. Не этсин, хариб, Бузоуну кёлтюрдюм къойнума, айхай кёлтюралсанг а, бир тарпан зат болур дейме, бир ауур, огъесе кечегиде, къоркъгъанымамы кёрюнеди, билмейме. Тюгю тайгъакъдан къолларынг тутсала уа.

Алай болса да кесими къатдырыб, бир 50 атлам чакълыны элтген болур эдим. Къоллары талгъандан кёлтюралмайма, болгъа эди да, анасы да бурну бла бир меннге, бир бузоугъа тиеди, ол алай этгени сайын экибиз да тентиреб, джыгъылыргъа аздан къалабыз. Къарангыдан а кёзге тюртгени кёрмейсе. Джангур тохтагъанды, кырдык асыры мылдан аякъларынг таяды. Фермадан келген заманда къалайтын, къалай келгеними билмей келгенме да, энди уа терс-тюз бара эсем да билмейме. Къоркъгъандан джаным чыгъады. Юйде огъуна да асыры къоркъакъдан ашхамдан сора арбазгъа чыгъалмаучума.

Бузоуну джерге салдым. Къолларымы къалтырагъанлары уа тохтамайды. Къычырыргъа кеси кесими тауушумдан къоркъама. Сора джылаб тебредим. Акъыллы Алакёзюм, мени джылагъанымы билди дейме, зыбыр тили бла бетими джалады. Джыламукъ-

ларымы барын сюртген болур эди. Мен да джюрегим асыры халалдан аны бойнун кѳучакѳлаб, бурнун, кѳзлери! уппа этдим...

Бир-бирде, озгѳан затла эсинге тюше тебреселе, тыйыла билмейдиле. Неге тюшедиле, юзгѳан джангурну джамчы бла кѳуугѳанча. Неге кѳууаргѳа керекди озгѳан джангурну джамчы бла уа... Ма шер ами, бѳлль, оревуар...

...Кѳолларымы бир кесек солутуб, бузоуну энди хотам бла кѳлтюрюрге билгенимде, ызыбыздан не зат эсе да бир кѳаралды келе тургѳанын сездим. Ах, мен джарлы, ийнекден, бузоудан да бошатыргѳаamy айланама!..

Алакѳз да сезди. Бузоуну кѳолумдан ийдим да кѳойдум. Иасыбха, ханс джумушакѳ эди. Кѳычырыргѳа уа энди кѳоркѳарыкѳ тюл эдим, алай а тилим тутулгѳанды да кѳалгѳанды. Бузоуну да биягѳыплай кѳойнума кѳысыб, атлаялгѳанымы атлаб барама, кѳалай баргѳанымы, аякѳларымы кѳалай алгѳанымы билмейме. Алакѳзню артха кѳалгѳанын, хырылдагѳан тауушланы, кѳызыу солугѳан тауушланы эштеме. Ийнек бла бѳрю сермешедиле. Ийнек энтда бизни джетди. Дагѳыда ол ызындан сѳйреле келгеннге мыллык атды. Дагѳыда джетди. Саумусуз дегенча, бизге бурнун ышыды, огѳесе болушлукѳму излей эди, хариб, бизден. «Алакѳз, джанчыгѳым, бизни, кесинги да джакѳла!..»—деб ичимден шыбырдайма.

Кѳолларым, бутларым бар джокѳ эселе да билмейме, барама. Абына-сюрюне бара тургѳанлай, бузоу бир да бир ачы кѳычырды да, биягѳы мен ийиб кѳоя эдим джерге. Ол а, хариб, мени бармакѳларым асыры бек ачитхандан кѳычыра кѳре эдим. Аны кѳычырыгѳына Алакѳз джетди, бѳрю бу джол кѳрюнмеди. Эшта, Алакѳз аны бошагѳан болур.

Мен да кѳл баса башлагѳанлай, онг джаныбыздан, тюз мени кѳатымдан, отча кѳзлери джана, бир джаныуар чыкѳды. Ах, мен джарлы, саудан ѳлеме, алай а олсагѳатда, тоба, мен атдан эсе бек джортуб бара болур эдим. Бѳрю кѳысылгѳандан кѳысыла келеди, бузоу бла мени кѳарыусуз кѳрген болур дейме. Кѳалай кѳычыргѳанымы да билмей, ачы кѳычырдым, кѳычырмай, кеси кесиме алай кѳрюндюм эсем да билмейме. Алакѳз, джарлы, энди бу бѳрюге айланды. Хырылдайдыла, ауур солуйдула, бир - эки айланыб да ийнек ачы кѳычырды. Бузоуну кѳлтюрюб барама. Алакѳзге уа кѳоркѳуб джаным чыгѳады.

Бу кѳзюучюкде мени атымы айтыб кѳычыргѳан тауушланы эштдим, бираздан чыракѳла бла келгенлени кѳрдюм. Аланы кѳргенлей бѳрю, хырылдай-хырылдай, артха кѳала башлады. Адамла келиб, бизни тѳегерегибизни алгѳан заманда да бузоуну джерге иерге билмей, кѳаты кѳысыб тура эдим, кѳолларым кѳарышыб кѳалгѳан кѳре эдим бузоугѳа, артда тартыб кючден алдыла. Алакѳз да, хариб, ахырына джетиб, ауур солуй, кѳатыбызда сѳелди, мѳйюзлеринде бѳрю тюклени, тери кесеклени ариулагѳанларыны

кёрдюм. Бутунда уа уялу джарасы — ол худжу тишлери бла этин кьобарыб алгъан кёреме, аман кюн келлик, фермада кьызла уа бизни кюндюз ийнекле кютюлген таба джанында излеб айланган кёре эдим. Ол бузоу менден аллай алапат болуб кьалды, тоба.

Айран ма алай бла этиледи. Бу джаш а биле болмаз аны. Ол кече сютно бек кеч уютхан эдиле кьызла, хариб. Эртденбла, эсим-деди, бизни ферманы кьаты бла джашла озуб бара, тохтаб суусаб изледиле. Эшта, ала геологла болур эдиле. Алкьын иги уюб бошамагъан айранны чыгъарыб суусабха бергенимде, аланы бири: — Айыбды, а кьыз, айран эте билмегенинг. — деди.

— Ах мен джарлы, бу сурат ол джашды да!—деб кьычырдым мен. Катя бла Бибигуль меннге сейирсиниб кьарадыла.—Билдим ма муну, бу грубиянны, эсима тюшдю. Ма ол кюн да ма былай кьарагъан эдиле муну кёзлери, эки кёзю — эки кюнча!

Ким эсе да эшикни кьакъды. Ючюбюз да бирден: «Киригиз»,— дедик. Ол кириб, биз эшик таба кьарагъаныкъда, ма муну, бу столдагъын, таныдыкъ.

Эки кёз — эки кюн — юйню джарытдыла...

— Салам, кьызла. Мени атым Айтекди. Горныйде студентме. Сафиятны анасындан сизге айранны келтирген менме. Вокзалда адам излеб айланганын эслеб, алгъан эдим.

Джаш столда кесини суратында Катя джазгъан сёзлени кёр-мез ючюн, мен билдирмей суратны тайдырыгъа умут этдим, алай а Катяны кьолу, столдан тая келиб, мени кьолума джетиб чимдегенлей, мен суратны ызына ийдим...

— Олтуругъуз, — деб Бибигуль эрнин кьымылдатмагъанлай тиш орталары бла айта, джашха шиндикни стол таба тюртдю. Айран столда, гёген ичинде, кьайнаб тёгюлюрге джетгенди...

Кьызла артда айтханларына кёре, ала да, мен да кьалай эсе да бир кёзючюкге джашны кёзлерине эс бёлдюк. Алагъа адам эс бёлмей кьаллыкъ тюлдю. Ол кёзле меннге кьарабдыла. Алада: «Сафият, мени ариуум, сен танымагъанлыкъгъа, мен сени эрт-деден билеме. Сюеме сени, алай а омакъ сёлеше билмейме да, атым хыныгъа чыгъыб кьалады. Хыны уа чыртда тюлме. Ангыла мени, ариуум. Сюеме сени» деген сёзлени окьургъа боллукъ эди.

Кёзле кьыбламадыла деген кертиди...

Айранны кьайнагъаны чёге башлады...

Мен да, кьалай эсе да бир башха болгъанча, кесиме алай кё-рюндюм: кьабыргъада кюзюге кьарагъанымда уа, кёзлерим, Би-бигульну кьулакъларында накъут-налмаз сыргалача, джашнай тура эдиле. Энди, ахырсы, ол ариу керти да менмени... Тишлерим да чыммакъ акъ инджилеча... Керти менмеси?!

Столда айранны кьайнагъаны тохтады, алай а аны чыпчыкъ кёзчюклери кьуру меннге деб кёз кьысадыла...

Москва, 1962 дж., декабрь.

1. Бу хапарны баш герою кимди? Аны юсюнден не билдиз (хали шартлары, джюрек сезими, адамлыгы)?

2. Бузоучукну бөрүден кутхарганы, айранны тенг кызла бла теп-теңг этиб ичгени, москвачылары барына да ичирирге излгени геронняны халисинде кыяллай шартларын кёргюзеди?

3. Бу хапарны идея магъанасын ачыклагъыз.

4. «Айран» деген хапаргъа лирикалыкъ чыгъарма деб не ючюн айтабыз?

ГЫРДЖЫН.

Къызгъа гырджынны юсюнден сёлешиню бизде айыбха саяйдыла, алай а сёлеширге керек болса, сёлешме! не этериксе?!

Сёз ючюн, ма бюгюн да мени кёзюмю аллындан, папирос къагъытча, ол саз гырджын, сегиз туурагъанчыкъгъа юлешиниб тургъан саз гырджын, кетмегенди. Гырджынны джанында — джети-джыллыкъ къызчыкъ. Къуру кёзлери, гырджыннга кирпич къакъ-май къараб тургъан кёзлери болмаса, аны джугъу барды дерик тюлсе. Ол тукъум къарау табадан бу джукъа гырджынчыккыны огъай, тауланы, таб Минги Тауну да кесине тартыб, орнундан теб-дирир эди...

Ол кюнледе алай эди. Ол кюн мениге джер шар мазаллы бёчке болуб, аны башына гырджынны бла бир мазаллы таба джабылыб тургъанча, алай кёрюне эди. Ичинде уа мен. Мен ол гырджыннга джетиб алыргъа боллукъ эдим, алай а къолум кёлтюрюлмей эди, къолуму уа кёлтюралдыкъ эдим, алай а кёлтюрюрге боллукъ тюл эди...

...Купеде мени нёгерлерим кюнорта шхууур ашаргъа джараша айланадыла. Мени да чакъырадыла, ашарым а келмейди. Мени кёб болмай озгъап кюнлерим мени бла энчи къалыргъа излей-диле, ма къолумдан тартыб купеден чыгъарыб барадыла. Мен да, арысам да, бойсунуб чыгыб барама...

— Да ма чыкъдыкъ, озгъап кюнлерим, олтуругъуз, ма шиндикчик, мен терезени джанында сюелейим. Кишини джунчутурукъ тюлбюз. Айтыгъыз, менден энди уа не излейсиз? Ахырысы, былай тюзюн айтсакъ, неге керексиз, ха? Оздугъуз, кетдигиз. Бюгюн кюннге къарачыгъыз терезеден: артда къаладыла, огъай, бош айтама, къалмайдыла, бизни бла чабыб барадыла алтыпча будай сабанла, субай санлы акъчепкен къайышла амма-чукка эте келедиле... «Субай санлы къайын терекчигим» деб кесими юсюмден ненча эштген болурма...

Майна, темир джолдан узакъда уа — таулача террикопла. Алай а мен ангылаялмайма, кёмюр чыгъарыу кёбден кёб бола барады. Кёмюр чыгъарыуда джараусуз топраккы алай къалаб таула этиб барсала, сора ала къаллай бир джерни аллыкъдыла? Ма энгда сабанла, сабанла, сабанла. Бу экспресс поезд не дже-нгил бара эсе да, сабанланы озалмайды. Алада мычымай комбайн

теббер. Мени сартып, мюрзеуню алтын бла бош тенглешидиреди-
ле, тенглешидирмей бир да амал болмаса, анга дюндуняда болма-
гъан бир сёз табаргъа керек эди, ёзге уа анга тенглик этер зат
джокъду.

— Да энди болдуму олтургъаныгъыз, озгъан кюнлерим? Сиз-
ни атыгъыз джашауду, сиз джашауну бир кесегисиз, мен аны би-
леме. Бусагъатда былайда бир кесек чёкдюгюз эсе уа, мени энтда
бирегизге элтирге чёкгенигизни билеме...

...Кёзюмден ол бир кёзле чыртда кетмейдиле. Уллу кёзле. Ол
кёзле меннге кеслерини уллулукълары бла Минги Тауну этегин-
ден башланган ёзенни барын толтургъандыла. Ала болмаса бу
тёгереке джукъ джокъду—не чегет, не шуулдаб ашыгъыш бар-
гъан Къобан, не кёк. Бары ол эки кёздю. Мен кёрген кёруу ала
эдиле, кирпич кыакъмай меннге къарагъан ол эки кёз... Тенгим
да, мен да колхоз бригададан элге, юйюбюзге, келе тура эдик.
Экинди тюгел болмагъан эди. Улоу джолчукъда мен аллында, те-
нгим мени ызымдан барабыз. Алда мен — ауузумдан сёзюм
чыкъмай мыдах. Джолчукъ мени аллымда чыгаб, джортуб ба-
рады. Бир, камсык сабинча, кёкөплеге бугъа да сора аланы ор-
таларындан мени кёзуй, тилин чыгъаргъанча, чыгыб, аллымы
сакътайды. Мен аны джетер-джетмез, биягъынлап чынгай-чынгай
кетиб, тёнгереб тюшгенча, чегет дуппурчукъдан энишге тюшюб,
сора мен аны джетгинчи суучукъгъа кириб джууунуб, ол джанын-
да меннге ышара, мени сакътайды. Меними? Огъай, тенгими да...
алай а мен ол кюнледе не аны, не башханы кёрмей эдим..:

Джолчукъ а таб мени джарытхан да этди, камсык джолчукъ.
«Менден чыкъмай, мени бла бар» деб ол меннге алай айтханча
барады. Таб, айтханыча, андан башха бир джертин да бараллыкъ
тюлсе — Къобанны гик джагъасы — бир кыйыры, бир кыйыры
да — салыныб тургъан мазаллы кыаяла. Джолчукъ, кюркыгъан,
юркген да этмей, джарыкъ барады, меннге ишексиз бол, мен сени
уллу, керти джолгъа алыб барама, дегенчады. Келтирген да эт-
ди...

Бир джанындан — мени.

Экинчи джанындан — Аны.

Алай бла бизни бир-бирибизге тюртюб, кеси да джортханын
кёюб, бу болумну арты неде тохтарып билирге суйгенча, кыу-
лакъ салыб сирелди...

Андан, джолчукъ баргъан джанындан, мен Аны келе тургъа-
нын эследим. Тикчикден бери чыкыгъанлай, ол ызына туракълаб,
сабыр болду, огъесе мен кесимми болдум сабыр, билмейме.

Айтыргъа, ол заманчыкъ сау бир ёмюр тенгли бир кёрюндю...
Ол келеди. Алгъа. Джанламай.

Джолчукъ энди табалагъанчады: энди кёрейим кыалай этерик
эсегиз да! Менден тышына чыгъар амалыгъыз джокъду — мени
кенглигим кёруу эки аякыгъады, дейди.

Къуру эки аякъгъа...

Ол джанындагъы бир атлам этди.

Мен да этдим.

Аны къарагъаны къуру меннгеди.

Мени да къуру ангады.

Атлам. Энтда бир.

Болду. Энди атлар джер джокъду. Не анга. Не манга.

Ол тохтады. Мен да тохтадым.

Арабызда джолчукъну бир кесеги. Ол, бизни тюбюбюзден ерге къарай, къалай этерикдиле деб, ашыгъыб сакълайды. Мени артымда—тенг къызым. Аны артында—уллу джолну бир кесеги...

Мен кѳрген къуру кѳзледиле. Кирпик къакъмагъан мазаллы кѳзле. Ала кеслерине кѳкню бютеу кѳгю бла мындагъы хауаны кѳгюп алгъандыла, алай а Минги Тауну сууугъун да алгъандыла. Аланы ичлеринде мен кесими кюзгюдеча кѳреме, деб акъылым алайды. Майна, алада мени кѳзлерим. Ала да анга дуняны джабхан болурламы? Майна мени кѳзлерим, тюз былайчыкъдагъы чѳртлеуюк бояулу. Айтханымча, аны кѳзлеринде кесимикилени кѳргенчама. Майна, ачуулу кѳзлерим, тенгиз тенгли бир джыламукъ тѳгерге хазыр кѳзлерим. Огъай, мен анга кѳз тамчымы кѳргюзтмем! Не этейим да сора?! Былай бла кѳбге бараллыкъ тюлсе. Кѳзле кѳзледе. Джюрек кесини ишин этеди: сагъышла, боранда къар бурчакъла къатышханча, къатышыбдыла, алай а къолум, онг къолум, кеси аллына ѳрге дженгил кѳлтюрюлюб, аллымдагъы адамны джаягъына салды....

Энди уа джолума барыу къыйын болмады — аякъларым кеслери кетдиле. Бир аягъым, аны аягъын баса, юсю бла атлады. Мен сора, бир джары да бурулмай, аллыма, джолума, кетдим. Ол а къолун кѳлтюре келиб, дагъыда энишге ийиб къойгъанын эследим.

Сан этмедим. Тенгим ызымдан не затла эсе да айта келеди — меннге уруша эсе да, огъесе иги этдинг дей эсе да, билмейме. Мен эслеген — джолчукъ биягъындача чынгай, камсыклана тебегениди.

Энди башымда бир тукъум бир сагъышым барды деб билмедим, кирпик къакъмай меннге къарагъан кѳзле да энди кѳзюмден кетдиле. Мен сезген, аны сакъалыны зыбыр тюгю чанчылгъанча, онг къолуму къызгъаныды..

Джолчукъ бла биз дуппурчукъгъа ѳрледик, дагъыда эниб таш тѳшелген уллу джолгъа чыкъдыкъ. Бизни юйюбюз да аны джанындады...

Былай нек болады экен — не сен ураса биреуню, неда сени биреу урады. Урмай джашаргъа амал бола тургъанлай...

Урсанг а, джюрекни ачитхандан эсе, этни ачитхан игид да игиди..

Купеге кирирге керекди.

Ичиндеги нёгерлерим кюнорта азыкъгъа джарашхандыла. Мени юч нёгерим да, къолларына бирер кесек тауукъ этни алыб, нени эсе да юсюнден джарыкъ хапар айтадыла. Столчукда болмагъан ашарыкъ джокъду. Ортасында уа — тегерек орус ётмек.

Мени олтуртхунчу къоймадыла. Эки джашны къайсысы эсе да бири меннге терезени джанында орун къойду. Ол джарыкъ адамланы къатларында мыдахлыгъымы танытмазгъа кюреше, мен да къабаргъа узалдым. Бизни тёртюнчю нёгерибиз — уллайгъан орус тишируу, уллу тегерек ётмекни кесине тартыб, туурай башлады. Ётмек а асыры джумушакъдан бычакъ джетер-джетмез кесилиб барады.

Хар замандача, бу джол да, мени кёз аллымда ол мени кесине тартхан, алай а къолуму тийиралмай къалгъан, ол биягъы гырджын турады. Ол кюнледе мени бла ол гырджынны арасында — ауруб джатхан анам, гитче эгешчигим, къарт анам сюелиб эдиле. Ол эм арт гырджыныбыз эди — юйде андан баша бир хулгу ун къалмагъан эди.

Ол кюнле урушну къыйын кюнлери эдиле.

Гырджын арты. Мен, джетиджыллыкъ къызчыкъ, къалгъан унчукъну сибириб, гырджын этиб, ауруб тургъан анам бла сабий эгешчигиме, къарт анама юлеширге керек эдим. Аны бла бирча, ол гырджыннга кесим тиймей къалыргъа кесимде къарыу да табаргъа керек эдим. Билмейме, ол къарыуну къалай табалгъан эдим...

Поездде — узун джолда башынга келмеген зат джокъду. Алай а, беллау айтханча, поездде джукъларгъа да иги болады. Ма, биягъы къол, мени онг къолум чырт джукъларгъа къоймайды. Андан бери неллай бир заман кетди, алай а бу къолгъа юреналмайма — киши къолчады, огъай, киши къолча деб бош айтама — къолумдан кёлюм чыкъгъанды...

...Да, ол ингирде мен юйге келдим. Ол кюнледе мени мыдахлыгъымы анам биле эди, мени джюрегими джазаргъа кюреше эди. Алай этгенликге уа, кеси менден эсе бек ачыб эди.

Анам хычинла бишире тура эди. Хоншубуз Сосланнга къызчыкъ туууб, аланы алгъышха элтирге. Игидда дейсе, бизде гырджындан иги саугъа, огъай, саугъа тюл, андан огъургъа саналгъан не барды! Гырджын, не тюрюсю да, не зат ундан да, насыбны башына саналгъаны къалай иги ышанды!

Сосланны къызчыгъына тойну, оюнну уллу этерик болурла. Игидда дейсе! Алгъынлада тойну, оюнну джаш тууса этгендиле, энди уа ал сабийге къуру да этедиле.

Той, оюн... Унуталмайма... Къайдан унутхун...

Аш юйде, ол ингирде, кесиме чёмюшчюкге джангы ауланган сютбашыны къуюб, къызыл бишиб тургъан гырджындан да бир туурагъанны сындырыб, башха юйде олтургъан да этмегенлей, ауузланыб башладым. Мени аллахым! Гырджынны биягъы къолум бла тутуб турама! Эрлай сол къолума алыб, сют башы бла

апдан кѣзюу кѣре, кѣуру бир кѣолум бла ашадым. Эки кѣзюм терезеге кѣараб тургъанлыкъгъа, джукъ кѣрмейдиле

Джукъ да кѣрмейме. Мени тенглерим Даута бла Сеир бир-бири кѣолларын тутуб ишден келгенлерин да, кѣызгъылдым мазаллы кюн тауладан ол джанына аууб, тамблагъы кюнню ариу болурун таныта, артында сейир бояулары кѣоуб кетгенин да кѣралмадым. Кѣре эдим, кѣрмей эдим. Кѣзлерим кѣргенликге, эсим ангыламай, кесими кѣайгъыма кетибме.

Кѣысхача, мени кѣрюр кѣарыуум болса, уллу тау элни экиндини аллы бла джашауун кѣрюрге боллукъ эди.

Мен кеси кесимде не эсе да, бусагъатха дери болмагъан бир шартны ангыларгъа кюреше болур эдим дейме. Ол адамны, эркишини, джаягъына ургъанымы сагъышын этмей эдим, огъесе этергеми сѣймей эдим, кѣайдам. Да сора нени сагъышын эте болур эдим?! Кесими сѣйиымы юсюнденми? Огъай, аны юсюнден да энди сагъыш этмей эдим. Да сора неге? Неге да эте болур эдим. Джашауума эте болур эдим. Алай а мени джылымда джашауума сагъыш этерча да не. Айхай, алай айтханым ючюн, сагъыш этмей не этгин, джашауунг бузулса..

Ол кече мени кѣзюме кѣалкѣыу кирмей чыкъдым. Ишден келген кѣарнашым бла егечим джукъламаймыды деб башымдан джууургъанны ачыб-ачыб да кѣарадыла, алай а джукъламагъанымы алагъа билдирмедим. Бу арт кѣзюуледе бизни юде бары да мыдахдыла — меннге болгъан зат барына да бек ауур тийибди, алай а мыдахлыкъларын меннге билдирмезге кюрешедиле ансы.

Мен тешиниб орунга киргенлей, биягъы кѣолум эсиме тюшюб, титиредим — кѣолум мени бла бирге джууургъанны тюбюнде тура эди! Бери чыгъарыб джууургъанны юсюне салдым — алай турса, мени этиме джетерик тюлдо.

Бу кѣолдан быллай бир нек кѣоркъама экен?! Кѣоркъгъанмы этеме да?! Джийиргеннген эте болурмамы? Мен ъмюрюмде итги да кѣакъмагъанма. Кѣалай алай эсе да, кѣолуму кѣрюб болмайма. Сейир тюлмюдо! Ёмюрюнде бир таулу тиширыу бир эркишини кѣакъмагъаны ючюн болурму? Тиширыугъа кѣол кѣлтюрген эркишиле уа болгъандыла. Алай этген эркиши кесини тиширыудан кѣарыусузлугъун кѣргюзеди. Аллай эркиши кесини кѣолундан джийиргене да болмаз...

Кече тангига дери мени джукъум, мени унутуб, кѣайда эсе айланыб турду, мени эсим а болгъан затланы чакъыргъанлай тангига чыкъды...

Ма бюгюн, Сослангача, эки джылны мындап алгъа бизни хоншубузгъа сабийчик тууду. Ал сабийчик. Бютеу эл ала бла бирге кѣууана, сынджыр салгъапча, алгъышха барады. Қорзинкалада, сеткалада, чыммакъ акъ джанджаулукълада бары алагъа гырджын элтеди. Гырджын —

отда бишген,

духовкада бишген,

джауда бишген.

Гырджын —

ичине гаккы, бышлакъ, халыуа салынган.

Гырджын —

Тегерек, ючгюл, тюрлю-тюрлю оюулары бла.

Гырджынны чыгъара;

— Бу гырджында ненча бюртюк бар эсе, гитчечикни аллай бир насыбы болсун;

— Бу гырджында ненча бюртюк бар эсе, гитчечикни аллай бир тенги, джууугъу болсун;

— Бу юй ёмюрде гырджынсыз болмасын;

— Сизни гитчечигигиз халкъгъа бу гырджынча керекли болсун, — дейдиле.

Гырджын бла бирге сабий кийимчикле да элтедиле.

Сабийни ийгъынчы кюнюне джау джибге деб юйню арбазында къазыб мийик столбаны бегитдиле. Аны чынг башына уа оюу тигилген джанджаулукъгъа чырмаб гырджынны, къоз бёркню, аны къатына — малгар тюймеле тигилген эркиши тыш кёлекни, къол керекни, чыммакъ акъ капрондан шарфны да такъдыла.

Столбаны тёппесине уа бу зат ючюн колхоз складдан алынган ёгюз териден этилген маис джибни бегитгендиле. Аны бери тагъардан алгъа талай кюнню челек бла джауда джибитиб тургъандыла. Къайсы болса да джашладан бири аны бла миниб, башында гырджынны алыргъа керекди. Билгенле, анга миню бир да къыйынды, дейдиле, алай а аны къыйынлыгъы джаш къауумну кесине тартады.

Аланы арбазлары бек уллуду, ол арбазланы ичи адамдан тыкъ-тыкълама болгъанды. Къалач такъгъан бу оюн кесине къартны, джашны да тартады. Майна, къартла таякъларына сакъаллары бла таяныб, къайсы джигит башларыкъды деб сакълайдыла, огъурлу кёзлери ышара, къарт къатынла сакълайдыла; кёллерине келгенни къычырыб айта, сабийле сакълайдыла. Къызла уа кимден да бек ашыгъыб сакълайдыла — хорлагъан джаш шарфны алыб къайсы къызны башына къысар — столбадан шарфны алгъан джаш аны суйген къызына халкъ тургъанлай берликди, алай бла, суйгенин халкъны аллында ачарыкъды...

Мен да ол кюн ол тойда эдим. Мен да, алайда къызланы ба-рысыча, къоркъуу бла умутну ортасында ол затны сакълай эдим...

Башланды. Биринчи болуб джау джибге колхозну шоферу Исмаил барды. Къобузчу Айшат эрлай бу болумгъа тыйыншлы тартынуу согъуб башлады, аны бла Исмаилны атын айтдырады.

Исмаил ашыкъмай кесини чыммакъ акъ кёлегин тешди. Аны сакълаб тургъан джаш кёлекни къолуна алды. Исмаил биягъын-

лай ашыкъмай шиндикге олтуруб, къара туфлилерин, чындайларын да тешиб, къолларына тюкюрюк мылы да этмей джибден тутду. Аны бир джангыз къымылдауун ычхындырмай, солууларын алмагъанча, хар ким алай къарайды. Бары сакълайды.

Исмаил бла джибни бир-бирине эзеулюклерин сакълайды. Исмаил джибге бой бермейди. Джиб да Исмаилгъа бой бермейди. Аякълары таядыла. Къоллары таядыла. Аны бетинде, имбашларында (майкасы джабмагъан этинде) тери чирчик-чирчик чыкъгъанды, алай а ол төрт-беш метрден ёрге чыгъалмай, тамам, къарыуун, тауусуб джерге тюшдю. Бир улуу аманлыкъ этгенча, адамлагъа кёзюн кёлтюралмай, джерге къаргъанлай, бет-къол джууаргъа ичгери кетди. Къобуз а ызындан керти да ийлыкъдырырча бир мууал, бир къолайсыз тартыуну согъады. Тюзю, тартыу деб да айталлыкъ тюлсе анга — не зат эсе да бир селеке тауушладыла.

Алай а ма бир башха джаш тешине айланады. Ол Асланды. Чабан. Къобуз ол сагъат бнягъы джарыкъ тартыуну согъуб башлады.

Аслан да, ол джашча, тешиниб, ёрлеб тебреди. Джибни джалан аякъларына чырмады, алай а джиб да, аякълары да таядыла. Джибни къолларына чырмайды — чот бнягъынлай болады. Сылджыраб, кесин тыялмай, джерге тюшеди, дагъыда ачыудан бой бермей, ёрге биразны кёлтюрюледи. Исмаилдан сора да джибни джаугъа ургъандыла. Не этди эсе да, Аслан биринчини озду. Ол бираз кёллю болгъан болур эди — джангыдан кесинде къарыу табыб, къалай этди эсе да, мийикге чыкъды. Къобузчу къобузну дженгилден дженгил согъады. Ма, Аслан энди чынг башына чыкъды. Майна, къолу джанджаулукъгъа джетди. Теиди. Тюшюб келеди. Джерге тюшдю. Къобуз да, халкъ да къууанч аллыдыла. Хар ким харс урады. Аслан джанджаулукъ бла гырджынны алайдагъы шиндикге салыб, бет-къол джууаргъа, кийинирге кетди.

Кирсиз болуб къайтды. Джанджаулукъ бла гырджынны эки къолу бла тутуб, кёзлери бла кимни эсе да излейди. Табды. Алайда эм къарт тиширыуну табды. Анга энишге ийилерек болуб черс берди. Аслан юйдегилиди, ол себебден ол гырджындан башха джукъ алмады.

Сора къарт къатынны аллына сюелиб былай деди:

— Сен элни анасыса. Гырджынны багъасын сен кимден да иги билесе. Ма, джаным, не суюсенг да эт.

Кёзюме кёрюне турады — къарт тиширыу къалай эсе да, ол сагъат джаш болуб къалгъанча, белин да тюзете, адамлагъа джарыкъ кёзлери бла къарады. Билир-билмез къалтырай тургъан къоллары бла гырджынны алды, ачды. Ол гырджын бюгюн да кёзюме кёрюне турады: улуу тегерек гырджын, къып-къызыл бишген джумушакъ, будай гырджын. Ол да бу къууанчха къууан-

нганча, бетине кызыл ура болур эди дейме. Тохта, бу уа неди? Кыуанч гырджынны кыагында ол эртдеги гырджын, мени кёзюмден кетерге унамагъан гырджын. Аны сазлыгъы — бишерге кёймагъанлары ючюндю, джукъалыгъы уа—ун болмагъаны ючюн-Майна, кёлеккеча, ол джыллада айланган бушуну кесича. Нек унуталмайма мен ол гырджынны быллай кыуанч кюнледе да...

Ол сазбет гырджын, мен къарт тишируну сёзлерин эште башлагъанлай, кёзюмден тайды.

— Сабий тууса, гырджын бла алгышлайбыз. Кыз эрге чыкъса, джаш кытын алса да, гырджын бла алгыш этебиз. Адам ёлсе да, гырджын бла кыйгъы сёз беребиз. Балаларым, таулуну гырджындан башха джугъу болмай этмейди алай. Гырджыны болгъанны неси да болады. Ма кырк джыл, таулу эркин гырджын ашагъанлы. Аны неси да, аллахха шукур, барды, алай а гырджынны сыйы бир тукъум бир затда джокъду да, бизни бу огъурлу адетибиз аны ючюн барады. Насыб гырджындады, нек десенг, адам улуну кыйыны гырджынга киреди. Шохлукъ, кърнашлыкъ да гырджынны юсюндеди — аны бирикген кёлла этедиле. Ауузугъузга бирер джетдиригиз, балаларым! Бу гырджынча, насыбгъыз кёб болсун!

Эсимдеди, гырджынны туураргъа тиширугъа болушдула, сора хар адам аны аллына барыб, бирер кесекчик кыабыб, керти да олсагъатлай насыбына насыб кыошулгъанча, кесин алай кёреди.

...Сен да кыабхан эдинг, менден кёзюнгю айырмай кыабхан эдинг, алай а мен сени алай нек кыарагъанынгы ангылаялмагъан эдим...

Мен да кыабхан эдим. Кыабханлай, керти да насыблы болгъан эдим...

Дагъыда оюн башланды. Кыобуз согъулду. Столбаны кыатына энди башха джаш, Ахмат, барды. Джиб бла кёб кызауат этди, алай болса да минди. Ол джелде тарала тургъан акъ шарфны алыб тюшдю...

Халкъда тёзюм кыалмагъанды: кимге берликди экен шарфны? Кыайсы кыызгъа?

Ахмат шарфны берди. Манга. Хар ким бизден кёз алмай, харс ура, кыарайды. Кыобуз джарыкъ тартыуну согъады. Мен джунчудум. Бетим кюйюб барады. Джерге кириб кетерлай бир болгъанма. Игидда дейсе, халкъны аллында, сени сюеме деб кычырмагъанлыкъга, сюегенин билдирсе! Кыайсы эсе да шарфны мени башыма атды. Мени бурмаракъ чачым аны унамагъанча кёлтюрюб, башыма джарашыргъа кыймагъанын сеземе. Джюрегим а, чыгъыб кетеди дерча, алай урады. Аны ургъанын мен кесим бла ол шарфны берген болмаса, киши эште болмаз, алай а эште да болурла, кыайдам.

Биз экибиз, айхай, тепсерге да керекбиз. Кыобузчу эм алапат

тартыуну согъуб башлады. Ахмат бла мен чыкъдыкъ. Адамла джанлаб, тепсерге джер къойдула. Харс уллуду. Бираздан Ахмат бла мен, тепсеуге асыры джарашхандан, дуняда, биз экибиз бол-маса, адам джокъча, кесибибизге алай кёрюнебиз. Дуняда экеулен барды: Ол меннге, мен—Анга. Экибиз а—тепсеуге. Хы, бизни бла дагъыда — къобуз. Къобуз бизни кызыдыра, аякъларыбызны бизге дери ёмюрде бир киши алмагъанча, алай алдырады.

Мени башымда шарфны учлары мени ызымдан сюзюле, мен кымылдагъанча кымылдаб джетдиралмайла. Биз бир бирибизге джууукъ барсакъ, шарфны учлары Ахматны бетине джетедиле. Биз экибизни арабызда уа къуру — шарфны дженгил къанатлары. Ахматны бетине джетиб, ала меннге къайта, аны джылыуун, неда къуру да ышара тургъан эринлерини ышарыуун меннге келтире болур эдиле. Мени да эрнимден ышарыуум къурумагъаны аны ючюн болурмеди?! Игидда дейсе! Аллай джаш! Чырайлы, суюмлю, иги! Аны бетине кёзюм джетсе, кесими да ангылайма. Кёзлери джарыкъдыла. Аланы джарыгъанлары мени кёзлерим джарыгъанлары ючюндю. Ол ышаргъанлай, къууанчдан джарыгъанлай турады, алай эсе уа — мен аны бла болгъаным ючюндю. Кёзлери: «Суу суратым, дюн-дуняда сенден ариу джокъду» дейдиле. Мен да ийнаныбма. Мени ингичке табанлы туфлилерим кеслери алларына мени алыб барадыла. Анга элтедиле. Къуру анга. Къап-къара бурма чачым энди шарфны иймей тыяды. Мени кюйюб баргъан джаякъларым шарфны кюйдюрюб къоярла да? Ахмат бла мен мени шарфымы къанатларында — насыбны къанатларында, учуб кетерик болурбузму?.

Биз энди стемеге берилген заманны озуб барабыз. Къояр заманыбыз эртде болгъанды. Алай а тохтамай тангнга дери да тепсерикбиз. Бизни ызыбыздан быллай сёзле джетедиле;

— Была тамам бир-бири ючюн джаратылгъандыла...

— Къалай бек джарашадыла!

— Ахмат биледи кимни сайлагъанын!

Менигеча, Ахматха да бу сёзлени татлы тийгенлерин сеземе. Аны ала кёзлери ол сёзледен бютюн да ала болгъанчадыла. Аны ариу сюеги, къуш учханча, тепсеуде учады.

Алай бла бютеу элни аллында ол меннге суймеклигин ачды. Мен а? Ол кюннге дери да мен аны таний, биле эдим. Биз бирге окъугъан эдик. Школда мени тенглерим мени «джазыучу» деб къозуучан эдиле. Мени джукъчукъла джазаргъа кюрешгеним ючюн айта эдиле. Мен а алай айтсала, суймеучен эдим. Сен алай болмагъанлай айтсала, ачыу болады. Бир джолда меннге алай айтхан бир джашха Ахмат мени ючюн бек къаты урушхан эди, джетдирген да этген болур эди дейме...

Орта школну бошадыкъ. Мен колхозда полевод звенода ишлеб башладым. Ахмат алгъы бурун суу ташыучу, артда уа—полевод бригадирни помощниги болду. Заочно окъургъа да сельхозинститутха кирди..

...Джукълаялмайма. Купеде бары джукълайды. Мени кёзюме уа къалкъыу кирмейди. Терезени тышында джулдузла ойнагъанча кёрюнеди. Джарыкъдан, лампочкаладан боладыла ол джулдузла. Ол джулдузла джолну узуну мени бла барадыла—джулдуз джол..

Ахмат меннге къагъытчыкъла джаза турду. Керти джюреги бла сыйгенине ант эте эди, бир юй болайыкъ, дей эди. Мен ол затны сыймейми эдим да? Кече, кюн да экибиз къалай джашау эте-рибизни оноуларын къура эдим. Мен аны сые эдим. Анга ийнаныб эдим. Кенгирекден болса да, ол кесини ышарыуу бла мени джюрегими джылытмагъан бир кюню кете болмаз эди.

Сау эл бизни тоюбузну сакълайды. Хар кимни ауузундагъы олду. Эки джанында да атала, анала огъай демейдиле. Алай а бары да оюлду.

...Былтыр джылны къачы тюшдю. Мени звепому джеринде болмагъанча кёб нартюх битди. Биз, звепону членлери, джыйырма кюн бла кечени сабандан чыкъмагъанлай, кюрешиб нартюхню джыйдыкъ. Кюн ариу заманда бир бюртюкню джерде къоймай джыяргъа керек эди. Алай бла джыйырма кюнге мюрзеуню джыйдыкъ, ол кёзюуню ичинде Кюн бизден алгъа бир джангыз кюнню къобмады.

Мюрзеуню джыяргъа колхозгъа шахарчыла да болушдула. Микроскоп бла къарасанг да, джерде джукъ табмазча, колхоз мюрзеуню алай ариу джыйды.

Хар не джыйылыб бошалгъандан сора колхоз кесини алчылары бла бирге мени да алчылары кенгешиуюне ийди. Поезд бла барабыз. Къалай игиди къыйынына къууаниган! Къалай игиди багъалы, адамы болгъан!

Ахмат! Ол энди районда ишлейди. Заготзерноу тамадасыды. Джаш ишинде кёлтюрюлюб тебрегенди. Джаным, наным, игим! Дженгилде бир юй боллукъбуз. Институтларыбызны бошасакъ а, къалайы таб болса, алайда орналырбыз..

Поезд бла барабыз. Тенглеринг бла ишлеген, джюрюген да къалай игиди! Сёлешгенибизни, кюлгенибизни тохтатханлай, кёзюме Ахмат кёрюнеди. Ала кёзлери меннге кюледиле, бурма башын джелчик сылайды...

Ма бусагъатда да мен терезе таба олтурдум. Мюрзеую джыйылгъан сабаны башында къанатлыла учуб айланадыла. Тёгерек айланыб, сабаннга къонуб, сора тамам насыбча, учуб кетедиле...

Поезд бир гитче станциячыкъда аз сабырчыкъ болду. Алайда бир тютюнню эледим. Юй кюеди деб акъылым алай болду, алай а тютюнню мазаллы нартюх къалаудан чыгъа тургъанын кёрюб, тенглериме да не эсе да бир затла айтыб, эшик таба мыллыгымы атдым. Чынгаб кючден тюшдюм — поезд тебреген эди. Аны кетгени къулагъыма да кирмей, солуюму кючден ала, тютюн табамы мыллык атдым.

Алайгъа джетиб Ахматны кѣргенлей, не айтыргъа билмей, сын болдум. Ол адамла бла рахат сѣлеше турады. Мсни кѣргенлей, аллыма чабыб, джарыучусуча бети джарыды. Джукъ билмей тургъанлай мени кѣргенине ол да сейирсинди.

Тамагъыма тылпыуум тыгъылыб, ауузумдан сѣз чыгъаралмай, биразны турдум, къолум бла кюе тургъан нартюхню кѣргюздом. Ахматны да кесиме нѣгер эте, кючден-бутдан:

— Ахмат, бу-бу-бу не затды? Мюрзеу кюйюб бара турады! Кел, бир амал этейик! — дедим да анга къарадым.

— Сора сен муну ючюн тюшгенсе поездден, алаймыды? Муну ючюн? Менме мынга ие! — деб ол, энди хыны къан алыб, джууаб этди.

— Огъай, сеники тюлдю, сен ие тюлсе, халкъды ие, бизбиз! Аны къалай битдиргенлерин унутханмыса?! — деб джыларым келиб айтдым.

— Мариям, кесинги бош къыйнайса. Алы къой да, бери къайдан чыкъдың, аны айт. Муну юсюнден (кюе тургъан мюрзеу къалаулары кѣзлери бла кѣргюзе) мен тамадалагъа билдирликме. Мюрзеуню былай кѣб болурун ким биле эди. Андан сора да мени акъылым, машинала дженгил-дженгил ташыб барырла деб алай эди, ол себебден къашбакъла этмегенбиз, — деб кесин ариулаб кюрешеди. Сторож башын булгъай, аны сѣзлерин онгсунмай, менге къарайды.

— Андан эсе, Мариям, джаным, джюрегинги сакъла, ол бизни экибизге да керек боллукъду, — деб Ахмат ышарыргъа кюреше айтды.

— Бу джана тургъан мени джюрегимди. Аны бла бирге башха джюрек да джанмай эсе, сора ол джюрек джангызлай къалса игиди, — деб, джыларымы тыя, былайгъа джыйылгъан энди кѣб адамы аллында алай айтыб, кетерге ашыкъдым. Ол да, дуняны башында меннге эм багъалы адам, эки къолун да джан сюеклерине салыб, не этгеними кимден да иги билеме дегенча, къалгъанлагъа огъартын къарайды.

Джангурла джибитиб, кюн къыздырыб, энди уа тюбюнден къара кюйюб келген мазаллы нартюх къалаулагъа джюрегим асыры ауругъандан, къараялмайма.

Ол кюе тургъан нартюхню аллында уллу терслигим болгъанча, къарасам, ол мени бетиме тюкюрлюкча, анга кѣзюмю кѣлтюралмайма. Ол а, дуняны тутуругъу, кеси башына къарыуу болмай, кюе турады. Джюреги кюеди. Ол кесин ышаныб бергенле аны сансыз этгенлерине джюреги кюеди...

Мен поезд тохтаучу джерге ашыкъдым. Ашыгъыргъа керекме. Кенгешиуге дженгил джетерге керекме. Бир машина нек тюбемейди?!

Ахмат ызымдан джетиб, къатымда сюелди. Ол мени аллымдамы, кесини уятыны аллындамы, кесин ариулаб кюрешеди.

— Билемисе, Мариям, мен...

Мен аны кёзюне къараялмайма. Насыбха, мени кьол кёлтюргениме бир машина тохтады. Олтуруб кетдим.

...Ахырысы, ол халкъны байлыгына алай сансыз некди? Мен джюреги къайгысыз адамнымы сюеме экен! Огъай, ол джангылгъан этгенди ансы, иги адамды...

Аз затмы келди мени эсиме кенгешюге джетгинчи...

Мен барыргъа доклад бошалыб, сёлешюге кириб тура эдиле. Дженгилде сёлешсем, нартюхню дженгилде кьутхарлыкьдыла дегенча болуб, баргъанлай, сёз тиледим. Сёз бердиле. Сёзюмде ол нартюхню бир минут мычымай кьутхарыр мадарны этиуню тиледим. Бары мени тюзге санадыла. Сёлешген заманымда да кюе тургъан нартюхню кьатында гырджын, ол биягъы гырджын, сазбет гырджын, джукъа гырджын кёзюмю аллында сюелди. Аны ючюннюм эди, билмейме, сёзюмю да тыйыла, джангыла, алай сёлешдим. Къачан кьоярыкъды экен мени ол гырджын?

Кенгешюден къайтыб келе, заготзернону кьатына джетгеникде, биз барыбыз да терезеге джабышдыкъ — тютюн джокъ эди, нартюхню да бек азы кьалгъан эди, машинала алайдан нартюх джюклеб, сынджыр салгъанча бара эдиле.

Ахматны уа ишден чыгъардыла. Меннге да кыйынлыкъ аны бла башланды. Элде, Ахмат Мариямны алыргъа унамагъаны ючюн Мариям аны ишден кыстатханды, деб сёз джайылды. Бир къауумла уа ол сёзге талай затны кьошуб джайдыла. Ахмат а ол адамлагъа «Огъай, ётюрюк айтасыз» дерге кесинде кюч табмады.

Элде мени сюйгенлерин, аманнга санамагъанларын мен билеме, алай а не алакат адамгъа да бир кир затны айтыргъа хазыр тургъан къауум кьуру да чыгъады.

Бу затланы барындан сора уа — джолчукъда тюбешнюбюз...

Джолчукъда тюбег ол кюн юйбюзге баргъаным кечесинде бир кьуджур тюш да кёрдюм! мен джер шарны тюз киндигиндеме. Халым джарыкъды, насыблыды. Кьолумда тамам джер шарны кесича бир мазаллы гырджыным — кып-кызыл бишген, кёбген, джылы гырджын. Алайда бузланы ол гырджынны джылыууму эрите болур эди экен?! Аллым бла менича джарыкъ, насыблы адамла хаман озуб барадыла. Ол мазаллы гырджынымдан бирер кесек аланы хар бирине береме:

— Къабыгъыз, марджа, бу гырджында мени, мени тенглерими кыйыны барды, мында насыб бюртюгю барды!

Адамла ышара-ышара аладыла, гырджыным а бир да гитче болмайды. Мени аллахым! Адамланы ичинде Аны, мени джюрегими ургъанны, мен а джаягъына ургъанны кёрдюм. Гырджын кесеги бла кьолум, не ары, не бери болмай, хауада тагъылгъанды. Адамла бизге къарайдыла. Сора мен кьолуму ызына ала:

— Гырджынны ашарыкъ — гырджынны сыйын кёрген адам болургъа керекди! — деген кёб адамны тауушун эштиб, андан уяндым. Ол джол а Кюн менден алгъа кьобхан эди. Ол мени те-

реземе къабланнганды, таякълары уа мени джолчукъ келтирген, таш тѣшелген улуу джолну джарытхандыла...

Артда не болгъанын мен кеси кесиме айтмай, бюгюн баргъан заочный сессиямдан къайтсам, башхалагъа да айтырма, алай а ол неге керекди — сыннган гырджынны экинчи джабышдырал-мазса, деб сѣз барды.

Декабрь, 1963 дж.

1. Бу хапарны темасын, идеясын айтыгъыз.
2. Хапарны,магъанасына кѣре, кесеклеге бѣлюгюз.
3. Автор адам улугъа джюрегини халаллыгъын, соймеклигин къалай ачыкъ-лайды?

БАЙРАМУКЪЛАНЫ ХАЛИМАТНЫ ХАПАРЛАРЫНЫ ЮСЮНДЕН.

Бусагъатда къарачай литературада хапар жанр ёсюб башлагъанды. Улуу Ата джурт къазаутны темасындан сора да хапарлада юй, юйдеги, адет, намыс, адамлыкъ деген темала ачыкъланадыла. Бу темалагъа Байрамукъланы Халиматны «Къара чепкен», «Тиширыуну хапары», «Джашым Элдар» деген хапарлары джазылгъандыла. Бу хапарла бары да эски чирик джашау, керексиз адетле бла, джашнаб, алгъа уруб келген джангы джашау, джангы адетле бир-бирине къаршчы кюрешлерини юсю бла бериледиле.

Сѣз ючюн, «Къара чепкен» деген хапарда келинни эрге барыргъа тигилген къара чепкени амалтын эрини адамлары анга чекдирмеген къыйынлыкъ къалмайды: юйдегини чачадыла, эки сыйген адамны бир-биринден айырадыла, хапарны героинясы Салимат берне чурумну юсю бла суугъа башын атыб ёледи. Бернени юсюнден чыкгъан къыйынлыкъны анасы школгъа джюрюген кызычыгъына джомакътайды.

Бу ана кеси да бернени онгсуннган анады, эски, джарамагъан адет жанлыды. Анга ол адетлени сыйджюрюб тургъан — юсюнден алкъын кетиб къалалмагъан къарангылыкъды. Ол бушууну байрагъы къара къатапа чепкенни кесини кызычыгъына бернеге берирге мурат этиб, кюбюрден чыгъармай турады.

Кызычыкъ бу къара чепкен амалтын тѣгюлген джыламукъланы, бушууну кѣзюне кѣргюзюб, чепкенни кюйдюреди. Алай бла сохта кызычыкъ адамлыкъны джойгъан адетлеге джаш джюрегинде орун болмагъанын танытады.

1962 джылда 30 декабрда «Известия» газетде, 1963 джылда «Дружба народов» журналда орус тилге кѣчюрюлюб, Байрамукъланы Халиматны «Айран», 1964 джылда уа «Ленинни байрагында» «Гырджын» деген хапарлары чыгъадыла.

Джазыучу бу эки хапарда да урунуугъа махтау салыб, аны сыйын кѣлтюрюб, багъалатыб джазады. Джашауну тутуругъу къыйын ишлени гырджын бла айранны—Къарачайны ёмюрюнден бери келген туз-дамыны сыфатларыны юсю бла бериледи,

Автор бютеу джерни юсюнде урунуб джашагъан тюз джюрекли адамла бла айранны да, гыржынны да тенг этиб ашаргъа излейди.

«Биз, къарачайлыла, ариу адамлабыз деб да айтадыла.

Ариу этген—айранды, дейдиле.

Къарачайлыла узакъ ёмюрлю адамладыла, дейдиле.

Ол затны да айрандан кёредиле... Москваны адам эм кёб джюрюген орамында, сёз ючюн, Горький атлы орамда, сюелиб, хар озгъаннга чёмюшчюк бла бирни ичириб баргъаннга: «Магъыз, муну бир уртлагъыз, бу адамны джашаууна джашау къошады, деб бизде айтыу алайды», — деб. Бир къауум москвачыла аны ючюн ачха узатырыкъ болур эдиле. Телиле! Къарачайлыла суу орнуна айранны ичиргенлерин биле болмазла. Айран а тынч этилмейди...»

Халимат джерни берекетин, адамны къыйынын сыйлай билмегенлени уа кёрюб болмайды. «Гырджын» деген хапарны героинясы кесини сюйген джашын эрши не ючюн кёрюб тохтайды? Хар бюртюкню ёсдюрюр ючюн, адам неллай бир къыйын салады. Ол къадар къыйынны аны сюйген джашы багъалата билмейди, сан этмейди. Бу хапар джашауну болумуча кёргюзген болмаса, бир къошакъ къошмайды.

«...ма бюгюн да мени кёзюмю аллындан, папирос къагъытча, ол саз гырджын, сегиз туурагъанчыкъгъа юлешиниб тургъан саз гырджын, кетмегенди. Гырджынны джанында—джетиджыллыкъ къызчыкъ, къуру кёзлери болмаса, аны джугъу барды дерик тюлсе. Ол тукъум къарау табадан бу джукъа гырджынчыкъны огъай, таулану, таб Минги Таууну да кесине тартыб орнундан тебдирир эди.

Ол кюнледе алай эди... Мени сартын, мюрзеуню алтын бла бош тенгleshдиредиле. Тенгleshдирмей бир да амал болмаса, анга дюн-дунияда болмагъан бир сёз табаргъа керек эди, ёзге уа анга тенглик этер зат джокъду».

Гырджын бла айранны сыфатлары кёб затла бла байланышыбды: авторну кесини туугъан джери Къарачай, урунуу, къарнаш шохлукъ, адамланы халилеринде энтда джоюлалмай тургъан, капитализмден къалыб кетген сокъмакъ.

«Эки джашау» деген хапарда Халимат таулу тиширыуну ангы ёсюмюн суратлайды. Дин ахлы, къоркъакъ, буюрулгъандан киши къалмайды деб тургъан Сурат джашауну теренирек сезиб башлайды. Тирилик этмесе, тюзлюк джашау ючюн кюрешмесе, насыб табмазын ангылайды. Бу затлагъа аны джашау кеси юрети: къазаутда эри, джашы да ёледиле. Къызы бомбёжкагъа тюшюб ёледи. Сурат, джюрегине бир къоркъуу келтирмей, фашистлени телефон чыбыкъларын кеседи.

Кёрген къыйынлыкъларыны ачыуун сынаса да, Сурат, насыбны кеси табмаса, анга киши да бермезлигине ажымсыз болуб, экинчи юйдеги къурайды, башына джашау ачады. Халиматны «Мени джашым Элдар» деген хапары да бу темагъады.

«ЗАЛИХАТ» ПОЭМАНЫ ЮСЮНДЕН.

«Залихат» — керти болгъан затны юсюнден уллу фахмулу, суратлау тилни тамам билген джазыучу чемерлеб чыгъаргъан поэмады.

Поэмада айтылгъанча, Уллу Ата джурт къазауатны заманында фашист аскерле бизни областха джууукълашханларында, партияны обкомуну башчылыгы бла партизан отряд къуралгъан эди. Эрикгенланы Залихат, партияны члени, гитче сабийчигин да къарт анасында къоюб, партизан отрядха къошулгъан эди. Отрядда ол кесини джигитлигин, халкъ ючюн, кърал, туугъан джери ючюн не къыйынлыкъ да сынаргъа хазыр болгъанын кѳргюзеди. Партизан отрядны командири берген буйрукъланы толтуруб айланады.

Бир кюн, партизан отрядны командирини буйругъу бла, Залихат бир нѳгери бла Къумуш башына фашистледен тахса джыаргъа келгенлей, фашистлени къолуна тюшеди. Фашистле анга чекдирмеген къыйынлыкъ къалмайды, сорууда партизанланы юсюнден джукъ айтдыралмайдыла. Нарсанада ѳлтюредиле.

Джазыучу, Залихатны кеси иги билгени, таныгъаны себебли, Залихатны образын терен сыфатлайды.

ЗАЛИХАТ.

Поэма.

I.

Джюрегими къанын сыгъыб
Къаламыма,
Ехтем ишинг кюзгю болуб
Кѳз аллыма,
Башлагъанма сени юсюнгден
Мыдах хапар,
Билеме, ол сенден эсе
Азны джашар.
Сен киргенсе ѳлмез киби
ѳмюрлеге,
Сен сингенгенсе, сингериксе
Джюреклеге,
Халкъ унутмаз онгсуз кюнде
Джакълагъанны,
Къартын, джашын,

ол бауурун

Сакълагъанны.

Халкъны атындан сын
ташынгы

Аягъына

Мен салама джазгъанымы
Тобукълана,
Муну ызы къалын болуб,
Тауча ѳссе,
Узаймайын бу тюбюнде
Чириб кетсе,
Топрагъы гокка хансны
Ашы болса,
Сыйлы кѳрге ол да салкъын
Тартыб турса,
Боллукъ эди джазыучуну
Къыйынына.
Андан уллу сый излерге
Меннге къайда!
Джазаргъа деб сени

юсюнгден

Бек эртдеден,
Айырылмай айланганма
Кѳлеккенгден.

Джолгъа чыкыгъан
кёзюуюмде,

Этгенинде,

2. Джазыучу бла поэманы героюн бир-бирине не затла джууукълашдырадыла?

II.

Киши болмай,
Эсимдеди, не да этиб
Ёрлеучюбюз,
Къалай джетмез ёрлерге деб
Джаш кючюбюз.
Ол кюнледен къалгъан болур
Тюз къанымда
Тындырмайын джукъ
къоймазгъа

Джазмай тѣюм табмазымы
Билгенимде,
Таукел болуб, мен узалдым
Къаламыма —
Билмей эдим созарымы
Талай джылгъа.
Талай кюнню къалам алыб,
Къалам салдым.
Талай кюнню джазма деб,
Базмай къалдым.

Чыгыучанек, тохтамайын,
Тау джериме.
Эсимдеди тереклеге
Къонуучубуз,
Наныкъ джыярны аллында
Солуучубуз.
Башларыбыз булутлагъа
Тие-джете,
Сенкилчекча, бутакъла да
Люу-люу эте,
Сѣлешеек джабылмайын
Бизде ауузла!
Бир башхасы болмай тамам—
Гергеджызла.
Къайдан да табыла эди
Бизге ушакъ..
Бир-бирде уа, сыныб кетиб
Терек бутакъ,
Гелеу хансха алчю-гюлчю
Барыб тюшсенг,
Ачысанг да, сан этмейин.,
Къоба келсенг,

133

Тенгле ичинде болмайд
 Джаннга
 Бир ауана —
 Бек эсингдед хо бир да
 Джара-мара!
 Кюле-ойнай, быягынлай
 Тенгле туруб,
 Барыучанек чауулагъа,
 Алны буруб.
 Чауулда уа сынжыр битиб
 Наныкъ, кѣгет.
 Къызыл бишиб, бауурларын
 Ташха тѣшеб,
 Хазыр болуб къарайдыла
 Аллыбызгъа,
 «Тиер-тиймез тюшерикбиз»
 Деб ауузгъа.
 Габу тартыб тургъан ташдан
 Ташха чынгай,
 Тереклени маджалларын
 Кенгден марай,
 Сюелебиз бирерибиз
 Бирерине,
 Хар бирибиз кѣз джетдире
 Челегине,
 Алай эте, бир заманда
 Челек толса,
 Кюн да кѣнге мийик чыгъыб,
 Бек къыздырса,
 Челеклени алыб барыб,
 Салкъын джерге
 Тизе эдик, бармакълача,
 Бир тизгиннге.
 Кесиби а тар къулакъгъа
 Тюше эдик.
 Къара суунуджан дарманлай
 Иче эдик.
 Салыр эдик биз бауурну
 Аны юсюне,
 Буз сууугъу чаба-чаба
 Тишлеринге.
 ...Олтурурек сора, суююб,
 Суу джагъада,
 Къуш тѣшекге батылгъанча,
 Хансха бата.
 Чууакъ кѣк да бауур бериб
 Тереклеге,

Джарыкъ кюн да нюрюн тѣге
 Бу джерлеге.
 Биз барыбыз кѣз алмайын
 Табигъатдан,
 Къарай эдик, тоялмайын,
 Къолдан, чатдан.
 Ол кюнледе тюшген болур
 Кѣз гинджиме
 Туугъан джерим, сурат болуб
 Емюрлеге.
 Бир тыяед сѣзюбюзню
 Бу тамаша,
 Бир да хапар айтышаек,
 Биз джараша.
 Бир кѣчерек эл берилген
 Джомакълагъа,
 «Майна, майна, бир зат
 кѣрдюм

Ары къара,
 Эл бермесенг, ол бары да
 Меними болсун?»
 «Болса, болсун, не бересе,
 Айтчы бери?»
 «Береме мен Учкуланны —
 Ариуд джери».
 «Кѣри болсун Учкуланны
 Аманлыгъы,
 Бери болсун ашхылыгъы,
 Хар байлыгъы.
 Ол да педи десенг, майна,
 Анга къара,
 Бюттюланы башындагъы
 Эски къала».
 Кюзгю айны бизге тутхан
 Кенг кѣгюнде,
 Мамукъ киби булутланы
 Тюблеринде
 Илячин къушла къалкъадыла
 Къанатлада,
 Езенимде джарыкъ джыргъа
 Къулакъ сала.
 Кюн башласа кюнбатханнга
 Джууукълашыб,
 Чаба эдик биз тик ѳрге
 Хырыдашыб.
 Кете туруб биз чауулгъа
 Къайта эдик.

Көгетлени суююб-суююб
 Кыба эдик.
 Сора алыб наныкыладан
 Кыаныбызны,
 Езен таба бурур эдик
 Аллыбызны.
 Джангыз Терек тургъан
 джерге
 Биз да джете,
 Ийнекле да, кызыб-кызыб,
 «Уммо» эте,
 Келеелле тизилишиб
 Зыгытладан,
 Тууарчыла сабыр атлай
 Ызларындан.
 Насыб, хурмет эм берекет —
 Кирсенг элге,
 Озгъан кюню рахатлыкны

Къойду бизге.
 Кими келиб колхоз ишден,
 Бетин джууа,
 Кими тойгъа — кийимине
 Итиу ура.
 Къарт амма да туудугъуна
 Беллау айта,
 Сабийчик да аммасына
 «Эжиу» тарта,
 Сохтала да дерсден сора
 Орамлада
 Зауукълана тюрлю-тюрлю
 Оюнлада.
 Огъур кече, таудан эне,
 Бизге джетди,
 Джарыкъ кюн да бизни анга
 Ышаныб кетди...

1. Бу башха план салыб, кесигизни сёзлеригиз бла магъанасын айтыгъыз.
2. Поэтессаны сёзге чемерлигине юлгюле келтиригиз.
3. Поэманы «Къара кюнле» деген башын табыб, юйде окъугъуз.

КЕЧЕГИ САГЪЫШЛА.

IV.

Кёзге тюртген кёрюнмезча —
 Кырангысы,
 Кыара кече ояд дерсе
 Джерни басыб.
 Бир-бирледе сени джагъынг
 Болады ол.
 Бир-бирледе уа кыабхан
 болуб,

Бууады ол.
 Бюгече да, ким биледи,
 Не этерин,
 Кыууанчхамы, бушуугъамы
 Тубетирин...
 Шындык чегет чырмау бола
 Джолларына,
 Саутларын тюшюрмейин
 Кыолларындан,
 Сюнгюлеча, кыуу бутакъла
 Джара сала,
 Хар атламда суугъа бата,
 Ташха абына,
 Бир-бирине кыолун бере,

Дагъан бола,
 Туууб ёсген джерлеринде
 Джашырыла,
 Кыанлы джауну кыанын тёгюб,
 Дерт алыргъа,
 Тауларында ,бурун кибик,
 Хур салыргъа
 Ант этишиб барадыла
 Тюзлюк джолгъа,
 Бир юйюрча, бир иннетде
 Партизанла.
 Тохтады да отрядны
 Тамадасы:
 «Тынчайыгъыз болгъунчуннга
 Танг аласы», —
 Деб шыбырдаб, буйрукъ берди
 Ол алагъа,
 Кыарауулла салды эрлай
 Тау джоллагъа.
 Теке кыалкыуу этедиле
 Бир-бирлери —
 Чалышмайла ауурланган

Кирпиклери.
Башы кетген деу наратны
Бир джанында,
Олтурганды Залихат да
Суу джагда.
Ачыйдыла, чурукъ ашаб,
Табанлары.
Бары бирден джызылдайды
Джаш санлары.
Алай а ол тюлдю аны
Эсиндеги —
Тёзюб болмайд
артыкълыкыгъа
Тюз джюреги.
Джолун сайлаб артыкълык-
ны,

Бетсизликни,
Фашист аскер бузуб ётдю
Совет чекни.
Ма бююнча, кёз юсюндед
Залихатны
Юйю, мюлкую чачылгъаны
Таулу халкъны.
Онгсуз къартла артмакъ этиб
Туудукъларын,
Тирилталмай баргъанлары
Къарт санларын.
Къайда болду къонушлары,
Ныгъышлары?!
Къайда къалды сабийлери,
Къарнашлары?
Кими къайтыр, кими къайтмаз
Къыйынлыкъдан,
Ким къутулур, ким къутулмаз
Тобдан, окъдан...
Залихатха бу зат салыб
Джюрек джара,
Эсиндеди ол кюн баргъаны
Обкомгъа:
«Бу ачыугъа тёзген бююн
Болмаз бизден,
Сауут излеб келгенме мен
Бери сизден.
Тишируд, деб меннге сауут
Бермесегиз,
Анады, деб партизаннга
Элтмесегиз,

Ийнаныгъыз, табарыкъма
сауут-саба.
Бармыд насыб Ата джуртсуз,
Айтчы, манга?!»
Билеелле Залихатны
Кертилигин,
Билеелле коммунистни
Тюз джюрегин...
...Эсиндеди джазылгъаны
Партизаннга,
Джукъу чабмай чыкыгъаны да
Кече тангнга.
Беш джыл болгъан
Заремачыкъ
Хапарсызды бу затладан,
Анасына ышарады,
Къайтыб терен

джукъусундан.
Дуппур къолчугъун
чыгъарыб,
Сабий джукълаб къалады.
Анасы уа, сагъышланыб,
Къайдан, къайры барады...
Эсиндеди Залихатны
Кёз алмайын къарагъаны
Татлы джукълаб тургъан
сабий

Бетчигине Зареманы.
Джюрекчиги бирча ура,
Солуучугъу бирча чыгъа,
Бир бутчугъун кымылдата,
Бир къолчугъун ёрге ата,
Заремачыкъ шош джукълайды,
Анасы уа, кёз айырмай,
Былай айта, шыбырдайды:
«Сени къоюб, Заремачыкъ,
Киши къолгъа,
Атланганма кыйын кюнде
Кыйын джолгъа.
Киргенд атаңг бу урушну
Теренине,
Джашау сакълайд сеннге, сени
Тенглеринге.
Саумуду ол, бергенмиди
Анда джанын,
Алалгъынчы халкъы ючюн
Джаудан къанын...

Огъесе, ол барамыды
Алдан алгъа,
Халкъ ачысы кюбе болуб
Окъдан анга...
Джюрек джауун сеннге
кьююб

Ананг, бала,
Орнуна уа кьурчун кьююб
Барад джаугъа.
Къысармамы энди сени
Бауурума?
Башхаламы ийнакъларла
Мени орнума?
Менсиз ёсюб, Заремачыкъ,
Улуу болсанг,
Терсни, тюзню айырырча,
Акъыл алсанг,
Къыйын кюнде атыб кетди
Анам мени,
Деб инджитме, бала, такъыр
Джюрегинги.
Джукъла, джаным, сеннге
ашхылыкъ,

Меннге игилик,
Къууанч бла тубешейик,
Насыб келиб...»
Заллюу бла обкомда кёб
Кюрешдиле:
«Сабийчигинг гитчечикди,
Къал», — дедиле.
Къыйналса да ана джюрек

Джазыучуну: «Къара кече ояр дерсе джерни басыб. Бир-бирледе сени
джагъынг болады» деген сёзлерин къалай ангылайсыз?

СЕРМЕШИУ.

V.

Архыз ёзенни къабагъы
Даусуз элге
Кирсенг, келед къууанч сени
Джюрегинге.
Учурулай сени кёкге,
Бир хал келиб,
Сени кючюнг, деуча болуб,
Къарыу бериб.
Айланаса тар кёпюрден
Сен солунга,

Баласына,
Къайталмады бир да Заллюу
Чырт ызына.
Сагъыш этчи, бир кёргюзчю
Сен кёзюнге
Барыбыз да туууб ёсен
Тар ёзенни!
Таш къабыргъа кирген кибик,
Аны ичинде,
Тюйюлгенлей, джашагъанды
Халкъ ёмюрде.
Джюн кёлекге кириб, джарлы
Къарачайлы
Мурджарлада джашагъанды
Къышы, джайы.
Ол джашаууну учхун этиб
Ёмюрлеге,
Совет власть чыгъаргъанды
Кенг джерлеге,—
Окъумагъан адам джокъду
Ичибизде,
Тёгюлгенед насыб, рысхы
Джерибизге.
Ол джашаууну сыйырыргъа.
Джокъ этерге,
Мыллык атыб келедиле
Джаула бизге.
Сагъыш этчи, къалай тёзсюн
Джюрек анга,
Сагъыш этмей къалай
чыкъсын
Заллюу тангнга?

Алыб барлыкъ сени Архызгъа
Тау джолуна.
Ёрлетгенча ууакъ-ууакъ
Басхычладан,
Хапар айта озгъан, ётген
Джашауладан,
Чыгъарады, сени элтиб,
Булутлагъа,
Тутар кибик аланы сен
Къолунг бла.

Кёкге джете тёрт джанынга
Тау чегетле,
Тау суула да гюр-гюр эте
Езенинде,
Тереклени тёппелерин
Кюн кюйдюре,
Талалада гелеу хансда
Чыкь инджиле.
Бир-бирин унуттура,
Къууандыра,
Барадыла, хаман сени
Джубандыра.
Сен а, джолунг тауусулад
Деб къыйнала,
Табигъатны тёппесинде
Солуу ала,
Бир бараса сен къайгъысыз,
Сабий кибик,
Бир къарайса тау
джайлыкъгъа,
Дарий кибик.
Ичлери уа чегетлени
Къаб-къарангы,
Чыпчыкь ётмез шындык,
тутуш

Аралары,
Джырадыла орталарын
Тау шоркъала,
Неге эсе да ачыулана,
Бурмалана.
Ала, къоркъмай, тик энишге
Энедиле.
Къучакълашыб Архыз суугъа
Киредиле.
Тамгъа сала бу джерлеге,
Ёмюрлеге,
Узакъ джолгъа чыгъадыла —
Кенг тюзлеге.
Элтедиле шам Архызны
Хапарларын.
Махтайдыла таулу халкъны
Тулпарларын...
Архыз ёзенни онг джаны
Чегетлени,
Аууб келиб, тарны, тикни,
Этеклени,
Сакълайдыла тар кёпюрню
Душманладан,
Буруу болуб ант къарнашла —
Партизанла...

Сол джанында дордан чыкъгъан къаяны
Тёппесинде орналгъанды Залихат,
Пулемету джерленнгенди, хазырды,
Джауну сакълай джолгъа бурну бурулгъанд.
Джандан суйген тору аты кёкенден
Иесине сескеклирек къарайды.
Ючгюл хансха эрнин тийирмей, джерде
Не эсе да ол да бир зат сакълайды.
Партизанла бирер бетджан джанында
Орналышыб, хазырдыла сермешге,
Косьмина да тар кёпюрню аллында
Бауурланнганд Надя тенгиште.
Пулеметну бурну джетген джерчикде
Къызыл гюлчюк эртденнгиде джашнайды,
Залихат да, сагъыш кючлеб джюрегин,
Эки кёзюн андан алмай къарайды.
Ким биледи, къызынамы ушатды
Назиклигин, сыфатчыгъын ол аны,
Джюрегини къайгъысынмы уятды
Джашау суйген батыр къызын тауланы...
Пулеметун ол джанлатды хансчыкъдан,
Сакълар ючюн аны ёлюм аджалдан...

(Бард юлгюле).

Бёлек джаугъа къаршчы
түрад

Кёрюндюле джау аскерни
Алчылары,

Терк джетдиле тар кёпюрню
Къулагъына,

Дордан къаядан ётдюле
Бу джанына.

Партизанла хазыр болуб,
Келген джауну марайдыла,
Буйрукъ сакълаб,

Дженгил-дженгил
къарайдыла.

Буйрукъ болду.

Олсагъатлай партизанла

Тутуб бирерни ышанига,
Джолну кесиб алларына,
От кѳуйдула джолларына,
Буз джаугъанча, джаудула
Джаугъа окъла.

«Окъдан кючлюдю дерт бизде,
Тохта, тохта!..»

«Ах! ох!» таууш чегет ичин
Зангырдата,

Қыайры эсе да озады ол.
Хапар айта.

Таукел беред комиссар да
Команданы,

Алда ёлюм, артда чегет
Сакълаб аны.

Елюм ичинде ёлюмден
Къоркъмай бири.

Партизанла сермешелле
Таукел, тирн.

Орунларын ауушдура,
Партизанла

Сайлайдыла таб джерлени
Таб бетджанда.

Заллюу атхан пулеметну
Иссилиги

Болмаса да иссисича
Джюрегини,

Кюйдюреди, мыдых кибик,
Джетген джерин.

От салса да, бусагъатда
Къайдан билсин...

Тиш кысады, окъ джиберед
Къанлылагъа.

Окъ бошалса, таякъ алыб
Барыр анга:

«Ата джуртуму теблеген
Сенсе мени.

Сабийими кьолдан алгъан
Сенсе мени.

Ма ёлюмню, ууахтыны
Ал кёолумдан!..»

Бир исси окъ келиб тийди
Имбашындан...

Бири к̄алмай, джыг̄ылдыла
Джау солдатла.

Алай а ол келген неди
Алгъа атлаб?

Майна, майна, джау танкад
ОЛ

Ары къара...

Сауут джокъду партизанда
Аны атаргъа,

Сууукъ ёлюм ёрлеб келед
Бу ёзеннге.

«Ий, комиссар, эркинликни
Берчи меннге!»—

Деб Залихат бек тиледи
Комиссардан.

Бир мычымай дженгил
тышдю

Ол къаядан,
Шышаларын алды эрлай
Белибаудан,
Дженгил чыкъды тал терекни
Бир джанындан
(Хансда ызчыкъ къала барад
Къызыл къандан).

Сора чыкъды Заллюу танкны
Тюз аллындан.

Шышаланы быргъады ол
Тюб джанындан,
Кеси эрлай джанлаб кетди
Бир джанына,

Джау танка кюе, джана
От джалында,
Суугъа тышюб барады терк,
Джолну оя.

Хорлам келди, джау тигилди
Джарты джолда,
Кесин берди сау къалгъаны
Бизни къолгъа.

Комиссар да санайд энди
Адамларын,
Джетишмеди аланы да
Ал санлары.

Хорламларын унутдурду
Бушуулары.

Ёмюрлюкге къалыр, джашар
Дей атлары —

Кърал ючюн бергенлени
Джашауларын.
Ёлгенлерин терк джыйдыла
Бирем-бирем.

Ант этдиле алларында
Ёрем-ёрем.

Басдырдыла кърнашланы
Бир къабыргъа,
Шкок атыб, сый бердиле
Сый къабыргъа.

Джаралы тенглерин алыб
Ат аллагъа,
Атландыла энтда ала
Тау джоллагъа.
Джукъу джокъду, тынгы
джокъду

Партизаннга,
Къалайдан да кърккъуу
къарайд

Хаман анга.
Джау табмазгъа, джолун —
ызын

Салыб терсге,
Кетди отряд, аллын буруб,
Бир чегетге.

Солургъа деб буйрукъ бериб
Бир талада,
Сакъ комиссар ёзен таба
Кёб къарады.

Кёб мычымай, таукел атлаб,
Чыкъды алгъа,
Былай айтды къолун тутуб
Ёзен джолгъа:

«Джолдашла, биз джангыз
тюлбюз

Кюрешиуде,
Бютеу кърал къобханд бары
Былай ёрге.

Ётюрюкдю Гитлер барын
Аулагъаны,
Ётюрюкдю Совет Аскер
Хорланнганы.

Ол аскерни булчугъубуз
Биз кесибиз,

Аны блад тюз джолубуз,
Иннетибиз», —

Деб комиссар хапар айтды
Тенглерине,
Артыкъ кърару берди сёзю
Джюреклеге.

...Джубаналла, шкок сюрте,
Эски джамай,
Партизанла солуйдула,
Джауну сакълай.

Буйрукъ болду тебрирге
Дженгил джолгъа,
Юлешинди бир отряд

Машок унла
Керекдиле терк тюшерге

Анга ачыкды бу буйрукъну
Магъанасы...

5. Партизанла къаллай буйрукъ алдыла?
6. Кесигиз сюйген тизгинледен 20 тизгинни азбар этигиз.

МАШОК УНЛА ЦЕЛЕРИНЕ ТЮШДЮЛЕ.

кѣалкѣый

кѣачхынчыча,

Хабийинг да жъадгъанмыды

Тюшген болур ол та тжавуну

Джарлы Хабий кимни орнун

Джетдик, эшта, энди биз да
Ол тирменнге...

Эшта, хайыр туюше болмаз

Юрлюде партизанда

Чабьүүднү сакъламагъ

Эс джыйгтынчы аугъа т

Бир кѣаууму тѣгерекде

Бирлери да мюрзеу да

Кёб мычымай толтурдула

Элчилеге джетдирдиле
М...

Залихат а? Тохта, неди

Залихатны болур дейме
 Мараб баргъан...
 Ма джетди сууукъ темир
 Джелкесине...
 Огъай-огъай, бурулду ол
 Иесине!
 Къалабалыкъ, къатыш-къура,
 Шкок, сюнгю,
 Батмакъ, джангур, ах-ах
 таууш,
 Окъ тютюню,
 Элек киби, сагалланыб
 Деу санлары,
 Къанлы джаугъа эрши
 къараб

Бет къанлары,
 Джан чыкъмайын
 турмайдыла
 Ала артха.
 Тохта, майна. Къарачы бир
 Залихатха!
 Джарасындан къан
 баргъанын
 Кёрмейди ол,
 Эт кесекле къобханларын
 Билмейди ол.
 Биледи ол—мюрзеу бары
 Тюшдю къолгъа.
 Бу кечеча кече келсин
 Таймай джаугъа.

1. Залихат анасыны юсюнден къаллай сагъышла эте барады? Хабий кимди?
2. Бу буйрукъну толтурууда командир кимди?
3. Мюрзеуню иелерине—элчилеге партизанла къалай табдырдыла? Фашист сакълауула бла кюрешни айтыгъыз.

ЗАЛИХАТНЫ ПИСЬМОСУ.

VI.

Ата джутну хар элисин
 Ала бери,
 Джауну сюре, Залихатны
 Барад эри.
 Солуу алгъан кёзюучюкде
 Хурджунундан
 Чыгъарады письмоларын
 Ол Заллюудан.
 Заллюу эди Залихатны
 Эрке аты.
 Бюгюн киби, кёзюмдеди
 Нюр сыфаты.
 Ариудан да сыйюмлюге
 Дженгерек эд.
 Узун бойлу, къатангыракъ,
 Бал бетли эд.
 Билед эри чачылгъанын
 Отджагъасын —
 Къайда Заллюу, къарт анасы,
 Заремасы...
 «Эки джылынг толду,
 джаным,

Бюгюн сени,
 Джуртну джаудан сакълар
 ючюн
 Сен кетгенли.
 Кёбден бери сакълаб туруб,
 Письмо алдым,
 Саулугъунгу билгенимде,
 Бек кыуандым.
 Джашыргъанса сен джаралы
 Болгъанынги,
 Башхаладан алгъанбыз биз
 Хапарынги.
 Билеме мен кыйнамазгъа
 этгенинги,
 Ол сёнгдюрмед
 къайгъыларын
 Юйдегинги.
 Кыуанч, бушуу да тенг
 болса
 Экеуленнге.
 Ауур тиймез ол заманда

Биреуленнге.
 Заремачыкъ салам дейди,
 Джаным, сеннге,
 Хар кюн сайын сени сорад
 Тюбегеннге.
 Бир кюн кьоймай мен барама
 Комиссаргъа:
 «Мени да джиберигиз»,— деб
 Урушургъа.
 «Керек кюнде чакъырырбыз,—
 Дейди меннге,—
 Былайда да керекдиле
 Ишлерикле»,
 Амал табсам, кетер эдим
 Мен, джаяулай,
 Тынчлыкъны тюл, кыйын
 джолну
 Джолгъа санай...

Бизни насыб кюнлерибиз
 Тюшюб эсге,
 Тартыб алыб барадыла
 Мени дертге,
 Эсингдемид Учкуланда

Заманыбыз,
 Ай батхынчы, биз сёлешиб
 Тургъаныбыз...
 Хар кюн сайын ойнай-кюле
 Барыб ишге,
 Ойнай-кюле къайтыучубуз
 Юйюбюзге.
 Зареманы аллыбызгъа
 Чабыучусу,
 Кёзюу-кёзюу бизден саугъа
 Алыучусу...
 «Бир кюн туугъан — бир кюн
 ёлюр»

Дебди айтыу,
 Хорлагъынчы джокъду тынгы,
 Джокъду татыу.
 Артха турма, ёлюм джокъду
 Джигитлеге,
 Хорлам бла тюбешейик
 Энди бирге»,
 Айырылуу келтиреди
 Ышаныуну.
 Ышаныу да беред бизге
 Ышарыуну...

ОБЕРЛЕНДЕРНИ БУИРУГЪУ.

VII.

Совет власть саугъа этиб
 Берген бизге
 Шахарыбыз тюшюб турад
 Джау тюбюне.
 Джыгъылса да, бой бермейди
 Ол алагъа —
 Оба орун бола барад
 Къанлылагъа.
 Керти кюлкю джарытмайды
 Адамланы,
 Бушуу, ачыу чал этгенди
 Таулуланы.
 Тынгы бермез халкъ дертчиле
 Мутлахлагъа,
 Джакъ болдула кыйын
 кюнде
 Адамлагъа.
 Тамадасы фашист Вебер —
 Гестапону,

Кирпик къакъмай атханд аны
 Озгъан тангы.
 Оберлендер къуугъун ийгенд,
 Ачыуланым,
 Къайдан атсын аны тангы
 Джукъу табыб.
 «Къызылланы аякъларын
 Алмай эсенг,
 Адам тюлме, мен да сеннге
 Джашау берсем.
 Кючлетгенсе сен алагъа
 Тёгерекни,
 Нёгер этиб осалладан
 Бир бёлекни.
 Не ишлейсе, мен билмейме,
 Къайдаса сен?
 Нек джетмейсе фюреринги
 Кёлюне сен?!
 Шиндигингден турмагъанлай

Бир да ёрге,
 Ненчабызны асдырганса
 Тереклеге?!
 Тирменледен къорайдыла
 Тонна унла...
 Къымылдаргъа къоймайдыла
 Партизанла.
 Чыгъадыла, аман хансча,
 Хар бир джерден,
 Нек турады тутулмайын
 Ол «З» — деген?!
 Кесинге ал не джашауну,
 Не ёлюмню.
 Аны башын неда кесин
 Келтир бери».
 Оберлендер джазгъан затны
 Окъугъанлай,
 Вебер болду тѣпесине
 Суу къуйгъанлай.
 «Джигит эсе, бир кѣрсюнчю
 Излеб кеси,
 Табар эди ол аладан

Оберлендер кесини эгетлерине къаллай буйрукъ берди?

ПАРТИЗАН ДЖОЛЛА.

VIII.

Ой, Архыз тала! бурма чегетле!
 Джашил бутакъда баллы кѣгетле,
 Ненча тюз адам, — ненча партизан,
 Джанына термилген не къадар инсан
 Къонуш табханды салкъыныгъызда,
 Къан ызын къоя тапхырыгъызда,
 Джарагъа дарман — хамма чапракъдан,
 Кѣкледе къалгъан къушха сукълана,
 Кѣз гинджилери джана, джукълана,
 Башындан салына джауар булутла,
 Бир сууукъ бола суююмлю джуртла,
 Къулагъында шууулдай сууукъ кѣк суула,
 Ичинде кѣрюннген ранда буула,
 Ариу джуртларын ташлаб бу эрле,
 Нек кетедиле къарангы кѣрге?..
 Сыйырылмазгъа быллай джурт джерле,
 Уруш этелле, къаджыкъмай, эрле.
 Хар къотур къая, хар чирик дюккюч,
 Аны къой, малны ёлтюрген кюндюш
 Тюшмез ючюннге джауну къолуна,
 Тѣнгегинги буруу эт аны аллына.

Кереклисин», —
 Деб барады Вебер юйде
 Ёрге, энишге,
 Ашарыкъды, «З»-ни табса,
 Отда тишлеб.
 Къычырды ол, ачыуланды,
 Тамакъ бошлаб,
 Сакълаучуну чакъырды терк,
 Эсин ташлаб.
 Шеф кесине айтхан кибик,
 Ол да алагъа
 Хыны-хуну буйрукъ берди,
 Столун къагъа.
 «З»-ни бери табмасагъыз —
 Сизге асмакъ,
 Табханнга уа берилликди
 Саугъа эм хакъ», —
 Деб бошлады олсагъатлай
 Эгетлерин,
 Ёлюм саугъа титиретиб
 Джюреклерин.

Аллай эрлени Залихат бири,
 Тау асланлача — хар бир нёгери.
 Архыз, Зеленчук кьалдырмай, джюрюб,
 Къанлы джаулань, ызлаб эм сюрюб,
 Джауну тахсасын билирге бара,
 Джау аскер тюбеди, сейирге кьара!
 Джюз атлам барсанг сен онг джанынга,
 Аллынга буруу, тутуш чыгъана,
 Сол джаны — ёшюн джырмаз умурса,
 Ёлюнг табылмаз, джау тобну кьурса...
 Ызлары?
 Къуууб келедиле андан джаула.
 Шкок тауушдан кьалтыраб таула...
 Аллары уа?
 Чегетли дуппурла,
 Ичине кетсенг — чыкьмаз чунгурла!
 Аланы тюбю — суугъа дери джар.
 Джанына кьоркьмай, андан ким чынгар...
 Ёлюмге бойсунма, кьол берме анга,
 Сеннге тюбсюз джол олд, ийнан анга!»
 Дей, таулу тиширыу, орус эркиши,
 Дуппургъа чыкьдыла чабыб экиси:
 Теренде, окълай силегей чача,
 Суу ачы гюрюлдеб барады кьача.
 Ташладан чынгаб, кьаягъа секире,
 Бүзоуу кьалгъан ийнекча, ёкюре,
 Терекни ташха уруб сындыра,
 Ичине тюшген джанны тындыра,
 Партизанлагъа тахса берирге,
 Джардан да чынгаб, суугъа кирирге
 Къыйынды, ол да тенгди ёлюмге.
 Ёзге джурту ючюн кьан тёкген эрге
 Алгъа барыугъа болмайды буруу,
 Алда от джана турса да кьуру.
 Косьмина атын бек кьысха бурду,
 Атына джырмы кьамчини урду.
 Ат да, бурун тешиклерин кериб,
 Къарангыда мийик джарны эсгериб,
 Сызгырады, отха тюшген джыланча,
 Чынгады ол, бууну кёрген кьабанча.
 Джамчы джайылыб, парашютлай,
 Атлы, ат белинден чортлай,
 Барыб, бир терекге джыгъылды.
 Билегин сёдегей сындырды.
 Залихат да, джардан чынгаб экинчи,
 Тутуб атха миндирди да Ефимни,

Кирдиле сора суугъа таукеллик этиб,
Бир атны джеринден айырылыб кетиб,
Зыбыр ат джаллагъа къадалыб,
Къаты къысхандан къоллары талыб,
Атлары сыйдам ташлада учхалай,
Бир айланма буруб, джонгурчхалай,
Къая тарланы тюблерине быргъай,
Суу шоркъаладан, чыкъгъанча ыргъай,
Чыкъдыла, сууну къарыуун хорлай,
Джаудан къутулур джерлени марай.

Сызгъыралла окъла, уу джыланлача,
Тийген джерлерин кюйдюре, чача.
Танг аласына, бек терлеб, арыб,
Заллюу бла Ефим джетдиле барыб
Кеслерини отрядчы тенглерине,
Къобан ары джаныны бир джерлеринде.

Андан сора кюнлени бир кюнюнде
Башчылыкъ этген партизан аскерге,
Надяны къошуб Заллюугъа нёгерге,
Тахса билирге джиберди элlege.
Надя—урум къыз. Къутас чачлары,
Оракълай кыйылгъан къара къашлары.
Барадыла бугъа таша джерлени.

Ичлери бла орулмагъан нартюхлени.
Бир кире чегетге, мийик хансха,
Бир-бирде бёлене букъугъа, чарсха,
Бир дорбунлада, чатлада бугъа,
Бир, оджакъ кибик, тикледен чыгъа,
Къумуш башына джетдиле бирге,
Кирдиле солургъа кёкенlege.

Ала болгъан бачхада оракъ ора,
Юслерине эки къыз чыкъдыла.
Къатангыла, экиси да ариу.
Бирин таныды Залихат — Балыу.
Айтдыла кызла болумну Къумушда:
«Сакълайбыз партизанладан болушлукъ.
Ингир ала бола эсе, биз сизни
Алыб барыб, таша джерге салайыкъ,
Не бла десегиз да, болушайыкъ».
Алай а, майна келед бир арба...
Огъай, тохтады ол алай анда...
«Сора уа, Балыу, бизни школлада
Зор бла молла къуран окъутуб
Турадымы дейсе, сабийге-джашха?
Билелле джаула ол болушурун
Халкъны алдаргъа»...

Бир ачы сызгыргъан келди къулакъгъа
 Тюз къатларында.
 Аугъа тюшген чибиннге гыбыла
 Басынган кирик, басынышдыла
 Эртдеден ыслаб келген полицаила.
 Кимини эрни къыйыгъына кетиб,
 Кимини кёзю чыгъаргъа джетиб,
 Джигитликлерине махтаныргъа,
 Саугъа ачханы дженил алыргъа
 Ашыгыб, экиси байлалла,
 Атдыла арбагъа,
 Мукъут этдиле Къарачай шахаргъа...

Фашистлени къолуна Залихат къалай тюшдю?

ТЮРМЕДЕ.

IX.

Бир итлю, бир итсюз
 Некди адам?
 Бир эсли, бир эссиз
 Некди адам?
 Кёб джууабла табылырла
 Бу соруугъа,
 Мениге сорсанг, ма джууабым
 Мени анга:
 «Кёрюб болмау, не
 суймеклик

Бир затны —
 Олду дейме итлю этерик
 Адамны».
 Суйген затын сакълар ючюн,
 Отха, суугъа
 Кирилмаса, суюд деме
 Сен адамгъа.
 Суйген затын сакълаб, кесни
 Сакъламайын,
 Къыйын кюнде башын алыб,

Джанламайын,
 Итлю адам кёргюзеди
 Адамлыкъны,
 Джетген кюнде дагъаныды
 Ол халкъыны.

Дуниягъа жангы туудум
 Деб къууана,
 Герох алыб, аны бла
 Бир джубана,

Гестапochу урлукъ эди
 Залихатны.

Алай а нек айта болур
 Ариу затны?

«Огъай, огъай, мени сенден

Къалмаз кёлюм,
 Тыйыншлыды деб ким айтыр
 Сеннге ёлюм?
 Билмегенме, ким джетдирди
 Бу болумгъа...

Аны уруб кьояйыммы
Сени аллынгда? —
Деди фашист, — джара некди
Бууунларынг,

Полну кьолан этгенди да
Къан ызларынг.

Джыгъылыбмы бузгъанса сен
Бетни алай?

Танылмайд да сенде сыфат,
Тюрсюн, чырай.

Атанг кибик, джазыкъсынад

Тюз джюрегим,

Мен айтханнга кьулакъ
ийсенг —

Олд излерим.

Сен джыйгъанса гер Веберни

Дейле ууучха,

Сен асдынг деб айталла

Аны асмакъгъа.

(Тыйыншлысы алай эди,
Тюзю, анга...)

Мен суймейме аны ючюн

Дерт алыргъа.

Барыбыз атланникъбыз

Ол дунягъа...

Тиширыуса, сабийинги

Тюшюр эсге,

Керекмиди санга, Заллюу,

Бу эр ишле?

Бютеу Россей, джукъ

къалмайын,

Тюшгенд кьолгъа.

Аны салгъанд бизни фюрер

Джангы джолгъа,

Совет Аскер чачылгъанды

Юйлерине...»)

Кюлкю алды олсагъатлай

Юйню ичин,

Тартындырыб ит фашистни

Джылан бетин.

«Къалай арну сёлешесе,

Тол ауруудан,

Хайыр джокъду, сен бил аны,

Алдауунгдан?!

Бир тутумду ётюрюкню

Дейд кьуйругъу.

Азабланы чекдиргенди,

Гер, буйругъунг.

Бир аямай мен этгенме

Этерими,

Аямагъыз, ит фашистле,

Энди мени!»

Биледи ол энтда кьуру

Къайтмазын,

Гестапochу да биледи

Тюб табмазын.

Башлады ол бир кьамчини

Терк ойнатыб,

Тиширыуну кьанын тегюб,

Къайнатыб.

Къызыл кьаннга терк боялды

Уу кьамчиси,

Арыгъынчы тюйдю аны

Ол бир кеси.

Джюрек тебсе, джаш чыгъады

Сокъур кезден —

Къарыу кьайдан

табылгъанын

Билмезсе сен,

Алды сермеб бир шиндикни,

Заллюу кьолгъа,

Уруб джыкъды ит фашистни

Тюрме полгъа.

Къычырыкъгъа терк джетдиле

Эгетлери,

Кетиб-кетиб фашистлени

Уу бетлери.

Залихатны, кьаты тутуб,

Ура-тюре,

Камерагъа джетдирдиле

Джерге суйреб.

Тюртюлгенлей, ол

джыгъылды,

Эси кетиб,

Тишлери да кьырылдыла,

Ташха джетиб.

Эрлай джетиб,

Надя тенги

Кьолгъа джыйды.

Намыслы да джарасыны

Кьанын тыйды.

Юсюндеги габрайын

Тешиб алыб,

Таяндырды, башын сылай,

Сюйген джанын...

3. Гестапochу кьаллай сезле айтыб алдаргъа умут этди, Залихат анга кьаллай джууаб берди?

ХАҲА БАРАДЫ ҚЪЫЗЫНА.

X.

— къарт Хауа

Чепкенинден халычыкны
 бери алыб,
 Кёзлерини төгереги кьаралыб:
 «Кёремисе бу затчыкны, бир
 къара,
 Мунуча бир тиймед сёзюнг,
 бил, манга!» —
 Деб юрдю халычыкны
 фашистге,
 Фашистлени тамадасы кьарт
 итге,
 «Джаш, къыз демей, кюлу
 бла
 Адам этиб,
 Джуртугъузну сакълагъыз
 деб,
 Амал этиб,
 Бюгюн санга тахсаларын
 Берлиқ ана
 Табмазса сен, фасыкъ мутлах,
 Ийнан анга.
 Учурайым, тут да ёлтюр,
 Ас асмакъгъа,
 Бала сатмайд керти ана,
 Мен — аллайма! —
 Деди Хауа, бети джарыб,
 Билгенича,
 Эки кёзю джити къараб,
 Бирер мизча...
 Олсагъатдан босагъадан
 Бири кириб,
 Тамадасын Хауаны да
 Бирден кёрюб,
 Кёзю джана, бек къууана,
 Черс берди ол,
 «Хайль Гитлер, хайль Гитлер,
 Гитлер, сау бол!
 Келтиргенме ашхы хапар,
 Ашхы затны!
 Биз буугъабыз тар ууучха
 Залихатны!» —
 Деб ышарыб, хапар айтды.
 Бир эгети,
 Шашмай ушаб фюрерине
 Бандит бети.
 Джюрегине кире башлаб,
 Хауа кесин кючден тыйды,

Джау аллында эсин ташлаб
 Къоймайын ол акъылын
 джыйды.
 Джыламугъу тыгъылса да
 Тамагъына,
 Билдирмеди джарлы Хауа
 Душманына,
 Джаулары уа джарыб, кюлюб
 Башладыла,
 Хауаны да энди юйге...
 Бошладыла...
 Ол кече танг аласында
 Чыкъды джолгъа,
 Кёралсам деб, мадар излей,
 Къызын, Хауа.
 Къолунда чынар таягъы,
 Имбашында — артмакълары,
 Къобан ёзенни джаяулай
 Барад, хариб,
 джап-джангызлай.
 Уллу джолдан джанлай —
 джанлай.
 Къач кёзюуде бу ёзенни
 Ариулугъун,
 Табигъатны саппа-сары
 Къач бояуун
 Кёралмайды бир да Хауа
 Тёгерекде —
 Къайгъылары толудула
 Джюрегинде:
 «Ура, тые болурламы
 Залихатны,
 Мен джетгинчи кёмерлеми
 Джарлы джанны...» —
 Деб атларгъа кюрешеди
 Ол гузаба,
 Къыйын джолда кесине кюч,
 Къарыу таба,
 Тийре хонсусу Хураймат
 Аны джетиб:
 «А къыз, Хауа, нек къалгъанса
 Алай кетиб?
 Нёгерсизлей ким иерик
 Эди сени,
 Билмеймисе джюреклерин
 Сау тийрени?!» —
 Деб Хауаны джюгюн алды

Ол кесине,
Сол джанында нёгер болду,
Биргесине.
Ташкёпюрден кеч ётдюле
Эки кьатын,
Сау кечени сакъладыла
Тюрме кьатын.
Экинчи кюн кирди Хауа
Тюрме арбазгъа,
Къарт джюреги кюе-бише
Джарлы кьызгъа.
Ана джюрек гып-гып этиб
Тебиб-тебиб
Залихатха кьайгъы этиб,
Эси кетиб
«Ах, мен хариб, биреу чыгъыб
Келеди да...
Ол кюлтюмле, ол джарала...
Еледи да...
Бир акъ тюгю джогъед
джарлы
Залихатны,
Келгенни уа чачы-башы
Чыммакъ акъды.

Олду, тамам кесиди, деб
Чабды Хауа,
Залихат да атды кесин,
Къучакъ джая...
«Анам, меннге тюрмедед деб,
Сен кьайгъырма,
Зареманы уа къолунгдан
Чырт тайдырма...
Кёб турмайын ашыралла
Бизни мындан,
Энди келсенг мени кёре,
Учулундан,
Кийимлерим тозурагъанд,
Бир джукъ келтир.
Мадар табсанг, кёб мычымай,
Дженгил джетдир», —
Деб Залихат къарт анасын
Къучакълады,
Кёб айтырын айталмайын,
Бек кыйналды.
Темир эшик экисин да
Терк айырды.
Татлы кёрюш, татлы ушакъ
Терк тыйылды...

Бу башны джарашдырыб хапарын айтыгъыз.

XI.

Джуртума танг белги бере
Башлагъанды.
Тюрмеде да темир эшик
Ачылгъанды.
Кимге келгенд былай эртде
Джан алыучу,
Тау халкъымы деулеринден
Къан алыучу?
Эрши санлы мурдар къанлы
Бир полицей
Тутмакълагъа; хыны къараб,
Айтад былай:
«Чыкъ, Залихат, заман
болгъанд
Сёлеширге,
Оберлендер талпыб сакълайд
Тюбеширге,
Кецерова Надя, сен да
Терк кьоб ёрге,

Оберлендер тил ачдыра
Билир сизге!»
Камерада нёгерлери,
Къозгъалышыб,
Ашырдыла джан тенглерин
Къучакълашыб.
Биледиле ёлюм джолгъа
Баргъанларын,
Бу ёзеннге ахыр атлам
Салгъанларын...
Къуршоу тутуб машинаны
Тёгерегин,
Джыйылгъанды фашистлени
Бир бёлеги.
Кёб кюрешиб, Заллюгъа сёз
Айтдыралмай,
Элтедиле генералгъа,
Мадар табмай...
Гестапону гестаподан

Джокъ башхасы.
Къалайда да Залихатха
Бирд барысы.
«Нек чыкъгъаненг партизаннга,

Бизге къаршчы?
Къайдадыла нёгерлеринг,
Дженгил айтчы!
Веберни, ол бирип, бирисин
Нек асхансыз?
Кёпюрлени, мюрзеулени
Нек чачхансыз?!»
Ташла кибик тюшедиле
Соруулары,
Джууаб табмай, башлайдыла
Азабларын.
Къалмагъанды Заллюу дерча
Чырт сыфаты,
Ёмюрде да тюрленмезлик
Бард бир заты. —
Ата джуртха, Партиягъа
Сюймеклиги,
Джюрегини ётгюрлюгю,
Болмай чеги.

Оберлендер кеси келиб
Соруу алды,
Къалгъанлача, ол да джууаб
Табмай къалды...

Заллюу отун ташый тура
Тюрмесине,
Глоу улу Идрис да
Биргесине,
Кёзю джетди бир сауутлу
Токъ адамгъа.

Шагърейча ол кёрюндю
Сыфатындан.
Къараб турду ол да бираз
Залихатха,
Тюшгенине сейирсиниб
Бу азабха.
Сора келиб ол эркиши
Къатларына,
Кёз джетдире часовойгъа
Артларында,
Шыбырдады Залихатны
Къулагъына:
«Не зат этиб болушайым,

Айт, мен санга?»
Бизни Заллюу ол адамны
Сёзлерине
Толу ийнаныб, джити къараб
Кёзлерине,
Кёзню джумуб ачхан чакълы
Бир заманнга
Сагъыш этиб, былай айтды
Ол адамгъа:
«Ючеуленбиз къачаллыкъла
Бюгюн туруб,
Къалгъанланы сойгъандыла,
Туююб, уруб.
Не десенг да, разыбыз
Сен айтханнга.
Къачалмасакъ биз

чыкъмайбыз

Бюгюн тангнга...»
«Эрлай джетиб сёлешейим
Тенглериме,
Болушлусун бир сагъатдан
Билдириме», —
Деб ол адам терк джанлады
Залихатдан,
Ашхы хапар келтирирге
Бир сагъатдан...
Заллюу, джарыб, ауур

джюкню

Тынч кёлтюрдю,
Хапарын да тенглерине
Терк билдирди.
Умутчулукъ дженгил сингди
Эслерине,
Келлик джашау терк
кёрюндю

Кёзлерине...
Умутчулукъ хар адамгъа
Бирча төред,
Бу ючюсюн сакълагъан а
Ачы ёлюмд...
— Ах, Залихат, къутулурбуз
Деймисе, ха?
— Дейме, тохта, бир тынгыла
Ол тауушха.
Тутмакъланы джюреклерин
Дженгил тебе,
Кёз айырмай къарайдыла

Эшиклеге.
Темир эшик жыгъар-жугъур
Деб ачылды.
Бир офицер: «Ючюсюн да!» —
Деб кычырды.
Эгетлери чабыб кириб
Камерагъа,
Тутмакъланы сюйредиле
Машинагъа...
Джан алыучу чыгъар-
чыкъмаз

Нарсанадан,
Къаты кысыб тенглерини
Къолларындан:
«Талай кюрек турадыла
Аллыбызда,
Ала бла къан алайыкъ
Къанлыбыздан.
Умут джокъду энди бизге
Къутулургъа,
Джарамайды ёлюм сакълаб
Тынч турургъа!» —

Деб Идрис татлы сюйген
Тенглерине
Эрлай берди бирер кюрек
Бирерине.
Бара барыб бир чунгурлу
Ташлы джолда,
Нарсанадан узакъ болмай
Бир тар къолда
Машинаны тохтатдыла
Немчалыла.
«Чыгъыгъыз» — деб хыны-
хыны

Кычырдыла...
....Партизанла кюреклени
Ойнатдыла,
Фашистлени экеуленин
Сойлантдыла.
Былагъа да автоматла
Къуюлдула,
Деу ауазла кёбге бармай
Тыйылдыла.

* * *

Элек болду буту, къолу
Залихатны...
Къара кече кёзлерине
Ауун атды.
Боз къаяла, ачуланыб,
Дюнгюрделле,
Джаугъа буруб ёшюнлерин
Гюрюлделле.
Джарыб атыб келген тангны
Кёк тюрсюню

Мутхуз болду, тамгъа тюшдю
Аны юсюне.
Минги Таудан бу зорлукъгъа
Къараб туруб,
Келиб къонду бу башлагъа
Къара булут.
Алтын кюн да бюгюн джерни
Джарытмады...
Ариу бетин къанлы джаугъа
Къаратмады...

1. Партизанла къаллай джигитлик этиб ёлдюле?
2. Джазыучу халкъны бу уллу бушууун пейзажны сыфатлау бла къалай байланышдырады?

НАСЫБ КЕЛГЕНДИ ТАУЛАГЪА.

Джюрегими къанын сыгъыб
Къаламыма,
Ёхтем ишинг кюзгю болуб
Кёз туурама,

Айтырымы бошагъанма
Окъуучума,
Энди бир письмо къалгъанды,
Бир тынгыла.

Саргъалса да ол письмону
 Акъ къагъыты,
 Айтылады аны ичинде
 Залихатны
 Этген иши, джигитлиги
 Аны эрине —
 Сакълагъанды, сакълар энтда
 Ёмюрюне.
 «Адресинги излеб туруб
 Кёбден бери,
 Табханымда, мен джазама
 Бу сёзлени.
 Мси излейме билдирир,с
 Болгъан затны --
 Эркишисе, кыйынлыкъда
 Белни къатдыр...
 Халкъыбызны джигит кызы
 Сау Залихат
 Джурту ючюн джанын бериб,
 Джерде джатад.
 Анам къатыш олтургъанды
 Ол тюрмеде
 Къатышыулу, къан тегюлген

Къара кюнде.
 Анам Намыс да ёлгенди
 Джау къолундан.
 Джюрек чыдаб чырт
 болалмайды

Бу болумгъа.
 Къарнашларым да ёлдюле
 Къазауатда.
 Ёлген эди джарлы атам
 Джау къолундан.
 Туугъан джуртум, халкъым—
 ёкюлд

Болгъан затха.
 Уллу Орден берилгенди
 Залихатха.
 Алгъын кирик, башлагъанды
 Джашау джашнай,
 Халкъ орнуна джарашханды,
 Биягъынлай.
 Эсен бла къайт энди
 Сен ызынга,
 Эс ташлама, керек болад
 Джашау саугъа».

АНДАН УЛУЛУ СЫИ ИЗЛЕРГЕ МЕННГЕ КЪАЙДА!

XII.

Эсимдеди больницадан
 Ауа-сауа,
 Келе туруб тюбегеним
 Арт джол санга.
 Юзюлесе, деб меннге джан
 Аурутханынг,
 Тута барыб, таш юсюне
 Олтуртханынг.
 Джарыкъ джилтин ойнай эди
 Кёзлерингде,
 Ненча мурат, ненча умут
 Бар эд сенде...
 Партияны, Совет халкъны
 Кючлеринден,
 Ол муратла толадыла
 Кюнден кюннге.
 Партияны оноуунда
 Совет халкъла

Барадыла коммунизмге
 Шохлукъда.
 Таукел атлаб барады халкъ
 Алдан алгъа,
 Сеничала анга бюгюн
 Байракъ бола.
 Жангы келбет алыб,
 джашнайд

Шам шахарынг,
 Орамына аталгъанды
 Сени атынг,
 Бизни бла атлайса сен
 Бюгюнде да,
 Джигитлеге ёлюм джокъду
 Ёмюрге да.
 Сен киргенсе, ёлмез кирик,
 Ёмюрлеге,
 Сен сингнгенсе, сингериксе

Сыйлы кѣрге ол салктын
Тартыб турса,
Боллукъ эди джазыучуну

Къыйынына,
Андан уллу сый излерге
Мениге къайда!

Бу композициягъа поэманы онбир башы киреди, алада поэманы сюжети ачыкъланады, кеси да лирика туракълаула къатыш джазылады. Биринчи башына «Рахат кюнле» деб аталгъанды (поэманы экспозициясы). Ол башда автор таулада сейирлик джашауну кѣргюзтеди. Бир къауум къыз чегетге кѣгет джыяргъа барадыла. Таулары адам унутмазлыкъ сейир табигъаты, чууакъ кѣкде, алтын бетли, ышара тургъан кюн, ала кюйюзча, гокка ханслы талала, тишлеринги джызылдатхан чокъуракъ суула, джюз тюрлю бояулу тюрлю-тюрлю кѣгетле, кюлкю, чам, оюн—бу затлары автор кеси кѣргенди, ала бла кеси хайырланганды. Алай а авторну кесича бу ариулукъну татыуун, джашауну аламатлыгъын Залихат сынамагъанмыды? Залихатны ма быллай кюнлери болмагъанмыды? Былайда авторну этген затлары поэманы героюну образы бла къысха байламлыдыла.

Ма бу аламат табигъат зауукълу, рахатлы, къууанчлы джашауну, джигер урунууну кѣргюзгенден сора, автор поэманы экинчи башын джазады. Аны атына «Къара кюнле» деб атайды. Къууанчлы джашагъан тау элlege къара кюнле киредиле. Биз кесини тыбырында джангыз къалгъан тиширууну кѣребиз. Уллу къыйынлыкъ аны босагъасын сакълайды. Былайда окъуучу Хауаны бир джашыны фронтда ългенин, экинчи джашыны башсыз болуб къалгъанын, къызы Залихатны, гитче сабийчигин да къоюб, партизаннга чыкыгъанын кѣреди (бу поэманы завязкасыды).

Андан ары келген башлада биз Залихатны кеси бла танышабыз, аны биографиясында бир бѣлек уруш эпизодну кѣребиз: таулада уруш этиуню, тирмен ючюн сермешуно—кюрешиу къатыдан къаты болады. Фашистле Залихатны тутаргъа неда ълтюрюрге Оберлендерни буйругъун аладыла. Разведканы кѣзююунде Залихат гитлерчилени къолларына тюшеди (бу поэманы кульминациясыды). Залихатны гестапчулары алларында адамлыкъны сыйын тюшюрмегени, кесин тамам джигитча джюрютгени, анасыны фахмулу сѣзю аланы джюреклерин сындырлыкъ кюч болмагъанына, джау, не этиб кюрешсе да, аланы бюгалмазлыгъына, ала къанлы джауну кѣрюб болмагъанларына шагъатдыла. Эки лирика туракълау—бири тогъузунчу башны аллында, бири да онбиринчи башда—поэманы кульминациясын кесгинлейдиле. Аланы биринчисинде поэтесса соруу салады:

Бири ътлю, бири ътсюз
Некди адам?
Бири эсли, бири эссиз
Некди адам?

Автор адамланы арасында быллай башхалыктыны нек бол-
гъанын сүймеклик бла кёрюб болмауда кёреди. Сюе билген
адамны кёолундан кёрюб болмазгъа да келликди, джигит да,
ётгюр да аллай адамла боладыла, дейди.

Кёрюб болмау, не сүймеклик
Бир затны —
Олду дейме ётлю этерик
Адамны.
Сюйген затын сакълар ючюн,
Отха, суугъа
Киралмаса, сюед деме
Сен адамгъа.

Сюйген затын сакълаб, кесин
Сакъламайын,
Къыйын кюнде башын алыб
Джанламайын,
Ётлю адам кёргюзеди
Адамлыкъны,
Джетген кюнде дагъаныды
Ол халкъыны.

Поэтесса, поэманы кульминациясын бошай, онбиринчи башын-
да былай айтады:

Къалмагъанды Зюллюу дерча
Чырт сыфаты,
Емюрде да тюрленмезлик
Бард бир заты —

Ата джуртха, партиягъа
Сүймеклиги,
Джюрегини ётгюрлюгю,
Болмай чегги.

Кульминацияны ызындан бу башда огъуна развязка баш-
ланады. Кеслерини джашауларын джаугъа алай тынч бериб
къоймай, кеслерине къазылгъан чунгурну аллында Залихат бла
аны тенглерини кюреклени алыб джаугъа чабыб, автоматочередле
тийиб ёледиле.

Поэманы эпилогу (XXII башы) эпистоляр формада джа-
зылгъанды: Залихат бла бирге ёлген Намыслыны къызы фронт-
ла Залихатны эрине Залихатны джигитлигин, эрча ёлгенин,
джюрегини уллу бушуу этгенин, адамланы фашистле кетгендеп
сора туугъан джерлерине къайтыб, ишге джарашханларыны
юсюнден письмо джазады. Ол письмода аны кёлюп кёлтюрюрге
кюрешеди, аны, халкъны насыбы ючюн, джангы джигитлик
этерге чакъырады.

Поэманы башланнганы бла бошалгъаны окъуучуну акъылын
поэманы толу ангыларча этедиле. Залихатны фашист оккупант-
ла бла кюрешгенин суратлауда, эпизодлада кёргюзтгени теманы
эмда поэманы идея магъанасын ачыкълайды.

Джашауда болгъан затланы, джашауда болгъанларыча, ангы-
латыр ючюн, аны бютеу кесек-кесеклерин окъуучу тамам иги
ангыларча джарашдырыу поэманы (литература чыгъарманы)
композициясыды.

ПОЭЗИЯ ТИЛНИ ТЮРЛЮ-ТЮРЛЮ ҚЪУРАЛЫУУ. ИНВЕРСИЯ.

Назму къурагъан заманда джазыучу айтымда сёзлени грамматикалыкъ тюз джюрюулерин бузса, анга **инверсия** дейбиз.

Сёз ючюн, хапарчыны алгъа джазыб, башчыны андан сора джазса, неда айгъакълаучу сёз айгъакъланыучу сёзден артха келсе, д. а. к.

Хубийланы Османлы «Шохлукъ» деген поэмасындан:

Чарламаед джан нёгеринг—

— Автоматынг.

Джюрегиме джазылгъанды,

Тенгим, атынг.

Мында хапарчы башчыдан алгъа келиб турады, грамматика джаны бла тюз джазсакъ, былай джазыллыкъ эди: Джан нёгеринг — автоматынг чарламай эди. Тенгим, атынг джюрегиме джазылгъанды.

Назмуну магъанасын бек ачыкълар ючюн, джазыучу бир-бир сёзлени къайтарыб-къайтарыб айтады, анга биз **къайтарыу** дейбиз.

С ё з ю ч ю н:

Кёк кюкюреб, къаты

джашнаб,

Залимликни узакъ ташлаб,

Келген джангы емюр башлаб,

Октябрса сен, Октябрь!

Халкъ байрагъын тутхан ёрге,

Алгъан махтау, сый да бирге,

Кюпча тийген юсюбюзге,

Октябрса сен, Октябрь!

(Байкъулланы А.-Керим)

Бу назмуну эки строфасында да «Октябрса сен, Октябрь!» — деген тизгин къайтарыу болуб келеди.

РИТОРИКА СОРУУЛА.

Джазыучу назмуда айтхан затын соруу соргъан халда беги-теди. Аллай айланчлагъа *риторика соруула* дейбиз. Риторика соруулагъа джууаб изленмейди. Сёз ючюн: Байрамукъланы Халимат «Залихат» деген поэмасыны бир джеринде былай айтады:

Насыб джерге къайдан келди
Джаханым от?..

Сабийими айырдыла

бауурумдан..

Мен джарлыны келмед тыяр
Къарыуумдан.

Ана джюрек мадар табмай
Бишиб, кюйюб.

Джер тырнайды, чачады ол

Чач тюклерин,

Джылай-джылай көбгендиле

Кёз тюблери,

Не зат айтсын Хауа анга
Быллай кюнде?
Таралады, ол да кюнюб,
Сабийине...

ЛИРИКА ТУРАКЪЛАУ.

Чыгъармасында айтылынган затны толтура, ачыкълай, бир-бирде джазыучу кесини джюрегинде, акъылында болгъан затны джазады. Анга *лирика туракълау* дейбиз.

Лирика туракълау, чыгъарманы магъанасын, аны геройлары ангыларгъа болушхан бла биргелей, авторну кесин таныргъа, муратын терен ангыларгъа болушады.

Сез ючюп, Байрамукъланы Халимат «Залихат» деген поэма-сын лирика туракълау бла башлаб, лирика туракълау бла бошайды. Бу туракълаулада джазыучу героюна бла джашаугъа кеси къалай къарагъанын, аны бла биргелей, Залихатны джумушакъ джюрекли болгъанын, адамны джазыкъсынган халсин, аны муратлары толуб, коммунизм къуралыб баргъанын ачыкълайды.

БАЙРАМУКЪЛАНЫ ХАЛИМАТНЫ «ДЖЫЛЛА БЛА ТАУЛА» ДЕГЕН РОМАНЫНЫ ЮСЮНДЕН.

«Джылла бла таула» деген роман къарачай литератураны суратлау прозасында Къарачайда социалист къурулушну баргъанын, аны джетишимлерин, къарачайлылары джангы, Совет власть берген джашауда ангыларыны, коммунист сезимлерини есююн, эскиликден, джахилликден бошлана баргъанларын суратлайды.

Бу затла романны геройларыны сыфатлары бла, аланы джашау болумларын ачыкълау бла кергюзюледиле..

Джазыучу джашауну иги кесек заманны суратлайды. 1927 джылдан башлаб, Уллу Ата джурт къазауатны джылларын алгъан бла романны I кесегин бошайды.

Халимат сабий-джаш джылларында кёрген, эштген билген затларын, джюрегинде, эсинде унутулмай, тюрелиб сакъланган затланы эндиги сезимине, ангысына кёре сюзюб, суратлау сыфатлагъа джыйышдырыб, кезюбюзге туура этиб джазады: «Заман элекди. Джашауну элеб, кебегин учхун эте, игисин къойнуна алады. Мени сабийлигим да ол джашау эленген кезюуге тюшгенди. Кёб затха сабий кёзлерим шагъат болгъандыла. Кёб зат сабий эсимде сурат болуб, бюгюнлеге дери турады. Сабий джюрегим

адамлагъа «бу иги», «бу аман адам» деб багъа бергенди. Не ючюн «аман», не ючюн «иги» дегеними мен акъылым бла билмей, джюрегим бла биле эдим. Артдан ангылагъаныма кёре, жангылгъан да этмей кёре эдим...», — дейди Аслан, романны баш герою. Аны бу сёзлери джазыучуну кесини кёлюн ачыкълайдыла, деге боллукъду.

Романны башында аягъына дери аны баш героюну — Асланы, сабийликден башлаб, Уллу Ата джурт къазауатха барыб, социалист джуртубузну къорууларча болгъанына дери аны тохтаусуз ёсюмюн, джашауда ишин, иннетин, муратын сынаибыз.

Кесини къуру джашау сынамына таяныб къалмай, Халимат бу романны джазыб кюрешген заманында кетген джыллада (20 — 30-чу) басмаланган газетлени, журналланы, китабланы, архивде сакъаланган материалланы, Совет правительствону джерин, всеобучну, коллективизацияны юсюнден декретлерин, указларын, белгилни совет-партия къуллукъчуланы айтханларын тинтиб, излеб, табыб, тенгледириб къараб, ала бла хайырланганды.

20-чы джыллада Россияны халкъларыны джашаулары бла ангыларында эм уллу тюрлениу болгъанды: емюрледен бери мюлкню энчи джюрютюрге юрениб тургъан адамланы ангылары джангы социалист колхоз джашаугъа, ара мюлкге буругъа керек эди. Алайсыз биреу биреуну унукъдурмагъан, джангы, тюзлюк джашау къуаргъа боллукъ тюл эди. Бу уллу, къыйын ишин бардыргъан Ленин къуаргъан Коммунист партия болгъанды.

Къарачайда социализм къурауну бардыргъан коммунистле бла комсомолчуланы сыфатларын, аланы ишлерин Халимат «Таула бла джыллада» романында тыйыншлы орун бериб кёргюзеди. Романда берилген сыфатла, терекни бутакълары джайылгъанча, бек кёбдюле, бир-бири бла чалышыбдыла.

Романны идея магъанасын ачыкълауда табигъат суратлаула, лирикалыкъ туракълаула, документледен юзюкле, джазыучуну тил усталыгъы, хар бир персонажны энчи тили — бек болушады, магъаналары уллуду.

Роман толусу бла джазылыб бошалмагъанды. Баш геройну джашауун, аны бла биргелей Уллу Ата джурт къазауатдан сора джашауда тюрлениулени кергюзюргеди джазыучуну мураты.

20—30 джыллада Къарачайда болгъан кёб историялыкъ затланы автор талай геройну сыфатлары бла кергюзеди. Алай а авторну иннети эмда чыгъарманы идея магъанасы бу романны башындан аягъына дери не джаны бла да толу суратланыб чыкъгъан бир юйдегини историясы бла ачыкъланады.

Ол юйдеги Къарачайны эски эллерини биринде, Хурзукда, джашагъан Кеминатны юйдегисиди.

Окъуучу бу юйдеги бла алгъы бурун аланы ёмюрден бери джашагъан эллери Хурзукда шагърей болады. Къарачайны башха эллерин да, джангы ишлениб башлагъан ара шахарын да, (Ми-

айгъакъ этиб, джыгъыб къоймакълыкъ Кемалны, Мустафаны да юслериндеди: Бекмырза байны джашы Алийден Аслан Совет властны джаулары (Сулемен афенди, Бекмырза) гардош бачхала акъ чакъгъан заманда, кече сюрюб, къатышдырыб къояргъа оноу этгенлерин билгенлей, Кемалгъа билдиреди, Кемал комсомолчуладан кече къарауулла салады. Бекмырза да, Сулемен да, афендини джашы да егюзле бла къаладжок алыб, бачхаланы къыйырындан киргенлей, комсомолчула тутуб къоядыла. Алай бла талай юйдегини аууз къабынын сакълаб, Бекмырза бла негерлерин да тюрге джыядыла. Адамлагъа Мустафаны бек суйдюрген аны сабырлыгъы, акъыллылыгъыды. Джангылгъан адамны ойлашдырыб, тюшюндюрюб, тюзлюкню алай цыгълатхан болмаса, къыджыраб, къоркъутургъа излемейди. Колхозгъа кирирге унамай, кеси энчи мюлкюн есдюрюб, бай болургъа излеген Джанакъайитни комсомолчу Мухтар, Мустафаны кабинетине алыб келиб, колхозгъа кирмей, контрреволюционерлени сёзлерине къарагъанын айтады. Мустафа, ол кишиге ачыуланмай, ауазын келтюртмей, терслигин сабыр тукъум ангылатады.

— «Джолдаш, къарнашым, джаным - кёзюм, Совет власть бизге, джарлылагъа, иги болсун деб кюрешеди. Колхозгъа киргенле бары да бир джууургъанны тюбюнде джатарыкъдыла дейдиле, къайда ол джууургъан да, къайда аны тюбюнде джатханла да? Бары да властха къаршы сёзледиле. Хар ким юйюнде, кесини джууургъаныны тюбюнде джатханын кёресе да.

— Малынгы сибириб алгъанлары уа колхозгъа?! — деди биягъы киши.

— Малланы алай сибириб алгъанларын ким айтды сеннге? Кёзлеринг бар эсе, кёре болурса да? — Мустафадан алгъа анга бир колхозчу къарт джууаб этди.

— Бизни тийреде ма буду колхоздан артха тартыб тургъан. Къайсы контрагъа алдатханды кесин, къайдам! Мен сени бек дженгил этерме колхозчу, тохта! — деб Мухтар джанды.

— Тохта, сабыр бол, Мухтар, сабыр бол, — деб Мустафа анга алай айтыб, Джанакъайитге уа:

— Сен ёмюрюнг джалчылыкъ бла келген бир адамса, алаймыды?

— Алайды.

— Зауукъ бламы джашай эдинг?

— Мени джалчылыкъда джашагъан заманымдан бек зауукъ этмесин сени, мени къаргъагъан, ким эсе да...

— Совет власть сени, джалчылыкъдан къутхарыб, джерли этиб, аллынга мал къуаргъа амал бердими?

— Берди. Ленин берди.

— Ленин да, Совет власть да бирди.

— Огъай, бир тюлдю. Ленин сау болса, ол хар неде да кеси эркинлигибизге бошлар эди.

--Эркинликни ангылай билирге керекди, Джанакъайит.

Алайда болгъан, юйню ичи бла бир адам, Мустафаны сёзлеринден кеслерине оюм этиб баргъанлары белгиледи.

— Джанакъайит эркинликни къуру кесини хурджунуна ангылай биледи, — деди къайсы эсе да.

— Сабыр болугъуз, джолдашла, — деди Мустафа. Алагъа алай айтыб, сол аягъын да шиндикни кенделен агъашчыгъына сала, биягъы Джанакъайитге айланды. — Сен, Джанакъайит, Совет властны кюнчюнден джерли да, маллы да болгъанында, джашлары, къызлары джетиб, джерине къараялмагъан, малын ёсдюрлмагъан Дадашны джерини джартысын сатыб алыб, кесине да ууакъ-ууакъ джумушунгу этдире башлагъанса. Биз билмейбиз дебми тураса? Комсомолчула барын да кёредиле, биледиле. Кесинг тюненеги джалчы, бюгюн джалчы джегерге кюрешгенинги тюзмю этесе? — деб Джанакъайитни секретарь (Мустафа) кёзюне джити къарады.

Ол да, джунчуб, тегерегинде адамлагъа къарады. Алада кесине неггер болурча киши кёрмедиле. Мустафа уа, андан дугъум кёзлерин алмай къарай, сакълайды.

— Тюз этмейди, Мустафа. Аллайлагъа бизни ичибизде орун болмазгъа керекди, — деб бир талай адам бирден айтды.

— Колхозгъа сени зор бла киши да тартмайды. Мухтар а, эштеде айтханын, ийлыкъгъан этеди, кеси агитатор болгъан джерде эки тенг адам, бир классны адамлары, бир-бирин джеге турсала, — деди Мустафа.

— Дадаш мени джууукъ адамымды.

— Джууукъ адамынг эсе, бютюн да терссе. Аны къолундан джерин сыдырыгъа кюрешмей, аякъ юсюне миндирирге болушсанг а, — деди биреулен.

— Мыкалайны заманында бай болуб барыргъа эркинлик бергеди. Энди бизге эркинлик не ючюн чыкъгъанды да сора, байлыкъ джюрютюрге болмай эсе?! — деди Джанакъайит.

— Колхоз бай болса, бары да боллукъду бай. Адамла бири бирин джегиуню къурутур ючюн бардыргъанды халкъ, партия революцияны; халкъны революция ючюн неллай бир джашы, къызы ёлгенди. Сен кесинг джалчылыкъны чегиб, энди джалчы джек дебми этилгенди революция? Огъай, ол джашаугъа къайтыргъа сеннге киши эркинлик берлик тюлдо. Дадашдан алгъан джеринги ызына къайтар, — деб Мустафа къаты айтыб, энди сени бла сезюбюз бошалды дегенча, эшикден джангы кирген сакъалы джетиб тургъан, бир орта джыллы адамгъа айланды».

Мустафа бла Кемал башчылыкъ этмеген, аланы къыйынлары кирмеген бир иш да болмайды, аланы сёзлери джаш тёлнюю къанатландырады, къыйын иште таукеллик береди, къызындырады.

Юч ёзеннге джарыкъ берир ючюн, Учкуланда электростанция ишлерге Хурзук элни комсомолчуларын джыйыб, Кемал бла Му-

стафа бу уллу ишни юсюнден селешедиле. Комсомолчула каналны ишлерге сёз бередице.

— Къызла, джашла, комсомолчу джолдашла! Къайсы бир джердеца, бизни элде да Совет властны орнатууда, бешджыллыкны терт джылгъа толтурууда, джарамагъан, чирик адетлени къурутууда, хар бир адамны окъуй, джаза билирге юретиудесиз мардасыз уллу иш этгенсыз. Мындан ары да этериксиз. Сиз уллу келтиоргючсюз. Не къыйын иш да сизни тыялмагъанды, сизсиз этилмегенди. Бютеу районубузну джарытырлай электростанция ишлерге деб областда бегим болгъанды. Ол да бешджыллыкны планыдады, Кърал, къазауатны джылларында не бек джунчугъан эсе да, бизге аны ишлерге ачха бергенди, станциягъа кереклени барып табдырлыкъды. Элледен джаш телю джыйылыб илипинни къазаргъа деб, белгилисича, кеслери оноу этгендиле. Бу олтургъан джолдаш — инженерди, Павел Иванович Кравцов. Станция муну башчылыгъы бла ишленникди. Къалай къарайсыз бу затха, бизни комсомолчула?—деди Мустафа, кёзлери бла бизни аулай.

— Мустафа, бу сорууну сен бизге сормасанг да боллукъ эди. Бизни джюрегибизни партия, былайда уа партияны ишин бардыргъан — сен, билмей, ким билликди? Ма бу джюрегибизни тюз хар ургъаны да комсомолнукъуду, партияныкъыды. Алай демеклик а халкъыбызныкъыды. Кертимп айтама, ётюрюкму айтама? — деди Джамал, бизге айланыб.

— Биз айтырыкъны айтаса, — дедик барыбыз да.

— Не заманда десенг, ол заманда хазырбыз, — деди Джамал красноармеецча, эки къолун сир къатдырыб.

— Сау болугъуз, джолдашла. Биринчи майгъа хар юйде Ильични лампасы джанарча этерге керекбиз. Къышны къыямытпыда джер къазгъан тынч болмагъанын билебиз, алай а комсомолчу тынчы бла бир заманда да бармагъанды. Бешджыллыкны — терт джылгъа! — деб сёзюн бошады Мустафа.

Кесини туугъан эли Хурзукда кюнден кюннге джашау игиден иги, джарыкъдан джарыкъ, джашнагъандан джашнаб баргъанын керюб, Мустафа тамам джюреги бла къууанады.

Элни джангырыб баргъанын кюн сайын керюб турса да, джаяулай, элни ортасы бла башындан аягъына кюнюне бир кере чыкъмай къалмайды.

— Къыйналдыкъ эсек да, энди къууандыкъ. Къууандыкъ, Аслан, къууандыкъ, тейри, ма былай элни ортасы бла башындан аягъына джаяу барыргъа бек сюемс. Не эсе да бу арт кёзюден бери алай этмей чыдаялмайма.

— Къыйналгъан къыйынынгы хайырын кёзюнг бла кёрю ючюнмю?

— Хо, къыйынымы хайырын, хатасын керюб ючюн болур. Алайсыз да энди уа кёре билебиз, алай дагъыда джорюйме ансы.

— Да ма мен да, сен айтханча, эртденли элни ичи бла келеме.
Юйле джангыргъандыла, адамла джангыргъандыла...

Мустафаны кыйын иште джанын бериб ишлегени, тынчлык изомегени аны башын замансыз чал этгенди. «Кёзлери бираз тереңден къарайдыла, алай а аланы джарыкълары бек узакъгъа джарытады. Къатангы санларына джангы кюч киргенча тиридиле» (417 бет). «Аслан бек агъаргъанса дегенинде, Мустафанга джууабха: «Сен меннге тюрленнгенсе дейсе, Аслан. Игитда тюрленесе. Эртдеден окъууунг болуб, къралгъа оноу этерча болмасанг, сеннге дери социализм ишлеген кърал болуб, сен да аны юлгюсю бла барырча болмасанг — хар нени да кесинг табаргъа, кесинг билирге керек болуб бараса. Ленинизмни китабла бла билмей, джюрек бла билиб, джашауну биз алай ишлегенбиз, Аслан. Энди уа, ма кёrese, «Капиталны», ленинизмни билирге, китабла бла билирге керекбиз, — деб аллында «Капиталны» кергюздю. — Бу китабланы мен алгъын билсем, ишимде этген бир ктауум джангылычымы этерик болмаз эдим», — деб кыошду.

Мустафа билим алыргъа талпыса, термилсе да, кыйын кезюуледе ишни атыб, билимни ёсдюрюрге, окъуу алыргъа кетиб кыалмайды. Совет власть тамам бегиб, джаш тёлю билим алыб, Хурзукда уллу, орта окъуулу адамла кёб болгъанларында, ишни джарсымазына Мустафа ажымсыз болады.

Окъуб, термилген муратына джетерге излейди.

«Окъургъа барама, Аслан, партшколагъа. Область иеди, — деб Мустафа джарыб айтды. Сора дагъыда мен джукъ кыошхунчу: — Барынгы ийдим, окъутдум, орта окъуу бла уллу окъуу алгъанланы кыруу Хурзукда саны эки миннге джете болур. Андан кыалгъанлада да кёол сала билмеген, къара танымагъан адам джокъду. Айт, аланы алай этгинчи кесим окъуйма деб кетсем, кыалай боллукъ эди? Энди мени орнума менича бир табылмай кыалмаз эди, алай а, юдегими атыб кетгенча, атыб кетерге чырта болалмадым ансы, ма сизге, окъургъа кетгенлеге, кесим окъургъа ийгенлеге джюрегим бла сукъланыб тургъанма. Энди уа кетеме. Бир тукъум бир иш джарсырыкъ тюлдю мен кетгенликге! — деб биягынлай джарыб айтды» (роман, 418 бет). Мустафа табигъатны ариулугъун терен сезе биледи, туугъан джуртун кемсиз сюеди. Ма бу сёзлери анга шагъатлыкъ этеди: «Бу ишге кыара, ха! Былайда болмагъан гокка ханс джокъ кёреме, Аслан. Джерни тамам ариуунда джашагъанлыкъгъа, оллахий, Аслан, кёре билмегенбиз, — деб уллу терслик этиб тургъанча айта, хунадап айырылды».

Джазыучу ромаңда таза иннетли коммунистлени джамагъат иште, кыуллукъларыны юсю бла сыфатлагъан бла бирге, юйлеринде юдегилери бла таза коммунист болумларын да чертеди: Кемал, къарангы, джашауда джарамагъан адетге — эркиши юйге суу алыргъа болмайды, ол тиширыуланы джумушуду, деген-

нге къарамай, юйлерине суу алады; Мустафа колхозну конторуна киргенинде, юй бийчесини иш кюнлерин сорады, арт айда къуру 25 кюню барды деб къайгырады, Джамал Даутаны сыйын кѣргенча уа ол кѣзюуде Къарачайда тиширууун ким сыйлай билгенди!

Къысхача, романны бетлеринде биз халкъы башчысы болуб коллективизация ючюн [джигер|юрешген|коммунистлени|адамла|бла|эблери|келишгенин,|татлы|тил|бла|коммунист|идеяны|ангы-|лата|билгенлерин,|кеслерини|халилери|юлгю|болгъанын|кѣребиз. Ала класс кюрешни отунда чыныкъгъан урунган элчилени кертти башчыларыдыла, джангы джашауну деменгили орнатадыла.

Кемал бла Мустафача коммунистле болмасала, бизни бююн-нгю къууанч джашауубуз боллукъ тюл эди.

Аслан Романны баш герою Асланды. Бу Кеминат-ны юйдегисинде эм гитчесиди. Он джыл бол-гъан джашчыкъ болуб, Аслан бла романны биринчи бетинде огъуна шагърей болабыз. Андан ары уа аны джашауун, ёсюмюн, иннетин китабны ахыр бетине дери сына-гъанлай барабыз.

Аслан атасындан 7 джылда ёксюз къалыб ёседи. Школгъа джюрюген джылларында фахмулу сабий болгъаны ачыкъ бола-ды. Артыкъ да бек сурат салгъан бла окъуу дерследен аны бла бир тенгчиги да тенглешалмагъанды.

Аслан тюзлюк ючюн джанын аямазлыгъы, тутхан ишин бишир-лиги, ётюрюкню кѣрюб болмагъан кыылыклары гитче заманчы-гъында огъуна белгили болады. Бир джолда устаз Ибрагим Асланны школгъа излеб келгенинде, къарангылыкдан окъутур-гъа сыймеген анасы, ауругъан этеди деб, баш алыргъа излейди. Аслан ётюрюкге чыдаялмайды.

— Эй аферим. Энди ауругъанынг иги болдуму?

— Мен аурумайма,—деб алай айтыб, сора анасыны билегин-ден тарта,—анам, шекер бер, бермесенг, энди джатарыкъ да, ауурукъ да тюлме.—дедим. Анам суу къуярыкъ болду. Асыры джунчугъандан айтхан болур эди:

— Аурууу башчыгъына чабханды да, башчыгъы кысыб, не-син да билмей сѣлеше турады,—деди.

— Хы, къайда ауруйма, ауруйма деб джатсанг, шекер бериб турлукъма деген эдинг да кесинг. Энди шекер бермесенг, джа-тарыкъ тюлме,—деб анам ол адамланы къатында белимден тѣ-беннгиме, ол джетдириучюсоча, къол джетдиралмазын билиб, айланыргъа тансыкъ болуб тургъаным бла тийреге джумулуб кетдим» (романны 15 бети). Асланны джашау сезими школдан башланады. Школну бошаб, техникумгъа киргенинде, аны ангы-сы кенгереди. Мынга файда болгъан—устазла, тенглери. Бирин-чи магъаналы назмуларын медтехникумда джазыб башлайды, музыка бла шагърей болады, орус тилге юрениди.

Джазыучулукъ джолунда Асланнга къанат битдирген Къарачайны белгини джазыучулары Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Къаракетланы Исса бла шагърейлиги бу кёзюуде башланады. Аны юсюнден Аслан былай айтады: «Джазды. 1934 джылыны джазы. Бизге къонакъгъа джазыучула, къарачай джазыучула, келликдиле, деб школда хапар болду. Мен аланы джазгъанларыны бирин да ычхындырмай окъургъа кюрешеме... Ала ючеулендиле. Сары бухар бёркю Ёртенланы Азрет болуб чыкъды. Аны кёзлери, башхасы болмай, Маяковскийни кёзлерине ушайдыла. Джукъа бетинде аны къалай эсе да бир тукъум бир сейир кюч танылады. Ол джигер ауазы бла назмуларын окъуб башлагъанында уа, къалай эсе да хар сёзю джюрек тамырынга ётуб, семиз джерге урлукъ тюшгенча, тюшуб барадыла... Бу минутланы насыбын менден не адам, не заман—бир тукъум бир зат алмаз! Назмучу бла бу назму мени джюрегимде алкъын туумай тургъан ненча затны туудурдула! Азрет болмаса, ала туумай къаллыкъ эселе да, ким биледи! Ол заманда менден джарлы, менден джалангач ким болур эди!... Бююн былайда бу ючадам мениге берген джангылыкъны, сезимни бизни тийреде джюз бла он джылда ёлген Джантотай чекмей кетген болур. Ол кюнден башлаб мени джашауум тюрленди. Даут, Азрет, Исса, кёзден ычхындырмай, болушуб башладыла. Бир кюн а, джукъ билмей тургъанлай, «Къызыл Къарачай» газетде кесими назмуму кёрюб, кёзюме кёрюне болурму дегенча, талай заманы кирпич къакъмай къарадым.

Джюрегим асыры къууаннгандан гып-гып этеди, бу, эшта, мен болмам деб кёлюме келеди. Ол кюнден ары литература ал планнга, медицина экинчи планнга кёчдю, алай болса да окъуугъа, билим алыргъа асыры талпыгъандан медицинада да айырмагъа окъуб барама.

Билимими ёсдюрюрге, джашауну ангыларгъа айтыб айтмазча джутлукъ мени джюрегиме ол джыллада сингиб, бююннге дери джукъланмай барады».

Медтехникумда окъугъан кёзюуюнде къуру дерсден сора да Асланны Къарачайда олсагъатдагъы джаш тёлюню эм ангылысы не бла кюреше эсе, аны барына Аслан да талпыб кюрешеди. Бир ишни этдим, деб бирин къоймайды, эринмейди, джигерди.

«Эртден тогъуз сагъатдан кюн ортагъа дери дерсде болабыз. Кюнортада, ауузланыб, шахарны ташдан, агъачдан ариулайбыз, джазда, къачда терек орнатабыз, водопроводха канал къазабыз... Ишден къайтсакъ, бираз солуб, дерс этебиз. Андан сора оюн, джыр, физкультура, оборона кружоклада юренебиз. Андан ары мени заманым китаб окъуу бла джыр, назму джазаргъа юрениуге кетеди».

Асланны ишге джанын берген адам болгъаны, медтехникумну бошаб, Кичибалыкъгъа ишлерге келгенинде, элчилеге да ачыкъ болады. Анга дери джарашмагъан медпунктну къурайды,

элде джарыкълыкъ ишлени, комсомолчуланы да кесине тартыб аламат баджарады. Спектакллери элчиле джаратыб къарайдыла. Элде этиллик джемагъат ишлени барын Аслан бла аны тенглері — комсомолчула тындырадыла. Кичибалыкъдан Микоян-Шахарда «Къызыл Къарачай» газетни редакциясында ишлерге келеди. Ол кёзюуде джылы келгенча, акъылы, эси да келиб, дуния сезими да ёсюб, биргесине ишлегенле сейирсинирча, бир халал иннетли, кирсиз джюрекли, ишден ары-тала билмеген, халкъы ючюн кечесин, кюнюн да хайырландырыб, билимин ёсдюрюб, ишлеб кюрешеди. Анга шагъатлыкъ этген кесини сёзлери: «Джашау кесине мардасыз тартыб, мен да анга киргенден кире барама. Бюгюн джашауум бла бирге тамбла джашауну да кыуанчын джюрегимде эте, анга толу ийнанганлай, алай джашаб барама. Тюнепегі джашауну билір ючюн, джутлугъуму тыялмай, ма бюгюнча, эртдеден газетлени да къазыб кюрешеме» (романны 183 бети).

Асланны Ата джуртуна терен сүймеклигі Уллу Ата джурт къазауат башланганлай ачыкъ болады: энди дохтурлукъ балими болгъан, джашау сезими, ангысы да бай таулу джаш урушну биринчи кюнлеринде огъуна къанлы джаудан Ата джуртун къорууларгъа фронтха кетеди. Къазауатны кыйын джоллары аны кёб шахарлагъа, джерлеге элтедиле.

«Мен полевой госпитальда болгъанлы беш ай кетди. Былайда ол госпитальдача тюлдю,—юсюнге окъ, тоб кыуола тургъанлай, джараланы байларгъа, солдатла тенгли уруш этерге керекди. Уруш, атыу кече-кюн демей барады.

Бир элчик джау бла бизни кылубузгъа бир сутканы ичинде төрт кере тюшдю. Госпитальны начальниги, мен, медсестра, джараланы юсюне ёрге сюелиб къарай тургъанлайыбызгъа, бомба тюз къатымдагъы начальникни башын юзюб аллына тюшдю, медсестраны уа, устук-устук болуб, джугъу да къалмады. Мени имбашыма тийиб, къаным бютеу онг джаным джууду. Джаралыгъа, насыбха, тиймеди. Мени билек кышум чачылганды»,—деб Асланны бир къазауат эпизодун романда окъуйбуз.

Билеги сау болгъанлай, Асланны ётгюр джюреги къазауатха къатышмай тынчлыкъ табмайды. Ол дагъыда фронтха кетеди.

Бу геройну ёсюмю, аякъ алышы, бизни заманыбызны джараулу адамларыча, заманны алгъа атлаб баргъаны бла байланышыбды.

Совет власть бла бирге туууб, совет школ билим бериб, комсомол ёсдюрюб, джорукъгъа тюзетген таулу джашны джашау джолу бизни заманыбызны бек кёб адамларыны джашауун эсге тюшюреди. Артыкъ да бек Асланны ёсюмю, джашауу джазыучуну—Байрамукъланы Халиматны—кесини джашаууна, ёсюмюне бек ушайды. Айтыргъа сүйген затларын, иннетин, муратын Халимат Асланны юсю бла, аны ауузу бла айтыб суратлайды.

Кеминатны сыфаты бизни Къарачай литературада бу романнга дери болмагъан тишируу сыфатды. Китабны аллында биз Кеминатны къарангы, унукъгъан, Совет властха тюгел ышаналмагъан башсыз тишируу болгъанын кёребиз. Къызы Даута ликпунктха окъургъа джашыртын барады. Бекмырзаны—кулакны—сабийлени окъургъа деб джыйыб, Къытайгъа сатарыкъдыла, деген сёзюне ийнаныб, джашы Асланчыкъны школгъа иерге унамайды.

Кеминатны юсюнде, адамны халисинде не иги шартла бар эсе, бары да барды: джумушакълыкъ, халаллыкъ, юйдегисин суююу, джигерлик, къыйынлыкъда бел къатдыруу, ишни суюмеклик. Бир сагъатны къолун бош тутмай, Кеминат да, къызлары да джюнтитиб, тараб, ийириб, чепкен, джамчы, бёрк, башлыкъ, д. а. к. затла этиб, не эллеринде баришчилеге сатхандыла, неда Пашинскеге баргъан адамладан тилеб ийиб сатдыргъандыла. Алай бла къол къыйынлары аланы ач, джаланнгач элмей кечиндиргенди.

Ёмюрю хар кимден да, неден да къоркъуб юрениген, ёксюз юйдеги асыраб тургъан бир джарлы тишируу, джюрегине келген затны адамгъа айтыргъа къоркъуучу, къуру намазлыкъда алладан тилек тилегенден сора башха билими, мадары, ангысы болмагъан Кеминатха къызлары Даутаны, Айшатны, джашы Асланны кюеулери Джарашды улуну, Джамалны, эл Советни председатели Кемалны, партиячейканы секретары Мустафаны ишлери юлгю болуб, Совет властны тюзлюк ючюн чыкъгъанына ийнандырадыла. Совет властны хар закону бары урунганланы джарлы джашауун къууанчлы этер ючюн чыкъгъанын, колхоз къурау онг болгъанын кеси кёзю бла кёрюб, аны джашау ангысы ёсе башлайды. Кеси кибиклеге ангылагъан, эштген затларын айтады.

Алай эте, Кеминат элде ишлеге къошула башлайды. Ол, ууакъ-ууакъ атлай, сезим басхычны атлауучларындан ёрлеб тебрейди. Кеминатны Хурзук эли, болумуна ышаныб, Ростовда тишируулары съездине делегат этиб джибереди. Ол анда Клара Цеткин, Мария Ильинична Ульянова (Ленинчи эгечи), Надежда Константиновна Крупская (Ленинчи юй бийчеси) бла танышады. Алгъын джунчууукъ, къоркъакъ Кеминат, тартынмай, къоркъмай, алагъа сёлешеди. Хурзук элинде детясли болмагъанын айтыб, ясли ачарча этеди, биргелерине суратха тюшюб, суратын алыб келеди.

Сельмаш заводха элтгенлеринде, бютеу делегатла тургъанлай, Кеминат заводну директорундан трактор тилеб алады.

— Мен тюз Минги Тауну этегинден келгенме, джашым. Бизни джангы колхозубуз Ленин атлыды. Таулула анда ишлерге бек сюйюб киргендиле, алай а алкъын бизни колхозну бир джангыз мешинасы джокъду, анга не бир джюк мешина, неда бир трахтир берирге боллукъ тюлмюсе, джаным?—дегенинде, директор ышара-ышара:

— Амма, сени тилегинги къабыл этерге кюреширбиз,—деген эди да, энди уа, кёб болмай областха къагъыт келгенди дейдиле.

Ол кыагытда, таулу тишируну сёзюн тюшюрмей, колхозгъа тракторну ишчиле башха заводдан табыб берирге оноулашханлары джазылгъанды»,— деб окъуйбуз романны 339 бетинде. «Анамы энди иши кыуру юйюню ичи болуб кыалмай, кенгнге джайылгъанды. Аны женотделде кюн сайын дегенча кёрлюксе!»— дейди Аслан.

Кеминатны юйдегиси юйюр деген Совет кыралда кыаллай болургъа тыйыншлы болгъанына юлгюдю.

Айшат
бла баш иеси.

Айшат Кеминатны ортанчы кызыды. Совет власть кеслерини властары болгъанына толу ийнаныб, Айшат бла Джарашды улу ал-

лындан башлаб да кыууанчлыдыла: ТОЗ-гъа киредиле, анда бирге сабан сюрююню таблыгъын ангылаб, урунадыла. Колхозгъа эм биринчи киргенле бла кириб, баш алдамай, джан атыб ишлейдиле. Джарашды улу ёмюрден да кеси кыйыны бла джашагъан, кыолундан келгенча ёксюз юйдегиге болушхан, кыолларыны берчи эримей ишлеген, юйдегисин бек суйген огъурлу адам болады. Совет властны джаулары: афенди Сулемен, бай Бекмырза, дагыда ала кибикле колхоз джашаугъа, Совет властха кыаршчы хапарлары айта айлансала да, ол алагъа эс бёлмейди, кесин ётюрюк сёзлеге терилтдирмейди. Айшат да, Джарашды улу да, бир-бири тилин ангылаб, колхоздан ишлеген кыйынларыны хакъын да толу табыб, урунганлары юйдегилерине эркин джетиб, кыууанчлы джашайдыла. Джарашды улуну тюзлюкден суйгени болмагъанды, ол хама да аны излегенди.

Энди колхоз джашауда ол тюзлюкню табыб, тынгылы болгъанды. Юй бийчеси Айшат да тюзлюк ючюн сёлеширге, кюреширге бир джерде да артына турмагъанды, кишиден кыоркымагъанды. Эгечи Марзийни баш иеси джанына тиер сёзлени айтыб джылатханында, Айшат, Джёгетейчиге тёмей, былай айтады: «Кыоярмы эдинг бу сыйсыз сёзлени, арабин? Сабийлей урлаб элтиб кюндешни юсюне салыб, талатыб, не дунягъа джетдиргенсе сен муну?! Кёзюн ёрге ачдырмай, джыламугъу бла гырджынын тенг ашатыб тураса. Болду! Анам кыалай суйсе да, алай этсин, мен иймейме энди эгечими».

— Тейри, сени эрингча болсам, мен сени эки эринги джырыб айырлыкъ кёре эдим. Эркиши бла кёремисе сен аны демлешуюн. Кесингден тамада бла!...—деб Джёгетейчи, муккур сыртын тюзетирге кюреше, ёрге кыобду.

— Сен да бир билсенг а уллуну-гитчени, не затын кёрюб сандырай тураса тостаны. Алай эсе, нек кыоймайса муну юйюнде? Сени аллахынг, адамынг да ол аршынды! Энди ол бурун артыкылыкъла кыалгъандыла, биле болурса?!

Даута
бла
Джамал

Кеминатны Даута деген кызы бла аны баш иеси Джамал 20-30 джыллада Совет власть ёсдюрген таза иннетли комсомолчуладан, джангы совет интеллигенциядандыла.

Даута романны аллында, окъууу болмагъан себебден, ликпунктха джюрюб, окъургъа, джазургъа юренеди. Ол джангы властны муратын дженгил ангылайды, комсомолчу болады, элде джамагъат ишлеге таукел къошулады. Окъуун ёсдюре кетиб, Джамал бла юйдеги къурагъандан сора юрист болады. Не кыйын ишден да къоркъмагъан, тюзлюкню тутхан, кесини къуллугъун ангылагъан Даута джангы ишин да сёзсюз толтурады. Анга шагъатлыкъ ген Айшатны сёзлерин романны 433-чю бетинде окъуйбуз.

— Бир кюн, джашчыкъ, (джашчыкъ деб Асланига айтады) ёрге бара, аллыма мен танымагъан бир адам тюбегенди да, ол бир этди, ахыры, амалы болса, ичине джутуб чыгъарыр эди.

— Не ючюн?

— Даутадаи къууаныб.

— Да Даута ёмюрюнде да, къууандырыргъа табса, бушуу этдирлик тюлдю.

— Аны уа не сораса!

— Эсингдемиди, джалын конфетлеге бериб, сабийлеге чачуучусу?

— Игитда! Не этгенди Даута ол адамгъа?

— Район сюд къалай эсе да тюз сюд этмеген болур дейме, не эсе да сюдде бир иши болуб, сора область сюдге бергенинде уа, Даутаны кыйсыгъымы боллукъ эди санга, тюз къарагъан болур, аны ючюн къууанч аллы бола эди.

Даутаны таза иннетлилиги, тутхан ишин биширгени къарнашы Асланига ушайды.

Джамалны джашау ёмюрю да Даутаныкъычады. Ол кеси кыйыны бла джашагъан таулу юйдегиден чыкъгъан, комсомол ёсдюрген таулу джашды.

Джамал Хурзукда комсомол ячейканы секретары болуб ишлейди, коммунистле, комсомолчула бла биргелей, колхоз къурауда джанын аямай кюрешеди. Хар джамагъат ишни башчысы, ариу кылыгъы болгъан, ишин суйген джаш болгъаны электро-станция этер ючюн Учкуланда комсомолчула канал къазгъан заманда ачыкъ суратланады. Аны хар атламы, сёзю да тенглерине юлгюдю.

Джамал политика билимин тохтаусуз ёсдюрюб кюрешеди. Аны джаш тёлю бла ишлей билгечи, ишин оаджаргъаны, акъыллылыгъы комсомолну обкомуна биринчи секретарлыкъгъа тыйыншлы этеди.

Джамал юйдегисин бек суйген, тенгликни багъалы кёрген адамды. Айшат бла Даута насыблы юйдегиле болгъанлыкъгъа, аланы эгечлери Марзийни джашауу джылау бла кетеди.

Джамал юйдегисин бек суйген, тенгликни багъалы кёрген адамды. Айшат бла Даута насыблы юйдегиле болгъанлыкъгъа, аланы эгечлери Марзийни джашауу джылау бла кетеди.

Марзии
бла Джёгетейчи

Джёгетейчи кыызгъанчды, джыртхыч джаны-уарча, хаман бир капекни төрт-беш капек этерге излегенден сора, адамлыгъы болмайды. НЭП-ни заманында тюкенчик къураб, Хурзукга баргъаны болса, кыйын анасына джараргъа, ёксюз юйдегиге къараргъа

деб бармайды, кѳумачларын багѳа сатыб, кимни терисин кѳоба-
райым деб барады. Урунган халкѳ колхоз джашау кѳурау джа-
пындан кѳурешген заманда муну кѳайгѳысы да хакѳ ашаргѳа, эн-
чи байлыгѳын ѳсдюрюр джанындан харам-халал демей кѳуреше-
ди. «Сени аллахынѳ да джокѳ, адамынѳ да джокѳ! Аллахынѳ,
адамынѳ да ол аршынды»,—деб Айшат анга тѳюз айтады.

Джѳгетейчи юйдегисине да кѳаты, джашау бермеген, аман
болгѳаны бу сѳзледен белгилиди: «Марзият бизде болгѳан тѳрт-
беш кюнню ичинде тѳрт-беш сѳзню ауузундан чыгѳаргѳан болмаз
эди. Кѳыз заманында, ол—накѳырдачы, оюнчу кѳыз эди дейдите.
Тойдаш келгенден сора ол, бир кѳауум кѳыз нѳгери бла бизде
джашланы, кѳызланы тепсегенлерин эниклеб тебресе, адамны
кѳулгенден ичегиси юзюлюр эди деучендиле.

Ол Марзиятдаѳ энди ышан да кѳалмагѳанды. Юйде адамла
сѳлеше тургѳанлыкѳгѳа, ол алагѳа не тынгылайды, не ангылайды
деб айталлыкѳ тѳлсе. Юйде этиле тургѳан затха да кѳараб тур-
гѳанлыкѳгына, кѳреди деб биллик тѳлсе. Бир кѳарагѳан джерин-
деѳ кѳзлерин алалмагѳанча турады... Марзият, эри джукѳ айтса,
тѳйюле юреннген бузоу таякѳны кѳрюб илгеннгенча, илгене, кѳал-
тырай, аны айтханын ауузундан чыгѳар-чыкѳмаз этиб, энди уа
джукѳ айтырыкѳмыды экен дегенча, кѳзюне кѳараб кѳала эди.
Кѳара кѳоркѳуу болмаса, Марзиятны джѳурегинде не сѳймеклик,
неда эрин кѳрюб болмау деген сезимлени бири да кѳалгѳан бол-
маз эди». (Романы 10ѳ бети).

Кѳүндеѳ бла бир юйде эрини таягѳыны тѳбюнде джылау бла
кѳүн ашырады. Марзият асыры унукѳгѳандан кесини адам инсан
болгѳанын, башын кѳорууларгѳа акѳылына тылмачлыкѳ этери-
гин унутуб кѳойгѳанды.

Джѳгетейчичалагѳа совет джамагѳатда орун болмагѳанын
джазычу уста тил бла ачыкѳлайды. Аны атын толѳсу бла айтыр-
гѳа да джийиргеннгенча, Джѳгетейчи деб кѳояды.

1. Асланны Уллу Ата джурт кѳазауатда ишлерин хапарлагѳыз.
2. Байрамукѳланы Халиматны «Джылла бла таула» деген романын башын-
дан аягѳына дери окѳугѳуз.
3. Бу тѳбюнде берилген темаланы бирине сочинение джазыгѳыз:
 - а) Джангы джашау кѳурауда коммунистле бла комсомолчуланы башчы-
лыкѳ ишлери.
 - б) «Аслан — Совет власть ѳсдюрген джаш телюню адамы».
 - в) «Байрамукѳланы Халиматны «Джылла бла таула» деген романында
Кѳарачайда колхоз кѳурау бла класс кѳурешни кѳргѳюзюю».
 - г) «Джылла бла таула» деген романын энчи суратлау шартлары».
 - д) Кѳелиматны дуния сезимини, джашау ангысыны тѳрлениб баргѳаны.

**БАЙКЪУЛЛАНЫ
АБДУЛ-КЕРИМ
(1906)**

Байк'улланы Пагону джашы Абдул-Керимни джашау эмда чыгъармачылыкъ джолу к'арачай халкъны Совет властны джылларында болгъан тюрлениую бла к'аты байланыбды. Аны джолу, сюрюучюлюкден башланыб, областны джазыучуларыны бири болуб белгиленеди. Абдул-Керим кесини фахмусун социализм к'ураугъа, социалист культураны ёсюмюне, джашнаууна толусу бла бергенди. Кесини тенглери, биринчи литераторла Ёртенланы А., К'аракетланы И., Байк'улланы Д., Батчаланы А.-К., Аппаланы Хасан кирик Абдул-Керим да джазыучулукъ фахмусуну к'юю бла Коммунист партияны идеясын социализм к'урауда белгиленген муратланы джашауда бардырыр ючюн к'аджык'май к'у-решгенди.

Мамырлыкъ джашауда Абдул-Керим кесини к'аламы бла Совет властны джангы джашауну бегитир ючюн, адамланы сезимлеринде, джашау болумларында чырмау болгъан эскиликлеге к'аршчы к'уорешген эсе, Уллу Ата джурт к'азауат башланыб, социалист джуртубузгъа к'орк'уу тюшгенинде, ол, к'аламын сюнгуе ауушдуруб, фронтха кетеди.

Джамаг'ат, совет-партия ишлеге к'атышханы Абдул-Керимни джазыучулукъ ишинде джашау излегенча джазаргъа болушханды.

Байк'улланы Абдул-Керим Огъары Марада кеси к'ыйыны бла джашагъан таулуну юйдегисинде 1906 джылда туугъанды. Анга 16 джыл болгъанында (1922 дж.), анасы ёлюб, ёксюз к'алгъанды. Гитчеликден башлаб, 1927 джылгъа дери Абдул-Керим

сюрюучюлюкде ишлегенди. 1927 джылда, эл школда окъугъан заманында, Марада комсомолгъа киргенди. 1929 джылда, школну бошаб, Баталпашиинскеде (бусагъатда Черкесск) Совпартшколагъа киргенди. 1931 джылда Совпартшколаны бошаб, Мара ёзенде парткомну секретары, пропагандист болуб ишлейди.

1933-1936 джыллада Москвада КУТВ-да (Ксимунистический университет трудящихся Востока) окъуйду. Андан сора Абдул-Керим 1936-1937 джыллада КПСС-ни Къарачай Обкомуну аппаратында ишлегенди.

1937 джыл, август айдан башлаб, 1941 джылгъа дери «Къызыл Къарачай» газетни редакторуну заместители, артда редактору болуб ишлейди, 1938 джылда Совет джазыучуланы Союзуна член болады.

Уллу Ата джурт къазауат башланганлай, Абдул-Керим фронтха кетеди.

Байкъулланы Абдул-Керим Совет Союзну Коммунист партиясыны 1930 джылдан бери члениди.

Къралыбыз Байкъулланы Абдул-Керимни Уллу Ата джурт къазауатда джигитлик ишлери ючюн Ата джурт къазауатны ордени, 6 медал бла саугъалагъанды.

Бусагъатда Абдул-Керим пенсионерди, алай а джазыучулукъ ишин къоймайды.

Чыгъармачылыкъ джолу

Байкъулланы Абдул-Керим 1937 джылда джазыб башлагъанды. Аны назмулары алында «Къызыл Къарачай» газетни бетлеринде басмаланыб тургъандыла. Уллу Ата джурт къазауатны аллы бла «Насыб джашаугъа джырла», «Джыйырма джыл Къарачайгъа» деген биринчи китаблары чыкъгъандыла. Назмуланы баш темалары Ленин, ленинчи партия, Уллу Октябрь социалист революция, Совет джурт, Къарачайны джангы джашауу болгъандыла.

Уллу Ата джурт къазауат башланганлай, Абдул-Керим, башха къарачай джазыучула бла биргелей, совет адамланы къанлы джаудан къралыбызны къорууларгъа учундургъан, джюреклерине таукеллик берген, фашизм адам инсанны джауу болгъанын, аны кир иннетин, кир ишлерин, этген артыкълыкъларын, адам кѣлтюрмез зорлукъларын айгъакълагъан назмула («Джолгъа ашыкъ», «Сау къал», «Эсимдеди») джазгъанды.

«Джолгъа ашыкъ» деген назмусунда джазыучу, тенгleshдирилени, эпитетлени уста келишдириб, Гитлерни джыртхыч джаныуар сыфатын туура айгъакълайды. Фашист аскер салгъан къыйынлыкъланы, джетдирген зарауатлыкъланы поэт кючлю айгъакълаб, окъуучуну джюрегин джаугъа кечмеклик салмазча этеди.

Уллу Ата джурт къазауатны аллындан башлаб, артына дери уруш джоллада айланган поэт къазауатны къыйын кюнлеринде да къаламын къолундан тюшюрмегенди. Фашизмни ууатылырына, хорлам бизники боллугъуна джюрегинде ажым болмайды.

Ол себебден аны джазгъан назмулары таукелдиле, джарыкъ кёллюдюле, хорламгъа къанатландырадыла. Аллай назмулары бу шартына шагъатлыкъ этген Абдул-Керимни фронтда ёлген къарнашына аталгъан назмусу («Къарнашыма») бу сёзле бла бошалады:

Хорлам бере къурчдан къаты къолубуз,
Чегибизден узакъгъады джолубуз,
Къая ранда гелеу къаудан кюйгенча,
Фашистлени учхун этер отубуз.

1943 джылда джазылгъан «Зулифа партизанда» деген назмусунда былай джазады;

Заман джETER, кюн джарытыр, кюн джарыр,
Мурса къатар, чириб джатар, халкъ къалыр,
Халкъ унутмаз, айтыр джаугъа джууабын,
Джыланныча эзер башын эм санын,
Къурт, къамыжакъ чайнар, джутар хар
барын.

1944 джылда уа поэтни ауазы артыкъ да джарыкъ чыгъады:

Тауушунгу этме салкъын—джарыкъ бол.
Татыуунгу бузма, Къобан, артыкъ къош.
Насыблыбыз, кюрешебиз—тюзлюк джол.
Боран кетер, къар да эрир, танг атар,
Чапракъла уа къуу болурла, агъарла.
От джукъланыр, кёл басылыр, джер къатар.
Кырдык чыгъар, баппаханла чагъарла.

Поэтни фронт лирикасы «Хорлам» деген къууанч назму бла бошалады. Бу назмуну Абдул-Керим 1945 джыл 9 майда—Хорламны кюнюнде—джазгъанды.

Бютеу совет адамла бла бирге джазыучуну джюреги да къууанчдан толады, сау дуниягъа кючюн танытхап Совет къралы бла махтанады.

Уллу Ата джурт къазауатны темасы чыгъармаларында эм баш тема болгъаны себебли, къазауатдан сора, 1958 джылда чыкъгъан биринчи назму китабчыгъына Абдул-Керим «Хорлам» деб атагъанды. Бу башында тинтилген назмула да «Хорлам» деген китабчыкыгъа киргендиле.

Къазауат темагъа джазыучу 60-чы джыллада джангыдан къайтады. 1964 джылда чыкъгъан «Назмула» атлы китабчыгъында арт кёзюуде джазгъан талай чыгъармасын басмалайды. Къазауатда ёлген джигитлени эсге тюшюре, Ата джурт ючюн джанын бергенлеге ёлом джокъду, ала унутулмазлыкъдыла, дейди поэт «Къарнаш къабырда», «Биз урушка къаршчыбыз» деген, д. б. назмулада.

Адамны джюрегине терен сингген, поэтни кѣзауат биография-сын ачыкѣлагъан «Унутмазма» деген назмусунда Абдул-Керим, кѣзауатда кѣргенин, чекгенин сюзюб, быллай оюмгъа келеди:

Тюзлюк чыртда хорланмайды, таныдым.
Джуртун сюйгенден насыблы кѣрмедим,
Анга тенг мен бир махтауну билмедим,
Ол кѣарыуду, кючдю чексиз, адамгъа
Ол сауутду, джолду хар бир адамгъа.

Абдул-Керимни кѣзауатдан сора джазылгъан китабларында кѣзауат тема бла байланыб мамырлыкъны, урунуу темасына аталгъан назмула басмаланнгандыла («Муратынга джет», «Зеленчук», «Кѣурч атым», «Хасан», «Ананы сѣзю», дагъыда башхала).

Абдул-Керим джазыб башлагъан кюнюнден бери да джангы джашауну, джангы адамны джырчысыды. Аны чыгъармаларында бизни заманыбызны хар бир джетишими суратланады: совет космонавтлагъа Юрий Гагариннге, Герман Титовгъа, Валентина Терешковагъа, аланы джуртубузну сыйын кѣлтюрген тулпарлыкъ ишлерине атаб, «Уруннганны джюрегисе», «Хауа кеме», «Ксмсомолгъа», «Юрий Гагариннге», «Махтанабыз сени бла», «Валягъа», д. б. назмула джазады.

Бизни заманы джигитлерине махтау сала, аланы юлгюге келтире, поэт джигитликни шартларын сыфатлайды:

Кѣкюреги, джюреги тюз,
Джагъасыча бай Кѣобанны,
Сѣзю керти, ѳтюрюксюз—

.

Тамам хауа, сууча керек,
Мийик тутхан кѣарнашлыкъны,
Халкъын, Джуртун сюйген терен
Джигитид бизни заманы—

дей, ол бир кѣауум адамны ангысындан кѣуруб кеталмай, джашаубузгъа бузукъ болгъан эскиликкеге кѣаршчы турады («Эскини кѣгети», «Ханым отоуда», д. б.).

Бу темагъа джазылгъан чыгъармаланы арасында 1966 джылда чыкъгъан «Бир кече» деген сатиралыкъ поэмасы айырылыб энчи орун алады. Поэмада селеке, кюлкюлюк халда, билими да болмагъанлай, джашауну, рысхы джыйыуну «тынч джолун» сайлагъан джахил моллаланы, энтда динни кѣарангы ауундан ычхыналмай чырмала, абына айланнган бир кѣауум адамны алдаргъа тюзелиб, кир ишле бардыргъанларын джазыучу кючлю хыртлайды. Аланы динни кѣара джабыуу бла джабылыб тургъан адамгъа заран салгъан ишлерин, хаулеликни, ичгичиликни, харам хакъ ашауну, кир иннетлиликни халкъгъа айгъакъ этгени бла кѣоймай,

тюз иннетли, къралына халал урунуб джашагъан элчилени ауузу
бла ирият береди алагъа.

1960 джылда Абдул-Керим «Гитчени джолу» деген поэманы
джазады. Бу поэмасында джазыучу, история тюрлениуге кёре,
аны бла байланыша, адамны джашау джазыууну тюрлениуюн,
аны бла биргелей ангысы, джашау сезими ёсгенин суратлайды.
«Гитчени джолу» поэма, Октябрь революция болгъунчу кёзюуле-
ден башланыб, Уллу Ата джурт къазауат бошалыб, рахат джа-
шау башланнганы бла бошалгъан историялы хапарлауду.

ХОРЛАМ.

Хорламда бериб келген,
Къозгъалыгъыз сиз деген,
Ишибизни кёб бёлген,
Ата уруш джукъланды.

Къара кёрге ийдирген,
Джауну от бла кюйдюрген,
Сауут кючюн билдирген,
Бизге дунья сукъланад.

Ауур джара багъылды,
Кремль сагъат къагъылды,
Хорлам байракъ тагъылды,
Джарыкъ кюнюм табылды.

Джуртум терен солуду,
Тоб, окъ джюзюу къалды,
Тюзлюк орнун алды,
Эркинликни къорутду.

Къар эриди, букъду,
Элня урду, джыкъды,
Кюн да ышарыб чыкъды,
Кёк кюкюреб джашнады.

Къара тубанла кетиб,
Къызыу отладан ётюб,
Муратыбызгъа джетиб,
Тынчлыкъ джашау башладыкъ.

Тогъузунчу май уллу,
Къууанчым болду толугу,
Басылды адам улу,
Кийиндиле джерлерим.

Қайтдыла балалы,
Қиғандиле қыалала
Ишлерине кыуана,
Шахарларым, эллерим,

Мен да келдим атланыб,
Чалкыым джити табланыб,
Хорламыма махтаныб,
Урунууга джол алыб.

Алтынлымы сууутуб,
Машинамы тюз тутуб,
Чыккыым ишге улутуб,
Қыарыума джан салыб.

Урунууду ашыбыз,
Партияды башчыбыз,
Урушха биз қыаршыбыз,
Насыбхады аллыбыз.

Қалмай туруб ёрге,
Кечимсиз кыол бирге,
Кёмербиз элтиб джерге,
Энтда келсе қыанлыбыз.

1945 дж.

ҚЫАРНАШЫМА.

Ой, қыарнашым Даут, сеннге джазама,
Бу назмуну, кюуюмю кюн турушда.
Махтанама, махтанама, тюзлюгюнге базама
Елгенсе сен джуртум ючюн урушда.

Кёк кюкюреб, чартлаб джерни ургъанча,
Тангига дери тобла, окъла гюрюлдей,
Джукъласанг да кесинг мараб тургъанча,
Автоматынг джауга айланыб тютюнлей.

Солдат эдинг ётюрюкню билмеген,
Қишилики джюрегингден иймеген,
Қыарангыда джарыкда да тенг кёллю,
Джашауунгда кукалыккы билмеген.

Командиренг, тизгинингден қалмаенг,
Джолунг ачык—кынгырынга бармаенг,
Батыр эдинг, аскерингде алгаенг,
Фашистлеге чырта кечим салмаенг.

Коммунистенг, хорламынга базаенг,
Дунияда кыызбайлыкдан тазаенг,
Солууунгда да эки уруш арасы,
Джаугъа кыаршчы джыр, назмула джазаенг,

Китабларынг, назмуларынг, джырларынг
Урушлада бизге кыарыу бердиле.
Окыугъанла, джырлагъанла аланы
Алларында хорламланы кёрдюле.

Джатхан джеринг джашил кийген талады,
Бу кыабырынг унутулмаз джарады,
Даут, атынг бизге юлгю болады,
Джигит ёлген—джюреккледе кыалады.

Партияны тюз джашыча есгенсе,
Кёб фашистни кесинг башын кесгенсе,
Джан кыарнашым, Даут, бизден кетгенсе.
Ал кыанымы—деб осият этгенсе.

Эркин болсун джатхан джеринг, кыарнашым,
Халкым айтад—джангыз тюлдю бир башым,
Джаш кыанынгы джюз кыат алмай джауладан
Болмаз мени кече джукъум, кюн ашым.

Хорлам бере, кыурчдан кыаты кюлубуз,
Чегибизден узакъгъады джолубуз,
Кыая ранда гелеу кыаудан кюйгенча,
Фашистлени учхун этер отубуз.

Тюз кыалырла шагъат болуб кёргенле,
Джюреккледе джаралагъа нюр келиб,
Унутулмазсыз джуртум ючюн ёлгенле,
Сакъланырсыз сыйлы махтау берилиб.

ЛЕНИН СЕНСЕ—БИЛЕМЕ.

Капиталны кёмген, отда кюйдюрген,
Джабыкъ кюнню ачыкъ этген, тийдирген,
Кыанатларын юсюбюзге ийдирген
Ленин, сенсе, Ленин, сенсе—билеме.

Джакъсызланы тар джукъудан уятхан,
Боюнсханы джабышмаздан ууатхан,
Джуртубузну, танг атханча, джарыгхан,
Ленин, сенсе, Ленин, сенсе—билеме.

Къуршча кючлю партияны къурагъан,
Джауларын а джолдан кери быргъагъан,
Халкъы ючюн тюме азаб сынагъан
Ленин, сенсе, Ленин, сенсе—билеме.

Алгъын чыкыгъан, айча толуб, джериме
Тенг айланыб, шахарыма, элиме,
Толу джстген джюрегиме, кёлюме,
Ленин, сенсе, Ленин, сенсе—билеме.

Урунганнга алтын басхыч салдыргъан,
Хар тылпыуу кюнден сурат алдыргъан,
Джауларын а аякъ тюбде къалдыргъан,
Ленин, сенсе, Ленин, сенсе—билеме.

Кечелери болмай джукъу келиучю,
Ишчилени къалынына джетиучю,
Бал кёгет, татлы азыкъ этиучю,
Ленин, сенсе, Ленин, сенсе—билеме.

Къыйынлыкъдан насыбха джол ачыучу,
Къанатларын юсюбюзге джабыучу,
Туз-гырджнынын бизни бла къабыучу,
Ленин, сенсе, Ленин, сенсе—билеме.

Миллетлени къарнаш этген, тенг этген,
Такъыр, къыйын джашаууму кенг этген,
Кюн кёрмеген къар бузланы эритген,
Ленин, сенсе, Ленин, сенсе—билеме.

Ленин, сенсе бирлик джашау ишлсген,
Сабанлада темир атла кишнетген,
Ленин, сенсе эркин хауа солутхан,
Мутхузлукъну тамыры бла къурутхан!

Ленин, сенсе хакъ ашауну къалдыргъан,
Ленин, сенсе бизге тенглик алдыргъан,
Ленин, сенсе отсуз чыракъ джандыргъан,
Ленин, сенсе социализмни салдыргъан!

Ленин, сенсе Совет Аскер къурагъан,
Бизге чабхан джауну узакъ быргъагъан,
Ленин, сенсе рахатлыкъны болдургъан,
Минги Таугъа темир къушла къондургъан!

Ленин, сенсе кюнден къарыу алдыргъан,
Эм биринчи атом чыракъ джандыргъан,
Ленин, сенсе джуддузлагъа сан къошхан,
Окъдан дженгил, кёк къойнунда учургъан!

Ленин, сенсе къралымы баш этген,
Чырт хорланмаз кърч кълалача бегитген.
Ленин, сенсе джюрегими джаш этген,
Къум тюзлени тарлау, будай аш этген!

Ленин, сенсе деу кылычым, къланатым,
Джаным татлы, кѣзюм ачыкъ, муратым;
Сенсиз мени танылмаз эд суратым,
Айтылмаз эд джырым, назмум не атым!

Елмегенсе, ёлмезсе, сен джашайса.
Къудретинг, кюнюнг уллу—хорлайса.
Дуниягъа мамыр джайгъан къладарса,
Къларангыгъа джарыкъ берген Кюн, Айса.

Сени ишингди, сени кълунгду бу затла—
Чагъыб ёсген фабрикала, заводла,
Сени ишингди, сени кълунг блад толгъланла
Джерде, кѣкде, тенгизледе хорламла.

Джашауума тюз китабды кълуатынг,
Айтханынгча толады, Ленин, муратынг,
Кълару беред, джол кѣргюзед суратынг,
Сюйгенлеге сыйлы, махтау сени атынг.

Багълалыса, сен байракъса халкъыма,
Кесинг кълурагълан кълалыма, джуртума,
Багълалыса сен, байракъса узакъгъа,
Тургъланлагъа тюшюб бюгюн да тузакъгъа.

Келир заман, кълалыр артха, ётербиз,
Джолубуз кенг—коммунизмге джетербиз.
Ленин—ата эм анаса, билебиз,
Осиятларынгы бузмай толу этебиз.

1957 дж.

ЮРИЙ ГАГАРИННГЕ.

Махтаулукуду, сейирликди,
Тамашады хорламыбыз,
Тулпарлыкды, бу эрликди,
Юрагъады саламыбыз!

Юра, учдунг, кёкню алдынг,
Джулдузлагъа кенг джол салдынг,
Октябрьны деу уланы.
Тенг къаратдынг сау дунияны.

Алгъа чыкъдынг, сен баш болдунг,
Кёб алимни, кёб алчыны
Муратларын сен толдурдунг.

Узакъ космосну джарытдынг,
Баууруна туура джетдинг,
Адамлыкъны тюз танытдынг,
Сыйыбызны артыкъ этдинг.

Бизге шохла бюгюн санга,
Юра, салам иедиле,
Сени ёхтем учханынга
Джаула къара кюедиле.

Аймысына, ала кюйсюнле,
Сукълансынла—бу тенглики,
Къарасынла да кёрсюнле,
Къарнашлыкъды эм эрлики.

Биз сюебиз, къууанабыз,
Къууанабыз Джуртубузгъа,
Биз сыйлайбыз, махтанабыз
Сени ёсдюрген партия бла.

1. Юрий Гагаринни биографиясындан билгенигизни айтыгъыз.
2. Космосха чыгъыуда бизни къралыбызны эм арт джетишимлеринден сиз не билесиз?
3. Бу назмуда олицетворениени табыгъыз.

«Гитчени джолу» деген поэмагъа :

1. Поэт фашистлени кълаллай мурдарлыкъларын кёргюзеди?
2. Гитче бла джёнгерлерини разведкада джигитликлерини юсюнден хапар айтыгъыз.
3. Гитчени джёнгерлери кимге болгъандыла, поэманы ачыкълауда аланы образларыны кълаллай магъаналары барды?
4. Гитче Уллу Ата джурт къазауатда кълаллай джигитликле этгенди?
5. Совет Аскер Уллу Ата джурт къазауатда фашистлени хорлагъаныны себблерин джазычу поэмада кълалай кёргюзеди?
6. Совет халкъгъа Коммунист партия учсуз-кыйырсыз багъалылыгъын поэт кълалай кёргюзеди?
7. «Гитчени джолу — историяны, халкъны джазыуун суратлауду» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

ОТАРЛАНЫ
КЕРИМ
(1912—1974)

МАЛКЪАР ЛИТЕРАТУРАДАН

Отарланы Сарамырзаны джашы Керимни чыгъармачылыгъы малкъар литератураны баш джетишимлерине саналады.

Къулийланы Къайсын «Окьюучума» деген назмусунда Керимни юсюнден былай джазады: «Керим бла ёзенги ёзенгиге тие барабыз».

Керим халкъын бек суюген, аны джашауун билген, бютеу кесини усталыгъын, фахмусун халкъны джашауун, аны иннетин суратлаугъа джоралагъан назмучу болгъанын орус поэт Д. Голубков Отар улугъа атагъан назмудан билирге боллукъду:

Ты жив — и родина жива,
И к делу рвутся руки.
И в песню строятся слова,
Проросшие в разлуке.

Отарланы Керим 1912 джыл 3 майда Гирходжан элде туугъанды. Джашчыкыгъа джарым джыл толгъанлай, атасы Сарамырза ёлгенди. Керим эки къарнашчыгъы бла бирге анасыны къолунда ёксюз къалгъанды. Юч сабийни да аналары Шахархан андан ары кеси ёсдюрюрге кюрешгенди. Керим кесини эсгериулеринде: «Атамы джокълугъуна джарсыгъандан башха, анамы ашхылыгъындан, мен ёксюзлюкню сынамагъанма дерге боллукъма», — деб джазады.

Кавказда граждан къазауатны арт джылы Керимни эсинде къалгъанды. Ол аны юсюнден кесини отузунчу джылланы ахырында джазгъан «Къызыл джулдуз» хапарында айтады. Тау элде Совет власть хорлаб, джашау джангы, джарыкъ джолда

тюрленнгенинде, элде школ ачылады. Ары дери афендиледен эки джыл окъугъан сохтачыкъ Керим школгъа барады, төрт классны 1926 джылда бошаб, бир джыл малчы къошда туруб, 1927 джылда Нальчикни къатында Малкъар округда школгъа кетеди. Анда бир джыл окъуб къайтханлай, Керим элде къалады, комсомолгъа киреди, алгъа изба-читальняда, ызы бла уа ликбезде устаз болуб ишлейди.

1929 джылда ючайлыкъ устаз курсланы бошайды, эл школда биринчи класслада окъутады. 1930 джылда педтехникумгъа кириб, 1934 дж. окъуб бошаб, устазлыкъ иште тохтайды, аны бла бирге ол Ленинчи окъуу шахарчыкны башха бёлюмлеринде да малкъар тилден окъутады.

Керим сабийлигинде анасындан Казимни назмуларын, къошда малчыладан а кёб джомакъ, джыр да эшитгенди. Сейир джомакъла, къайдаджарыкъ, къайда мыдах джырла поэт боллукъ джашчыкны эсинде къалгъандыла. Джашчыкъ къара таныгъанында уа, китабны бек суйгенди, китаб аны ушакъ, джол негери болгъанды. Сабийликде Керим орус китабла окъугъанды. Суратлау литератураны сюерге Керимни ала юретгендиле.

Отарланы Керим назму джазыб эл школда огъуна башлагъанды. Назмула кёбюсюне табигъатны юсюнден болгъандыла, алай а аланы ол кишиге кёргюзюрге уялыб, джыртыб тургъанды. Аны биринчи назмулары 1930 джылны ала айларында газетде басмалангъандыла. 1933 джылдан башлаб, поэтни чыгъармалары терктерк басмаланыб чыгъадыла.

1936 джылда Отарланы Керим СССР-ни джазыучуларыны Союзуну членине алынады. 1938 джылда уа аны биринчи назму китабы чыгъады.

1938 джылны аягъында поэт, устазлыкъ ишни къоюб, литература ишге кечеди, къазауатны аллы юч джылда ол республиканы джазыучуларыны Союзуну председатели болуб ишлейди.

Уллу Ата джурт къазауатны ал кюнлеринде Отарланы Керим кеси да, эки къарнашы да фронтха кетедиле. Керим, аскер училищени бошагъанлай, фронтда къызыу урушлада айланады, кёб кере ёлюмню кёзюне къарайды, урушда да ал тизгинледе бара, партияны иннетин солдатлагъа кеси юлгюсю бла кёргюзе, Ата джурт къазауатны бютеу халкны азатлыгъы ючюн баргъанын кёргюзтеди. Фронтда Керим ауур джаралы болады, бир саны кетиб госпиталда джыл джатханды. Арт джыллада Керим республиканы джазыучуларыны Союзунда, алгъа «Шуёхлукъ» деген малкъар альманахны редактору болуб, артда Союзуну консультанты болуб ишлегенди.

Отарланы Керим 1940 джылдан КПСС-ни члени болгъанды.

Чыгъармачылыкъ
джолу

Отарланы Керим, малкъар поэтлени абадан къауумуну барысыча, биринчи, гитче назмуларында джангы туугъан джашауну алгъышлайды. Аны ол чыгъармаларыны ичинде «Эл»

бла «Кавказ асырайды таурухла» деген чыгъармаларын энчи эсгерирге боллукъду.

«Эл» деген лира-эпикалы поэмасында поэт халкъны алгъын-ныгъ кыйын джашауун кѣргюзтеди, аны батырлыгъын, жангы джашауу таукел атламларын суратлайды. Джашау кыйын болса да, таулу ана суйген баласын тюз иннетде ѳсдюрсенин бешик джырда кѣребиз:

Сен ѳсерсе, кѣз чырагъым,
Болурса киши.
Джаратмазса ол заманда
Залимни ишин.
Хурмет бла тохтатырса
Тулну джылауун.
Сен залимге айтырса
Халкъынгы дауун.
Бай джюреги — терен уру,
Тарыгъыудан толмаз.
Сени тюзлюк сѣзлеринги
Къулагъына алмаз.

Керим кесини бу чыгъармасында революциягъа дери джашауда болгъан социал тенгсизликни ачыкълагъанды, аны бла кюрешни тюз кѣргюзтгенди. Ол кыйын джашауу бузгъан Уллу Октябрь революцияны, Ленинни юсунден поэт джюреги кѣлтюрлюб, ѳхтем айтады. Унукъгъан тау халкъны жангы джашауу гъа чыгъаргъан ленинчи партиягъа махтау береди. Керимни «Эл» деген чыгъармасы 30-чу джылладагъы малкъар поэзияда белгили орун алады.

Аны «Кавказ асырайды таурухла» деген чыгъармасы малкъар халкъ алгъын, кесини кыйын джашаууна джарсыгъаны бла къалмай, ол насыб юлюш ючюн аяусуз кюрешгенин кѣргюзтеди.

Терен тарны эринде, булутланы ичинден,
Къарала, сюеледи къая жух.¹
Ол къая жух бла бир къарт джигитни юсунден
Джюрюйдю таулада быллай таурух, — дейди поэт.

Чыгъарманы магъанасы байла бла бийлеге къаршчы тургъан бир джигитни кюрешин ачыкълауду. Джигит этген джыр ол ѳлгенден сора да къая эринни джюрегинде къалгъанды. Джигитни джыры малкъар халкъ поэзиясынданды, анда малкъар халкъны историясы, джюрек сагъышлары, насыб ючюн кюрешде сынауу, ашхы муратлары айтыладыла.

Бу чыгъарма халкъны арасында кенг джайылгъанды. «Отарланы Керимни тауруху, джигит аскерчини ѳмюрлюк ышыгъы болгъан къарлы тауланы табигъатыча, джумушакъды, магъанасы бла уа къатыды», — дегенди Ю. Либединский.

¹ Къая жух — къаяны эриц, хамхоту,

«Къыз» деген назмусунда джангы джашаугъа элтген джол къыйын болгъанын, эскиликге къаршчы кюрешде кѣб къан тѣюлгенин суратлайды поэт. Биринчи колхозла къурагъан заманда таулу къызны суйген джашы башха элге колхоз къуаргъа кетеди. Джангы джашау къуаргъа кюрешген суйгенини джашауна бандитледен къоркъуу болгъанын ангылагъан къыз, джашны сауэсен къайтырын сакълай, ауур сагъышла эте, тау сууну бойшунда, аны шоркъаларына тынгылай, кѣб кюнлени ашырады:

Джагъада къыз мыдах олтура эди.
Ол шоркъалагъа къараб тура эди.
Алайлай суу ачы хапар келтирди! —
Къыз шоркъада... наныны бѣркюн кѣрдю!

Къызны иги муратлары толмагъаны аны джюрегин кюйдюреди, ахыр кюрешге таукеллендиреди.

Малкъар джазыучуланы тамада къаууму джангы джашауну къурау темагъа аслам эс бѣлгендиле. Керимни бу назмусу башха поэтлени ол темагъа джазылгъан чыгъармаларына ушамайды, аны энчи башхалыгъы окъуучугъа ачыкъды.

Керим не темагъа джазгъан эсе да, аны чыгъармалары бююн-нго джашау бла байланыбдыла. Ол тау джайлыкъланы («Джайлыкъда»), класс кюрешни джылларында соймекликни («Къыз»), малкъар халкъны озгъан джашауун («Эл», «Кавказ асырайды таурухла»), совет чекни («Востокдан письмо»), Уллу Ленини («Ленин»), орус джазыучуланы («Пушкин», «Боранбилгич») юслеринден джазса да, ол бусагъат заманны излемлерине джууаб береди.

30-чу джылланы ахырында Отар улу кесини белгили чыгъармасы «Партизан къабырланы» джазады. Бу чыгъарма граждан къазауатны джигитлерини унутулмазлыкъ кишиликлерини джырыды.

Уллу Ата журт къазауатны башланырыны аллында басмаланыб, совет аскерчилени къазауатха таукел къатышыуларыны, Совет къралны эркинлиги ючюн къалай кюреширге керек болгъаныны юлгюсю болуб, аланы бирлеширге, хорлаугъа чакъырады.

Бу джыллада Керим кесини чыгъармаларындан сора да орус тилден кѣб кѣюргенди. Уллу Ата джурт къазауатны аллында Керим бѣлек хапар джазгъанды («Къызыл джолдуз», «Школну туугъаны», «Тутдула»).

Отарланы Керимни чыгъармачылыгъында Ата джурт къазауатны кѣзоую уллу, магъаналы орун алады. Къазауатны заманында поэтни ачы сермешилеге къатышыуу къазауатны юсюнден болушлусуча джазаргъа юретгенди.

Совет аскерчилени, джигит батырланы къыйын аскер джоллары Керимни назмулары бла ѳтедиле. Поэт суратлагъан адамла уруш джолну тынчырагъын сормагъанларын, ышыкъны джылы-

сын излемегенлерин, кеслерини къралны, халкъны неден да бек суйгенлерин, ол суймеклик ючюн кюрешни уллу насыбха санагъанларын кёребиз.

Таулу аскерчини джигитлигин поэт «Сени эрлигинг» деген назмуда кёрюзеди.

Поэт кесини аскерчи нёгерлерини юсюнден «Махтаулу джыл-ла» деген назмусунда былай джазады:

Излемегенбиз джолну ташсызын,
Ышыкъны уруш боранда,
Малтамагъанбыз¹ башханы ызын,
Насыбны излей баргъанда.
Къоркъуулу, къыйын тау ауушланы
Аугъанбыз джырыб кърларын,
Ата джуртубуз, къан урушланы
Етгенбиз сени ючюн барын.

Керим, къыйын джаралы болуб госпитальда джатханында да, халкъны джашауу бла джашаб, халкъгъа, партиягъа къолундан келген къуллукъну бардырады. Аллай адамланы юсюнден поэт кесини 1942 джылда джазылгъан «Джаралы комиссар» деген назмусунда айтады. Госпитальда джатхан джаралы поэтге бутсуз комиссар былай дейди:

— Да, лейтенант, энди джатабыз, бошаб урушну,
Узакъдан тынгылай даууруна,
Къанлы сермешюде къанатлары сыныб къушну,
Тюшгенча ол джерни баууруна...
Болса да, эркинбиз суйген кёзлеге ышарыргъа,
Ариу айтыргъа тулгъа, ёксюзге,
Кимни бетине да боллукъбуз таукел къараргъа,
Киши тырман² эталмазчад бизге.

Поэтни назму тизиюде усталыгъы бу назмуда алаамат ариу кёрюнеди.

Керим, кесини поэт тенги Будаиланы Азретни Ата джурт ючюн партизан кюрешде сатлыкъла бла фашистлени къолундан ёлгенин эштгенинде, аны къанын фашистле бла сатлыкъладан алыргъа ант этеди, аны джигитлигин, патриотлугъун махтайды. Къыйын болса да, махтаулуду солдат джашау, — дейди поэт «Къысхады солдатны джукъусу» деген назмуда. Омакъ тюл, бош, тынч сёзле бла алаамат ачыкълайды ол къыйын кюнледе джашауну:

Солдат джукъу багъалыд, кесине орун алады,
Сабырланса урушну даууру.
Къуу тёшекден да джумушакъ кёрюнед солдатха
Салкъын эм рахат джерни баууру.

¹ Малтамагъанбыз (малкъ) — былайда амантамагъанбыз.

² Тырман эталмазчад (малкъ) — айыб эталмазчады.

Кырдыкны ариу ийиси кеф этед, аулакъдан
Кетсе урушну ачы тютюню.
Къысхады-къысха солдатны къайгъылы джукъусу,
Узунд аны къыйын уруш кюню.

Къазауатны къызыу кюнлеринде да поэт джашауну ариулу-
гъун ийнакълайды, джашаугъа ийнанады, рахат джашауну туу-
арына ышанады. «Къарылгъашчыкъ уя ишлейди» деген назмуда
поэтни ол муратын кёребиз:

Къарылгъашчыкъ мени блиндажымы чардагъында
Уячыгъын ашыгъыб ишлейди.

Мен сукъланыб къарайма аны мамыр ишине,
Джюрек: «Джаз башы — джаз башы!» — дейди...
Тоб тауушла бир ууахтыгъа сабыр болсала,
Тийрени ауур шошлукъ бийлейди.

Къарт анасын джабсаргъанча, къанлы джерге
джюрек:

«Хорлам джаз башын кёрюрбюз!» — дейди.

Отарланы Керимни къазауат джыллада чыгъармачылыгъында
история кертиликни туурагъа чыгъарыу юлгюсюн «Россия», «Орус
тюзле», «Кюйген джер», «Кюйген элде» дегенча назмулада,
«Джолла» деген поэмада кёребиз.

«Россия» деген назмуда къаллай бир джюрек джылыу барды.
Мында поэт историяны бетлерин бир-бир аудургъанча этиб, таулу
халкъны азатлыкъгъа чыгъаргъан орус халкъны ашхы суратлай-
ды.

«Кюйген джер» деген назмуда поэт, аскерчи джолдашлары
бла бирге бара, чачылгъан юйлени къаралыб сюелген оджакъ-
ларын кёрюб, уллу бушуу этеди. Кюйюб, кёсеуча къаралыб къал-
гъан джерни джансызлыгъына джюреги тёзалмай, поэт былай
айтады:

Кюл къабырла къалгъандыла юйледен,
Хую кзурукълары тилей садакъа...
Ит юрюб да эштилмейди тийреде,
Неда къычырмайды сылхыр адакъа.¹

Поэтни къазауат заманда чыгъармачылыгъында солдатны ич
дуниясы, джашауу, аны ашхы муратлары, суюген ахлылары да
унутулмагъандыла. «Сенден узакъда» деген назму аскерчилени
уруш джолладан письмоларыдыла. Аланы ёзеклери хорлам кюн-
ню джууукълугъуна ийнаныу, ол кюнню тёзюмлю сакълау, солдат
къайда айланса да суюген адам аны биргесине болгъаны бола-
дыла. Отар улуну лирика герою фронтдан узакъда, тау элде джа-
шагъан суюгенин кёб кере эсгереди.

¹ Адакъа (малкъ.) — гугурук.

Отарланы Керимни уруш лирикасы кѣб тюрлюдю. Аланы иннет магъаналары уллуду эмда теренди. Поэтни ол кѣзюуде чыгъармачылыгына тюз багъа бичер ючюн, Къулийланы Къайсынны сѣзлерин келтирейик: «Совет халкъны фашизмге къаршчы къазауатындан уллу эмда кыйын ишге поэт тюбемегенди. Урушда кѣб адамны ёлюмю, шахарланы, эллени кюйюю, уруш палахы поэтни болмагъанча джарсытхандыла, алай болгъанлыкъгъа кыйынлыкъ аны бюгалмагъанды, абзыраталмагъанды. Ол заманда бизни суйген къралыбызгъа джетген кыйынлыкълагъа Отарланы Керим коммунист кѣз бла къарагъанды, аны джюрегин да сѣзлерин да ленинизмни джарыгъы нюрлендиргенди, назмучугъа Компартияны кишилиги кюч бергенлей тургъанды... Урушну биз таза къаныбыз бла джуугъан джоллары къралыбызны эркинлигине, келир кюнледе халкъны ишлеуёне, къураууна элтгенлерин поэт ангылагъанлай тургъанды. Ол коммунистди, Совет къралны поэтиди. Кыйын кюнледе аны санлары андан тюшмегендиле, ол умутун андан юзмегенди. Фашизмни хорламагъанлай джашау болмаз, кыйынлыкъсыз, къоранчсыз хорлам джокъду, бизни насыбха элтирик, энтда хар бирибизни суйген ишине, туугъан отджагъасына къайтарлыкъ хорламды. Аны ючюн а тер, къан, табджан аяу да джокъду. Ма Отарланы Керимни къазауатны кѣзююндеги назмуларыны баш магъанысы олду».

Отарланы Керимни къазауатдан сора эм арт замандагъы чыгъармаларыны геройлары мамырлыкъ ючюн кюрешчи, джангы джашауну къураучу, суйген Ата джуртха джюреклерин бла берилген, партиягъа терен ийнанган адамладыла.

Поэтни партияны юсюнден джазгъан назмулары, кебге урулуб чыкыгъанча, табдыла, магъаналары теренди. Ол шартны артыкы да «Махтау санга, уллу партиябыз» деген назмуда кѣребиз.

Арт джыллада поэтни чыгъармачылыкъ иши ёсген эди. Аны чыгъармаларыны барыны юсюнден айтхан бек кыйынды, кѣб айтыргъа керекди. Аны чыгъармачылыгында «Къабарты», «Туугъан джерим», «Иннаны юйчюю», «Коммунистле» деген поэмалары уллу магъананы тутадыла.

Къазауатдан сора джыллада Отарланы Керимни «Джолла», «Сагъышла», «Туугъан джерим», эки томлукъ «Сайламала», «Джылла», «Дуния эртдени» деген назму китаблары басмаланыб чыкыгъандыла.

Отарланы Керимни чыгъармачылыгъы къуру малкъар окъучулагъа белгили болуб къалмагъанды. Арт джыллада аны талай чыгъармасы орус тилде энчи китабла болуб Москвада чыкыгъандыла: «Дороти», «Горный поток», «Гды и горы».

Поэт арт джыллада проза чыгъармала да джазгъанды.

«Мурдор таш» деген хапары малкъарлыланы джангы джашау къурагъанларыны юсюнден хапарлайды. «Разведчикле» деген хапары къазауатда джылланы юсюнден айтады.

Назмучулукъ ишинден сора да, башха тилледен суратлау чыгъармаланы малкъар тилге кѣчюрюуде Отарланы Керимни уллу кыйыны барды. Ол орус эмда башха миллет классиклени кѣб чыгъармаларын 30 джылдан артыкъ заманны ичинде кѣчюрюб тургъанды.

ДЖОЛЛА.

Поэма.

I.

Уруш бошалгъанды:

Сау къалгъанла юлерине
Къайтадыла бир-бир, къауум-къауум.
Бир ананы джашы къайтмайд, сорад хар бирине,
Киши айтмайд ёлгенин не сауун.
Айталмаз, тюбеген бар эсе да ёлюгюне.
Не, джарасы ауур эд, демезле.
Ким да билед ананы умутлу джюрегине
Ташча тиерлерин бушуу сёзле.
Тюшюнде къууанчлы умутла келе кёлюне,
Тауукъладан да эртде уяна,
Эртден сайын, къара хотасын кысыб белине,
Къынгырбаш таягъына таяна,
Чыгъады Айша уллу джолгъа, кеси джангызлай,
Къарангы кёйгъунчу тегерекни.
«Кёрюб кёйсам а!» деген умут, джарыкъ
джулдузлай,
Джукълатмай сакълайд ана джюрекни.
Дунияда кёб джашамайла къууанч умутсузла.
Айтады ана:

«Къайтарыр аллах».

Келелле саула, сокъурла, чолакъла, бутсузла,
Ким къууанчлы ышара, ким мыдах.
Келелле, тюртселе, къаяны да аудурурла
Дер киби мазаллы аскерчиле.
Халлары — керек болса, ала энтда турурла
Уруш байракъла тюбюне, эрле.
Алай ана уа кёрмейди аланы ичинде
Кесини джашын.

Келмейд-келмейд ол.

Урушдан къайтхан солдатланы кечеде-кюнде
Келтиред-келтиред букъулу джол.

2.

О джолла! Узакъда къалгъан уруш
джолла!

Заман энди сизни эски этгенд.
Ненча ёлюкле асырайсыз, джол джаны кьолла!
Ненча боран сизни сыйпаб ётгенд!
Ол джолла кёб джашауну джутхандыла.

Алада

Адам кёб агъызгъанд къанын, терин.
Ёлюмден къачыб бара кёб къачхынчы ана да
Тас этгенд алада сабийлерин.

Акъылдан шашыб, кеси асырагъан сабийин
Кёб ана излегенд ол джоллада.
Кёб тёгюлгенд, кёрюрге термиле ата юйюн,
Адамны кёз джашлары алада.
Ол джолла джукълатхандыла кёб ашхы умутну.
Джашнаб келе тургъанлай, замансыз.
Алай душманладан сакълар ючюн Ата джуртну,
Насыбны болмазын биле ансыз,

Биз бара эдик ол джоллада, абына, кьоба,
От юйюте кирпичклерибизни.
Арыб джыгъылсакъ да, дагъыда джангы кюч
таба,
Тура, кюреше.

Элте эд бизни

Ата джуртубузну буйругъу алгъа, сермешге,
Бара эдик буйрукъну толтура.
Бетсиз душман къача эди, кирсек кызыу ишге,
Джити совет сюнгюден къалтыраб.
О джолла! Хорлам байракъларыбызны

тюбюнде

Сизде баргъанд бизни махтауубуз.
Сыйлы урушубузну бошагъанбыз Берлинде,
Ёлгенибиз къалса да,
сауубуз

Джетгенек хорламны къууанчлы ууахтысына,
Эртдеден кюсей анга тюберге,
Дунияда джангыдан шок атымазлыкъ суна,
«Ёмюр рахатлыкъ келди», — деб джерге.

Суна эдик дунияда ахыр джукълатханбыз деб
Отун джерни талагъан урушну.
Къууана, къарнашларыбызгъа элтгенибизге
Юлгюсюн тюз джашау къурулушну.

О джолла! Сигъ кёблени къаратхансыз, къарала,
Кесигизни узакъ букъугъузгъа.
О сиз, джаш арын урушдан сакълагъан анала!
Тынчлыкъ—нёгер тюлд джукъугъузгъа.

Кече-кюн къарайсыз сиз джашланы алларына
Тюнгиюусюз, тѣюмлю, умутлу.
Андан бери кѣб ингир джатханд джер джолларына,
Сизни алдай, къарангы булутлу.

Джашланы уа кѣбю кългъанд, кълйтмай
ызларына,

Белгисизлей не джогъу, не бары.
Ата джуртдан узакъда кѣкню джулдузларына
Къарайла аланы кълбырлары,

Ата джурт чеклеге кенгдеги кълараууллача,
Толтуруб джерни экиден бирин.
Сюйген Ата джуртдан келген тансыкълы
джырлача,
Джелле озалла, сылай юслерин.

Сабыр сылайла кълбырлада кълура башланы,
Ууатыргъл кълркългъланча аланы,
Сылагъланча джашларыны ол зыбыр чачларын
Огълурлу кълллары аналаны.

Джауунла, эгечлени кѣзджашларыча, себе
Солдат кълбырлагъл тамчыларын,
Кълбырла сууукъл боллукълча, кълрла бола тѣбе,
Джаба алагъл джамчыларын.

Баралла джылла, баралла ызындан бир-бирини,
Хапарлай джоллада кѣргенлерин,
Махтайла дунягъл тюзлюкню элтген Аскерни,
Сыйлай аны джолда ѳлгенлерин.

3.

Госпиталла джабылгъландыла, багълуну бошаб.
Урушну ауур джараларына,
Хар кимни кълрыууна кѣре, джолуна бошлаб,
Деб:
«— Бар да, джашауда кесинги орнунгу таб.

Ата джурт сакълды балаларына.
Бирле барадыла сакъллагъл сабийлерине,
Сюйгенлерине, аналарына.
Бирле уа — тыбырлары сууугъл юйлерине,
Джангылдан башларгъл джашауларын.

Айша уа сакълайды — сакълайды урушдан
джашып.

Андан а — джокъ не къагъыт, не хапар.
Къайгъыла, жарсыула чыммакъ этгендиге
башың,
Жарсыулу джюрек тардан тар.

Ол алгъынча чыгъад биягъы джолгъа
джангызлай,
Къарыусуз бутларын кючден ала.
Кёзджашсызлай, джюрегинде джабсарыусуз
джылай,

Дей:
«Къайда къалдың, къыйынлы бала?»

Эски болгъанд белинде къара хотасы аны.
Къынгырбаш таягъын джол къысхартханд.
Инджиулю арыкъ бетинде уа энди ананы
Заман терен ызлыкъланы тартханд.

Ол ызлыкъла айтыр эдиле окъуй билгеннге
Къалай жарсыуун ана джюрекни.
Ана олтурад джол джанында, къарай келгеннге,
Къарангы басхынчы тегерекни.

Ингир джатса уа джерге, умутлу джолну джаба,
Джансала орамлада чыракъла,
Ана, ташдан къобуб, тебрейди юю таба,
Акъырын-акъырын, къыйын атлай.

Ол, кесек бара да, тохтай, къарайды ызына,
Кёрюб къоярыкъча сакълагъанын.
Кючден джеталады ол къарангы арбазына,
Кючден эталады ары джанын.

Кёлю бармайд адамсыз юйчюгюне кирирге.
Ынгычхаб чегед босагъа тырхыкга.
Болалмай чыракъ джандырыгъа, не от
тамызыргъа,
Эсин бурмайды тийреде джукъгъа.

Олтурад бушуулу ана, хайрам¹ болуб башы.
Сагъышлары —

узакъда — узакъда.
Джюрегини джангыз къууанчы, сакълагъан
джашы

Билмейд джатханын уруш аулакѣда,
 Ананы джукѣу хорлайды.
 Бешикчик агъара,
 Елген эри тапчанда олтурад,
 Джашчыгъына кѣууана, мыйыкъ тюбден
 ышара;
 Ана уа джашчыкѣны бѣлей турад.
 Джашчыкѣны ол дарий бешик быстырлагъа
 чулгъайд,
 Тѣшекни джумушакѣлыгъын кѣре.
 Джашчыкъ кюлед, бѣлетирге унамай,
 тыпырдайд,
 Дарий джабыуун джерге тюшюре,
 Кѣолчукѣларын ычхындырады бешик бауладан
 Джаш ананы джанындан татлысы...
 ...Кѣк агъарад.
 Салкѣын аязчыкъ урад тауладан,
 Ол тангны сѣюмчѣлюк атлысид.

4.

Темир джол станцияда тереклени тюбюнде
 Сокѣур солдат джангызлай олтурад.
 Эски баян кесини ариу ѣнлю¹ тилинде
 Кимни эсе да кѣзыу чакѣырад.
 Эштилмейди аны чакѣыруунда не тырман,²
 Не кѣлкѣалдылыкѣ, кѣюуб кетдинг деб,
 Ол айтмайд, сенден айырылыб, дунияда
 турмам,
 Не сен мени насыбсыз этдинг деб.
 Аз-аз келе, джыйылгъандыла тынгылаучула
 Эски баянны мыдах ѣнюне.
 Сабыр тынгылайдыла баянга джолоучула.
 Сагъыш тюшгенд хар кимни кѣлюне.
 Тынгылайла анала, тынгылайла сабийле,
 Кѣызла, кишиле, солдатла —бары.
 Джерни ѣсюнде кѣб джѣрюйдѣле аллай кѣуле —
 Кѣыйын заманлаы таурухлары.

¹ Ён — макѣам.

² Тырман — былайда: гурушха.

Ала баралла джерде адамны биргесине,
Нёгерлери сабыр сагъатланы.
Джюрюйле ала, унутдурмай адамны эсине,
Унутургъа джарамаз кёб затланы.

Ала хапарлайла дунияны уллулугъундан,
Махтай джашауну алакатлыгъын,
Алада кыызарад урушлада тёгюлген къан,
Сакълар ючюн джерни рахатлыгъын.

Эски баян кесини таурухун бошагъанда,
Шошлукъну буза, айтады биреулен:
— Мен кёб сагъыш этдим, санга
тынгылагъанымда,
Эски джараланы кюзгъадын сен.

Мен да солдатма, кёремисе къуру дженгими?
Билек сермешде къалгъанд душманнга.
Атмагъанма, энтда атмам мен солдат тенгими,
Болушлугъум керек кюнде анга.

Къарнашчыгъым, — деб сорад сокъургъа
чолакъ солдат, —
Неге джарсыйды сени баянын?
Айтчы, джюрегинги инджитген болгъанын не зат!
Неге кыйналады сени джанын?

Сокъур баянчы джууаблайд:
— Узунду хапарым...
Сюе эсенг, айтайым, тынгыла.
Сёзге усталыкъ азды, хапарым къалса джарым,
Сен кесинг толусунлай ангыла.

«Батыр чыкъгъан эд кыйын джоллагъа,
джюреклени
Ёлюмню кьоркъууу сынагъанда.
Душманны къууа, ётген эди кърал чеклени, —
Уруш Кюнбатыш таба баргъанда.

Тёртджыллыкъ уруш джолубуз келтирген эд
бизни
Фашист джаныуарны уясына.
Душман тыяр умут эте эд Аскерибизни,
Кесин ёлюмден кьутуллукъ суна.

Тохтагъан эдик бир кюн бир суучукъну
бойнунда,
Андан ары атлатмай эд душман.
Кёб джигитле къалгъан эдиле аулакъ
къойнунда.
Аз тегюлмеген эд алайда къан.

Сау кюн кюрешгенден сора, душманны ууатыб,
Ётген эд полкубуз суудан ары.
Бизни отубузгъа тезалмай, нени да атыб,
Къачаелле душман солдатлары.

Бизни батальон а беш кере келтюрюлюб,
Беш кере ыхтырылгъан эд артха.
Душман тура эд, джерден баш келтюргенни
джюлюб,
Джукъ эталмай эдик фашист «дотха».

Ёлюм себе эди, бегиниб фашист пулемёт
Сууну джагъасы ташлы дуппурда.
Батальонну джолун кесген эд ёлюмлю от,
Ол, баралмайын, джатхан эд кырма.

Майор айтды:
— Джарамаз бизге былай турургъа,
Алгъа кетген полкдан айырылыб.
Ким сюеди гитлерчи «дотну» тунчукъдурургъа,
Джетмезча батальоннга айыб?

Соруу сейир керюнмеген эд аскер джашлагъа,
Арсарлы этмеди джигитлени.
Кавказлы шохум айтды, таукел чыгъыб
алгъа:
— Товарищ майор! Ийигиз мени!

Майор, къолун салды да сержантны
имбашына:
— Ашхы сагъатха, Батыров! — деди.
Сержант, гранатланы джыйыб поход сумкасына,
Сюйреле, дуппургъа тебреди.

Тюшмеген эд кёб сакъларгъа.
Джерни титирете,
Келтюрюлген эди дуппурда от.
Тунчугъуб, батальонну джолун эркин эте,
Тохтагъан эди фашист пулемёт.

Джетгенимде, «дотну» аллында тюшюб
сыртындан,
Кюнчыгъышха къараб, джатад тенгим.
Джигит болса — аллай боллукъду, мени
сартындан,
Ата джуртха берген джаш джюрегин.

Айта тургъанча кёрюне эд аны къарамы:
«Солдат борчуму толтурдум толу.
Сизге аманат Ата джуртум, къартлыгъы анамы»,
Юзюлюб алайда солдат джолу.

Джигит тенгим сержант Батыров ёлген эд алай,
Солдат кишилики ёз къарнашы,
Ахыр солуууна дери кертилей къалгъанлай
Халкына, аны махтаулу джашы.

Полкуну санына ёмюрге джазылыб къалгъанд
Ёлген сержант Батыровну аты.
Къарнашым, мени шохум аллай джигит
болгъанд,
Партияны алдаусуз солдаты.

Асырагъан эдик аны ол дуппур башында,
Солдат къабыр тынчлыгъына сала...».
Кюнчыгъышдан джел келтиред кече арасында
Тансыкълы Джуртундан анга салам.

Сокъур солдат тауусду хапарын ол сёзледе,
Терен бушуу тура эд мыдах адам кёзледе,
Кенгиге къарайла кёзлери аны.
Къозгъай джюрекледe джараланы.

— Да, айт, къарнашым, — дейд чолакъ, —
биз ариу кёрюрча,
Толтура шохлукъ солдат антны,
Аны бетинден саламыбызны джиберирча,
Бармы эди юйдегиси сержантны?

Сагъышлы бетге тюшед терекни ауанасы.
Узакъгъа къарайдыла кёзлери
Сокъурну.

Ол айтад:
— Бар эд тенгими анасы...

Хапарын билмейме андан бери...

Энди, буюруб кьоймай джумушну

письмолагъа,

Чыкыганма джолгъа, джетиб кьайтыргъа.

Тенглик борчуму толтура, сакълагъан анагъа

Мен джабсарыу сёзюмю айтыргъа.

— Къарнашчыгъым,—дейд чолакъ—ашхы
этесе, сау бол,

Толтура тенгни ахыр тилегин.

Тынч болмагъанын кёреме аллынгда узакъ

джол.

Огъурлуд сени солдат джюрегинг.

Ёмюрюмде кёб джырла эштгенме мен, айлана

Джолларында тынчылыкъсыз дуняны.

Дуняда кимден да багъалыд адамгъа ана,

Тас этиб кюсеген эсе аны.

Адамны сыйлы борчуду ананы джокъларгъа,

Бютюн да аны бушуу кюнюнде...

Тюшерикди сени поездинги кёб сакъларгъа.

Кел, солуюкъ терекле тубюнде.

Чолакъ солдат, сокъур тенгини кьолундан

тутуб,

Алыб кетди кьайры эсе да алгъа.

Адамла да, болалмай мыдах хапарны унутуб,

Джайылдыла ингирги вокзалгъа.

5.

Чолакъ, элте барыб, нёгерин сабыр олтуртду:

— Былайда кесекчик солуюкъ, — дей. —

Шагърей болайыкъ, шохум, — деб кьолун

тутду. —

Тукъумум — Иванов, атым — Сергей.

— Мен а,—деди сокъур,—Романенко Олесь.

Манга

Багъалыды сени шохлугъунг.

Бош айтмайла:

«Тенгден багъалы джокъ, — деб, — уланнга», —

Билгенле эрлени шохлугъун.

Сергей беред Олесьге аракъы стаканчыкны,

Аны кьолундан ала таякны.

— Мындан сора кысмам,
ич шо джангыз граммчыккыны,
Ичиучюбюзча солдат аяккыны.

— Сени саулуггунг ючюн!
— Узакъ болсун саулуггунг!
Зынгырдайд тауушу мияланы.
Джол азыккыларыны ккатында созулду узун
Ингирги ушаккылары аланы.

Ала шош сёлеше эдиле, ингирги садха
Салккын джарыгкын теге толгкын ай...
...Олесь минди башха джанына баргкын поездге,
Ызындан Сергей сау кколун булгкыай.

Сергейни сагкышландыра эд поезд ызындан
Мыдах маккыамы эштилген джыркыны.
Умутлу анагкыа поезд тас болгкын джашындан
Элтиб бара эд ачы хапаркыны...

6.

Билмей тургкынлай, таула ичинде ауулчуккыгкыа
Бир ингирде соккыр кконаккы келди.
— Дядя, сизге ким керекди? — деб соргкын
джашчыккыгкыа,
Ол кесини джумушун билдирди.

— Бери келгенме, излей Батырланы Айшаны,
Анасын джигит Солтан-Мураткыны.
Городда айтхандыла мында болгкынын аны...
Джашчыккы эштгенд ол махтаулу аткыны.

Аллай махтаулу джигит чыккыгкыанд, деучелле
мында,
Ашкы адамланы ичлеринден.
Джашчыккы эштгенд ныгкыышда ккартланы
таурухунда
Джигитни урушда ишлеринден.

— Бер,—дейд,—дядя, артмагкынгы! Бери
тут кколунгу!
Мен таныйма Айшаны юйчюгюн.
Айшаны саулуггунг осалд, ккыарыусузд болуму —
Тёшекден ккобмакыын, джатад ккёб ккюн.

Джашчыкъ къолундан тутуб барад сокъур
къонакъны,

Къонакъ сора, ол да джууаб эте.
Бир кесекден эл къыйырына чыгъа, артмакъны
Сала, юйчюкню аллына джете,

Джашчыкъ айтад:
— Айша былайда джашайды. Барыб,
Сизни келгенигизни айтайым.
Былай чёгюб солугъуз, келген болурсуз арыб
Джолда, мен а бусагъат къайтайым.

Джашчыкъны сёзлери джюрегине къайгъы сала,
Айша юйден чыгъаргъа ашыгъад.
Ол кесини къарыусуз бутларын кючден ала,
Къонакъны аллына сабыр чыгъад.

Къонакъ ушамагъанын кёрюб Солтан-Муратха,
Ананы джюреги ачы тарайд.
Арбазда тырхыкга олтуруб тургъан солдатха
Джууукъ барыб, кёзлерине къарайд.

Солдат, эштгенинде аны аякъ тауушларын,
Бургъан эди башын ол джанына.
Айша сейирсинед, кёре тюйюлген къашларын,
Кёзлери кенгнге къарагъанына.

Тум-къара эдиле кёзле мыдах къарамында,
Къагъылмагъан къара кирпичкери.
Агъарыб тура эдиле къулакъ джанларында
Къара чачыны къалын тюклери.

Билмей эди Айша, къонагъыны ким
болгъанын.

Джашчыкъ шыбырдай эд къулагъына.
Билмей эди Айша, джыйырма беш джыл
толгъанын
Аны чалбаш сокъур къонагъына.

Ана джюрек айтад:
«Къыйынлыкъла кёргенсе сен».
Ауруйду солдатха аны джаны.
— Джашым, — дейди Айша, — кимсе, къайдан
келгенсе сен?
Сен неге сораса да Айшаны?

— Мени анам!—дейди Олесь, анга ёрге кьоба,—
Къайдаса, кёрмейме, къайдаса сен?—
Къалтырагъан кьолларын узата аны таба:
— Къалай насыб эди, сени кёрсем!

Ешюнюнден Олесни башын бошлай акъырын,
Аны бетине сакълаулу къараб,
Билмей урушда джашындан аны не айтырын.
Ана турад джунчуб, абзыраб.

— Тоба, — дейди, — нек турабыз эшикде?
Юйге кир!
Кел, джашым, джюрегиме къууанчлы!
Кичи эгечинден туугъан школчу джашчыкъ
Хызыр
Этед араларында тылмачлыкъ.

— Эркин эт, анам, сени, джашынгча,
къучакъларгъа,
Уппа этерге сени башынгы.
Билеме, тынч тюлд санга джашынгы
сакъларгъа,
Мен керти тенги эдим джашынгы.

Аны эштгенинде Айша, кеси алгъа атлаб,
Тик ёшюнюне къысды солдатны.
Сокъур Олесь, Айшаны къучакълай, айтды
къатлаб:
— Суюген тенгиме Солтан-Муратны.

Юйде кюйюз тахтада кьонакъ олтуруб турад.
— Сен кимсе, джашым, къайданса? Сёлеш!
Деб Айша, джюреги кьоркъуудан къалтырай,
сорад.
— Романенкома, — дейд кьонакъ, — Олесь.

— Не билесе джашымдан? Нёгери эсенг аны,
Бирге болгъан эсегиз урушда? —
Чыдамсыз къайгъылыкъ бард сорууунда
ананы.
Джюрекни джылауу — шош тауушда.

Къошады ол, кёре кьонакъны арсарланнганын:
— Къайры да соруб кюрешгенме кёб.
Ёлгенлени санында джокъ, не джаралыланы.
Не джазмайдыла: «Тас болгъанды»,—деб.

Ана билмей эди, сорууларына келгенин
Бушуулу джууаб артде огъуна.
Бушуу джууабланы букъдура эд хоншу келин,
Джашырыу болушлукъ боллукъ суна.

Олесь олтура эди, ананы къайгъысына
Табалмазын билиб рахатлыкъны.
Ана сакълай эди, таукеллик табарыкъ суна
Айтырыкъ хапарында къонакъны.

Тынгысыз ана айтады:

— Тилейме мен сенден,
Букъдурмазынги билген затынги.
Письмоларында джазыучу эд:
«Салам тенгимден!»
Деб, Солтан-Мурат сени атынги.

— Багъалы ана, къууанчлыкъ джокъду
хапарымда.

Бир урушда, Берлин тийресинде
Къыйын сермешде бир уллу ишге баргъанында
Хорламгъа джууукъ джазбашы кюнде,

Дуниядан...

кетген эди шохум Солтан-Мурат,
Солдат борчун толтура, джигитлей...
...Эси къайтыб, ана, ауана киби, олтурад,
«Джашым... джашым... джарлы джашчыгъым!» —
дей.

Айша тюшюндеча эштед къонакъны сёзлерин,
Ала келгенча ингир тубандан.
Джюрек умутлу сакълай эди эндиге дери.
Умут къалмад къонакъны ызындан.

Сокъур Олесь къармай кетиб, кююн
хуржунундан
Чыгъарыб, беред бир къагъытчыкъны:
Тёртджыллыкъ джашчыкъ, джарыкъ кюле,
къарайды андан,
Юсюне миниб агъач атчыкъны.

Аны къатында уа къара мыйыкълы джаш киши,
Онг джанында — джаш ана ышара.
Айшагъа къайтхан киби кёрюнден узакъ

тюшю,
Бютюн ачий джюрегинде джара.

Сокъур Олесь айтад:

— Тенгим тилеучеди менден,
Уруш бошалса, сизге келирге.
Къойгъан эди ахыр саугъагъа сыйген
джюрегинден.

Суратны анасына берирге.

Джаралы болгъан эдим ол кюнню ингирине,
Джугъуму билмей, акъыл къатышыб.
Ете кёб госпиталланы биринден бирине,
Аз айланмагъанма эсден шашыб.

Эсим къайтхандан сора уа кечеде, не кюнде,
Джукъ кёрмей эселе да кёзлерим,
Бир заманда да унутмагъанма сени юсюнгден,
Келалмагъанма эндиге дери.

Айхай, сокъургъа тынч тюлд дунияда
джюрюрге,

Кюнню джарыгъын кёрмегенлей.
Борчум эд, санга ахыр саламын келтирирге,
Къалгъандан сора ёлмегенлей.

7.

Джукъланнганында хоншу юйледе кече отла,
Ушакъ барады кече арада.
— Джангыз анам бар эди да, гитлерчи налатла
Ёлтюргендиле Украинада.

Джалан джыйырма беш джыл болгъанд.
Башымы ачсам,

Чал болгъанды, дейле, мени башым.

Алай къоранчла бош болмагъына
ойлашсам,

Джюрекни бошлайд къыйын сагъышым.

Биз саулугъубузну, джашауубузну да берген
Иш хорлагъанд, душман ууатылгъанд.
Халкъ, къыйын джылладан ётюб, энтда насыб
кёргенд,

Мамырлыкъ иши бегимли болгъанд.

Джашау а джашнай, уруш джаралары сау бола,
Чагъад, джазбашы сад чакъгъан кибик.
Кърал къобад, тамырлары джашау кючюнден
тола.

Джигит халкъны нёгерид кишилик.

Ол халкъ эркинлигин ёмюрледе да тас этмез,
Этмегенча джигит кишилигин.
Солтан-Муратны махтаулу аты эсден кетмез.
Сынаргъа тюшсе энтда кыйын кюн,

Аллайланы къанлары, байракъланы кыызарта,
Ызларындан джигитлени элте,
Хар тюрлю душманланы ууата, артха ата,
Палахланы хорлай, алгъа ёте,

Кёлтюре джангы полкланы джангы сермешлеге,
Джашарла аланы къарыуунда,
Бютюнлендире тёлюлени махтау ишлеге,
Барыра заманны барыуунда.

Бушуулу ана олтурады, тауушсуз джылай,
Джылагъаны кёрюннюкча айыб.
Ол къарыусуз ахсынады, хапаргъа тынгылай,
Эски тапчанчыкъда мугурланыб.

Сабыр болгъанды джаш тёлюню кенге
джырлары,
Дуния тынчайгъанды тегерекде.
— Джашынгы кишилигини терен тамырлары
Болмасала эд ана джюрекде,

Аллай ахыр джигитлигин ол да эталмаз эд,
Ёлюмге бара хорлам ючюннге.
Аллай бушуугъа чыдаргъа кёб кюч джеталмаз
эд,
Тенг болургъа сени эр кючюннге.

Ашхы ана! Санга мен табарыкъ кёл басыу
джокъ.
Мен тилерик — бушуугъа тёзе бил...
...От эртде огъуна джукъланыб, сууугъанд
оджакъ,

Мыдыхны юсюн джабханд акъсыл кюл.
Айша:
— Тюз айтаса, джашым, — дейд, — энди джокъ
къарыу,
Мен эталлыкъ къадардан келгеннге.
Мени ариу джашчыгъым ёлген да этгенд ариу.
Махтау — кёл басыуд алай ёлгеннге.

Билеме кѣзджаш болушмазлыгъын джашагъаннга.
Алай, джашым, бард сенден тилегим:
Джангыз джашым ѳлгенди, джаш бол сен
манга,
Разы болаллыкъ болса джюрегинг.

Олесь, кѣобуб, алгъа атлайды, аны эштгенде,
Айшаны аллында тобукъланад,
Мангылайы аны тобукъларына джетгенде,
Арыгъан башын салгъанлай къалад.

— Туугъан анамы душманла ѳлтюргенлеринде,
Сунинганем кесими кългъан ѳксюз.
Туугъан анамача сѳймеклик бард джюрегимде,
Уланлыкъ этерме санга сѣзсюз.

Кѣолумдан келгенича кюреширме сакъларгъа
Бушуулу кѣартлыгъынгы тынчлыгъын,
Нѳгеринг болурма санга джюрек ушакъларгъа.
Айтханынгча экинчи джашынг сун.

8.

Кѣонакъ отоучукъда Олесге джасалды тѳшек,
Ол ауур джукъугъа батды анда.
Кѣонакъ джукъларгъанлай, тауушсуз этилди
эшик,
Анасы этиучюча бир заманда.

...Дженгил кѣанатлы тюшле элтедиле
солдатны.

Ма кѳреди:
Ол —онджыллыкъ джашчыкъ.
Атасы аны миндиред сыртына акъ атны,
Чабдырад, джеталмай кѣарылгъашчыкъ.

Кенг джашил тюзде Олесни алыб барад акъ
ат,
Джел тозурата джалкѣасын атны.
Ызындан, кѣаратору атха миниб, джигит солдат
Кѣууад.

Олесь таныйды сержантны.

Солтан-Мурат! Тау кѣушча! джамчы
этеклеры
Ойнайла джелде кѣуш кѣанатлача.

Къолунда бычакъ джылтырайд!

Душман аскерлери

Баралла, аны аллында къача.

— Къарнашчыгъым Олесь!—деб кыычырад

Солтан-Мурат,—

Налатлагъа джетдир дертли чотну!

Олесьни къолунда да чыктырдайды автомат,

Душманлагъа себе ёлюм отну.

Сермеш бошалгъандан сора, келед ышара

Джаш Олесни анасы къатына.

Татлы бурады Олесни джюрегинде джара,

Къарай анасыны сыфатына.

Анасы Олесьни къаты кысад ёшюнюне,

Сюе ёмюрде ычхындырмазгъа.

— Джетдик, Олесь!

— Дейд Солтан-Мурат, —

Хорлам кюнюне.

Кел, къонагъым бол да, джуртубузгъа!

Мен санга,—дейд,— ичирирге кахетин

чагъырны,

Къозу тишлик къабдыра ызындан.

Чыранла этегинде атарса джугъутурну,

Ичерсе джуртуму гарасындан.

Ишибизге кёре, тыйыншлыд кесек солургъа,

Генерал кыызгъанмаз отпусканы.

Санга тюшгенди он кере джаралы болургъа,

Шинелиме къатыбды ёз къаным.

Биз алкъын бошамагъанбыз солдат

къуллукъну,

Тот болургъа джарамаз автомат —

Бардыла душманла, ким билед, алда

боллукъну,

Алкъын керек боллукъду солдат...

9.

Берлинни къатында суу джагъа дуппурда бийик

Ёхтем сюеледи акъсыл сынташ.

Сюелед, къарауул къуллугъун джюрютген

кибик,

Аны тюбюнде — батыр таулу джаш.

Джатад, махтаулу бошаб кыйын солдат
кюллугъун,

Узакъда ол туугъан тауларындан.
Мында билелле аны ишини уллулугъун
Эм бош тѳюлмегенин солдат къан.

Школчула келедиле ол сынташны къатына,
Сала аллына гокка хансланы.
Тюрсюнюн кюйгъанча аланы чапракъларына
Кѳрюнед солдатны сыйлы къаны.

Санлаб бирде уа былайгъа келелле ийых кюн
Эки къарт кюн батарны аллында.
Къарт кюлла букъудан ариулай сынташны
юсюн,
Ала кѳб олтурадыла мында.

Ала биледиле, джигитни туугъан джерлери
Кюнчыгъышда болгъанын, узакъда.
Санлаб бирде, тѳзалмайын инджиулю кѳллери,
Келелле былайгъа ингир чакъда.

Келедиле, къабырны къатында олтурургъа,
Джюрек джылыуларын анга бере.
Аны джанында бушуулу тынгылаб турургъа,
Кеслерини джашларыча кѳре.

Бар эд аланы да, къарт атаны, къарт ананы,
Тельманны джыйынында джашлары.
Эштгенелле, лагерде кюйдюргендиле аны, —
Деб, — Германияны палачлары.

Дунияда тюзлюк джашау ючюн чыгъа кюрешге,
Душманладан ала къан дауларын,
Бу къартланы джашы эм бу батыр да бир ишге
Бергендиле уллу джашауларын,

Урушлада ѳлмезча аналаны джашлары,
Кюймезча анала джюреклери,
Эм кѳзюусюз чал болмазча аланы башлары,
Эштилмей къалмазча тилеклери,

Хар инсан ол кѳууанчыкъны табарча
къадардан,
Марда билмей насыбны чеклери,
Адамланы джашаулары асыры бек тардан
Солуялмай кѳкюреклери

Аякъларын урмай джол ташлагъа.
Сюесиз ала джашау джолда тюз барырларын,
Сиз сюесиз аланы насыблы болурларын,
Кезюсюз акъ чыгъармай башлагъа.

Къуш балала учуб кетгенча уяларындан,
Кюреш дуниягъа кетелле ала.
Сиз а джюрек къайгъыда аланы ызларындан
Къарауну тохтатмайсыз, анала!

Джашайсыз, ызларындан джашау тилек джибере
Ала узакъ джоллада кёрюне.
Сюймеклигигиз алагъа джолда къарыу бере,
Джюрюйд аланы биргелерине.

Болушад алагъа, джангылыч ишле этмезге,
Даулаш джоллада баргъанларында.
Болушад, аланы палахлагъа тюбетмезге,
Къоркъууда джангыз къалгъанларында.

Болушад алагъа, кёлтюрюрге ауур джюкню,
Керек болса, халкъ ючюн элитрге.
Болушад алагъа кёргюзтюрге кишиликни,
Керек болгъан кюнде кёргюзтюрге.

Къушха къанатлача, керекди сюймеклигигиз
Солдат кесин атакагъа атханда.
Хауача керекдиле таукеллик сёзлеригиз,
Уруш тюзде джаралы джатханда.

О анала! Багъалы эм огъурлу анала —
Солдат джюреклени къууанчлары!
Джашауларындан сизни бек сюедиле ала,
Ата джуртну алдаусуз джашлары.

«Халкъны джашыма», — дерге эркинлиги джогъ
аны,

Ким багъаламай эсе анасын.
Сюеме дегенликге, ётюрюкдю айтханы,
Сюяллыкъ тюлд ол Родинасын.

О сиз, Дунияны огъурлу, ашхы аналары!
Мутхузду сизсиз Дуния джашлыкъгъа.
Сизни уланларыгъыз къолдан келгенни барын
Этебиз биз сизге къууанчлыкъгъа.

Эм ёлюм джанымазча¹ ёмюрню,
Бушууларын кёрмезча сиз ёсдюрген джашланы
Къоймазбыз къабындырыгъа джангы урушланы,
Буздурмазбыз рахатлыгъын джерни.

Къоймазбыз кишиге да, джукълагъан сабийлени
Бомба тауушла бла уатыргъа,
Къоймазбыз, мамырлы тынчылыкъда тургъан
юйлени

Ояргъа, садланы ууатыргъа.

Къоймазбыз кишиге да, джерибизни малтаргъа,
Къууанчлы ишибизни чырмаргъа,
Бизни уллу тюзлюгюбюзге къаджау барыргъа,
Уллу насыбыбызны урларгъа.

Мамыр кемебиз ичиндед толкъунлу тенгизни,
Коммунизмгеди барлыгъыбыз!
Коммунист Партия Полководчубузду бизни.
Ленин а — хорламлы байрагъыбыз!

1950 дж.

«КОММУНИСТЛЕ» ДЕГЕН ПОЭМАНЫ ЮСЮНДЕН.

Отарланы Керим «Коммунистле» деген поэмасын 1961—1965 джыллада джазгъанды.

Поэма бютеу Совет къралны бюгюнню къууанч джашауна джетдирген ленинчи Коммунист партиягъа бюсюреу бла, аны башчылыгъы бла джангы джашау къурауну суратлау бла партияны эмда совет халкъланы история-революцион джолун история халда ачыкълайды.

Поэманы баш герою совет халкъны алгъа элтген, джангы дже-тишимлеге джетдирген Ленинди, Коммунист партияды. Геройла-ны поэт эпикалыкъ халда суратламайды: поэма бюгюн бизни бла джашаб тургъан, партияны эмда совет халкъны насыб джашау ючюн кюрешин кёрген, сынагъан, билген адамны лирикалы са-гъышларыдыла.

Поэт кесини сюйген къралыны, аны башчысы Коммунист пар-тияны бусагъатдагъы эмда келлик замандагъы ишин озгъан джылланы эсгерну бла байлайды. Ол эсгериюнде Совет къралны

¹ Джанымазча — къуумазча.

джашауунда болгъан тюрлениуню ёхтемлениб санайды, коммунистле совет халкъны алчы отряды болгъанларын чертеди.

Урунганланы эркинлик, тенглик ючюн кюрешлери Париж Коммунадан башлаб сюеледи поэтни кёз аллына. Ол кюрешни ачыкълай, поэт аны бютеу дуняда эркинлик ючюн кюрешде къаллай бир магъанасы болгъанын чертеди:

Париж Коммунасыны
Окъла тешген байрагъы,
Къоруй халкъла насыбын,
Къалтыратды байланы,
Бийлени, патчахланы,
Зулмуну ёкюллерин —
Сюдлени, палачланы
Къара эте кюнлерин.

Урунганланы, джарлыланы, джашаудан юлюшсюзлени эркинликге, тенгликге чыгъарыу класс кюреш болгъанын, ол кюреш кёб джылланы къанлы сермешле бла ётгенин, урунганлагъа ол кюрешде арымай, талмай башчылыкъ этген революционерле, Ленин, ленинчи коммунистле болгъанларын поэт къысха, толу ачыкълайды. Ол кюрешде Ленинни иннетини юсюнден айта, поэт былай джазады:

Ол а: «Джулдуз джоллагъа
Чыгъарырбыз къралны!» —
Дей, келлик джюз джыллагъа
Къараб ызлайды джолну.

Къоркъмады ол тюрмеден,
Каторгадан, асмакъдан,
Пелиуанча сермеди
Къарыуун сезген чакъда.

Ленин алай башлады
Зулму дунягъа дауун.
Ким кёргенди башханы
Аллай джигит джашауун?!

Ленинни башчылыгъы бла большевик партия эркинлик ючюн кюрешни баш дараджасын Уллу Октябрь революцияны джеттишимли къураб, урунганланы сауут бла сермешге тургъузуб. 1917 дж. Россияда патчахлыкъны тайдырыб, дуняда биринчи Совет Социалист къралны къурагъанын, бютеу дуняда адамланы джашауларында джангы заман — тенглик джашау кесине джер юсюнде орун алгъанын ачыкълайды.

Адам улуну джашауунда джангы ёмюрню башлагъан джаш Совет къралны ич эмда тыш джаулары, аны аякъланнгынчы эзер-

ге умут этедиле. Къралда граждан къазауат башланады. Байлыкъларындан, бийликлеринден айырылгъан зулмучула, тыш къраллы империалистле бла бир тилли болуб, урунганланы властын тайдырыб, эски адетлени сакъларгъа кюреше, джаныуар къанда урунган халкъ бла кюрешгенде, коммунистле абзырмайдыла, халкъны бирикдиредиле, ёлюм урушха сюейдиле.

Ол кюнледе коммунистлени эрликлерин, ленинчи партиягъа тюзлюклерин акълагъа тюшген комиссарны болумунда кёребиз.

Поэт коммунистлени ленинчи идеялагъа, эркинлик ючюн кюрешге тюзлюклери хорламгъа элтгенин, акъ гвардиячыла, интервентле—халкъны джаулары бары да хорланыб джашаудан атылгъанларын къысха суратлайды.

Джаш Совет социалист кърал оюлгъан халкъ мюлкню, тозурагъан къралны аякъ юсюне салыу, урунганланы джангы джашаугъа чыгъарыу ишни башлайды.

Джангы джашауну къурау джолу тынч болмагъаны, совет халкъ, аны мюлк, культура джетишимлери, Совет властын ич эмда тыш джауланы джашыртын эмда ачыкъ заранлы кюрешлерине джолукъгъаны, ол кюрешде совет адамла хорлагъанлары тюз суратланыб ачыкъланады.

Ол кюрешни эсгере, поэт коммунистлени юсюнден былай айтады:

Коммунистле! Сиз — джарыкъ
Дунияны къураучула!
Халкъны джолгъа чыгъарыб,
Аллында барыучула!
Биринчи окъгъа ышан
Этдиле джаула сизни...
Байла, джахил моллала,
Окъларын юсююзге
Джаудура, кеч джоллада...
Джангы школла, колхозла
Ючюн да дерт джетдире,
Кюрешде къышла, джазла
Къазауатча ётдюле.

Поэт ол кюрешде совет халкъланы интернационал шохлукъларын, класс бириклерин чертеди. Джангы джашау ючюн кюрешде класс джауланы къолларындан ёлген джигит совет адамланы, коммунистлени эсгереди. Джангы, эркин, тенг джашау къурау мамыр кюнледе да чырмаугъа тюбегенин, джангы Совет къралны джаулары джашыртын заран ишле бардыргъанларын чертеди.

Бизни ленинчи Коммунист партиябыз, ол ишлени заманында эсгере, джау не тюрю сыфат бла келсе да, аны таный билирге, анга джол бермезге совет адамланы юретгенин, аны болушлугъу

эмда башчылыгы бла Совет кърал кысха заманда, дуняда сейир этерча, уллу мюлк, культура джетишимлеге джетгенин суратлайды.

Уллу Ата джурт къазауат, къуру совет халкъланы эркинлиги ючюн болуб къалмай, бютеу адам улуну фашизмден къутхарыу къазауат болгъанын, ол къазауат бизни къралгъа чексиз зарап келтирген эсе да, хорлам бизники болгъанын, ол хорлам фронтну тыл бла бирлиги, ленинчи Коммунист партияны таукел башчылыгы, ленинизмни хорламы болгъанын да поэт унутмайды:

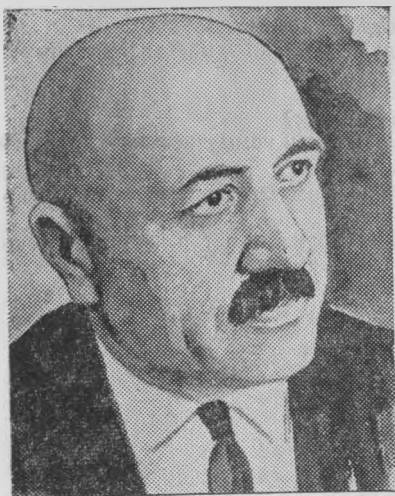
Биз къан алдыкъ джауладан.
Къан сермешле ауазын
Унутмай тургъан сауладан
Алагъа джай аязы
Салам берсин, барсын да,
Кёрлерине ийиле.
Ол джигитле бары да,
Коммунистле эдиле.
Фашистлени отундан
Къутулгъан дуня артда —
Коммунистле атындан
Къаргъанды кёб сагъатда.

. Этген джылланы эсгере, бизни бюгюнню джашауубузну юсюнден айта, поэт бизни Совет кърал Коммунист партияны уста башчылыгы бла бютеу дуняда мюлк, техника, культура, илму джаны бла да биринчи кърал болуб, марксизмни-ленинизмни окъууну кючюн, аны тюзлюгюн бютеу дунягъа ачханыны юсюнден уллу ёхтемлик бла айтады. Партияны Программасы совет халкъланы коммунист джамагъатны джашаууна элтиргине ийнанады, анга къууана, бизни Коммунист партиягъа бюкюреуюн белгилейди.

Бизни къралны, аны башчысы Коммунист партияны ол игиликлерин айта, Совет Союз бусагъатда бютеу дуняда мамырлыкъны сакълауда, инджилген, унукъгъан миллетлени эркинликлери ючюн кюрешде алчы болгъанын айтады.

Быллай терен магъаналы чыгъарманы джазыу поэтден уллу усталыкъны излегенди. Ол, хар окъуучу ангыларча, халкъ тил бла, джети джикли назму тизгинле бла джазылгъанды. Поэт, муратына джетер ючюн, поэзия тилни тюрлю-тюрлю амаллары: инверсия, къайтарыу, риторика соруула, д. б. хайырланнганды. Чыгъарманы суратлау амаллары да кёбдюле.

1. Қызауатны ачылыгын поэг қалай суратлайды?
2. «Ленинни джолу—тюзлюкню джолуду» дегенни мағъанасын ачыкъ-
лагъыз.
3. Комиссарны образын сыфатлагъыз.
4. Партияны Программасы бизни неге чакъырады?
5. Қызауат джыллада душманны къолундан ёлген коммунистледен билгени-
гизни айтыгъыз.
6. Ленин белгилеген джолда илму бла техниканы ёсгенини юсюнден айтыл-
гъанны хапарлагъыз.
7. Партияны халкъгъа башчылыкъ этгенин поэмада автор қалай кёрю-
зеди?
8. Поэманы иннет мағъанасын айырыгъыз.

КЪУЛИЙЛАНЫ КЪАЙСЫН (1917)

(МАЛКЪАР ЛИТЕРАТУРАДАН)

Къулийланы Шуайны джашы Къайсын 1917 джылда Огъары Чегемде кеси къыйыны бла джашагъан таулуну юйдегисинде туугъанды. Атасы Шуай 1919 джылда, партизан болуб, Деникинни акъ аскерине къаршчы кюрешгенди.

Отузунчу джылланы биринчи джарымында Къайсын Нальчикде басма ишге тири къатышыб башлагъанды. Аны «Эски Малкъаргъа» деген назмусу «Къарахалкъ» газетде басмаланыб, джангы джаратылыб башлагъан малкъар совет литературагъа фахмулу джаш къошулгъанын ачыкълагъанды.

30-чу
джыллада
чыгъармачылыгъы.

Малкъарны суратлау литературасы бла бирден театры да къуралыб башлайды. Ол себеден театры аякъ юсюне салыр ючюн окъуулу, фахмулу кадрла хазырларгъа керек эди. 1935 джылда Малкъарны фахмулу

джашларындан, къызларындан бир къауумун Москвагъа окъургъа театрал студия къураб джибердиле. Къайсын аланы ичинде искусствону Луначарский атлы кърал институтуна киреди. Институтда окъугъаны бла къалмай, литература институтну кечеги бёлюмюне да джюригенди.

Биринчи атламларын Къайсын туугъан джуртуна, дунягъа салам бернуден башлагъанды.

Къайсынны ол кёзюуде алай джарыкъ джырлатхан туугъан джуртуну джетишимлери эдиле. Джашау туудургъан темала совет литературагъа эркин киредиле. Джаш поэтле назмуларында заманны ышанларын, аны солуун кёргозтюрге излейдиле. Къулий улу да джангы заманны, джангы адамны кёргозтююнню энчи джолларын излегенди.

1937—1939 джыллада «Арбачы», «Къойчу», «Джылкычы», «Эшекге миниб баргъан джашчыкны джырчыгъы» деген назмуланы джазады. Ала, поэтни кесини поэзиясында огъай, малкъар поэзияда джангы сёз эдиле. Джылкычы — жылкычыча, арбачы — арбачыча поэзиягъа биринчи кере киргендиле.

Ол ат бла чабыб барады,
Джамчысы джел эте юсюнде.
Къара булут хурттакаларыча
От чагъарны аллында кёкде.

Джылкычыны сфаты ма алай, табигъатны бир юзюгюча, романтикалы халда бериледи. Джылкычыны иши бла джашауу эштгенлени сейирсиндирир халда суратланады.

Поэтни 30-чу джыллада поэзиясына табигъат бла адамны байламлыкларыны юсюнден тема киргенди.

Табигъат бла адам дуния литератураны эртдегили темаларыны бириди. Алай а дуниягъа белгили поэтле огъуна адамны табигъатны аллында къарыусуз, амалсыз кёргюзтюб келгендиле. Совет поэзияны бютеу дуния поэзияны аллында онглулугъу табигъатны адам кесине бойсундуруб баргъанын ачыкълауду.

Литературада ол теманы М. Горький башлаб, совет поэзияда андан ары ёсгенди.

Джангы джашаууну джарыгъы табигъат бла адамны байламлыкларына уллу тюрлениу салгъанын Къулий улу эсlegenди. Аны назмуларында табигъатны кесине бойсундургъан, къаялада джол ишлеген, къутургъан сууланы аллын бургъан джигер адамла орун аладыла.

Бюгече таула толудула
Шыбладан, кёк кюкюреуден,
Тау джанла къоркъуулудула,
Джаным, мында эрликге
юрен, —

деб джазады ол «Таула» деген назмусунда. «Тау суучукъну джыры» деген назмусунда поэт табигъат бла адамны шохлугъун суратлайды.

Къайсын сынауу, усталыгъы ёсе баргъаныча, джашаууну кенгден алыб, терен ачыкъларгъа, аны таша затларын табаргъа, огъурлу эмда огъурсуз кёзюлерин толу кёргюзтюрге иннет этеди. Ол оюмну толтурур ючюн, лирикасыны чеклерин кенгертиуге. анга лирика-эпикалы къууат бериуге, бир-бирде уа эпикалы чыгъармалагъа кёчюб башлайды. Алайсыз джашаууну кенгден, кеси мурат этгенча суратлайлыкълъ тюл эди.

Къайсын, джашаууну къуру кеси ангылагъанча, кеси кёргенча суратлаб къоймай, башхаланы атларындан — чыгъармагъа лирика геройланы кийириб, аланы психологияларын, ёсюу джолларын, иннетлерин кёргюзтюнюу башлагъанды. Поэтни реализмни джолу-

на чыкыгъанын белгилеген чыгъармаларындан бири «Кюн кюйдюрген кьолла» деген назмуду. Мында урунган адамны сыфатын поэт джашау кертиликде бергенди.

Къазауатны аллы бла джазгъан чыгъармаларыны бек асыулусу «Хоншуларым» деген ат бла бир къауум назму. Анда бизни арабызда джашагъан, ёсген адамланы галереясыны сыфатларын бергенди, аны бла биргелей, лирика бла эпосу байламлыгъын къурагъанды.

Алай бла 30-чу джылланы аягына Къайсын кесини энчи ызы, энчи темалары, айтырыкъ сёзю, джашау оюму болгъан поэт болады. Ол ёсюню хайырындан «Салам, эртденлик» деген китабы чыгъады (1940 джылда). Ол китаб джангы дунияны алгышлагъан, поэтни керти да дуния эртденине — джангы джашаугъа берген саламы эди. Къайсын окъургъа, джазургъа, джашаргъа эркин болгъан халкъны къууанчын айтханды, джангы адамланы джангы сагъышларын, джангы психологияларын, джангы ангыларын джыргъа салгъанды. Кавказны сейирлик табигъатына джангы кёзден — ёхтем, деменгили адамны кёзю бла къарагъанды.

1940 джылда Къайсын аскерге чакъырылыб, парашют бёлекде къуллукъ этеди. Уллу Ата джурт къазауат башланнганында, ол Прибалтикада эди. Къазауатны биринчи кюнюнде огъуна ол урушха киргенди. Фашист танкала джете келген кёзюде, бир къауум парашютчу нёгери бла Чегет Дунайны кёпюрюн чачдырады.

1941 джылны кюз артында Къайсын, Орёлну алыб, Тулагъа, андан ары Москвагъа ёшиун ургъан Гудерианны танк аскерлерине къаршчы къыйын сермешиуге къатышады. Ол сермешиуде ауур джаралы болады. Сау болуб, аскер бёлегине къайтхандан сора, Къайсын 51-чи аскерни «Ата джуртну джашы» деген газетине корреспондент болуб Сталинграддан Севастопольгъа дери барады. Ростовну, Донбассны, Кърымны джаудан бош этер ючюн баргъан согъушлагъа къатышады. Совет аскерлени биринчи къаууму бла Сивашдан ётеди.

Ол джылла поэтни ишленнген, къуралгъан джыллары эдиле. Ол уллу къыйынлыкъ бла уллу джигитликни кёргенди. Халкъны хорланмаз кючюне ийнаннганды.

1941 джыл 9 июлда «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетде аны 22 июнда — къазауат башланган кюн джазгъан «Ал тизгинде» деген назмусу чыкыгъанды.

Халкъгъа къыйынлыкъ джетген кюнде
Бек алда тизгинде баргъан,
Къралгъа душман къылыч бургъанда
Саутну бек алгъа алгъан,

Къууан къадарынга, сен, ёлюмню
Тюкюр къургъакъ, къарт бетине..
Къууан, поэт, сен ал тизгиндесе
Бу уллу джигит кюнледе! —

деб джазады. Ата джуртну джерини намысы ючюн сермешгендеи уллу насыб болмагъанын айтады. Аны къатында ёлюмню «къургъакъ, къарт бети» джукъгъа да тергелмейди. Ёл джуртунг ючюн — ол бюсюреудю, махтаудю. Поэт кесини аллай борчу болгъанына, ал тизгинде баргъанына къууанады.

Къайсынны уруш джылладагъы поэзиясына кюч берген джашау кертиликди. Джашау кертиликге ол къыйын урушда да тюз болумуча джазгъан болмаса, къоранч, къошакъ этмейди. Урушну къыйынлыгъын кёргюзеди, джан берген тынч болмагъанын, аллында джукъ къоймай джерге кёмюб, отха кюйдюрюб келген душманны тыйгъан тынч болмагъанын ол ангылайды. Ол кючге къаршчы поэт Ата джуртха суймекликни, эркишиликти, Совет властха тюзлюкню салады. Ол кючню дуняда бир сауут да хорламазына ийнанады. Адамлада ол сезимни уятыргъа, бирикдирирге! Бирикдирирге, кеси кючлерине ийнандырыргъа, ышандырыргъа. Душманны кёрюб болмаугъа юретирге, къоркъакълыкъ душманнга болушуругун ангылатыргъа. Поэт, кюлунда шкогу бла къаламын бирден тутханлай уруш джоллада бара, ол борчланы толтурур ючюн кесин аямагъанды.

Ол кёзюде аны совет адамланы джигитликлерин кёргюзтген назмулары тохтамаздан басмаланыб турадыла.

Батырдыла, кертичилле солдатла,
Батырлагъа уа ётюрюк керекмид!
Солдатла сен джаланда керти айт,
Урушха кирген ётюрюкню суймейд! —

деб джазады ол «Уруш» деген назмусунда. Душманны хорлагъан тынчды деб джазгъан джазыучуланы сёгеди. Гражданлыкъ борч къалай къыйын болгъанын адам билирге керекди. Поэтге аны джашау кеси кёргюзгенди.

Джашауну юсюнден ётюрюк айтхан,
Ол ишиди кёлсюзлени, къоркъакъланы.
Уруш дегенинг къыйын тауушду,
Къыйынд урушхан, хорлагъан душманны,—

деб кесини сынаун тюз айтады. Алай а, къоркъма, дейди ол къралына, — биз сени душман окъладан кёкюрегибиз бла джабарбыз».

Поэтни «Урушда ёлген тенгим» деген назмусу ёлгенни саулагъа осиятыча джазылгъанды. Къазауатны юсюнден бек кючлю чыгъармаладан бириди. Ата джурт ючюн ёлген адам: «Сен Ата

джурт ючюн бизни кьаллай кыйынлыкъ кѣргенибизни тѣлюлеге толусунай айт»,—дейди поэтге.

Эштилемиди назмуларынгда
Мени ынгычхауум, мени джарсыуум?
Батырлыгъым, артха турмагъаным,
Джигитлик кючю, эрлик бушуу?

Унутмазса сен, джигит, кюнлени,
Тобла тютюню джабхан тюзлени,
Урушну кыйынлыгъын, ачыуун,
Сен кѣре тургъанлай ѳлгенлени!

Сыйлы кюрешде джоулгъанла бла сауланы арасында айырыл-мача байламлыкъ ачыкъланады.

«Отдан, тютюнден толу болгъан шахарла, джана тургъан бу-дай, ашлыкъ сабанла, шохларымы ѳлюмлери — была барысы да мени джюрегимде ѳмюрге унутулмазча кьалгъандыла», — деб джазгъанды Къайсын автобиографиясында. Ол джылланы юсюн-ден джазгъан чыгъармалары аны кертилигине шагъатлыкъ этеди-ле. Аны олтуруб назму джазар заманы болмагъанды. Поэт баш-хала бла тенг уруш да этгенди. джѳнгерлерди солугъан кѣзюуде ѳтген кюнню назмугъа салгъанды. Алай болмаса, ол кесин поэтге санамаз эди:

Ашыгъыб джазама хар назмуну,
Къалыр деб кьоркъа джартылай.
Бетсиз окъдан джыгъылгъан солдатны
Шкогу кьарда кьалгъанлай.

Къайсынны «Ата джуртну джашы» деген газетде ишлеген джыллары бек хайырлы болгъандыла. Газетни бетлеринде эки-юч джылны ичинде аны хапарлары, очерклери, назмлары, репор-тажлары тохтамай чыгъыб тургъандыла. Ол кѳб ишилегенди. Уруш этгенди, назму джазгъанды.

Ол джыллада джазылгъан «Фронтагъы джаз», «Урушну су-ратлары», «Юйге кьайтмазлыкъланы юсюнден», «Перекоп», «Си-ваш» деген назмулары, малкъар поэзияны огъай, урушну юсюн-ден бютеу совет поэзиягъа байлыкъ кьопшхандыла.

Ол назмуланы баш ышанлары берилген сыфатланы толулукъ-ларыды.

Поэтни фронт лирикасыны саулай ичи бла ѳтген оюм — ду-нияны тутуругъу адамлыкъ бла джигитлик, ѳхтемлик, халаллыкъ болгъанына ийнаныуду.

Кесини назмуларына да халал, джигит адамланы кийирген-ди. Аланы джарсыуларын, кьууанчларын, джарыкъ умутларын,

урушха кирирни аллында мыдахлыкъларын, урушда уа джер да, кёк да сейир этерча джигитликлерин суратлагъанды. Ол уллу, гитче назмуларында да уруш джылланы кыйынлыкъларын бир дакыйкъагъа да унутмагъанды, ёлюм кыйда да, не заманда да бек уллу бушуу болгъанын айтханды.

Къазауатдан
сора джылла.
50—70 джылла

Къазауатны хорлам бла бошаб, совет халкъ мамыр къурулушха кёчеди. «Къазауат чачхан мюлкню орнуна салыб, андан ары ёсдюрюрге» деб, деу атламла этиб башлайдыла.

Уллу Ата джурт къазауатны ахыр кюнлеринде Къайсын госпитальдан чыгыб, юйюне кыйтады. Не заманда да Къайсын поэзиядан бир кюнню да айырылмагъанды. Къайсынны баш къуллугъу поэзия болгъанлай тургъанды, энтда турады.

1945 джылда «Кыйын сагъатда» деген назмусунда джазады:

Мен къара кюн кесиме нёгерге,
Къаты кишилик, сени алама.
Солдат ийнанганча командирге,
Мен эски кюнюнге ийнанма...

«Нарт Сосурукъ», «Аулум», «Унутулмаз», «Къанатлыны къанаты сыныб къалса», «Туугъан джерим бла сёлешиу» деген, дагъыда башха кёб назмуларында Къайсын туугъан джерине сюймеклигини, туугъан джерини ариулугъуну, сыйлылыгъыны юсюнден джазады.

«Кёз, джюрек, джарыкъ да сенсе адамгъа,
Къор болайым, туугъан джерим, мен
санга!» —

деб, таза джюрегин ачады.

50—60 джыллада поэт халкъ джашауну теренине киргенди, дуня ёсюню юсюнден уллу сагъышла этгенди. Анга кёре, чыгъармачылыгъында урунууну, интернационализмни темасы кёб орун алыб башлайды. Поэт бир халкъны неда бир къралны юсюнден сагъыш этиб къояллыкъ тюлдю. Ол бютеу адам улуну, бютеу дуняны юсюнден сагъыш этерге керекди. Сезимге интернационализмни, шохлукъну алдаусузлугъуну урлугъун себерге керекди. Тюненени, бююнню, тамбланы юсюнден, аланы бир-биринден айырмай, алай ойлашыргъа керекди. Алайсыз поэтни сёзю халкъгъа сингерик тюлдю.

Ол окмну джашауда бардыра, поэт «Россия» деген назмуну джазады. Ол бир гитче халкъны джарыкъ джолгъа чыгъаргъан уллу халкъгъа сюймекликни ангылатууду. Таулу поэт Россияны агъачларын, аулакъларын, шош баргъан уллу сууларын, кыйын тереклерини шуулдагъанын, ёзен джерлерин да таза джюреги бла сюнгенин, ала, къуру Россияныкы болуб къалмай, Россия кесине къыхсан, кесине шох этген халкъланы барысыныкы да

болгъанын айтады. Россия анга, Ата джуртча, анача, татлыды. Анда Ленини ишини уллулугъу, Октябрьны магъанасы ачыкъланады. Октябрь таулулагъа политика эмда экономика эркинлик берген эсе, Россия аланы уллу культурагъа тийишдиргенди, джарыкълауну джолуна чыгъаргъанды. Аны себебли, Россияны суюмеу кесин суюмеу кибикди!

Шохлукъну магъанасы, борчу да уллуду. Поэтни «Къзазах юйде» деген назмуларында, Къыргъыстанны юсюнден назмуларында ол шарт терен кёрюнеди. Аланы ызындан а поэт Мадридде сермешалыр эдим» деген назмуну джазыб, шохлукъну къралланы арасындача чеги болмагъанын, бир халкъны насыбы ючюн экинчи халкъ кесин аямай кюреширегин кёргюзтгенди. Поэт ол уллу оюмну кеси акъылындан алыб да къоймагъанды. 30-чу джылланы экинчи джарымында совет адамла Испанияны насыбы ючюн къалай кюрешгенлери белгиледи. Ол кюреш энтда тохтамай барады.

Мадридде сермешалыр эдим:
Къайда да кишиликти сыфаты
Бирди. Окъ джюрегим бла ётюр,
Джыгъылсам а, ахыр тангым атыб.
Кавказны бийиклеринден манга
Бек ахыр джолу кёрюнюр эди.
Бек бийик тау—азатлыкъды анга,
Ол разылыгъын берир эди.

Къайда да «азатлыкъны тюрсюню», «кишиликти сыфаты» бирди. Аны ючюн кюрешуню чеги джокъду.

Рахатлыкъ ючюн къаты кюреш баргъан 50-чи джыллада Къайсын 1942 дж. гитлерчи фашистле тутмакъда ёлтюрген француз коммунистни Габриэль Перини юсюнден уллу назму джазады. Назмуда поэт джигитликке, тулпарлыкъгъа баш урады, озгъан къазауатха налат береди, анда азаб чекмеген дунияда бир адам да къалмагъанын бушуу этиб айтады. Къайгъы чыгъарыргъа, адамланы мамыр ишден бёлюрге кюрешгенле эсге алсынла: «Габриэль Перини кишилиги зорлукъну къара къанатларын кюйдюргенди, аны джигитлигин халкъла бары джыр этиб алгъандыла...»

Къайсын малкъар поэзияда шохлукъну, интернационализмни, халаллыкъны, мамырлыкъ ючюн кюрешни темасын кёлтюргенди. «Хиросиманы кюлю», «Ачы джомакъ», «Урушда джоулгъанланы джыры», «Оюлгъан Хиросиманы тютюню», «Эсгериулерим», «Аскер башчы бла поэт», дагъыда башха назмулары къазауатха халкъны оюму бла багъа бичген чыгъармаладыла.

Совет поэзияда бек кюлю чыгъармаладан бири—«Аскер башчы бла поэт» деген назмуда поэт къазауатха сюд этеди. Башха тюлдю, мындан минг джыл алгъа болгъан эсе да, тюнене болгъан эсе да. Артыкълыкъ дунияда бек эрши, бек бетсиз зат болгъанды.

Аны себебли уа ол адамлагъа бийлик эталмагъанды. Андан оюм этигиз: къазауатны кюсегенлени мындан ары да боллукълары алайды.

«Аскер башчы бла поэт» деген назмуда айтылгъан оюмну «Акъ джел бла сѣлешеме», «Къара джел бла сѣлешеме», «Къама» деген назмулада андан ары ъсдюрюб, Къайсын джашаугъа махтау салады. Юсюнде къара джелле не бек улусала да, джашау къурумагъанын, аны Акъ джели тохтамай уруб тургъанын кѣргю-теди.

Къазауат бла джашауну, къыйынлыкъ бла аны кѣлтюрмек-ликни юсюнден философия оюмну, акъыл бла фахмуну джашау-лулукъларыны юсюнден оюм бла кючлейди. «Къама», «Бетховен», «Фирюза», «Шопенни согъадыла», «Унутулгъан поэтле», «Тилни алиминѣ», «Заман», «Ауругъан джашчыкъ», «Джерими адамла-ры» деген назмулада адамны артында къаллыкъ, джашаугъа ари-улукъ бла магъана берлик аны этген иши болгъанын, табигъатны тахсаларын ачханын, кеси ючюн тюл, ызындан келгенле насыблы болур ючюн кюрешгени болгъанын кѣргюзтгенди. Белгили компо-зиторла Бетховен бла Шопен, кѣб унутулгъан эмда унутулмагъан поэтле, алимле, ишчиле, сабан сюргенле, мал кютгенле—джашау-ну тутуругъу ма аладыла.

Халкъ сынай келген къыйынлыкъланы унутмау, джашау ючюн, адамлыкъ ючюн, огъурлулукъ ючюн кюрешге чакъыруу—арт джыллада Къайсынны чыгъармачылыгъында баш темаладыла.

60-чы джыллада чыкъгъан «Джангы китаб», «Кѣк чинарла», «Джаралы таш», «Юйюгюзге да игилик» деген китабларыны баш магъаналары джашауну чексизлигине, адамлыкъны ёлюмсюзлю-гюне, гырджынны сыйлылыгъына ийнаныуду. Къайсын алада адамны намысын кѣлтюргенди, аны келир заманын алгъышла-гъанды. Табигъат бла аны арасында айырымлазлыкъ бирликни, кюрешде туугъан шохлукъну кѣргюзтеди.

60-чы джыллада Къайсын поэзияда поэма жанрны ъсдюрюрге кѣб кюрешеди. 1963 джылда аны «Кѣк чинарла» деген поэма-ла китабы чыгъады. Ол китабха «Ленинни юсюнден таулу поэма», «Осият», «От», «Байракъ», «Аууш», «Кѣк чинарла» деген поэмала киргендиле.

Совет
поэзияда
орну

Къулийланы Къайсын бютеу Союзда белги-лиди, совет поэзияны бек кючлю поэтлерини бири болгъанды. Дуния поэзияны джетишим-лери аны поэзиясына кюч, къарыу, суратлау энчилик бергендиле. Аны чыгъармачылыгъы совет поэзия бла суратлау оюмну ъсдюрген-

ди. Аны бла биргелей, малкъар назмуну сѣзлюгюн, суратлау кю-чюн, философия теренлигин, синтаксисин, рифмасын, формасын, магъанасын ъсдюргенди, байындыргъанды.

Совет властны джылларында урунган адам этген джигитлик-

ни, урунууну ариулугъун махтагъанды. Дуниягъа, джашаугъа, сынауу бла кишилиги болгъан, кёбню кёрген, кёб ангылагъан, акъыллы адамны кёзю бла къараб, кеси джашагъан заманны заманланы барысындан да сейирлик болгъанын толу кёргюзтгенди.

Къайсын 1966 джылда «Джаралы таш» деген китабы ючюн РСФСР-ни М. Горький атлы Кърал саугъасын алгъанды. Къайсын ол саугъаны биринчи лауреатларынданды. 1967 джылда, май айда Къабарты-Малкъар АССР-ни Баш Советини Президиумуну Указы бла Къулийланы Къайсыннга Республиканы халкъ поэти деген сыйлы ат берилгенди. 1974 дж. Къайсын СССР-ни Кърал саугъасыны лауреаты болгъанды.

Къайсын белгили джамагъат къуллукъчуду. Ол СССР-ни баш Советини, Къабарты-Малкъар АССР-ни Баш Советини депутатыды. СССР-ни, РСФСР-ни джазыучуларыны Союзуну правление-лерини члениди.

ЛЕНИННИ ЮСЮНДЕН ТАУЛУ ПОЭМА.

1.

Бизни юйюбюз къаяла тيوبюнде
Болуучу эди. Чегем къаялары
Саргъала, айны джарыгъындан, кюнден.
Уучула чыгыучу эдиле ары.

Анабыз, Тифлисни къайдагъысын
Огъуна билмей, урчукъ ийиргенди.
Тубан джетгенинде, тауланы басыб,
Юйюбюзню эшигинден киргенди.

Элибизни джан-джанында къаяла,
Кёкге джете, бийик эдиле алай,
Бизге палахны иймезге деб, ала
Аны ючюннге сюелиб тургъанлай.

Не файда! Тыялмадыла, басыла,
Элибизге, тубан киргенча, кирген
Къайгъыланы, къыйынлыкъланы ала,—
Элим кёб ауруу, джарлылыкъ да кёргенд.

Ташыбыз кёб, аз эди мюрзеуюбюз,
Бузча сууукъ эдиле сууларыбыз,
Кенг эд ол суула тюрсюнлю кёгюбюз,
Тар эдиле бизни арбазларыбыз.

Бачха этер орунланы кенгирек
Болсунла деб, арбазланы алай тар

Этиб турдула таулула, кёбюрек
Мюрзеу алыргъа табмагъанлай мадар.

Бачхабызгъа эки эшек кирселе,
Ючюнчюсю сыйынмай къалыр дерча,
Гитче эд. Тюзден нартюх келтирселе,
Сабийле къууана эдиле бирча.

Харбыз келсе уа, байрам-къууанч болуб,
Кёрюне ат бергенча сабийлеге.
Элибиз сыгын от ийисден толуб,
Кёгет ийиси аз кире юйлеге...

Мен аллай бир таулу элде туугъанма,
Революциягъа алты кюн къалыб.
Эски дуняда алты кюн тургъанма.
Ачы эд сабийге ол берген гюттю!

Ол элде бир джалчыны джангыз джашы
Бар эди. Атасы уа ёмюрюнде
Ашагъанлайын келди ачы ашын,
Джарлылыкъ къонакъ болгъанлай юйюнде.

Таш къаргъа да, отха да чыдагъанча,
Чыдады ол адам хар къыйынлыкъгъа,
«Джашайбыз биз, шайтан къаргъаб къойгъанча!»—
Дей эди, кёрюнмей джол онглыкъгъа.

Юч джашы, эки къызы бар эд аны.
Эки къызы да чечекден ёлдюле.
Эки джашы ташладыла дуняны,
Ала кёрге кёзюусюз кёмюлдюле,—

Бири тели ауруудан ёлдю, бирси
Сал болуб келди, къыш къаядан кетиб.
Саулайын къалды джалан бек кичиси,
Ол джаш юйню иги умуту эди.

Анасы Халимат, анга къоркъгъанлай
Джашай эди, къарт атасы Азамат,
Ол джангыз джашха хата болмагъанлай
Къалса, андан иги излемеди зат.

Кюнлюмледе къабырлада аланы
Тёрт къабырлары бар эди бир джерде.
Халимат, кёб кюнледе кюе джаны,
Чыгъа эд къабырлагъа баргъан ёрден.

Анда джата элле кёзюсюз кюйген
Тёрт джулдуз. Ананы кёгю къарангы,
Джаз, кёгериб тургъанлайын, кесилген
Тёрт терек! Кюе эди ана анга.

Энди къалгъан эди аны кёгюнде
Джангыз джулдузу. Ана анга къоркъмай
Не этсин? Кёб къайгъыланы тюбюнде
Джашай элле, къууандырыр танг атмай.

Ажымлы болгъан элле сабийлери,
Оту мутхуз Азаматны юйюнде.
Джылытмайын къышны, джайны кюнлери,
Тёрт джулдузу джата джерни тюбюнде.

Врач джокъ эди алагъа багъаргъа,
Дарман джокъ эди, болушлукъ этерча:
Таулула, бекленнгенлей къая таргъа,
Джашадыла, джол табмайын ётерча.

Энтда да эсимдеди Азаматны
Къалын чал сакъалы, джамаудан толу
Мор къапталы, одджагъадагъы отну
Къатында Азамат, мыдах да болуб,

Олтургъаны, эски къынлы бычагъы
Мен экиджыллыкъ джашчыкъ заманымда,
Джёбелегенлейин, арбазгъа чыгъыб,
Кёб тилей тургъанма бычагъын андан.

Мен Халиматны да къара джаулугъун
Бюгюн да кёре турама, джамаулу
Кёксюл алботасы¹ болуб ун джугъу,
Гырджын этгенин, бек джараша кьолю.

О, Халимат! Ол заманда унунгу
Азлыгъын мен билаллыкъ эдим къайдан?
Ангылаялмай турдум бушууунгу,
Хапарым болмайын джарлыдан, байдан...

Арбазда гылыучукъгъа да мен къалай
Къууаннганымы, Бекболат бойнуна
Мени миндириб, ат чабханча, алай

¹ Албота — хота.

Ол мени Джылгы суу бойнуна элтиб,
Кырдыкда олтуртуб, кеси уа чабакъ
Тута эди, кыйлдан чабакъ бау этиб,
Сакъ къарай эди сууну туюбу таба.

—Терк тартыб, ол чабакъчыкъны чыгъарыб,
Кырдыкка атханда, секире тургъан
Ариу затны тута эди, чабыб барыб.
Амалым джокъду аны унутургъа!

Ол кюлюб, къууаныб, чабакъны манга
Бергенде, дунияны байлыгъы менде
Болгъанча, къууана эдим мен анга,
Джокъча менден бай бу джерни юсюнде.

Чабакъчыкъны алтын тамгъачыкълары
Насыблы этиб, кычыра, къууана,
Джѣбелегенлейин, мен юйге барыб,
Махтаса сую эдим джарлы анам!

Ачхасы болмагъанлайын, Бекболат
Таудан аугъан эбзеледен манга
Кѣб алгъанды тилеб къууут, къатхан зат.
Нек эсе да, бериучю элле анга.

Кѣкде джуддузла чыкъсала, Бекболат
Шорбатда, къойнуна олтуртуб мени,
Джомакъ айтхан ингирлери кѣб болгъанд
Юслеринден залим эмегенлени.

Ол джомакълада хорлай болур эди
Тюзлюк терсликни. Алай мен аланы
Ангылаялмаз кирик, гитче эдим,
Билмей эдим барларын къайгъылану!

Азаматланы джарлы болгъанларын,
Кийимлери джетмегенин билмедим,
Дунияда ёлюм деген затны барын
Мен, сабийчик, къалай ангылар эдим!

Дунияда юйле, къаяла, адамла
Былай, тургъанларыча турлукъ суна
Болур эдим, билмейин кѣб заманла
Бай артыкълукъ этгенин джарлысына.

Бекболат тутуучу кьолан чабакъла,
Юйюбюзню башында тик къаяла,
Ол манга айтычу эски джомакъла,
Къатыш болуб, турдула бары ала.

Къар тѣппелени башында джаныучу
Джулдузла, эл башы бла ётюучу
Булутла, шуулдагъанлай барыучу
Суула, къаяла ичине кетиучю

Тар джолда—бары да, къатышыб бирге,
Къалдыла андан бери кѣз юсюмде.
Тюше келгенде да тынч, кыйын джерге,
Бекболат шохум турду эсимде.

2.

Къазакъла тау ауузлагъа кирдиле,
Сала къаяла тюбюнде асмакъла.
Сабий, къарт да кѣб кыйынлыкъ кѣрдюле,
Элледѣ юйлени кюйдюре акъла.

Ол кюнледѣ мени атам да кетди,
Алгъын уугъа кетиучюсюча, сауут
Алыб. Ол да ачы къазауат этди
Чегем тарда, кьоруулай халкъ джашауу.

Къазакъла Чегемге киргенден сора,
Бизни юйге да атланы джыйдыла,
Бизге уа юй болду да къалды орам,
Мюрзеуюбюзню атлагъа къуйдула.

Анам кече, мени кысыб кьойнуна,
Тангнга чыгъа эди хуна джанында.
Тубан кирген кирик, Чегем бойнуна
Палах кирик, джолла кызара къандан.

Арта къалгъан элле Бекболат манга
Джугъур¹ чабакъланы тутуучу кюнле
Къатынла джылай чыгъа элле тангнга,
Кѣб болуб отлары джукъланган юйле.

Ол кюнледѣ онсегиз джылы толгъан
Бекболат джомакъ айтханын кьойгъанды.

¹ Джугъур — сепкил.

Партизан болуб, сауут алыб кьолгъа,
Чыкыгъанды сермеширге, эр болгъанды.

Къазакъланы Чегемден сюрюб бара,
Къара ауушда окъ тийиб Бекболатха,
«Ай медет!»—деб, аллы таба бир къараб,
Тентирей кетди да, джыгъылды артха!

Аны, джамчыгъа да чырмаб, элге
Алыб келген эдиле бир къар джаугъан
Кече. Суюген Бекболатыбыз ёлген
Сунуб, тиширула да джылау-къаугъа

Болгъанда, тегерегине басыныб,
Мен джукълар тургъанма, бир зат да билмей.
Бекболат, азаб кёрсе да асыры,
Къалды ол кыйын джарасындан ёлмей.

Эртденликде мени да келтирдиле
Эсин джыялмай тургъан Бекболатха.
Мени сабий кёзлерим да кёрдюле
Адыргы¹ этгенин, тюшгенча отха.

Мен барыб, аны саргъларгъан бетинден
Уппа этдим, джеринден кьобарлыкълар.
Ол ауур къар джауа тургъан кыйыш кюнде,
Мени да элтиб, чабакълар барлыкълар,

Тур деб, джууургъанын тартыб кюрешидим,
Кыйын болгъанын билмей окъ джараны.
Алайда мен кёб тюрюк сёзле эштим,
Магъанасын аныламай аланы.

Чикина² бармакдан да гитче болгъан
Окълар Бекболатча кючлю адамны
Джыгъыб, ол кьобалмагъанлайын къларгъанд
Деб кыйдан билаллыкълар эдим мен аны!

Бекболат, эсин джыялмагъанлай, сант
Эте эди: «Шкогум... кыйылым...»—дей,
«Кълалтым... хурд... хурджунум кыйда къларгъанд?»—
Деб нек айтханын кыйи билмегенлей.

¹ Адыргы этгенин — термилгенин.

² Чикина бармак — гитче бармак.

Кесини кѣаны боягъан кѣапталын
Алыб, кѣарасала уа—хурджунундан
Бир сурат чыкъды! Кѣзюу-кѣзюу алыб,
Кѣарайдыла кѣарты, джашы да анда.

Киши да таныялмады ол уллу
Мангылайлы адамны. Халимат да
Айтды:—«Билмейме бизге джууукъ болуб
Быллай адам.» Кѣалдыла, билмей зат да.

3

Джылла ѳтдюле, таудан джауум аууб
Кетгенча. Окъ джарала сау болдула,
Бошалды залимлеге халкѣны дауу,
Тау эллеринде школла салдыла.

Мен да школгѣа бардым. Анда манга
Китабла бердиле. Суратларын а,
Кѣууаныб, тюшюмде да кѣре, тангнга
Алай чыкъдым. Ма ол китабларым а

Энтда эсимдедиле, бир аламат
Ариу ийис этгенча, ала алай
Кѣалыб эсде, андан сора аллай зат
Мени кѣолума тиймей джашагъанлай.

Тауда алма аз эди, кѣышхы кюнде
Кюбюрден алмала чыгъаргъанлары
Кибик, алай кѣалгъандыла эсимде
Школда ал кюн алгъан китабларым!..

Китабымы ачыб кѣарасам, анда:
Джаралы Бекболатны хурджунундан
Чыкъгъан суратча суратны кѣрдюм мен!
Юйюбюзге: хапар айтыб келдим мен!

О, сентябрны бу шылпылы кюню,
Чинар чапракѣла саргъалгъанлары!
Сенден башланыб иги тюшюм, тюнюм,
Бютеу: дунияны сейир китабларын

Манга сен ачдың. Таула тарларындан
Чыгъардың сен джолуму узакъ джары,
Ол башланыб «Харифлик» китабларындан,
Чыкъдыла кесими да китабларым.

Манга, бир таулу сюрюучю джашчыкыгъа,
Ленин берди сентябрны къууанчлы
Кюнюн, мен джетер кирик къууанчыкыгъа,
Школланы эшиклери кенг ачды.

Ленин башчылыкъ этиб, деу байрагъын
Кёлтюрген революция, мени
Бойнума кызыл галстукну тагъыб,
Саугъа этди анга окъуу кюнлени.

Джарлы элимде школну ол салды,
Къаяланы чачыб, джолла ишлетди,
Анамы кёлундан алманыча, алдым
Берген китабын, джолуму кенг этди.

Революция, мени кёлумдан
Тутуб, билим юйюне кийиргенди,
Чыракъланы джандыргъанды джолумда,
Кёлума къаламны да ол бергенди.

Ансыз мен да къалыр эдим, аппамы
Джангызкъулакъ къадырына мингенлей,
Къара къамасын такъгъанлай атам,
Ол кюйючю дерт отунда кюйгенлей.

Къалыр эдим таулада бекленгенлей,
Бетховенни, Лермонтовну билмейин.
«Юсюбюзге къая ауду!»—дегенлей,
Элиме билим, китаб да келмейин.

Кызыл байракъ тауланы эм тюзлени
Джарытады, сер боранланы тыя,
Андан айтабыз бек уллу сёзлени:
Революция. Ленин. Партия!

4.

Мен биринчи дерс китабланы алгъан
Кюнден сора дагъыда юч джыл кетди.
Эркин окъуй башладым адамлагъа
Китабланы. Ююнчю классха ётдюм.

Орусча тюз «ётмек» деген сёзню да
Билмеген манга орусча юретиб
Башлады орус устазы, бизни да
Джерини сабийлерине тенг этиб.

Борис Игнатьевич! Эсимде
Турадыла сени гырхы кьолларын,
Сен айтханынг Лермонтовну юсюнден
Бек алгъа, ача тилинги джолларын.

Кёзлюклеринги сала, ала, бизни
Окъутханынг, чыдай кёб хылибизге¹,
Сен шылпылы кюнлеринде да кюзню,
Муккуруракъ болуб, келиученг бизге.

Бу джашлыгъынгда кёрмеген таулагъа
Къарай эдинг, аланы суюген эдинг.
Сенича устазланы аууллагъа
Насыбха деб, ма Ленин ийген эди!

Ашхам къарангыны ичине кете
Бараса, энтда да кёрюб турама.
Кёб кыйынынг ючюннге алгъыш эте,
Бу хапарда да санга баш урама!..

Окъуй эдим мен Ленинии юсюнден
Арбазда, джыйыб хоншу сабийлени,
Эштите эди энди хар бир кюнде
Ленинни аты, джылыта тау юйлени.

Юреннген эдиле таулу сабийле
Китабланы окъургъа. Ата, ана,
Бир эштмеген затларын эште, биле,
Тынгылай эдиле, сейир къууана!

Окъуй эдим анама, джууукълагъа
Китаблада джазылгъан кёб затланы,
Окъуй эдим мен келген къонакъларгъа,
Джандыра алагъа джангы отланы.

О, ол кюнле! Ушадыгъыз суу болмай
Туруб, бир кюн шууулдаб джетгенине,
Адам, къаяда беклениб, чыгъалмай
Туруб, джол табыб чыгъыб кетгенине.

Бизни элде ишленди джангы школ
Башы—акъ къанджал, терезелери кенг.
Элни ичинде агъара эди ол,
Джюреклерибизни эте таугъа тенг.

¹ Хылибизге — кылыгыбызгъа.

Таулу ташчыла, орус устала да
Ишлеген эдиле бизге школну.
Эки тилде сёлешиб турсала да,
Энди ала бара элле бир джолну.

Джангы школ эшигини башында
Ленинни суратын такъгъан эдик биз,
Къууана халкъыбызны алгъышына,
Джарыкъ болуб Ленин берген кюнюбюз.

Мен ючюнчю классха ётгенимде,
Бекболат, окъуу бошаб келиб, бизге
Устаз болду. Мен къууанч этгениме
Чек къайда! Ол сыйынмаз назму сёзге.

Бир кюн, пионерле джыйылыб залгъа,
Бекболат айтды, тынгылатыб барын,
Къар кюн аны хурджунунда табылгъан
Ленинни суратыны тюз хапарын.

Ол джарлы таулула билалмай къалгъан
Сурат, Ленин бачаманы сураты,
Бекболатны къыйын кюнледе алгъа
Элтгенди, тынч эте къыйын сагъатын.

«Бизни джууукъларыбызны ичинде
Адамладан тюлдю»,—деб Халимат
Алай къойгъан эди элде къар кюнде,
Аны Ленин болгъанындан билмей зат.

Халимат! Джууукъларынгы ичинде
Огъай да, саулайын джерни юсюнде
Джокъ эди андан джууукъ адам санга,
Джашынгы ол чыгъарды джарыкъ тангнга.

Хурджунундан ол суратны чыгъарыб,
Кёргюзтдю джыйылгъанлагъа Бекболат,
Къалмайын саулай джерни насыблары
Аны болгъан кибик, къууанчдан тола.

Ауушда джаралы болгъан хапарын
Айтды джыйылыуда Бекболат бизге.
Азатлыкъ ючюн юреш кюнле бары
Кёрюнгенлей турдула кёзюбюзге.

Къалай сукълана эдик Бекболатха,
Аны орнунда болсакъ эди, дей.

Кирлигибизни уллу уруш отха
Тура эдик ол кюн биз билмегенлей!

Билмей эдик Ленинни иши ючюн
Биз да къазауатха кирлигибизни,
Аны байрагъын хорлатмай кыйын кюн,
Къаныбыз кёб тегюлюрюгюн бизни!

... Онсегизджыллыкъ джаш узакъ тау элде
Къайдан табхан эд Ленинни суратын
Онтогузунчу джылда? Артда билдик,
Айтханча кесини иги муратын.

Айтды аны джыйылыуда Бекболат:
Россейден патчах кыстаб джибериб,
Тауда Михаил деген биреу болгъанд,
Джашагъанды ол бизде кёбден бери.

Ол печле, агъач керекле да ишлеб,
Джашай эди таулула бла бирге.
Ленинни суратын: «Дайым сакъла!»—деб
Таулу джашха, Бекболатха, ол бергенд.

...Энди Бекболатны башы чал болгъанд,
Заман, терк айтылгъан хапарча, бара.
Алай ол сурат биргесине къалгъанд.
Бюгюн да андан айырылмай турад.

Заман барады алгъа кетиб, учуб,
Шохбуз энтда Бекболат бла биз.
Ол манга джугъур чабакъла тутуучу,
Энди чалбаш болгъан таза коммунист—

Бекболат отуз тогузунчу джылда
Бек иги устаз болгъаны ючюннге
Ленинни орденин алды, джылыта
Джюрегин джетгени къууанчлы кюннге.

5.

Мен Ленинни фатарында болгъанма
Москваны бир къар джаугъан кюнюнде.
Аны кёрюб, сейир этиб къалгъанма:
Тюлдю бай элде устаз юйюнден.

Аны джатхан орундугъу бош темир,
Элде анамы орундугъу кибик,

Ленинни акъылы дуня бла бир
Болса да, къуллугъу—таулача бийик!

Излемегенди омакъ джууургъанны,
Ботаны¹ джабханлай дж~~т~~ханды ансы,—
Ленин Швейцарияда тургъанда,
Ол ботаны берген эди анасы.

Анасы берген эди ол ботаны,
Джашын кѣргенинде бек ахыр джолу.
Ол къаралдым ботаны кѣрюб—таныб
Чыкъгъанымда, турдум насыблы болуб,

Насыблы болуб—дунияда бек уллу
Адам ишчи киби джашагъаны ючюн!
Кесине зат излемей, адам улу
Иги джашарына бергенди кючюн.

Ленинге ма ол мен кѣрген ботаны
Анасы бергенден сора, ол аны
Тутду юйюнде, айырмай кесинден,
Кѣргенлейин анасыны кѣзюнден!

Ол джолдан сора Ленин анасыны
Джылы къолун тутмады, бир-бири бетин
Кѣрмедиле. Аналаны асылы,
Джашын кѣрюрге термилгенлей, кетиб!

Сабан сюрген, мал кютген адамлача
Джашады Ленин, сейирлик ишлери
Уллу болгъанлыкъгъа бютеу дуняча,
Тургъанлыкъгъа бар джерге джарыкъ бериб.

Бек уллу къралны башчысы болуб
Тургъанлай, гитче фатарда джашады,
Адамланы барысындан аз солуб,
Ишчиле ашагъан ашны ашады.

Юй кереги элде ишлеген врачны
Юй керегинден иги болмагъанлай,
Ленин кийген пальтону не плащны,
Костюмну халлары да ма алай.

Аны тырнагъына да джетмегенле—
Патчахла, бийле, ханла, башхалары.

¹ Бота — джабыу, палтон джаулукъ.

Мюрзеу къалай битгенин билмегенле,
Халкъны эсге да алмагъанлай, бары.

Кеслерине алтын къала ишлетиб,
Джашадыла, безирей, алтын кийиб,
Къралларын кеслерине къул этиб,
Сау къралдан эсе кеслерин суююб.

Андан чыкъдыкъ, Ленин джашагъан джерден,
Сейир этиб, Бекболат бла бирге,
Москвада къар джаугъан бир ингирде.
Биз аны унуталмазбыз ёмюрде!

Кремлни клиса башларына
Къарай, чыкъдыкъ биз тынгылагъанлайын,
Москваны джауа тургъан къарына
Биз, насыблы болуб, къарагъанлайын.

Ленин мында тургъанда да, къар былай
Джауа болур эди деб, сагъыш эте,
Кремлни арбазы агъаргъанлай,
Ленин анга къарай болур эди деб.

Къонакъ юйге дери тынгылаб келдик,
Сора анда айтды Бекболат манга:
— Биз дунияда бек сейир затны кёрдюк,
Аны кёрюрге борчду хар инсаннга!

Биз андан айтабыз,—деди Бекболат,—
Ленинден юренирге керекди деб.
Аны хар атламы бизге дерс болады,
Джокъду андан уллу дерс джер юсюнде!

6.

Кесича барады хар джерни сууу,
Сёзю да, джыры да болады алай.
Башхады хар элни да къой союуу,
Хар кимни ауазы башха болгъанлай.

Хар бир халкъны джолунда, къадарында
Кёб башхалыкъла бола келгендиле.
Таулула бирси халкъланы барындан
Кёб энчи къыйынлыкъла кёргендиле.

Мени аппам, бир кѳулагъы да кетген
Кѳадырына миниб, Кѳабарты таба
Чыкъса, юйюне сылыт болуб джетгенд,
Джолсуз тарда суугъа джыгъыла, кѳоба.

Джолсуз заман, эски кѳама джарача,
Тюшер эсге, кѳарасакъ артха айланыб.
Халкъым, кѳаяда беклениб кѳалгъанча,
Тургъанча бутунг, кѳолунг да байланыб,

Кѳб джашадынг. Кѳаяла тынгылагъан
Кибик, тынгылай эдиле заманла,
«Не этейик?!»—деб, сен кѳайгъылы болгъан
Кюнледе джууаб бермей элле ала.

Джууаб джокъ эди, кѳая зангырдауу,
Кѳар юзюлгенле дауурундан башха,
Айтылгъанлай кѳала эди бар дауунг
Тилсиз кѳаялагъа, агъачха, ташха.

Тау башлары—акъ, джашау а кѳбюнде
Кѳара болгъанлай, кѳб заман джашадынг,
Кесингча бек кѳаяланы тюбюнде
Гырджынынгы ташдан сыгъыб ашадынг.

Джулдузладан азатлыкъны хапары
Келликча, алагъа кюе кѳарадынг,
Джолда гырджынсыз да кѳалдынг сен арыб,
Алай эрликсиз, умутсуз кѳалмадынг.

Ол джулдузла кибик, джаныб турдула
Такъырлыкъда эте келген джырларынг,
Тирменлеринг тохтамай бурулдула,
Унунгдан кѳб болса да джараларынг.

Кѳолларынгы байлагъан джыджымланы
Юзебиз деб, талпыгъан батырларынг,
Сынаб кѳадарларын ажымлыланы,
Джоюлдула, джырда кѳала атлары.

Бата баргъан кюнча, кѳызаргъандыла
Эр джаралары, джылла кете кери.
Ол джаралача, джаныб тургъандыла
Абреклеринги да джюреклери.

Акъылдан, ачыудан да бирча толу,
Трагедиядан толу ненча нарт

Сёз туудурдунг, кыйын болгандан джолунг.
Алада джюрегинг от кибик джанад.

Ол сёзлени джарытханды акъылынг,
Тар ауузланы кюн джарытханыча,
Ала, эрлигинге шагъатха къалыб,
Туралла, джюрегинги ургъаныча.

«Кимни арбасына минсенг да, аны
Джырын джырла!»—деб суююбмю айтханса!
Къаядан атаргъа къанлы арбаны
Амал табмай, сен ол сёзню табханса.

Билеме, аны арба иелери
Айтмагъандыла. Амалсыз сагъатда
Айтхандыла зорчула туюгенлери,
Табалмай джолну, чыгъарыча отдан.

Сора: «Эрлик къая бузар!»—дегенсе,
Аны туудургъанды иги умутунг.
Къара кюнде тюнгюлмейин келгенсе,
Ол сёзюнгю, байракъча, бийик тутуб.

Эрлик керти къая бузгъанын кёрдунг,
Тюз болгъанын, тауча, бийик сёзюнгю:
Сен Къызыл байракъны тюбюне кирдинг,
Душманладан тазаладынг джеринги.

Ол байракъ Ленинни байрагъы эди,
Эркинликни окъла тешген байрагъы.
Ол, тубанны чача, таулагъа келди,
Анга ушаш джараладан къан агъыб.

Эрлик къая бузду, халкъла эрлиги,
Револуцияны боранлары.
Ленинни ызындан барыб, биригиб,
Кесдиле залимликлени джолларын.

Халкъым! Ёмюрле бла къаялагъа
Айта келген тарыгъыуунгу эштди
Ленин. Сени абчытхан, аямагъан
Зорлукъну бюкдю, сени азат этди.

Бегитилген къаянгдан чыкъдын алай,
Револуция бораны джетиб.
Сен, дунияда юлюшсюз къалмагъанлай,
Джашар кибик, джолларынги кенг этиб.

Башха кюнлеге ушагъан джаз кюнде,
Чегемде талла акъ чакъгъанларында,
Талаланы кырдык кѣм-кѣк этгенде,
Суула, хар кюндеча, саркъгъанларында,

Волганы къатында джашчыкъ туугъанед
Оруслу устазны юйдегисинде.
Дуния уа, бир зат да билмей тургъан эд.
Ол кюн аллай уллу ишни юсюнден.

Ол кюн да башкесле, хар замандача,
Тутмакъга ата элле адамланы,
Терслик тутуб тура эд, къапхандача,
Бар халкъларын тюзлени эм тауланы.

Ол кюн да мени аппам, суугъа кете,
Келе болур эди Чегем тарында,
Малкъарлы, джарлылыкъга къаргъыш эте,
Бачхачыгъын тазалай ташларындан.

Бекболатны атасы Азамат да
Кюте болур эди байны къойларын,
Халкъны джекгенле да, билмейин заг да,
Бардыра болур эдиле тойларын.

Казим ол кюн онджыллыкъ джашчыкъ эди,
Джамаудан толуб эски къапталчыгъы,
Ол, къойчу таякъны да нѣгер этиб,
Айлана болуред, сюрюуге чыгъыб.

Ол да билмей эди: элли джыл ётюб
Кетгенден сора, джангы дунияны
Алгъышларыгъын, ахшы назму этиб
Юсюнден ол джаз кюн туугъан адамны!

Азатлыкъларыны кюню чыкъгъанын
Билмей, ишлей элле орус ишчиле.
Къайда билаллыкъ элле ол кюн аны
Азатлыкъ джол излеген кюрешчиле!

Аны билмей турдула Россияны
Гардогъ да джетишмеген эллилери,
Мал кютдюле, билмегенлейин аны,
Таулу джалчыла, кюйюб эринлери.

Саулай дуння да турду билмегенлей
Ол кюн аны уллу кюню болганын,
Бир кишини кьолундан келмегенлей
Тургъан затны этер адам туугъанын.

Таулула! Ол кюнню алгъышлайыкъ биз,
Бир да иги сёзюбюзню кьалдырмай.
Ансыз, кьарангылай кьалыб юйюбюз,
Палах бизни чачар эди ,кьайгъырмай.

Чачар эди, окъ тийген кьуш тьогюнлей,
Тилибиз да кьаядан кетген атха
Ушаб, бизге школ, китаб да джокъ дей,
Тюшер эдик кюл-кёмюр этер отха.

Андан джазама бюгюн бу хапарны
Джоюлмагъанлай кьутулгъан тилимде,
Ъьалыб кьалмай тьобюнде кюртню-кьарны,
Китабла джазыла тургъан тилимде.

8.

Ленин туугъан кюнден тебрегенди
Азаблы таулуланы джолу алгъа.
Барыбыз да иги билебиз энди
Китабны ким бергенин таулу кьолгъа.

Алгъышлайыкъ ол джыл чыкьгъан кырдыкны,
Ол джыл чакьгъан, кёгерген тереклени,
Ол джыл джангы кырдыкга джатхан чыкьны,
Кём-кёк болуб тургъан биченликлени.

Ленин бек алгъа тауушларын эштген
Кьанатлыланы, джылы джауумланы,
Аны бек алгъа джюрюрге юретген,
Арбазгъа ал алыб чыкьгъан кьолланы.

Ленин бек алгъа джайгъы кёкде кёрген
Теири кьылычны сейирлик джарыгъын,
Ол бек алгъа сабийле бла кирген
Акъ кьайыңлы агъачны ариулугъун.

Ол, бар сабийле кирик, кьолчукълары
Гла тута, алай ичген джукканы,
Кечеледе, джукъусун бёле, арыб
Турса да, сьойюб тебретген аны

Анасын, огъурлу джылы къолларын,
Джашына суюуб къарагъан кёзлерин,
Аны джуундурургъа алыб барыб,
Джашчыгъына айтхан ариу сёзлерин.

Алгъышлайыкъ Ленин бла бек алгъа
Ойнагъан джашчыкъланы—сабийлени,
Ол бек ал джол китабны къолгъа алгъан
Сагъатын, анга китаб бергенлени,

Ол бек ал джолу окъугъан китабны,
Анга хариф танытханны да бек алгъа,
Дунияда терсликни барын ал джол табыб,
Окъугъан китабын да, алыб къолгъа!

Таулула! Башланнганды андан бери
Бююенгю джолубуз, ол биз бекленген
Къаяла кенг ачылыб, тубан кери
Кетиб, таулагъа джангы кюн да келгенд.

Сора Казим, джангы дуниягъа салам
Бере:—«Совет власть—алтын терек!» деб
Джазгъанды, бугъоудан ычхыныб къалам,
Къызыл байракъ къызара тау элинде.

«Ауар ташха тыянмагъыз!»—дегенди
Казим эски джолгъа кёл салгъанлагъа,
Ленинге ашхы назмусун этгенди,
Салам бере ол келлик заманлагъа.

9.

Манга бек багъалы бийик затланы
Юренингенме ушатыргъа таулагъа,—
Ала къыйыры джокъ кёб заманланы
Турадыла, къууанч бере саулагъа.

Аласыз манга къыйынд джер юсюнде,
Тюшюмде да кёре, чыгъама тангнга.
Таулары юсюнден кёб джазаса деб,
Джолдаш Ленин, тырман этелле манга.

Этсинле! Мен а дунияда бек уллу
Адамы таулагъа тенг этеме алай:
Ленинге къарайды бар адам улу,
Биз джарыкъ Минги Таугъа къарагъанлай.

Таулаы башындан дуня узакъга
Кёрюнгенлей турады, ачылганлай.
Ленинни окъуу да саулай халкъга
Кёргюзтеди бар ёмюрлени алай.

Бек бийик тауу сау Европаны
Бизни джерибизде туугъаны кибик,
Бек уллу оюму да сау дуняны
Россейде тууду, таулача, бийик.

Мен сюеме хар кимден да кёб билген,
Оюму таулача болган Ленинни,
Сабийле суйген устазча кёрюнген,
Джумушакълыкъдан да толган Ленинни,

Революцияны байрагыча,
Халкъланы ызындан элтген Ленинни,
Акъылы бийик джулдузлагъа уча,
Поэт кибик, сагъыш этген Ленинни,

Дуняда факъырлыкъ джюрегин кыйнай,
Джарлыла ючюнге кюйген Ленинни,
Насыблы сабийле кюлгенча, алай
Джарыкъ да, шатык да кюлген Ленинни,

Дуняны тюрлендирлик планланы,
Алгъа—узакъ къарай, салган Ленинни,
Бетховен джазыб кюйган музыканы
Эште, терен сагъышланган Ленинни,

Революцияны кёб боранлы
Кюплери ичинде барган Ленинни,
Поэт Тютчевни эски томун алыб,
Замаң табыб, окъуй турган Ленинни,

Сабийле кюлгенде, сабий болганча,
Алагъа къууаныб турган Ленинни,
Къуш учуб барганында къараганча,
Алгъа да алай къараган Ленинни!

Таулу сёзюмю Ленинни юсюнден
Кьошама мен бар халкъла айтхан сёзге,

Тау суу, чыгыб чыранлапы ичинден,
Барыб кьошулганы кирик тенгизге.

Джылла ётелле, джауумла сыртладан
Аууб кетгенча. Дунияны халкълары
Айырылмазча иги умутладан,
Айырылмагъанлай турурла бары.

Ленинни атындан эм байрагындан
Эски джараларын сау эте, багъа.
Дуния аны унутмаз чексиз джолунда—
Ол кимден да кёб зат бергенд дуниягъа!

1956 — 1960

1. Поэт вождубузну уллу Ленинни айтыулу ишлерин къалай суратлайды?
2. Таулу халкълары алгынлада джарысуун, азатлыкъ ючюн аны джюрек термилиуон поэт не бла тенгешдириб суратлагъанын ачыкълагъыз.
3. Таулу халкълары башха къарнаш халкълары ичинде бусагъатдагъы насыб-лы джашауун суратлагъыз.
4. Поэманы иннет магъанасын ачыкълагъыз.
5. Лирикалыкъ герой деген педи? Лирика бла эпосу ортасын айырыб айтыгъыз.

«ЛЕНИННИ ЮСЮНДЕН ТАУЛУ ПОЭМАНЫ» ХАКЪЫНДАН.

Къайсын Къулий улу бу уллу поэманы джазарны аллында Коммунист партияны, Ленинни, Октябрь революцияны юсюнден кёб магъаналы назму джазгъанды.

Октябрь, Ленин, партия деген сёзлери магъаналары, поэтни таулары кирик, мийик болуб, ала халкълары берген джашау джашнаб, бютеу дунияны сейирсиндириб, бурунгу къарангылыкъ-кёзлерин тот этиб тургъан таулулары сыйлары кёлтюрюлгёб, окъуулу, билимли болуб, Совет Союзу башха миллетлерини арасында джарыкълар, насыб джашаула чыкъларларын терен айтыргъа керек болгъанын Къайсын кёб жыллары башында джюрютюб, джазар затын ойлаб, бишириб бошаб, 1956 жылда джазыб башлайды.

Поэма биринчи кере «Коммунизмге джол» газетде 17—20 апрелде 1961 жылда басмаланганды. Ол джыл огуна орусчагъа кёлтюрюлгёб «Кабардино-Балкарская правда», «Ленинградская правда» газетледе, «Нева» журналда чыкълганды. 1962 жылда Москвада чыкълган «Тауда от» деген китабына кирген.

ди. Алай бла «Ленинни юсюнден таулу поэма» къралгъа белгили болгъанды, Ленинни юсюнден джазылгъан чыгъармаланы бек кючлюлерини бирине саналады.

Ленинни
сыфаты.

Бютеу дунияны башында кеси кыйыны бла джашагъанланы вождуну В. И. Ленинни юсюнден Къайсын Къулий улугъа дери да белгили джазыучула кёб джазгъандыла. М. Горькийни «В. И. Ленин» деген очеркинде, В. Маяковскийни «Владимир Ильич Ленин» деген поэмасында Уллу Ленинни джарыкъ сыфаты бек чемер, толуга берилгенди. Къулий улу К. Ш. ала айтхан затланы къайтарыб джазмайды. Ол, кесича, таулуну кёзю бла къараб, В. И. Ленинни иши таулуну джашау, политика сезимлерин къалай уятханын кёргозеди.

Поэмада В. И. Ленинге юч кере тюбейбиз: 1) Ленинни сура-тын джаралы партизан кёкюрегине кысады, тегерегинде тиши-рыула, эркишиле да, кимни сураты болгъанын билалмай, сейир-синиб къарайдыла, 2) Пионер кесини китабында Ленинни сура-тына къууаныб къарайды, аны кёзчюклери аллында джарыкъ джолланы кёредиле. 3) Кремлге барыб таулу Ленинни фатарына киреди, аны джашауу бла шагърей болады.

Ленинни ишин аны адамлыгъындан айырмай алыб, болгъан халисин, халкъ ючюн джанын, саулулгъун аямагъанын, башын халкъдан уллу кёрмегенин, халаллыгъын, джарлылагъа джумушакълыгъын, адеблилигин — аны этген иши бла къаты байлаб суратлайды поэмада джазыучу. Ленинни джашауун поэт тюз адамланы джашауларына ушатады:

Аны джатхан орундугъу бош темир,
Элде анамы орундугъу киби,
Ленинни акъылы дулия бла бир
Болса да, къуллугъу — таулача мийик.

Поэтни джазгъаны — историялыкъ кертиди. Ленинни ол халиси аны акъыллылыгъына, кесине артыкъ, тынч джашау излемегенине шагъатлыкъ этеди.

Сабап сюрген, мал кютген адамлача,
Джашады Ленин, сейирлик ишлери
Уллу болгъанлыкъгъа бютеу дунияча,
Тургъанлыкъгъа бар джерде джарыкъ
бериб.

Бек уллу къралны башчысы болуб
Тургъанлай, гитче фатарда джашады
Адамланы барысындан аз солуб
Ишчиле ашагъан ашны ашады.

Ленинни биографиясы халкыны биографиясы бла кыаты байланыбды. Ленин джашаугъа «сабан сюрген, мал кютген адамлача» багъа береди, аланы кёзлери бла кыарайды. Уллу кыралны башчысы болуб тургъанлай, тюз эллилеча джашайды.

Поэт малкыар халкыны миллет сезим алыуу, кыуралыуу, ёсюу джолу Ленинни аты бла байланыб болгъанын чемер тил бла тюз суратлайды. Ол себебден поэмада халкыны сыфаты да Ленинни сыфатын толуга этер ючюн бериледи. Халкъ ёмюрледен бери тюзлюк, эркинлик, намыс, кертилик ючюн кюрешиб келгенди. Ленин да ала ючюн кюрешгенди. Ленин бла халкыны иннетлери бирлиги поэмада алай ачыкъланады.

Ленин миллетге кыуру политика, экономика эркинлик бериб кыоймай, хар адам кесини акылын, оюм байлыгын, фахмусун ёсдюрюрча онг берген адам болгъаны ачыкъланады поэмада. Ол себебден аны аты ёмюрледе айтылгъанлай, тюзлюкню байрагынча, халкыны аллында турлукъду.

**Бекболатны
сыфаты.**

Бекболат джарлы юйюрге туууб, джангыз
джаш болуб ёсгенди. Ол юйюргю юсюнден
поэт былай айтады:

Юч джашы, эки кызы бар эд аны,
Эки кызы да чечекден ёлдюле.
Эки джашы ташладыла дуняны,
Ала кёрге кёзюсюз кёмюлдюле.

Бир тели ауруудан ёлдю, бирси
Сал болуб келди, кыш кыачдан кетиб..

Былайда Халимат бла Азаматны юйюргюне келген табигъат азабланы малкыар халкъ табигъатдан кыаллай азаб чекгенин кёргюзтюр ючюн келтиреди. Джер тарлыкъ, аны себебли уа джарлылыкъ бир джанындан, табигъатдан келген азабла экинчи джанындан халкыны таргъа тыйыб, кымылдаргъа онг бермей тургъандыла. Джарлылыкыны хорлаялмагъанча, чечекни, тели аурууну да хорлаялмагъандыла таулула. Ала аууз кыбынлары джыламулклары бла бирге ашагъандыла. Бекболат да гитчеликден ол кыйынлыкъланы сынаб ёсгенди. Бу тукъум джашау Бекболатны тири болургъа юретгенди. Акыылбалыкъ болуб, хатаны, хайырны айыра башлагъанында уа Бекболат революцион ишлери ючюн Кавказгъа кысталгъан Михаил бла таныш болады, Ленинни ким болгъанын джашагъан элинде биринчи биледи. Ленинни суратын хурджунунда джюрютеди. Граждан кызауатха да Бекболат Ленинни суратындан таукеллик алыб киреди. Анда ауур джаралы болуб келиб, сандыракъ эте, кыапталыны хурджунунда излейди.

Кеси кяны боягъан кяпталын
Алыб кярасала уа, хурджунундан
Бир сурат чыкьды. Кёзюу-кёзюу алыб,
Къарайдыла кярти, джашы да анда.

Ленинни уа киши таниялмайды. Халимат: «Бизге джууукъ болуб, быллай адам барды деб, билмейме!»— дейди. Бекболат арт-да устаз болады. Ата джурт ючюн, насыб ючюн кюрешге киреди. Халкъ кёб ёмюрлени ичинде кесини бек магъаналы кюрешине — тюзлюк ючюн кюрешге хазырланыб келгенди. Ол хазырланыу къалай баргъанын, кюрешге чыгъарыкъ джашла къаллайла бол-лукъларын халкъ джомакълада, джурлада айтханды. Джомакъ-лада айтыла, ол акъылла ёсгендиле, революцион сезим киргенди. Кёзюу келгенинде уа, Бекболат халкъны ол умутун толтурургъа чыкьгъанды, алай бла джомакълада айтылычу джигит болгъан-ды.

Бекболатны сыфатында малкъар халкъны кёб ашхы ышаны кёрюнеди. Ол, айтханындан къайтмагъан, таукел адамды. Халкъ-ны иши ючюн кюрешге хазырды, аны бла бирге джумушакъды, халалды. Халкъны ишине тюзлюгю ючюн аны Ленинни ордени бла саугъалагъандыла. Сейирлик тюрлениуно заманында джаша-гъанын ангылайды Бекболат. Ол ангыды анга насыб берген. Бекболат джангы адамны, Ленинни ишине кесин чексиз берген адамны юлгюсюдо.

Поэмада
халкъны
сыфаты.

Поэмада халкъны образы бек кючлю образ-ды: «Дунияда не иги зат бар эсе да, аны та-мыры халкъдады»,—дейди поэт. Поэт, халкъ-ны историясын эсге тюшюре, поэманы 6-чы башында халкъына айланыб сёлешеди, аны историясын эсине тюшюре, ёхтем болады. Ёмюрлени къара боран-лары аны джокъ эталмагъандыла. Аны сорууларына:

Джууаб джокъ эди, каяа зангырдауу,
Къар юзюлгенле дауурундан башха,
Айтылгъанлай къала эди бар дауунг,
Тилсиз къаялагъа, агъачха, ташха.

Тау башлары — акъ, джашау а кёбюнде
Къара болгъанлай, кёб заман

джашадынг,

Кесингча бек къаяланы тюбюнде

Гырджынынгы ташдан сыгъыб ашадынг..

Къыйынлыкъдан къаджыкъмагъан, «гырджынын ташдан сы-гъыб ашагъан» батыр халкъын поэт къаяла бла тенгледиреди, тауладан тёзюмлюлюкге юренгендиле, дейди. Патчахлыкъ ууа-тылыныб, эркинлик келгенинде, халкъ терк ёсюб багълайды: би-лимли болады, туугъан джерин джашнатады. «Эрлик каяа бузар» деген сёзге туура келишген кылыкъланы суратлайды, керти да

1944 джылда «Известия» газетде уллу совет къралны ётюр уланыны Багъатырланы Харунну этген джигитликлерини юсюнден «Къурч атлы» деб очерк джазылгъан эди. Аны тулпарлыгъыны юсюнден аскерде чыккъан китабла бла газетдеде джазыб тургъандыла.

Багъатырланы Харун Харьков шахарны къатында сермешиуге, Россосъ операциягъа да къатышханды. Черёмушное деген эл ючюн къаты урушда, снаряд чачылыб, Харунну 19 джеринден жаралы этген эди.

Курскени къатында болгъан операцияда эки кере контузия алады.

Киевни, Фастовну, Житомирни, Бердичевни, Казатинни фашистледен бош этген сермешиулени барында Харун джанын аямай кюрешеди. Бютеу Украин фронтдан Берлинге дери отну ичинде ётгенди.

Чехословакияны фашист оккупациядан къутхаргъан кёзюулде Харун къанлы джауну бутар ючюн не кючюн да салады.

Андан сора 2 джылны оккупацион аскердеде Австрияда, Германияда ишлейди.

1947—1950 джыллада Багъатырланы Харун бронетанк Академияда курслагъа начальник болуб ишлейди. 1951—1954 джыллада Ташкентде танк училищени начальниги болгъанды.

Багъатырланы Харунну махтаулу ишлерине аталыб, адамны сейирсиндирирча, Евгений Кригерни «Днепрден Карпатлагъа дери» деген хапарлары Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден фронт очерклени 2-чи томунда басмаланадыла.

1954 джылда, ауругъаны себебли, гвардияны полковнигини чынында Харун отставкагъа чыгъады.

Кёб къыйынлыкъны чекген, къыйын операцияны кёлтюрген джюреги Харунну къарыусуз болады. 1966 джылда 30 июнда аны тебгени тохтайды. Къарачайны къыйынлыкъдан къаджыкъмагъан, Ата джурту ючюн джанын артха салмагъан махтаулу уланы, Совет Союзну Джигити Багъатырланы Харун Ленинградда ауушду. Сюйген тау ёзенинде, Карачаевск шахарда аскер сый бериб, сыйлы ёлюк къабыргъа тюшгенин тоб атылгъан тауушла бла адам кёбден къабырны къатына джууукъ барыб кёрюрге амалы болмагъанлагъа да билдиредиле.

Харунну аты унутулмазча, Къарачайны джазыучулары, композиторлары этген джырла джырланадыла, Джёгетейде кеси окъугъан орта школгъа, Жангы Джегетейде школну пионер дружинасына, дагъыда башха пионер дружиналагъа аны аты аталгъанды.

«Совет Союзну Джигитине Багъатырланы Харунга» деген джырында Сюйючланы Азамат Харунну образын былай сыфатлайды:

«Къарачайны къаблан кёллю уланы,
Миннген атынг окъла ётмез къадамад.

Уруб ётдюнг Днепр, Дунай сууланы,
Узакъ джерге элти узун къазауат.

Тапка полкунг джолгъа чыгъыб тебресе,
Джер тебрениб, кёк кюкюреб башлай эд.
Урушлада джаугъа тюбеб сермесе,
Эм махталгъан аскерлерин чача эд.

Не кечеле, къаллай кюнле кетдиле,
Джайла, кышла талай кере ётдюле.
Танкистлеринг джигитликле этдиле,
Кёб элlege ала эркинлик бердиле.

Партияны башчылыгъы кюч бериб,
Совет аскер халкъыбызны сакълады.
Джуртубузгъа чабхан фашист итлени
Чегибизден кюн батханнга кыстады.

Кёкюрегинг, илкер киби, джашнайды
Кърал берген орден, медал саугъадан.
Совет халкъны бёгек джашы, батыры,
Салам сеннге туугъан Кавказ тауладан!

Сени киби батырладан юлгю алыб,
Джол ачарла айлансала аллары.
Кюн-кюнден да аслам болуб ёсерле
Совет джуртда турлпарланы санлары

АТА ДЖУРТ ЮЧЮН.

КУРСК ТОГЪАЙДА.

1943 джыл майда гитлерчи командование Курск шахарны къатында «Цитадель» деген операцияны башларгъа уллу кюч джыйды. Гитлерни мураты алайда джыйылгъан совет аскерлени онглу къауумун кыыргъа, андан сора Москва джанына неда югга айланыргъа эди.

Курск тогъайда немец аскерни тёртджюз минг чакълы адамы, эки мингге джууукъ танкы бла самоход тобу, беш минг самолёту бар эди. Аны тышында джауну танк аскерлери кючлю эдиле. «Тигр», «Фердинанд» деген уллу танкалары кёб эди. Гитлерни му-

раты, Совет Аскерни сл залим техникагъа къарышырча кючю джокъду, ол ауур урушлада тозурагъанды эмда оюлуб къаллыкъды, деб алай болгъанды.

Алай бла фашист командование Совет Аскерни кючюн тюз тергеменди, билмегенди.

1943 джыл мартда огъуна бизни Командование Волгоград бла Воронеж фронтлада кючню Курскени къатына тартханды, Ставки резервлеринден да былайгъа кёб аскер кюч бергенди. Алай бла узунлугъу 200 километр болгъан фронтну тизгининден кюн батхан таба тогъай чыкыгъан оборона къуралгъанды.

Бизни командование джауну къанлы планын билген эди. Ол себебден Ставка быллай бегим этген эди: Курскени къатында джауну чабыуулгъа хазырланган уллу аскерин оборона урушлада ууатыргъа, аны ызы бла анга чабыуулну бютеу фронтда башларгъа.

Гитлер бла аны баш штабы бизге чабыуулгъа хазырланган заманда, бизни Ара эмда Воронеж фронтларыбыз теренлиги 150 — 190 километр болгъан къаты оборона къурадыла, бегитдиле, саперла 400 минг мина салдыла, чыгъанакъ темир чыбыкъ тартдыла. Фронтха тобла аслам берилдиле.

Джесирге тюшген немец солдатла кеслерини дивизияларыны чабыуулгъа хазыр болгъанларын, хар адамгъа джол азыкъ берилгенин айта эдиле. Ол себебден чабыуулну биз кечеден кюннге сакълай эдик.

Джаула урушну ачдыла: «кёк кюкюреб, джер тебренди», от джанды, къара тютюн къарамланы басды. Исси кюнле башландыла.

Бизни 3-чю гвардиячы танк аскерибиз, къуугъун бла къозгъа-лыб, Кобылин чегетледен Орел шахаргъа узакъ джолоучу болду. Келдик. Урушха чыгъарыкъ позициябызны бир чегетледе салыб, эки кюнню тахса билиу бардырдыкъ, биягъы мен биринчи эшелоннга тюшдюм. Адамланы, сауут-сабаны атакагъа хазырладым. Радиону къураб буйрукъну сакълаб тургъанлайыма:

— Джолдаш капитан, трубкины алыгъыз, — деди телефонист (танкама телефон чыбыкъ тартылган эди). Алыб тынгыладым. Потаповну: «Алгъа!» — деген тауушун эштим. Олсагъатдан танкагъа секириб, алгъа барыргъа батальоннга команда бердим.

Танкала гюрюлдеб чегетден чыкыдыла. Бешджюз метрни баргъанлай, джаула аллыбыздан сауутларыны барындан атыб башладыла. Уллу калибрли пулеметланы окълары танкалагъа тийиб, къанджалбаш юйге буз джаугъанча, таууш эте эдиле. Тобла, минометла тегерегибизде джерни къобарыб, кёкге-кёкге чыгъара эдиле.

Кёб турмай онг джаныбыздан оналты «Тигр» чабды. Мени аллымда баргъан биринчи танк ротаны командири тамада лейтенант Олейников тюз мараб, бир «Тигрны» урду. Ол да муну танкасын урду. Эки танк да чачылдыла.

Аны ызы бла бек кючлю таууш эштим, Тобну буруучу лагъым бутларымы къаты къысыб, къымылдатмай тохтады. Тамада сержант Симоновгъа: «Башняны онг джанына бур!» — деб кычырым. Бутларым ычхынганлай, люкден къараб, тобуму быргъысы чачылыб тургъанын эследим: снаряд келиб анга тийген эди.

Танкадан чартлаб тюшдюм. Симонов да тюшдю. Башха танкагъа миниб, башчылыкъ этерге умут этдим: алай а башыбызны кёлтюрюрча болмады: джюзден артыкъ джау самолёт, къара чаукалача, кёкню джабыб, бомбаланы къуя эдиле. Ала асыры алаша учхандан чархлары танкаланы башларына джетеди дер эдинг.

Биз бир индекге бауурну салыб джатдыкъ, юсюбюзге топракъ, темир да къуюла эди. Башымы кёлтюрюб къарагъанлай, бек сейир затны кёрдюм: бизни бир танкабызны къатына 500 килограммлыкъ бомба тюшдю. Танк кёкге чыгъыб, башы тюбюне айланыб, башнясы джерге чанчылды.

Бомбардировка аз сериун болгъанлай, нёгерим бла мен башха танкагъа миндик. Бизни танк эмда джаяу аскерибиз тулпарча кюрешедиле. Ол кюн алайда болгъан сермешиюну суратлаб кёргюзюрге бек кыйынды. Бу Орёл таба бурулгъан урушланы биринчи кюню эди.

Немецле, не кюрешдиле эсе да, бизни темир ырхыбызны аллын тыялмай, кюн батхан таба джанладыла. Бизден, аладан да ёлген, джаралы болгъан аз тюл эди.

Июлда кечеле бек къарангы болдула. Алай а джаугъа тынчлыкъ бермез мурат бла, биз кече да чабыуулну тохтатмадыкъ.

Кече алгъа тебретдик, фараланы джандырыргъа болмай эди. Танкаланы колоннагъа тиздик, юч танк бла кеслери джюрюген эки тобну алгъа джибердик. Джаяу аскер десант болуб, танкаланы юслерине минди. Биринчи танканы тобун — алгъа, экинчиникин — сол джанына, ючюнчюнюкюн — онг джанына айландырыб, ата-ата алгъа тебретдик. Къарангы кече тоб атылса, тёгерек ёртен джарытханча джарыйды.

Алай бла тизилиб, танг аласына Троицкое деген элни кыйырындан кирдик. Ол Орёл шахарны кюн чыккыгъан джанында эди. Ол кече биз 40 километр чакълы алгъа баргъан эдик.

Элчиле сейир болуб, басыныб къарай эдиле. Сиз орус аскерлемисиз, деб сора эдиле. Бизни ары баргъаныбызны немецле да билмей эдиле.

Бу эл сыртны юсундеди, ортасы бла да суу барады. Элчиле бизге болумну ангылатдыла: сууну ары джанында немецле болгъанларын айтдыла.

Танкала бла элни кюршаладыкъ. Былайда тыллыкъ лазаретле, ашарыкъ-ичерик болгъан джерде немец лётчикле, офицерле тынчайыб солуй эдиле. Джаяу отрядларыбыз танкаладан тюшюб, элни тазаладыла, фашист офицерлени барын да кыырдыкъ. Энди ала бизге бомбала атмазча этдик.

Джауну самолетлары мийик болмай учуб оза эдиле, фронтда бомбаларын атыб, ызларына кыйта эдиле. Бизни уа Совет Аскерден болганыбызны билмей эдиле.

Кёб турмай бизни командование ызыбызгъа терк кыйтыб чыгъаргъа буйрукъ берди. Кыйтыб тебегенлей, джау бизни кёкден таныды, бомбала кыйуб тебреди. Эки танкабыз джанды. Джолну кесерге умут этиб, эки джаныбыздан да джаула чабдыла. Танкаланы буруб, биз ала бла ёхтем сермешдик, уруб кюршоудан чыгыб, кесибизни аскерге барыб кышулдукъ.

Танкалагъа отлукъ кыйаргъа Протасов деген элде тохтагъаныкъда, ол элни бютеу джана турганына джаныбыз ауруб кыардыкъ. Джауланы самолетлары аны бомбала бла атыб джандыргъан эдиле.

Элlege джетген кыйынлыкъланы кёрсек, ачый эдик, сабийле, тиширула, кычырыкъ-хахай этиб, джарлагъа, чунпурлагъа кыачыб кире эдиле, юй хайуанла кыйры кирирге табмай, ары-бери чабыб, ёкюре, макъыра эдиле.

Джауну самолетлары, турналача, кёкню толтуруб келе эдиле. джетгенлей, баш энишге айланыб, ташлача келиб, бомбаларын атыб, гюрюлдеб, ёрге чыгъа эдиле. Бир кыйууму кетерге, экинчи кыйууму келе эди. Алай бла тюз эртденден ингирге дери, кёз ачдырмай бомбаланы кыйа эдиле. Бютеу джерни юсю адам ёлюкден, хайуан мыллыктан толуб, иссиде кёбюб, чириб, ийис этиб, кечиндирмей эдиле...

Кечеле кыарангыдыла, танкаланы джюрютюрге бек кыйын болады. Алай болса да кече алгъа барабыз, бизге болушургъа самоход тобланы бир полкун бергендиле. Аллыбызда 6-чы танк корпусну разведка этиучю батальону барады. Мен, биринчи батальонну командири болганым себебден, колоннаны аллында баргъан танкада бара эдим.

Потапов артда келе эди. Ол кеси 40 джылдан атлагъан, бек тири, кыйгъылы, кычырыкъчы гитче кишичик эди, чачын артына тараб, омакъланыб джюрюучю, бир-бирде махтаныргъа сюйген адам эди. Алай а джолда Потапов кыаты ауругъаны себебли: «Бригадагъа тамадалыкъны сеннге ышанама», — деб кетди. Танг джангы белги бере, биз уллу сыртны этегине джетиб тохтадыкъ. Развед-батальонну командири бла мен ол сыртны башына чыгыб кыардыкъ. Аллыбызда джауланы окоплары, алай арт джанларындан да «Хайль Гитлер!», «Сми-р-но!» деб кычыргъан тауушла келе эдиле.

Былайда немецле бла сатлыкъ власовчула болганыларын сездик. Разведканы командири ызына айланыб:

— Мен джауланы табдым, борчуму толтурдум, — деди. Биз танк бригада бла самоход тобчу полк атаканы башладыкъ.

Бир кесек баргъанлай, джаула юсюбюзге снарядланы джаудурдула, джаяу аскери да бизни танкалагъа кыаршы кюрешиб тебреди. Сермешну кючлю барды. Эм артында фашистлени сау

кьалгъанлары окопладан чыгъыб кьачыб тебретиле. Сыртда кьб ёлюклери, джаралылары кьалды.

Корпусну командирини буйругъу бла биз, алайдан онг джаныбызгъа айланыб, Становой колодец деген элге чабыуулну башлайбыз дегенлей, джауну «тигрлери» бир джаныбыздан атдыла. Мени танкама да эки снаряд тийди. Ол чачылгъынчы чартлаб тюшюб, экинчи танкагъа миндим, анга да олсагъатдан тийди: ююнчюге миндим — аны да кюйдюрдюле.

Болмазлыгъын таныгъанымда, танкаланы сыртны ышыгына кысыб, алайдан кьауум-кьауум атакагъа барыб тебретге деб джангы акъыл алдым. Алгъын юч танк бла эки самоход тобну ийдим, дагъыда алай этдим. Джауну «Тигрлери», «Пантералары» бла сермешу барды. Кюнортагъа дери аладан, бизден да кьб техника чотдан чыкъды.

Эм артында бир кьауумну атакагъа ийдим, кесими танкамы бир кьулакъ сызгачыкъда тохтатдым. Асыры арыгъандан, джукъум бёлюнгенден санларымы кёлтюралмай эдим.

Олсагъатдан бир «Тигр» бла эки «Пантера», бир джаныбыздан чыгъыб, менге чабдыла. Ортабызда 300 метр болур эди. Джауну танкалары келе тургъанлай атыб, снарядлары тегерегимде чачылдыла. Не аман джерде тюбедик деб ачууланыб: «Симонов, тешиучю снарядла сал!» — деб кычырдым.

Не джашыруу, мен мараргъа аман тюл эдим, тобдан атаргъа бек сюе эдим. Бизни танканы тобу 76-миллиметрли гитче тоб болса да, джауну танкасыны кьалын кьурч мангылайын чачаргъа мурат этдим. Биринчи снаряд тийиб алмады, дагъыда бир снаряд атдым, ол да джукъ этмей, бир джанына чартлады. Къалай этешик, кьачыб кеталмадым, аллай адетим джокъ эди.

Насыбха, джауну снарядлары бизге тиймей эдиле. Ол бара тургъанлай тюз мараб аталмай эди ансы, машинам, экипажым да ачыргъа боллукъ эдик.

Ала джюз метр чакълыны джууукълашдыла. Кесими танкамы артына джюрютюб, кьапхакъчыкъдан тобун кьаратыб тохтадым. Сора «Тигрны» кьабыргъасы бурулгъанлай, алгъа чыгъыб бир атханлайыма тешиб, ол тютюнлеб джанды, аны кёрюб, эки «Пантера» ызларына айланыб кьачдыла.

Бу ишни генерал Зинкевич бетджандан кьараб кёрюб тургъан эди.

Бизни корпусну экинчи эшелону да урушха кириб, сау кьалгъаныбыз урушдан чыкъдыкъ.

Мен джерге тюшгенлей, кьатыма джауну снаряды тийиб чачылды. Кьолум джаралы болду, ингирде санчаства барыб кьолуму байлатдым. Мен кёз кысмагъанлы юч сутка бола эди: башымы кёлтюралмай эдим. Санчаства алай таянганлай, кьалкыб кьалгъан эдим. Бир суткадан сора замполит кюлюб айтды: «Джолджаш майор, сен джукълагъанлы джауну 60 самолету джетди, бом-

бардировка бек залим болду, сени ёлюкню чырмагъанча плащ-палаткагъа чырмаб, траншеягъа келтирдик. Тюшюнде къаты сё-лешиб, «алгъа! атакагъа!» деб кычыра эдинг»,— деди. Мени кесими уа ол затладан чыртда хапарым джокъ эди. Адам ачха, сууукъгъа да тёзеди, джукъугъа уа тёзюм болмагъанын ол кюн таныдым.

Экинчи кюнюнде санчастан Потапов да келди. Алайдан алгъа кетиб, биз бир темир джол разъезде тохтадыкъ. Темир джолну бир джаны бла чегет сызгъала бара эдиле. Танкаланы джарашдырыб, тохтаб тургъанлай, «вилис» машина бла генерал Зинкевич келди.

Корпусну командири генерал Зинкевич бек дженгил, таукел адам эди. Аны буйрукъларына, урушну ичинде къоркъмай айланнганына къарасанг, сейирсинир эдинг. Дженгиллиги бла биргелей, къатылыгъы да бар эди. Кеси орта суюкли, къалын ауур санлы, джити кёзлю адам эди. Ол къараса, кёзюне къараб чыдагъан тынч тюл эди.

Джетиб тюшгенлей ол, ачыуланыб, Потаповгъа хыны къараб:— Алгъа бармай, былайда сирелиб нек турасыз?— деди.

— Джолдаш генерал, разведка бардыра турабыз, джауну къаллай бир кючу болгъанын биле айланабыз,— деди Потапов.

— Разведканы дженгил этерге керекди, бусагъат алгъа тебрез, — деди генерал.

Сора эрлай ызына бурулуб, биз джолгъа чыкыгъынчы бир сагъат чакълыдан генерал къайтыб келди. Аны машинасындан штабны начальниги Чернов да тюшдю. Чернов батыр, акъыллы джаш эди.

Зинкевич Потаповну къатына баргъанлай, аны къолу байланыб тургъанын эслеб, не эсе да айтыб, аны къайры эсе да джитберди. Сора меннге айланыб:

— Былай келчи,— деди,— сен джолдаш Потаповну орнуна къаласа, ма бу картада элчикни кёремисе? Анга чабасыз, команда бер бригадагъа!— деди.

— Алай эсе,— дедим мен,— батальонланы командирлерин джыйыб, алагъа борчларын танытыргъа эркинлик беригиз.

— Огъай, — деди генерал,— алай эте турургъа заман джокъду. Радио бла команда бер да тебре.

Ол сагъатдан алгъа тебретдик. Кёб бармай, бир кюйген элге джетдик. Аны къарагъанымда, кесим кесиме: «Къыямат кюн деб быллайгъа айта болурла» дедим. Джауну пулемётлары, миномётлары элге тохтаусуз ата эдиле. Эл кюе эди. Танкамы люгун ачыб къарагъанымда, генерал Зинкевич «вилис» бла танкаланы арасында айлана тургъанын эследим. Бек сейирсиндим, эсирген болурму, деб кёлюме келди.

Ол элден энишге тюшюб бир мырды суучукъдан ётебиз дегенлей, эки танкабыз беллерине дери батмакыгъа батыб тохтадыла. Мен тюшюб алагъа бардым. Зинкевич да джетди. Бизни алайда

кѣргенлей, джаула миномѣтладан атыб башладыла. Осколкала джырылдаб-джырылдаб башыбыз бла ѣте эдиле.

Зинкевич аланы кѣулакѣга алмай эди. Ол джукѣ айтмаѣгъа-нында, мен да тынгыладым.

Мени минала кѣайѣгылы болмазлыѣгымы таныѣгъанында, ол: «Майор, кел, батхан танканы артына кѣысылайыкѣ»,—деди. Биз танканы артына чѣгелегенлей, бир джанындан 30 чакѣлы самолѣт чыѣгыб, бомбала атыб тебретиле. Топракѣ, суу да кѣкге-кѣкге чыѣгыб, фонтан болуб, юсѣбюзге джауа эди.

Бомбала атылѣган заманда бир кѣауум адамланы нервалары танканы ичинде да кѣлтюралмайдыла. Танканы ичинде кѣоркѣуу кем болса да, адамла чыдаялмазчады. Тюз башыбыздан келиб тиеди дегенча болуб, адамла кѣоркѣадыла.

Мычымай самолѣтла бомбаларын бошаб кѣорадыла. Алайда чачылѣган юйледен агѣач ташыб, сынджырларыны тюблерине атыб, танкаланы барысын суучукѣдан ары джанына ѣтдюрдюк. Зинкевич да кеси ишине кетди. Ашхам заманда бир элде тохтаб, солуу алдыкѣ. Ол кѣзюуге санчастан Потапов да келди. Ол, алѣга барыѣга керекди, деб буйрукѣ берди.

Мен биринчи батальонда кесими танкам бла колоннаны аллына сюелдим. Потапов, штабны начальниги Лѣтов да биргелей, бир танкаѣга минген эдиле. (Харьков ючюн урушлада штабны алѣгынныгы начальниги Никитин джаралы болуб госпитальѣга кетгенинде, Лѣтовну аны орнуна джиберген эдиле).

Кече асыры кѣарангыдан алѣга кѣолунгу узатсанг, аны кѣрмей эдинг. Фараланы джандырыѣга уа мадар джокѣ эди. Бир кѣулакѣны эрни бла барабыз. Мѣгорла бла сынжырланы тауушлары кечени шошлугѣун бузадыла.

Кѣб джолну кѣоратыб, танг белги бере бир сыртны кѣыйырына чыкѣдыкѣ. Ол саѣгатда, тоб атылѣган таууш эштиб, мен люкдан тышына кѣарадым. Артындаѣгы, Потапов болѣган танкабыз тютюнлей тура эди. Ичиндегилени да чартлаб-чартлаб чыкѣгъанларын эследим.

Сора бир кесекден не болѣгъанын ангыладым: онг джаныбызда кѣкенледе бугѣуб турѣган «Тигрла», колоннаны ѣтерге кѣоуб, эм артдаѣгы танкадан уруб башлаѣган эдиле. Бизни ызыбызѣга джибермезге умут ѣтген эдиле.

Потапов бла Лѣтов, башха танкаѣга миниб, радио бла «танкаланы джайыб, оборонаѣга салыѣгъа!» дедиле. Аллымда, джюз метр чакѣлы бармай, джауну эки орта танкасын эследим. Терк огѣуна кѣурчну тешиучю снаряда бла экисин да атыб-атыб джандырдым. Олсаѣгатдан юч снаряд бир-бири ызындан мен турѣган танкаѣга тийдиле. Танканы тешиб, мени кѣатым бла ѣтѣуб барыб, моторда чачылдыла. Джерлеучю бла мен танкадан секириб-секириб тюшдюк. Быллай затха адам танкада бек аз тюбейди.. Сейир тюлмюдю.

Танкаланы юслеринде десант болуб келген джаяу аскер, джерге тышуб, кыулак табагъа жанлаб, алайда орун алыб, сермешиб башлады. Бригаданы танкистлери уа джауну танкалары бла бетден бетге кыаты атышадыла. Джау жангы термит снарядла бла ура эди. Ол снарядла тийген танкала, сернек тоблала, джана эдиле. Джюрютген механикле фракционланы рычагларына кыарышханлай кюйуб кыала эдиле.

Бизни талай танкабыз кыорады, алай а джауну бизден эсе юч кере кёб танкасы бла адамы кюйдо. Бек кёб джаралы адамы да кыалды. Джау бизден эсе таб болумда болса да, биз хорлаб, алгъа уруб тебретдик. Неметле уллу кючу болган экинчи эшелонларын салыб, бизге кыаршы келе эдиле. Бизни танкаларыбыз, джаяу аскерибиз да алагъа джууаб берирге тохтадыла. Сермешиу бек кызыды, эки джаны да сау сагъатны атышдыла.

Фашистле, бизни кючюбюзден кыоркыуб, ызларына турдула. Биз джаулары 6—7 километр чаклыны сюрдюк. Ала оборонагъа кечдюле. Танкаларыбызны биз да тохтатдык. Командирле джыйылыб, джаяу чыгыб биноклла бла кыараргъа алгъа тебретдик. Офицерлени кёруб, джауну бир тобчугу аллыбыздан атды. Бир снаряд, мени аяк тыбюмден узак бармай чачылыб, джер кыатыш кёкге чыгарды. Келиб сыртымдан джерге тийгенимде, хатхум от тышгенча кызыб, бычак кесгенча ачыды. «Джаралымы болдунг»,—деб негерлерим джетдиле. Ёрге тургъанымда, юсюмден кёб топрак, исси осколкала джерге тышдюле.

Ол кече биз алайда тохтадык. Кече кючюбюзню джыйыб, танг аласына чабыуулну башладык. Джаула уа, аллыбызны тыялмай, юч миномёт батарея бла позицияларын кыоуб кыачдыла, сегиз кюйген танкалары да кыаралыб кыалдыла...

Ючюнчю кючюбюзде замкомбат болуб турган капитан Чернявскийге батальонну бериб, мени бригаданы командири Потаповгъа заместителге салдыла. Андан сора уллу урушла Кутафино деген элде башландыла. Мени эки кыолумда да джараларым бар эдиле, госпитальгъа кет дегенликке, мен унамай, джараларым алгынча урушлада сау болурла, деб кыойган эдим. Болмагъанында анда бир аз тынчайырса деб мени экинчи эшелонга санчахта джибердиле. Алай а тылда бир кюнден сора туралмадым. Кече «вилисге» миниб, ал линиягъа келдим.

Бизни бригада Кутафино деген элни кыыйырында кендир бачхада тура эди. Уллу траншея кыаздырыб, Потапов да аны ичинде джарашхан эди.

— Кыалай иги болду сени келгенинг,—деди ол, мени кёргенинде. — Алайгъа бомбала тийиб, мени контузия этгендиле. Мен кетмесем болмайды. Сен ишни билесе, биширликсе, алай а дженгиллик этесе, сенден тилерим: алгъа кирме. Кыалгъанлагъа да ышан, таян, эталмасала, кесинги андан сора алгъа атарса,—деди. Алай бла ол экинчи эшелонга кетди.

Орёл джанында урушла бошалгъынчы, бригадагъа башчылыкъ этну мени бойнума тюшдю.

Кутафино элни биз болгъан кыйырында бир клиса бар эди. Аны ышаннга тутуб, джаула кече-кюн да алайгъа тобладан, миномётладан баш келтюртмей къуя эдиле, бомбала ата эдиле. Корпусну сапёрларына кепюр этерге кыймай эдиле. Штабны начальниги Лётов бир кюн ауур джаралы болду: осколок къарнына кирген эди. Эсимдеди аны тилеги:

— Сен мени иги тенгимсе, мен бу джарадан сау къаллыкъ тюлме, тилейме, мени термилтме да, ур да кый!..

— Тели болма,—дедим мен,—джашса энтда.

Аны аскер госпитальгъа джибердик. Андан да самолет бла Москвагъа джиберген эдиле.

Лётовну орнуа оператив ишге аны помощниги капитан Плотиных тюшдю. Бу да бир кюн ауур джаралы болуб кетди. Ол джаралы болгъан сагъатда снарядны оскологу меннге да тийгенин билмеген эдим. Бир заманда тютюн тартайым деб, хурджунумдан темир портсигарымы чыгъарыб, ичин ачсам, узунлугъу эки сантиметр болгъан осколканы папирослада табдым. Ол портсигарны бир бетин тешиб, экинчи бетинде тохтаб тура эди. Тенглериме аны кёргюздюм, барысы да сейир болдула. Мени джарадан къалдыргъан портсигар бюгюн да турады.

Экинчи кюнюнде, челекден кыйгъанча, бир джангур келди. Тёгерекде ырхыла барыб, келле болдула. Алай а генерал Зинкевичге ол тыйгъыч тюл эди. Ол айланырын кюн не аман болса да кыймай эди. Зинкевич бир джанымдан чыгъыб къалды.

— Къайдады Потапов, буйрукъну толтургъанмыды? —деди ол ачыулу ауазы бла.

— Контузия болуб, экинчи эшелоннга кетгенди,—дедим.

— Сен а не баджараса, сен да джукъ этмей тура болурса дейме!—деб ачыуланды.

— Джолдаш генерал, мен кёб болмай, танг ата келгенме былайгъа.

— Къолларынга уа не болгъанды?

— Джаралары бардыла.

— Джаралы адам былайда керек тюлдю,—деди ол,—кет санчастха.

Кёлюм къалыб, «энтда эт быллай аккагъа джюн тартма» дегенлей, кетиб тебретим.

— Майор, бери къайт!—деди ызымдан кычырыб генерал. Арабий, энди уа эсине не тюшдю деб, асыры да сыймей, ызыма бурулдум.

Джангур а къуяды. Генерал чабыб клисагъа кирди, аны адъютанты бла мен да ызындан бардыкъ. Қлисаны ичи джибиген,

джангурдан къачыб джыйылгъан аскерчиледен, джаяу аскерчиледен, сапёрладан, танкистледен топ-толу эди.

— Къаргъамы союлады мында, неге басынгансыз бери?—деб кыджырады ол адамланы.—Бир иги бомба тийсе, барынгы да къалджа этерикди, бусагъатдан эшикке чыгъыгъыз!

— Мен танкист тюлме, мени бла ишигиз джокъду,—деб бир джаяу аскерчи подполковник аякъ тиреди.

— Алаймыды, — деди генерал анга ачыуланыб, — мен ишим болмагъанын сеннге танытайым!

Зинкевич герохун алыб, анга бурулгъанлай, уруб, ёрге атдырым.

— Генералгъа бу иш махтау тюлдю,—дедим мен,—бедишди. Быллай накъырдаланы къояргъа керекди, джолдаш генерал!

Ол, джукъ да айтмай, герохун джанына сала, биягъы джити кёзлерин анга къаратды. Подполковник сюймесе да, чыкъды. Былайда мен да болушуб, адам табылгъанны чыгъардыкъ, стройгъа тиздик. Эки джюз чакълы адам болдула. Аланы эки къауум этиб, башчылыкъгъа сапёр инженерле да табыб, генерал буйрукъ берди:

— Эки сагъатны ичинде, джангургъа къарамай, сууланы юсю бла кёпюрлени ишлеб, танкаланы барын да ары джанына ётерча этигиз!

Аны буйругъу джанлаусуз толду.

Бююннге дери, не джашыруу, мен генералны сюймей эдим, асыры дженгилге санай эдим. Бююн керти джигит, къаты адам болгъанын таныдым. Ол биз толтуралмай тургъан буйругъун кеси толтуруб кёргюздю. Генерал хар кимни ненча мысхал тартханын бек ариу биле эди. Хыйлалыкъны, джакълауну, алдауну аз да кёрюб болмай эди.

Танкала сууланы ары джанына ётгенлей, джангур джауа тургъанына да къарамай, джаулагъа кючлю чабдыкъ, окопалада теблеб, батмакъгъа къатышдырыб, мукъут этиб сюрдюк. Ала аман сагъатлы болуб, ызларына къачдыла.

Орёл джанында урушлада бу бек ауур сермешиу эди. Немецле хар сутка сайын беш-алты километрни артха кетиб, джангы бетджанла салыб, бизни аллыбызны тыяргъа кюреше эдиле. Бомбардировка, танг аласындан башлаб, кюн батхынчы юзюлмей бара эди.

Джангы атакагъа хазыр болуб тургъанлай, бригаданы эки комбаты—капитан Чернявский бла майор Бохвалов келдиле.

— Джолдаш майор, бригаданы командованиесинден джангыз сен къалгъанса, бираз тынчай,—дедиле.

— Хата джокъду, сизни ашаргъа джугъугъуз бармыды?—дедим.

— Барды, — деди Чернявский.

— Келтиртчи бери.

Ол танкасындан эт консервала эмда суулукъ бла бир суусаб алыб келди. Бир кесек ауузландыкъ, алай а джаула тынчлыкъ бермедиле. Аланы снарядлары төрт джаныбызда атыла эдиле.

Танкалагъа миниб, атаканы башладыкъ. Бизни машиналарыбыз чабыучу атлача бара эдиле. Сол джаныбыздан джауну танкала мараучу тоблары бизни таба бурулгъанларын кёрюб, Бохваловну батальону алагъа бурулду.

Будай сабанланы ичинде биз ол кюн душманлагъа уллу халеклик салдыкъ.

Андан сора субай нарат терекле ёсген бир къулакъчыкъда кече къалыб, эртденбла эртде алгъа тебретдик. Аллыбызгъа чыгыб, гитлерчиле бизге къаршчы атака этдиле. Уллу будай сабанланы ичинде къаты танк сермешу болду. Ала бла бизни арабыз беш джюз метрден узакъ болмай, бетден бетге кючлю атышдыкъ. Мабылайда усталыкъ, ётгюрлюк, техниканы кючю танылды.

Джаула тёзалмай жанладыла, эки джанындан да кёб танк кюйдю. Будай сабанны джер-джеринде ёртенле джандыла.

Джауну джанлаб баргъаны, танкалары иги кёрюнмегени себепли, мен танканы башына чыгыб, алагъа бинокль бла къарыгъанлай, ала эсеген болур эдиле, снаряд шуулдаб келиб мени къатыма, башнягъа тийди, мен да бир джанына чортладым.

Бир заманда эс джыйыб къарагъанымда, жарны къатында джатыб эки комбат башымы тобукъларына салыб, санитар да байларгъа кюреше тура эди. Бурнумдан, къулакъларымдан къан келген эди. Алай демеклик, мен кючлю контузия болгъан эдим. Башым талыб кючлю ауруй эди, къулакъларым шуулдай эдиле.

Тёгерегиме къараб, къатымда джюрютюучю механигими кёрюб, анга сордум:

— Машина сауумуду?

— Сауду.

— Къайдады?

— Анда къойгъанма..

— Бусагъат сюрюб кел бери!

Мени госпитальгъа иерге умут этдиле. Унамадым. Ёрге кёлтюроле:

— Былайда сау къаллыкъ болмазбыз, андан эсе джауладан иги къан алыб ёлсек игиди,—дедим.

Дагъыда танкагъа миндим. Сау къалгъан машиналаны джыйыб, джауну ызындан айландыкъ. Сюрюб джетиб, аны талай танкасын кюйдюрдюк, къалгъанлары да, итле къачханча, къачдыла. Андан сора мени да джюрегим рахат болду. Башымы уа ауругъаны бир да басылмай эди, къолларымы джаралары ачый эдиле.

Ол кече генерал Зинкевич бригадаланы командирлерин совещаниеге чакъырды. Бардыкъ: 31-чи танк бригаданы командири Новохатко, 52-чи танк бригаданы командири подполковник Шахметов, мотострелок бригаданы командири полковник Михайлов, корпусну къалгъан службаларыны тамадалары.

Мен ненча танкабыз кьалгъанын айтдым.

— Сени танкаларынг аз болгъандыла,—деб чамланды генерал. Ачыуум келиб:

— Сиз мени танкаларымы кёб болуб турлукъларын, мени танкаларымы сау кьаллыкъларын суйсегиз, хаман да биринчи эшелоннга салыб турмаз эдигиз,—дедим.

— Ашхы, ашхы, ачыуланма, билеме,—деди генерал. Кьалгъанла да болумну айтдыла. Халны ангылаб, сюзюб бошагъандан сора, генерал ишибизни ачыкълады.

— Немецле Сосновка деген элде тохтагъандыла,—деди ол. —Элни кюн чыккыгъан джанында бети бизге айланыб тургъан сырт барды. Бу узун сыртны юсюнде джаула траншеяла кьазгъандыла, пулемёт точкала салгъандыла, миномётла, танкаланы мараучу тоб батареяла кьургъандыла. «Тигр» танкалары бизге чабаргъа хазыр болуб турадыла. Ол себебден, буйрукъ береме: танкаланы фронтну кенгине джайыб, атаканы башлайсыз, командирле кеслерини бригадаларыны онг джанларында, урушну ал линиясында барадыла. 52-чи танк бригада мени резервимде кьалады. — Буйрукъ бериб бошагъандан сора, меннге айланыб:

— Сен кыйналгъанса, джараларынгиги болгъунчу тынчай, —деб корпус разведканы начальнигине менден бригаданы алыргъа буюрду.

Кенгешинуден чыгыб джолда бара тургъанлай комбриглени бири меннге:

— Сен, Багъатыр улу, насыблы болдунг, биз а тамбла ахыратха барыб кьайтырыкъ болурбуз,—деди.

— Кьоркьмагъыз, джигит болугъуз, бу иш кёзюудю,—деб кёл этдим.

Эртденбла эртде танк корпус атаканы башлады. Мени бригадам, резерв болуб, фронтдан эки километрде артда бир чегетчикни ичине джыйылды.

Танкала джайылыб сыртны тебрегенлей, джау табылгъан сауутдан кьуйду. Аланы танкалары да урушха чыккыдыла. Снарядла бизни танкалагъа, буз джаугъанча джаудула. Ала мен тургъан джерге да джете эдиле. Мен бу урушха киногъа кьарагъанча кьараб тура эдим.

Бизни корпусну кёб танкасы джаныб, атакасы тохтады, кьалгъанла бары сыртны тюбюне тюшдюле. Бизникиледен кёб кьоранч болду, не ююн десенг, джау термит снарядла бла атхан эди. Менден бригаданы аллыкъ подполковникни сакълаб турдум, алай болгъанлыкъгъа киши келмеди.

Генерал Зинкевични сымарлаучу пунктундан мени бригадама телефон тартылгъан эди. Ингир ала мени телефоннга чакъырдыла. Генерал Зинкевич меннге кеси сёлешди:

— Багъатыр улу, ол сыртны алыргъа санга буйрукъ береме.

— Джолдаш генерал,—дедим мен,— ол сиз айтхан подпол-

ковникни сакълаб турама... бригаданы берирге. Саулугъуму кесинг билесе.

— Сеннге киши келлик тюлдю,—деди ол,—кесинг къаласа. Буйрукъну толтур!

— Уллу кюч бла сиз алалмагъан джерни мен не бла аллыкъма?

Генерал мени сѣлеширге кѳоймады.

— Сени сегиз танканг барды, дагъыда алты самоход тоб береме, алайда къалгъан аскерлени да джый, андан ары узун сыртны къалай алыргъа боллугъун кесинг ойла!—деб кѳойду.

Бу сыртда немецле тѳрт джанына 9—10 километрни кѳюнюрча бетджанла салыб, «тигрле» бла «фердинандладан» кѳурч джумдурукъ кѳураб, къатларына киши джууукъ бармазча бегиб тура эдиле. «Бюгюн оруслуланы уллу кючлерин къаушатханбыз, аз кючлери бла бизге чабаллыкъ болмазла» деб, бир ишексиз, ала былай мурат эте болур эдиле.

Ол затны эсге ала, мен танкаланы атакагъа башха тюрю салыргъа мурат этдим. Урушда къара кючден сора да хыйлалыкъ керекди. Бюгюн ремонтдан чыкъгъан юч танканы кесиме кѳошдум, хоншумдан танкаланы мараучу джети тоб алдым, джаяу аскерден уллу отряд кѳурадым. Майор Зарубин кесини мотострелок батальону бла манга кѳошулду. Алай бла чабыуул этерге бир аз кюч джыйылды.

Ашхам заманда атаканы башладыкъ: танкала бла самоход тобланы бир тизгиннге салыб, ала бла бирге джаяу аскерлени да тиздим. Танкаланы мараучу тобланы уруш позициягъа джарашдырдым. Сыртха чыгыб алгъа мыллык атдыкъ. Танкалагъа, тоблагъа, джаяу аскерге да башчылыкъ этерге меннге буюргъан эдиле. Хар нени иги кѳюрю ючюн, аскерни ичинде джаяу тебретим: бир кѳолумда герохум, бир кѳолумда ракетницам, тобну къалайгъа атарыгъын, джаяу аскерни къалайгъа чабарыгъын кызыл, джашил, акъ ракетала бла кѳргюзюб барама.

Бу аман манѳвр болмады. «Тигрле» бла «фердинандла» сыртны бир джанындан чартлаб чыкъгъанлай, тобланы алагъа бурдукъ. Чыкъгъан чыкъгъанны къаушатыб бардыла. Танкаларыбыз бла джаяу аскерлерибиз джаулары траншеяларына ычхындыла. Биз излеген да алай джууукъ кириу эди... Танкаланы темир башнялары кеслерини хайырлы джумушларын этдиле. Джау къачды, кѳкге ракетала джибердим—алдыкъ!!

Немецле былайда кючюбюзню санын билмедиле, «оруслула джангыдан уллу аскер джыйгъандыла» деб, болгъанларын кѳоюб, Сосновка таба къачдыла.

Кѳууаныб, аланы ызларында кызыб тебрегенлей, связной офицерден, аны кирик радио бла меннге буйрукъ берилди: «Андан ары бармай, былайда оборона кѳураб, алгъан джеринги бегит!»

Болгъанны оборонагъа салдыкъ.

Кече бир джаяу дивизия келиб, бизни бригаданы ауушдурду. Ол кёзюуге мен да джазылгъан буйрукъ алдым. Анда бизни Ючюнчю гвардиячы танк аскерибиз Орёл джанында операцияны бошайды, энди солургъа, джангы кюч джыяргъа кетебиз, деб айтыла эди.

Экинчи кюн генерал Зинкевич бизни кенгешге чакъырды. Штабха киргенимде, штабны начальниги Чернов фронтну штабы бла сёлеше тура эди. Мени кёргенлей, телефон бла сёлеше тургъан адамына: «Ма бизни Багъатыр улу кеси да келди!»—деди. Мен анга хапар соргъунчу, Чернов, меннге палатканы кёргюзюб: «Генерал андады, ары бар»,—деди.

Генерал Зинкевич палаткада кесини джолоучулукъ орундукъчугъунда таяныб, комбриг Новохатко бла аны заместители да алай сюелиб тура эдиле. Мени кёргенлей, генерал ёрге туруб, алына атлаб, мени къаты къучакълады, сора айтды:

— Тюнене этгенинги барын да сымарлаучу пунктдан кёрюб тургъанма.. Ракеталарынгы да кёрдюм. Машалла!

— Бюсюреу джангыз меники тюлдю, танкистле бла джаяу аскерчиленикиди,—дедим мен.

Бизни 3-чю гвардиячы танк аскерибиз Курск шахаргъа къайтыб келди. Август айны аягында, ол шахарны кюн чыкъгъан джанында бир къалын эмен чегетде орналдыкъ.

Былайда Потаповну да кёрдюм. Аны Москвагъа резервге ашырдыла. Фронтну резервинден полковник Плеско келиб, бизни бригаданы командири болду.

Алай болгъанын генерал Зинкевич бир да ушатмады.

— Урушну кёзююнде бригадагъа командирлик этерге киши унамайды, уруш болмагъан заманда уа командирле табылыб къаладыла,—деб, разы болмагъанын билдирди, алай а командармны буйругъун бузаргъа аны не джолу бар эди.

— Башха полкну ал,—деди меннге Зинкевич.

— Мен бек арыгъанма, бусагъатда меннге полк керек тюлдю, бир кесек тынчайыргъа, шахаргъа барыб, ауругъан ууакъ джараларымы да бакъдырыргъа керекме. Меннге бошлукъ беригиз,—деб тиледим.

Генерал мени тилегими къабыл этди...

Курск шахаргъа келдим. Саулугъуму да бакъдыра, анда 15 кюн чакълы бирни солудум. Былайда къазауат башланганлы Къарачайдан биринчи кере бир адамгъа тюбедим. Ол Къууатланы Рамазанны кызы Зоя эди. Зоя бери кёчюрюлген аскер госпитальда сестра болуб ишлей эди. Биз эгеч бла къарнаш болдукъ. Туугъан джерибизни, халкъыбызны, таныш, джууукъ адамларыбызны тансыкълаб сагъына эдик. Зоягъа да джигит бол деб аманат эте, мен, заманым джетиб, бёлегиме кетдим.

Бир кюн связны офицери келиб:

— Сени корпусну штабына генерал Зинкевич чакырады,— деди. Мен аны машинасына миниб бардым.

— Тынчлыкъ бошалды, аскерибиз да кюч джыйды. Баш командованиени Ставкасындан Днепр таба атланьргъа буйрукъ келгенди. Сени 31-чи танк бригаданы командирина заместитель атеме, хазыр бол,—деди генерал.

Бригаданы командири полковник Новохатко, политотделни начальниги подполковник Загудаев, штабны начальниги майор Мельник эдиле.

Аланы барысы бла, бригаданы бютеу адамлары бла шагърей болдум. Аланы адамларыны арасында аскер мизамны бир аз къа-
рысуз болгъанын да сездим.

1943 джыл сентябрда 3-чю гвардиячы танк аскер джангы урушлагъа кшошулургъа, уллу колоннала болуб, джолгъа чыкъды.

Совет Аскерни Ата джуг ючюн къазауаты талай хорлам келтиргенди. Ленинграддан Къара тенгизге дери созулгъан уллу фронтда, 1942 джыл Волгоград ючюн урушладан башлаб, Украинаны ара шахарын башына бош этгинчи, Совет Аскер кёб уллу чабыуул операция бардыргъанды. 1943 джылны джай кампаниясында Курскени къатында бек залим кюрешиу болгъанды.

Немец фашист аскерлени Курскени къатында чабыуулларын тыйыб, Совет Аскер чабыуулну кеси башлагъанды. Орёл бла Харьков джанында алгъа барыб, джаулагъа уллу кыйынлыкъ салгъанды.

Фашист пропагандистлени Совет Аскер «сезон бла» чабады деген теориялары ууатылды. Совет Аскер къысха заманны ичинде Германияны аскер кючюн къаты урду. Аны политика эмда экономика джаны бла туб этерге джууукълашдырды. Урушну барыуу тамырындан тюрленди.

Курск тогъайдан сора къазауатны ауурлугъу Днепр таба кёчдю. 1943 джылны къачында, 1944 джыл къыш, стратегия белгилени алыр ючюн сермешу барды. Бу урушладан Совет Аскер Днепрни сол джанын Жлобинден Херсонга дери немецледен тазалады, аланы бек кючлю обороналарын алды. Къазауатны узакъ заманга созаргъа этген мұрагларын бузду. Курскени къатында урушладан сора бютеу совет-герман къазауатда онг бизни кюлубузгъа кёчдю.

...1943 джыл август айда Ара, Юг фронтлада болум былай эди: Брянск бла Ара фронтдагъылагъа къаршчы Германияны «Центр» деген аскер группасындан 2-чи немец аскери тура эди. Воронеж бла Степной фронтлагъа къаршчы тургъанла 4-чю танк аскер бла 3-чю немец аскер эдиле. Аланы баш кючлери да Ахтырка бла Харьковну къатында эдиле.

Немец командование Десна, Сож, Днепр, Молочная деген суу-
ланы ары джанларында позициясын бегитиб кюреше эди. Днепр
бек уллу сууду. Ол себебден Днепрни кьатында оборонаны кьурч
кьалагъа санаб, «Восток кьоруулау бетджан» атаб, гитлерчиле
Совет Аскерни алайда аллын тыяргъа база эдиле. Джауну стра-
тегиясы, бизни кючюбюзге тыйыншылы багъа бермей, уллу джан-
гылыч этген эди.

Бу болумда Совет Баш Главнокомандованиени Ставки Со-
вет Аскерге джангы уллу борчла салды. Аланы толтура, аскерле-
рибиз джауну кьаушатыуну энтда бардыра, аны Смоленск шахар-
ны, Сула, Сож, Днепр суулары ары джанына кьыстаргъа керек
эдиле.

Бу ишни толтурургъа Запад, Брянск, Ара, Воронеж, Степной,
Юг-Запад, Юг фронтланы боюнларына борч салынган эди. Не-
ден да алгъа Днепрни сол джанында джауну аскерлерин ууатыр-
гъа, Десна, Сож, Север Донец, Миус, Молочная суулада аланы
бегитдирмезге, кьачхан джауну сыртын туюгенлей, тохтаусуз ба-
рыб, Днепрден ётерге, онг джанында плацдарманы салыргъа, ан-
дан ары джауну совет джерледен тюбелек кьыстауну башларгъа
керек эди.

Бизни 3-чю гвардиячы танк аскерибиз, бирден кьобуб, Днепр
таба айланды. 6-чы гвардиячы танк корпус биринчи эшелонга
тюшдю. Аны ичинде 31-чи бригадабыз алчы отряд болду. Анга баш-
чылыкъ этерге меннге буйрукъ берилди. Отрядны эки танк ба-
тальону, эки тоб дивизиону, бир мото-джаяу батальону, бир са-
пёр ротасы, бир зенит дивизиону, талай гитче бёлеги бар эди.

Сумы деген шахаргъа джетдик. Алайдан Днепр суугъа дери
элли километр кьала эди. Былайда бизни алчы отрядыбыз джаугъа
тюбөб, урушха кирди. Бригаданы баш кючюн полковник Новохат-
ко урушха бурду. Уллу сермешуу башланды, ол кёзюуге генерал
Зинкевич да келди. Джаулары танкалары бла самоход тоблары
бизге кьаты чабдыла, алай а Кьобан кьобханча баргъан кьурч
аскерни аллын тыяргъа кьолларындан келмеди: немецлени талай
танкаларын кюйдюрдюк, кьалгъанларына да джаяу аскерлери
кьошулуб ызларына айланыб, Днепр таба кьачдыла.

Джауну ызындан сюре, биз бригаданы баш кючлеринден юч
километрге айырылдыкъ. Эки джаныбызда да джаула кьалдыла.
Биз Переяслав-Хмельницкий шахаргъа баргъан джолгъа тюшдюк.

Экинчи кюн биз ол шахарны кьыйырында урушну башладыкъ.
Бизни бригаданы танкалары, шахаргъа ычхыныб, аны ичи бла
уруб, Днепр сууну кёпюрюне чыкьдыла. Фашист джыйынны тех-
никасы, адам кючу сууну ары джанына ётуб, кёпюрюню да чачыб
кьойгъанларын билдик. Шахарда кьалгъанларына уа кьутулур
мадар джокъ эди. Бригаданы баш кючлери шахарда уруш бардыра
эдиле. Кёб турмай ала шахардагъы душманны кьырыб бошадыла.

Мен отрядны сууну джагъасы бла алгъа тебретдим. Днепрни кюн чыкыгъан джагъасы тюз джерди, къалын агъач ёседи, онг джагъасы уа чорт кесилген мийик джарладыла, сыртлыкъла, дуп-пурла кёбдюле. Ары джанына ёталмай къалгъан джау бизге мында хазна къайырылмай, къолгъа тюшюб барды.

Ашхам болуб, отряд сууну джагъасына элли метр чакълыны джетмей тохтады. Танкаланы джашырдыкъ, аланы артлары бла экинчи тизгиннге самоход тобланы тиздик.

Сууну ары джанында, мийик джарны башында бир эл кёрюнеди. Ол Григорьевкады. Ары адам ийиб, тахса билирге керекбиз. Джауланы не эте тургъанларын тинтмей туругъа джарамайды. Тёрт солдатыбыз—комсомолчула Петухов, Иванов, дагъыда экеулен чабакъчыны къайыгъына миниб, кече шыкъртсыз ары ётюб кетдиле. Аланы борчлары къыйын эди: немецлени кёзгъамай, акъырын барыб, болумну билиб къайтыргъа керек эдиле.

Бир заманда, ала элге джете болурла деген кёзюуде, сууну ары джаны автомат, пулемёт атылгъан тауушладан толду. Джаннга от кёкню джарытды. Бу къаугъа къайдан чыкъды, алай бир уруш этерча, не зат барды, ала къолгъа тюшюб къалдыла болур деб тургъанлайыбызгъа, тёртюсю да сау-эсен къайтыб келдиле, хапар айтдыла. Ала акъырын барыб, джауну траншеяларыны къыйырындан киргенлей, немецлеге тюртюлюб къалыб, атышыргъа керекли болгъандыла. Была атмасала да, ала атарыкъ болгъандыла. «Не болса да, болсун»,—деб траншеягъа автоматладан от джандыргъандыла. «Билмей тургъанлайыбызгъа, юсюбюзню уллу аскер басыб кёйдю»,—деб немецле алгъасаб, бир-бирине кючлю от ачхандыла. Фашистле кеслери кеслерине уллу халеклик салгъандыла. Ол кёзюучюкде бу тёртюсю да джанлаб кетгендиле. Алай бла ала, уллу джигитлик этиб, бизге бек керекли тахса келтирген эдиле. Ол батырлыкъ ючюн совет разведчиклеге артда Совет Союзну Джигити деген сыйлы ат аталгъан эди. Олсагъатдан элчилени болушлукълары бла былайда чабакъчы къайыкъла табдыкъ. Бютеу мото-джаяу батальонну къайыкълагъа миндириб, сууну ары джанына ётдюм.

Сентябрны 18-де ол батальон бла элли къыйырындан кирдим. Днепрни сол джагъасында къалгъан танкалагъа, тоблагъа, радио бла команда бериб, сууну ол джагъасындан тохтаусуз элге атыб, бизге болушурча этдим. Кечени узуну бизни тобларыбыз блатанкаларыбыз элли тохтаусуз уруб турдула. Ракетала джандырыб, тобланы джарытханларын да хайырландыра, хар метр джер ючюн къаты кюрешдик. Бизникиле джауну окопаларына секириб тюшюб, аны бла бууушдула. Былайда пулемёт, автомат, гранат атылуу адамны шашхынлы этерча эди. Совет аскерчиле джау бла тулпарлача джагъалашдыла. Джашла бек джигит къауум эдиле. Къарангы кече ол участокда джауну кырыб, шындык этдик.

Алайда танг атаргъа плацдарм алыб бегитдик. Ол кече биз кѳрген кыйынлыкъны адам айтыб кыйдан кѳолундан келсин, алай болса да командованиени буйругъу толду! Бу бек улуу хорлам эди. Ол кече бизни бригадабызны кючю сол джанына толусу бла джыйылды. Полковник Михайловну мото-джаяу бригадасы бизни джаныбызгъа ётюб, биз алгъан гитче плацдармны кепгертиб, элге чабыуулну башлады.

Мотобригада бла мотобатальонну былайда оборонада кѳюб, мен кесим ызыма, сууну сол джанына, тапкалагъа ётдюм.

Ол кѳзюуге бизни корпусну бригадалары бары да былайгъа келиб тура эдиле. Танкаланы сууну онг джанына ётдюрюрге мадарла этдик.

Днепрден биринчи ётюб, хорламлы иш баджаргъаным ючюн, меннге былайда Совет Союзну Джигити деген сыйлы ат берилди. Бу улуу, сыйлы атны тыйыншы тутаргъа борч тюшдю.

Экинчи кюн 19 сентябрда джауну бомбардировщиклери бизни башыбызда къазан кыйнатдыла. Ауурлукълары 500—1000 килограмм болгъан бомбала кѳкден юсюбюзге джауа эдиле. Кирир тешик табаргъа кыйын эди: кѳк бютеу кюкюреб, джер тебренигенча бола эди.

Бомбардировка сернуйон болгъанлай, сымарлаучу пункт ишледик. Джерни терен къазыб, юсюн кѳб къат базыкъ томураула бла джабыб, топракъ куйдукъ. Аны ичинден бинокль бла къараб, сууну ары джанында джауу аскерибизге мындан тоб атыу бла болушлукъ бере эдик.

Эртденбла бизге командармны заместители генерал Сухов, артиллерияны командующиси генерал Мошник эмда генерал Зинкевич келдиле.

Немец самолетланы учуб келгенлерин кѳрюб, мен тамадаланы блиндажгъа чакъырдым.

Тамада къауум къачыб блиндажгъа кирди, генерал Зинкевич а кесини «вилис» машинасыны къатында сюелиб къалды. Мени хахай этгениме джууабха ол «э-эй!»—деб кѳолун силкиб кѳойду.

Бомба атыу тамам тюненеча болду. Башы джабылгъан блиндажны да ичинде адам тѳзмезча эди. Сора самолётла, бомбаларын атыб бошаб, кетдиле.

Эшикке чыкыгъанлай, бомба этген терен чунгурну ичинде Зинкевич джыгъылыб тура эди. Болгъаны къан, сыфаты аджам танымазча, кеси да ачы джыйырылыб тура эди. Ауузу сѳлешалмай эди. Бизден джети километр чакълыда корпусну лазарети бар эди. Биз аны ары дженгил ашырдыкъ, алай а ол лазаретге джетгинчи ёлдю. Алай бла биз энгда бир батыр аскер башчыбыздан, аламат тенгибизден, унутулмазлыкъ адамыбыздан айырылдыкъ...

Фронтну понтонылары келгенлей, бизни джигит бѳлеклерибиз сакълаб тургъан плацдармгъа танкаланы ётдюрдюк. Понтонга эки танк миндире эдик.

Фронтну 2 минг чакълы тобу сууну ары джанында джауну оборонасын эки-юч сагъатны кѣз ачдырмай дюнгюрдетди, аскерибиз атакагъа киргенлей, тобла арлакъгъа, джауну оборонасыны теренине атыб тебретиле.

Фашист самолётла суудан ётуб баргъан танкаларыбызгъа бсм-бала къуюб кюрешдиле, алты быргъылы миномётла, тобла бары бирден атыб турдула. Ала, не кюрешселе да, танкаланы суудан ётуюлерин тыялмадыла. Былайда сапёрларыбыз алапат джигитлик кѣргюздюле.

Ары джанына ётгенлей, элни алыб, уллу сыртны къабыргъа-сындан энишге айланыб, джауланы бегитилиб тургъан позицияларына темир ырхы болуб къуюлдукъ. Бизни артиллерия кесини хайырлы ишин этиб, алайда джауну оборонасын къаушатды. Биз тергегеннге кѣре, алайда бизни аллыбызгъа сюелир кюч къалмагъан эди. Траншеялары чачылыб, адамлары къырылыб, тоблары, башха техникалары да башлары тюблерине айланыб тура эдиле. Джау позицияларын къоуб къачды.

Бу операцияны аты Букринский плацдарм болду. Мында къазауат этерге бизге бек къыйын эди: терен къулакъла, джарла, дуппурла, танкаланы бурургъа джер джокъ эди. Джаугъа уа оборона ишлерге бек таб эди. Былайда биз бир ай чакълы къаты къазауат этдик.

Октябрны арт кюнлеринде 3-чю гвардиячы танк аскерге позицияны къоуб, кече бла джашыртын ызына сууну сол джанына ётерге буйрукъ келди. Кече бла Днепрни сол джагъасына ётуб, север таба кете барыб, кюндюз бир чегетге кириб тохтадыкъ. Ол кюнню ингиринде мени командарм Рыбалко чакъырды.

Командарм — Совет Союзу эки кере Джигити Семён Павлович Рыбалко—алаша сюекли, къалын битген адам эди. Адам ортасына келгени аны тыш къарамындан белгили эди, алай а аны бети джаш, кѣзлери джити эдиле. Тѣппесинден тюгю кетиб джылтырагъаны себепли, ол башын къуру да джюлютюб джюрюй эди. Генерал уллу культурасы, билими болгъан, ишленген адам эди. Аны кемсиз ачыуланыб, не алгъасаб, не да Зинкевич этгенча, ашыкъ-бушукъ этиб кѣрлюк тюл эдинг. Не палахда да ол басымлылай, иги кѣллюлей тура эди.

Генералны уллу эсине ким да сейирсине эди; ол бир кѣргенин унутмай, аскерни хар батальонуну командирин бетден бетге таныб, аланы атларын, тукъумларын унутмай, эсинде тутта эди. Адамны инджиюуне, тилегине эс бѣлгени уа! Кишини сыйын тюшюрюб, керексиз урушуб, джелымсизлик этиб мен аны бир да кѣрмегенме. Аскерни нчише огъай эсенг, Правительства да аны сыйы, махтауу уллу эди.

Айтханымча, командарм Рыбалко мени чакъырды:

— Сен аскерни разведка полкун алыргъа неда бригадагъа башчылыкъ этерге керексе,—деди.

— Джолдаш командующий,— дедим мен анга,— меннге полк да, бригада да керек тюлдю. Мен аскерчиле бла бир сафда болуб, хаман сермешиуню отунда айланыргъа сюеме. Башчылыкъ этерге, сый алыргъа мен уллу тырмашмайма.

— Сора не болургъа излейсе?

— 52-чи танк бригадагъа комбригини заместители болуб кетерге излей эдим...

— Ашхы, эркинлик береме,— деди командарм, джумушакъ ышарыб.

Кече 31-чи танк бригаданы командири Новохаткогъа да сау къал деб, кесими джанымдан да суйген 52-чи танк бригадама кетдим.

Новохатко тынч джюрекли, сабыр адам эди. Ол бир-бирде не-ни да украин джорукъ бла бурдуругъа, адамлагъа тюрю-тюрю атла атаргъа, компанияны джюреги, джаны болургъа ёч эди. «Де-ятель, уллу Украинаны уланы ишни алаамат бардырады, бизде хар не да кесини орнундады!»—деб накъырда этерге, керек болса, махтаныргъа да ёч эди.

Бу бригадада мен уллу саугъа алсам да, адамла бла иги болсам да, кесими бурунгу бригадама тартханыма киши айыб этерик болмаз...

Алай бла мен 52-чи танк бригадагъа къайтыб келдим. Уллу къууанч, хахай болду, эски шохларым аллыма чабыб, бирем-бирем къучакълашдыла.

Комбриг мени бек сюе эди. Мен да аны сыйын кёрюр ючюн къалмай эдим. Кёб кере мен этген буйрукъгъа ол огъай демей, кесиме эркинлик бериб къоюучусу себебли, мен да анга толу ышанганым, бир-бирибизни иги билгенибиз себебли, бизни арабызда дауур болмаучан эди.

Полковник Леонид Михайлович Плеско фахмулу, интеллигент, уллу культураны болгъан джумушакъ адам эди. Тыш къарамы кесине илешдирген, керти тенглик тутта билген, ариу сюекли офицер эди.

1943 джыл 1 ноябрны кечесинде бригада, бютеу техникасыны халын тинтерге, артха созулуб къалгъан экинчи эшелонну джууукъгъа тартаргъа оноу этиб, бир къалын чегетде тохтады.

Октябрда 1-чи Украин фронт Переяслав-Хмельницкий шахарны юн чыкыгъан джанында Букрин плацдармда уллу кюч джыйгъан эди.

Ол айны ичинде фронтну аскерлери Киевни къатында тургъан джауну 4-чю танк аскерин ууатыргъа деб чабыулла этген эдиле. Алай болса да иш джетишимли болмагъан эди. Кертиди, Киевни юг эмда север джанында плацдармаланы бираз кенгертген эдиле.

Фронтну аскери Букрин плацдармны сентябрны 22-де алыб бегитсе да, баш кючлени урушха кириулери октябрны 12-де башланды. Джыйырма сутканы ичинде джау кесини позицияларын

деменгили этерге мадар табды, кёб эшелонлу терен оборона салды.

Плацдарм Днепр сууну эки бутагыны арасында, тар, хырттылы джерде болду. Оборонада турган джауга бек таб, бизни чабхан аскерибизге уа бек табсыз эди. Артык да танкаланы джюрютюрге кыйын эди. Аны тышында джау былайга беш танк дивизия, мото-джаяу дивизия, аны кибик беш дивизия джау аскер салган эди.

Октябрны аягында жангы операцияга хазырланырга Баш командованиеден буйрук болду. Ол операция Киевни север джанында Лютеж плацдармдан башланлык эди. Аны мураты джауланы обороналарын чачыб, Киевни кьаты бла тогъай ётюб, кюн батхан эмда кюн чыкыган джанындан чабыуулну бардырырга, плацдармны кенгертиб, сууну онг джанында Украинаны теренине кириб башларга эди.

Чабыуулну 1-чи Украин фронтну аскерлери ноябрны 3-де башладыла. Ала Киевни север джанындан кенделен кырккыб тебредиле. Бизни ююнчю гвардиячы танк аскерибиз да кюн батхан джанындан уруш ачды.

Мен кзуллук этген 52-чи танк бригада, кече-кюн да тохтамай барыб, Киевни Светошин деген кыйырына джуууклашды.

Бригаданы командири полковник Плеско, кече машинадан джыгылыб, кесин бек аурутду. Аны экинчи эшелонга ийиб, бригадага командирлик этерге менге буюрдула.

Адамланы джыйыб, мындан ары не этеригибизни планын ангылатдым, алга барыуну юсунден буйрук бердим. 5 ноябрны кечесинде чегетден чыгыб, Пуще-Водина деген джерде Светошинни кыйырындан кириб, Киевден Житомирге барган таш джолда джауну танкалары бла кечеги сермешну бардырдык.

Къарангыдан кёзге тюртгенин кёрмейсе. Танк моторла бла сынджырланы тауушлары, кбаяла оюлуб келгенча, гюрюлдейдиле. Бир-бирибизни кёрмейбиз, фараланы джандырырга мадар джокду. Тёгерекни ракетала бла джарытыб, ёхтем атышабыз. Аллыбызда немец танкала атханлай, аланы тобларыны бурунларындан от джанады: биз ол джарыккыны мараб атабыз, ала да бизни джарыгыбызны марайдыла.

Джауну бир «Тигри» аллыбыздан чыгыб, бизни танкабызга атханлай, мен да аны мараб атдым: эки танк да бирден джандыла. Экипажга да хахайны салыб, секириб, тюшюб, барыбыз да сау кзутулдук: кюйген танкаладан чыгарга уа уста болган эдик.

Сермешну танг аласына дери шаушалмады. Танг джарыганлай, немецле шосседен сол джанына жанладыла. Уруш барган джерде аланы тогуз танкалары кюйген, бизни беш танкабыз джараусуз болган эдиле.

Бизни аскерлерибиз Киевни тегерегин алыб, шахарда кючлю орам урушла бардыра эдиле. Не кьадалыб кюрешселе да, немец-фашист аскерле бизни аллыбызны тыялмадыла: джанларын палхдан кьутхара, кьуршоудан ычхыныб, ала Фастов бла Житомир шахарла таба кьачдыла.

Украинаны ара шахарын — Киевни башына бош этдик. Буйрукь болуб, танк аскерле джауну ызындан тюшдюле, анга бир минутну да тынчлыкь бермезге кьаст этдиле. Бизни алтынчы гвардиячы танк корпусну атына «Киевский» деген сёз кьошулду...

6-чы танк корпусха Фастовгъа чабаргъа буйрукь берилген эди. Корпусну командири генерал-лейтенант Панфилов эди.

Алексей Павлович Панфилов, Совет Союзну Джигити, кьатангы узун адам эди. Ол граждан кьазауатны заманында да аскерде комиссар болуб кьуллукь этгенди. Ыотеу джашауун, фахмусун, кючюн кьралыбызны сауутланиган кючлерин ёсдюрюуге бергенди. Джыллыгъы келсе да, аны кьара чачына чал урмагъан эди. Генералны ким да суюб тынгыларча ариу ауазы, юлгю алырча кьарамы, адам джанындан юлюш этерча, ариу халиси бар эди. Ол, онглулугъун байракь этиб тутмай, уллу бла уллу, гитче бла гитче бола, керек джерде накъырда эте, кюле да биле эди...

Кече-кюн демей, фашистлени сюрюб бара, 6-чы танк корпус поябрны 6-да Фастов шахарны кюн чыкыгъан кыйырына джетди.

Фашистле шахарны кыйырында оборонагъа кючлю зенит тобла салгъан эдиле. Аладан бизни танк колоннагъа атаргъа, аллыбызны тыяргъа умут этдиле. Кертиди, ол тобла джерде ышанга алсала, бек кьоркьута эдиле, алай болса да сыртны джайылыб, болгъанны тул-тубан этиб келген танкаланы алларын тыяргъа кьайда! Тобла кьуя тургъанлай, гюрюлдеб юслерине миндик, кьурч ёшюнле бла урдуруб, теблеб, башлы-тюблю этдик, расчёлланы кьырдыкь... Шахарны орамларында дэ кьаты урушла бардыла.

Джазыу бизни жанлы болгъан эди, Фастов да кьолгъа тюшдю. СССР-ни Баш Советини Указы бла бизни 52-чи гвардиячы танк бригадагъа «Фастовская» деген ат берилди.

Андан ары биз Брусилов районда фашистле бла сермешиюну бардырдыкь. Ноябрьны ал джарымында фашист аскерле бизге кьаршчы кючлю чабыулла этдиле. 1-чи Украин фронтну аскерлерине алгъа барыуну бир кёзюуге дери тохтатыргъа буйрукь келди.

Гитлерчиле, бу джерге уллу кьарыу салыб, Киевни ызына алыргъа кюреше эдиле. Урушла, башха болмай, Курск тогъайдача джандыла.

Житомирден Киевге баргъан джол бла кюн сайын 200—400 танк келе эди. Бизни бригада ол джолну Озерянка деген элни кьатында сакълай эди. Житомир джанында кьалын агъачны ичинден чыгыб, джау Киевге мыллык ата эди. Бизни бригада сакълагъан джер бек джууаблы участок эди. Командование бизге 9 самоход

тоб да кьошхан эди. Танкаланы да, тобланы да беллерине дерн джерге ташайтыб, джюзле бла тобланы джолгъа ууладыкъ. Джауну машиналарын джууукъ келмеге кьоюб, кючлю залп бериб тютюнлерин кёкге чыгъара, талайын агъызыб, ызларына айландырдыкъ. Дагъыда бир кесекден чабыуул этдиле. Алай а исси къабыб, ызларына къачдыла.

Бир кюн командарм джолдаш Рыбалко келди. Джолну юсюнде кюйюб джатхан фашист техниканы кёрюб, меннге ышарыб айтды:

— Сиз былайда джауну танкаларындан къабырла этген кёреме!

— Да, — дедим мен, — джолдаш командарм, андан башха закъолубуздан келмейди... Алагъа къабырладан башха саугъабыз джокъду...

Декабрны арт кюнлеринде Житомир-Бердичев операцияны башладыкъ. Чабыуул баргъан 6 кюнню ичинде бизни аскерле фронтну 300 километрге кердиле. 100 километрни да теренликге бардыла. Декабрны 31-де Житомирни алдыкъ.

Аскерлерибиз джангы джылны къууанчын джауну хорлагъаныбызны къууанчы бла бирге этдиле.

Энди бизни алгъа барыуубузгъа джауну джанындан алай уллу тыйгъыч болмай эди. Таулада ырхы къобса, аны аллын тыйгъан къалай къыйын эсе, бизни аллыбызны тыйгъан да душманнга алай къыйын болду. Къысха заманны ичинде Бердичев, Казатин, дагъыда башха ууакъ шахарланы башларына бош этдик.

1944 джыл январда Полоня деб бир шахарчыкъда тохтадыкъ. Былайда кюйген, чачылгъан танкаларыбызны орунларына джангы танкала салдыкъ, бир ийыкъны солудукъ.

Январь — февраль айлада Украинада бек кёб элни, шахарны джаудан сыйырдыкъ.

Къайда къыйын болса, бизни темир джумдуругъубуз ары бурула эди. Хорламдан хорламгъа барыу энди бизге джорукъ болуб тохтагъан эди. Бизни танк аскерибиз Проскуров операцияны башларгъа къызыу къурала эди...

АЛЛЫБЫЗДА БЕРЛИН.

Берлин — фашист джаныуарны уясы — аллыбыздады. Совет Аскер, толу хазырланыуну бардырыб бошаб, Берлинни алыуну башлады. Джауну таргъа тыйылгъан аскерине не кече, не кюн солуу джокъду. Хар бирибизге къанат битгенди, къууанч киргенди, къазауатны ахырын кёребиз. Энди дженгил огъуна Берлинни алыб, къазауатны бошаргъа, дунияны юсюнде ёмюрлюк рахатлыкъны салыргъа ашыгъабыз.

Алай болгъаны ючюн джауну ахыр бетджанын чачыу тынч иш болмагъанын да билебиз. Гитлерни буйругъу бла къолуна сауут

алыргъа кючюнден келген немец болуб киши къалмай къобханды. Фашистле хар эли джер ючюн къарышыб кюрешедиле.

Кюрешеле да, история алагъа сюд этиб бошагъанды: 1945 джыл апрелни 21-де аллыбызда Берлин кёрюндю. Ма буду фашист эминаны чыкъгъан джери, дуняны башына от салгъан мурдар джыйынны къаласы!

Берлин кюеди. Тютюн булутла кёкню къалын джабхандыла. Тоб атылыу асыры къатыдан кёк тохтаусуз кюкюреб, джер да тебрениб тургъанча болады. Хар сагъат сайын шахаргъа мингле бла снарядла тюшедиле, самолетла да бомбаланы къуядыла.

Джаула къаты кюрешедиле, хар юйню, хар тыгъырыкъны бегитиб, тобла, пулемётла къургъандыла. Джауну оборонасын къаушатыр ючюн, бизни аскерибиз хар районну уруб барады.

Берлин гарнизонну терк огъуна чачаргъа деген буйрукъну толтура, бизни бёлекле Тетель районну штурм бла алдыла. Мында бизни къолубузгъа шахарны суу бла баджаргъан уллу станция тюшдю. Джауну къолундагъы Темпельгоф деген аэропортну урдукъ. Немецлени самолётларына энди Берлинде къонар джер къалмады. Радиостанцияларын, электростанцияларын, газ заводларын, дагъыда башха затланы алыб, фашистлени таргъа тыйдыкъ.

Апрелни 25-де бизни аскерле, Берлинни тегерегин къуршалаб, андан тышына киши чыкъмазча бегитдиле, къаты орам урушла башландыла. Орамлада трамвайла джорюмей тохтадыла, метро джабылды. Шахарны халкъы, аскери да Шпрее деген суугъа суу алыргъа джорюб тебредиле. Шахарны башха джерлеринде ичерге суу табмай, берлинчиле хуюла къазыб кюреше эдиле. Бютеу къралдан кесилиб алынган Берлинни болуму бек къыйынга таянды.

Алай болгъанлыкъгъа Гитлер бой салмазгъа буйрукъ бериб, орамлада кючлю сермешну бара эди. Берлинни гарнизону бек къаты, деменгили кюреше эди.

Апрелни 30-да, 1 майны кечесине бизни аскерле Берлинни арасына кирдиле. Бранденбург воротада юч метр мийиклиги болгъан баррикадалагъа миниб, ала Унтер ден-Линденнге от ачдыла. Танкаларыбыз Шпрее суудан ётюб, немецлени Тиргартенде уллу тобларына чабдыла. Джаяу аскерибиз да Зоология садха джыйылгъан джаулагъа мыллык атды. Вильгельмштрассе бла Потсдам вокзалда къаты сермешу башланды.

Техникабызгъа Берлин тарлыкъ этиб, аскерибиз аны ичинде къымылдаялмай эди. Орамла, площадьла, паркла фашист танкаладан, кеслери джорюген тобладан, автомашиналадан, адам ёлюкден, ууалгъан кирпичден, темирден тыкъ-тыкълама эдиле.

Хар къалайдан уллу зенит тобланы, миномётланы, ауузлары кюйген «тигрлени», «пантераланы» тоблары къарай эдиле.

Бизни сапёр батальонларыбыз орамланы тазалаб, ётерге

джол ача, аскер бёлеклеге Рейхстагга джууукылашырга болуша эдиле.

Бир-бир орамла бизни кюлубузгъа тюшюб бошаб, алада уруш тохтагъанды. Хатасыз адамлагъа тиймезлигибизни таныб, берлинчиле, орамлагъа чыгыб, учу-кыйыры болмай келген Совет аскерлеге сейирсиниб къарайдыла. Бир къауумла бизни уллу танкаларыбызны кюрюб сорадыла:

— Быланы Америкаданмы алгъансыз?

— Огъай, орус танкаладыла. Уралда ишленгендиле!

Немецле, башларын силкиб:

— Была уа ингилиз тобла болурламы? — дейдиле.

— Огъай, орус тобладыла. Уралда ишленгендиле! — деб бизни тобчула джууаб этедиле.

Немецле, бир-бири бла кыуш-муш эте:

— Была «катышаладыла», — деб кюргюзедиле.

Бир къауумла, кыатыбызгъа келиб:

— Бизге уа Совет Союзна тоблары, танкалары, самолётлары да джокъдула, ууалыб бошагъандыла деб тургъандыла, — деб башларын ачыулу чайкыйдыла. Шахарны талай джеринде джау-ну аскер бёлеклери кыаруларын тауусуб, сауутларын атыб, джесирге кече башладыла. Алай а кёбюсюне хар юйню, подвалны зор бла кюлгъа джыябыз.

Танкаларыбыз орамлада кыаршы тургъанны теблеб, джандырыб барадыла. Мийик юйлени терезелеринден гранаталаны кыуйгъан бла биргелей, парклада бугъуб, фашистле фауст патронла бла танкаланы кыабыргъаларын марайдыла.

Мен командирлик этген танк полк бла биргелей артиллериябыз, миномётчиклерибиз, джаяу аскерлерибиз — барыбыз да бирден алгъа барабыз. Сермешиу кызыудан кызыу хал алады. Мени полкуму онг джанындагъы джаяу аскер полкга баш командованиеден Рейхстагны штурм бла алыргъа буйрукъ болду. Аны командири подполковник Зинченко эди. Полкку аллында баргъан батальонну командири капитан Неустроев телефон бла подполковник Зинченкогъа селешди:

— Алло! Джолдаш подполковник Зинченко, сизни бла капитан Неустроев селешеди. Мен Рейхстагны кюреме! — деди.

— Не? Не? Рейхстагны кюремеми дейсе?!

— Хо, Рейхстагны кюреме!

— Алай эсе, мен Баш командованиеге, билдирейим!

— Алайды, джолдаш подполковник, штурм этиб алыргъа хазырбыз!

— Иги хазырланыгъыз, мен буйрукъ берирме сизге, — деди подполковник Зинченко.

Рейхстагны штурм бла онтёрт сагъатда алыб башларгъа буйрукъ келди. Неустроевни батальону атаканы башлады...

Рейхстагны хар комнаты ючюн кюреш барды. Эсесчиле не

кючлерин да салгъан эдиле. Джауну гарнизону къаты кюрешди. Бизникие Кормов площадны алдыла.

Подполковник Зинченкону буйругъу бла джигит совет аскерчиле тамада сержант Егоров Михаил, кичи сержант Кантария Мелитон Хорламны байрагъын Рейхстагны тѣппесине чанчдыла... Орагъы бла чѣгючю болгъан уллу Къызыл байракъ, мийикде чайкъалыб, нюр тѣге эди.

Ол кюн хоншу полкубузну участогуна, машинаны радиаторуна акъ байракъ тагъыб, немецлени джанындан бир офицер келди. Машинадан тюшген немец бир джангыз сѣз айтды:

— Капитуляция...

Аны штабха элтдиле. Анда офицер герман баш штабны джангы тамадасы генерал Кребсни Берлин гарнизонну аскерлерини капитуляциясыны юсюнден Совет Аскерни командованиеси бла сѣлеширге излеенин айтды.

Бизни командование генерал Кребсни келирине огъай демеди.

Генерал Кребс келиб, генерал-полковник Чуйков бла тюбешди. Чуйков аны Ставкины келечиси армияны генералы Соколовскийге элтди.

— Мени бойнумда борчум барды Совет командованиеге, аны юсю бла Совет правительствогъа билдирирге,— деди Кребс.— Апрельни 30-да фюрер Адольф Гитлер кесини разылыгъы бла ол дуниягъа кетгенди...

Генерал, бир талай секундну сѣлешмей, башын энишге тутуб туруб, сора санын-башын тюзетиб, дагъыда айтды:

— Фюрер осият этиб, орнуна гросс-адмирал Деницни къойгъанды, герман правительствону башчысына доктор Геббелсни теджегенди. Бу джангы правительствону келечеси болуб, мен сизге Геббелсни энчи аманатын айтыргъа келгенме.

Бизникие, анга хыны къараб:

— Андан сора башха айтырынг бармыды? — деб сордула.

— Джангы герман правительство бла баш аскер командование немец аскерлени Берлинде мындан ары кюрешлерин оюмсуз ишге санайдыла,— деди Кребс.— Ол себебден капитуляцияны не халда бардырыллыгъын ачыкълагъынчы эмда Совет правительство бла аны союзниклерини правительстволарын ангылагъынчы совет командование бир суткагъа урушну тохтатырын тилейбиз.

Кребсге быллай джууаб бердиле:

— Совет правительство Германияны не тукъум да фашист правительствосу бла сѣлешу бардырыргъа болмайды, боллукъ да тюлдю. Аны кирик Совет правительство урушну бир суткагъа къой эсенг, бир сагъатха да тохтатырыкъ тюлдю. Берлин гарнизонну къалгъан кесеклерини капитуляциясыны юсюнден а сѣлеширге излемейди.

Бизни командование Кребсге Берлинде гарнизонну кюрешгенинден хайыр чыкъмазын, къаршчылыкъны къоймасала, солдатла офицерле да толу кырыллыкъларын билдирди. Аны бла бирча

дженгил огъуна толу, сёзсюз капитуляцияны бардырыгъа керек-
лисин айтды.

Ол затланы Геббелсге айтыргъа сёз бериб, Кребс Берлинни
оборонасыны штабы бла телефон связь салынырын тиледи.

Генералны тилегин къабыл эте, бизникиле аны машинасына
телефон аппарат бла связистни миндирдиле, телефон чыбыкъ
тартылды.

Бир кесек замандан телефон зынгырдаб, Берлинни оборонасы-
ны штабы сёлешди. Штабдан генерал Кребс Геббелсге болумну
ангылатханын, энтда келиб, Совет командование бла сёлеширге
излегенин айтды.

Бизни штабха экинчи кере келгенинде, Кребс кёб сёлешиб кю-
решмедди.

— Капитуляциягъа разыбыз, — деди ол, — алай а совет прави-
тельство бла командованиеден тилегибиз: джангы герман пра-
вительствону тыйыншыгъа санасынла, аны къолунда шахарны
бусагъатда немец аскерле алыб тургъан кесегин да кьой-
сунла.

— Сизге чыргда аллай сёз бермейбиз, — деди бизникиле. —
Биз сизден сакълагъан зат — сёзсюз капитуляцияды.

Кребс дагъыда кесини муратын айтыб башлады:

— Сиз ангылагъыз, биз джержисиз къалай къаллыкъбыз? Пра-
вительствобузну джери болмаса, ол Польшаны Лондондагъы
правительствосуна ушарыкъды. Ол а кюлкюлюк эмда болмаз-
лыкъ затды...

Бизникиле, бу затны юсюнден энди сёз джюрютюлмезге керек-
лисин ангылатыб, болджал бериб, терк огъуна капитуляция бол-
маса, ахыр штурмну башларыкъларын билдириб, генералны ызы-
на ашырдыла. Аны заманны созаргъа дыгалас этгенин да ангы-
ладыла.

Кребс кетди. Былайда бир эрши иш болду: къанлы фашизмге
ёмюрде да адамны джюреги джумушамазча бир иш.

Бизни офицерле генерал Кребс бла аны нёгерлерин ашыра
барыб, аланы къарауулдан ётдюргенлей, немецле пулемёт очеред-
ле бердиле. Ала бизни офицерлени мараб атхан эдиле. Аланы
ашыра баргъан майор Белоусов, бети-къуту кетиб, кёкюрегинден
тутуб, джерге джыгъылды. Бизни солдатла, офицерле майоргъа
болушургъа деб чабдыла.

— Ай итле... — деди майор, — ёмюрде да ышанмагъыз ала-
гъа!...

Гитлерчиле джаралы майоргъа дагъыда пулеметдан атдыла.
Олсагъатдан буйрукъсуз бизни джаныбыздан кючлю атыу баш-
ланды, адамланы ачуулары тышына тёгюлдю.

Берлинни оборонасыны штабындан неда генерал Кребсден
бир таууш да эштилмедди. Бизни штабны буйругъу бла штурм
башлады. Биягъы канонада джангырды, шахар тютюннге, отха

бёленди. Ол кёзюуде Берлинге келген кюнню айтыб айтыргъа да кыйынды. Сёз ючюн, Унтер ден-Линденде бир километр фронтха 500 тобууз ата эди!

Атаканы кызыугъа кирген кёзююнде бизни аскерчиле бир немец генералны уллу таш къабыргъаны тюбюнде джерге джабланыб келгенин кёрдюле. «Къолларынгы ёрге тут!»—деб кычыргъанлай, генерал турду. Кёкюрегинде темир крестле, къолунда да акъ байрагъы кёрдюндю.

— Капитуляция. — деди генерал.

Аны штабха элтдиле, ким болгъанын да билдиле. Ол Берлинни гарнизонуну начальниги эди.

Джолдаш Чуйков кабинетинде Вейдлинг Геббельс бла Кребс-ни кеслери кеслерин ёлтюргенлерини юсюнден хапар айтды.

— Мен эмда мени аскерим, — деди ол сауутун атыб, — бой салыргъа хазырбыз.

Эркинлик соруб, джолдаш Чуйковну кабинетинде машинист-хагъа Вейдлинг айтыб джаздырды:

«Берлин гарнизонну аскерчилерине буйрукъ.

Солдатла, офицерле, генералла!

Апрелни 30-да фюрер кеси кесин ёлтюргенди, бизни да, анга тюз болургъа ант этгенлени, кеси башыбызгъа къойгъанды. Фюрерни буйругъу бла Берлин ючюн къазауатны бардыргъа деб, сизни умутугъуз алайды. Алай а бизни сауутубуз — аскер кереги-биз джетмейди, болумубуз къазауат этерча тюлдю.

Хар сагъат сайын шахаргъа уллу кыйынлыкъ тюшеди, кёб адам ёледи, джаралы болады. Ашарыкъ-ичерик джокъду... Бизни къаршчылыкъ этиуюбюзден хайыр джокъду, болур болгъанды. Ол себеден мен, Совет Баш командование бла келишиб, сизни урушну тохтатыргъа чакъырама.

Вейдлинг, артиллерияны генералы, Берлинни оборонасыны ко-мандующиси.

1945 джыл, майны 2-де».

Бу буйрукъ телефон, радио бла берилди. Немец аскерле капитуляцияны башладыла. Солдатла, офицерле, оюлгъан юл-ден, подвалладан чыгъыб: «Сауутну къайры атайыкъ?» — деб сора эдиле. Артиллеристле — тобларын, миномётчикле — миномётларын, танкистле танкаларын, связистле — кеслерини керек-лерин, шоферла — машиналарын келтириб бизникилеге бере эдиле. Азыкъ складланы, аскер кереклени, госпитальланы, гаупт-вахталаны, сауут мастерскойланы — хар затны болгъан болушлу-сун бизге бере эдиле.

Берлинни орамларында узун колоннала болуб, бойсунган фашист аскерчиле бара эдиле. Хар дивизияда колоннаны башында генералла, офицерле бара эдиле. Орамлада, площадлада

басынган къатынла, къартла, сабийле бара тургъан аскерчилени ичинде кеслерини эрлерин, аталарын, джашларын таныб:

— Ганс!

— Фриц! — деб кычыра эдиле.

Европаны, Азияны, Африканы бойсундурургъа излеген «джигитле» былайда джесирге тюшюб, юслери кир, бетлери къара болуб, башларын энишге тутуб бара эдиле.

Да, ол бедишни, ол ийлыкъны немец-фашист аскер табаргъа тыйыншлы эди, табхан да этди! Фашизмни аякъ тюбге тюшген ара шахарыны бедиши уа!

Совет аскерчиле, башларын ёрге тутуб, къууаныб эмда махтаныб, урушда къаушатылгъан джаулагъа къарай эдиле.

Ма ала — къанлы джаудан Ата джуртну эмда бютеу джерни юсюн къутхаргъан, урушлада чыныкыгъан махтаулу совет солдатла — рахатлыкъны аскери!..

1-чи Украин фронт Берлинни алыб бошагъанлай, Карпат таула таба айланды. Бизни 3-чю гвардия танк аскерибиз да бу фронтха кире эди.

Мен кзуллыкъ этген корпус Дрезден шахаргъа чабыуулну башлады. Джер-джерде бойсунган немец аскерни колонналары барадыла. Бой салмагъан бёлеклеге кюч бла бой салдырабыз.

Дрезденнге джетдик. Бу шахаргъа Американы авиациясы аман халеклик салгъан кёре эдим, таш юсюнде ташы кълалмагъанча болгъан эди. Мында аллыбызгъа сюеллик кюч кълалмагъан эди...

1. Совет Союзу маршалы Г. К. Жукову «Воспоминания и размышления» деген мемуар китабын окъуб, аны сабий, джаш заманын хапарлагъан бетлерин Багъатырланы Харун кесини сабийлик кёзююнден айтхан затлары бла тенг-лешдириб, совет аскерни командирлерини джашау джоллары къалай болгъанларыны хапарын толусу бла айтыгъыз.

2. Багъатырланы Харунну эмда Ставрополь крайны башха Джигитлерини кысыха биографиялары бла портретлерин къазауат Сыйны белмесине татыгъыз.

3. Харунну таныгъан, анга джууукъ джетген адамладан, газетледе, журналда басмаланган затладан материал джыйыб, альбом джарашдырыгъыз.

4. «Сталинград сермешде фашистлени ууатыу» деген темагъа сочинение джазыгъыз. Сочинениеге материалны Багъатырланы Харунну китабында болгъан затла бла хайырланыб кълмай, историйдан, обществоведениден, башха совет мемуар эмда суратлау чыгъармаладан алыгъыз.

5. Бу китабын окъугъандан сора сочинение джазаргъа темала:

1) «Совет Союзу Джигити Багъатырланы Харунну сыфаты (образы)».

2) «Совет Аскер фашист джыртхычланы кесини уясында — Берлинде — ууатды».

3) «Къраллагъа фашистледен азатлыкъ берген Совет Аскер».

4) «Совет халкъланы бузулмазлыкъ шохлугу къазауатда хорламны баджарды».

Областны коммунистлерини, комсомолчуларыны уллу джамагъат ишлерини себеби бла Къарачай-Черкес автоном областны 1957 джылдан башлаб газетлеринде, журналларында чыкыгъан материалла, брошюрала, китабла — барысы «Киши да унутулмагъанды, джукъ да унутулмагъанды» деген чакътыругъа келишдирилиб чыгъадыла.

Къарачай литературада арт кёзюуледе чыкыгъан статьялары, китаблары арасында Совет Союзну Джигити танк аскерлени полковниги Багъатырланы Умарны джашы Харунну «Ата джурт ючюн», Лайпанланы Сеитни Къасайланы Османни юсюнден джазылгъан «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити» деген къазауат мемуар китаблары айырылыб артыкъ сейирликдиле.

Литературада жангы мемуар китаб чыкыгъанлай, окъуучулары бек онгсунуб окъуйдула.

Генерал Горбатовну, адмирал Кузнецовну, Совет Союзну Маршаллары Рокоссовский бла Жуковну, аскерни генералы Штеменкону, дагъыда ала кибиклени мемуар китабларын халкъ къалай суюб окъуйду!

Белгили операциялагъа башчылыкъ этген уллу совет тамадаланы мемуарларындан сора да Уллу Ата джурт къазауатха къатышханланы къайсы бири да кесини эсге тюшюрюулерин, ашхы тенглерини юсюнден, кёзю бла кёрген къазауат эпизодланы таб джарашдырыб джазса, ким да суюб окъуйду. Бютеу ол къазауатда къан тегюб кюрешгенле джазгъан мемуар чыгъармала бары да урушну юсюнден джазылгъан эпопеягъа киредиле.

Къарачай литературада къазауат-мемуар жанр Совет Союзну Джигити полковник Багъатырланы Харунну эсге тюшюрюулерини бла байланады.

Харунну аскерлик биографиясы 3-чю танк аскерни биографиясы бла байланышыбды.

Автор уллу стратегия, тактика деген затланы юсюнден терен джазыб кюрешмейди. Ол къазауатны эллени, шахарланы юсю бла баргъан къыйын джолларын суратлайды. Ол джолла Россодан Харьковгъа, Курск тогъайда, Днепр суудан ётюу, Киев — Сумы — Ростов — Житомир — Бердичев, Проскуров операция, андан сора кесибизни къралдан чыгыб, тыш къраллада къазауат этгени.

Харун асламысына Сталинград сермешнуледен сора болгъан затланы юсюнден джазса да, ол хорламла кеслери алларына келмегенлерин, ачы, къыйын къан тегюле болгъанларын тюз, ачыкъ джазады. Джау, сауутун атыб къойгъан огъай эсенг, джаралы джыртхыч джаныуар, ёлюрюн кёзюне кёргюзюб, джаң-джанын талагъанча, артыкъ да бек къайырылыб кюрешгенин суратлайды. Эм арт фашистни джуртубуздан къуууб чыгъарар ючюн, аны ке-

сини уясына — Берлинге джыйыб бутар ючюн, кьаллай бир кьан тегюлгенин, Совет Аскер кьаллай кыйынлыкъланы чекгенин окъуучуну кезюне кюзю этеди.

«Хар юй, хар фатар — от точкады. Джауну эзиб, тюбге салыр ючюн, бизни аскерибиз джан аямай, хар район, хар орам, хар юй ючюн кьаты сермешгендиле.

Берлинде гарнизонну кысха чачууну юсюнден берилген буйрукьну толтура, бизни аскерлерибиз Тетель районну штурм бла алдыла. Мында бизникилени кьолларына шахаргъа суу табдырыб тургъан уллу станция тюшдю. Джауну Темпельгоф деген аэропорту чачдыла. Энди немец самолетлагъа Берлинде тюшерге джер кьалмады. Совет аскер радиостанцияны, электростанцияны, газ заводну алды. Алай бла фашистлени кирирге джер табмазча, баш кыйгъылыкь этди.

25 апрелде бизни аскерле Берлинден киши тышына чыкьмазча кьуршаладыла. Орам сермешле башландыла. Метропу джюрюгени тохтады. Берлиндеги аскерчиле да, джашагъан адамла да суу алыргъа Шпрееге барадыла. Бир-бир джерледе берлинчиле дженгил огъуна хуу кьазаргъа кюреше эдиле.

Кьралны кьалгъан джерлеринден юзюлген Берлин бек кыйын болумгъа тюшдю. Алай болса да, Гитлер аскерлерине сауут атмазгъа буйрукь бергени себебли, Берлинни гарнизону, ахырына таянгынчы, урушну тохтатмайды. 30 апрелде, кече бизни аскерле Берлинни тура ортасына кирдиле. Юч метр мийкилиги болгъан Бранденбург кьабакъны баррикадасындан Унтерденлинденнге бизникиле от ачдыла, танкаларыбыз Шпрее суудан ётюб, Тиргартеннге айландыла, джаяу аскерле зоология садда джашырынган джаулагъа от ачдыла.

Вильгельмштрассе, Потсдам вокзаллада да ачы кюреш башланды.

Бизни техникабызгъа Берлин тарлыкь этиб, аскерибиз аны ичинде кымылдаялмай эди. Орамла, площадьла, паркла фашист танкаладан, кеслери джюрюген тобладан, автомашиналадан, адам ёлюкден, ууалгъан кырпычдан, темирден тыкь-тыкьлама эдиле.

Хар кьалайдан уллу зеит тобланы, минометланы ауузлары, кюйген «тигрлени», «пантераланы» тоблары кьарай эдиле».

Совет Аскерни кьазауатда, адам ийнанмазча, сейир-тамаша ишлерин алай терен кёрюб суратлар ючюн, Ата джуртну Харунча кьаты сюерге керекди.

Багъатырланы
Харун

«Ата джурт ючюн» деген китабдан Харунну сыфаты, джашауу бизге толусу бла ачыкь болады. Ол кесини кёлюне келгенни, джюрек кыйгъырыуларыны юсюнден алай кёб айтмаса да, биз Харунну тегерегинде адамлагъа, бола тургъан затлагъа, китабны окъусакь, аны кёзю бла кьарайбыз.

Кесини юсюнден Харун кысхаракъ болса да, терен кѣргюзгени китабы ала бетлериндеди.

Харунну юсю бла къарачай джарлылары Октябрь революция-гъа дери эмда андан сорагъы джашау болумлары бла шагърен болабыз. Элде эки джылны окъугъандан сора, атасы джашына айтады: «Джаным, кѣресе, сени окъугъанынг ючюн тѣлерге ачхабыз джокъду. Сеннге окъуу да неге керекди. Бизге, джарлы адамлагъа, окъуу керек тюлдю. Окъуу байлагъа, бийлеге керекди. Мен кѣол сала да билмейме, аллахха шукур, диними тутуб, намазымы этиб, бир аллах деб джашайма. Сени джалгъа берликме, къарнынгы асырарса, джал да алырса, алай иги боллукъду».

«Мен окъургъа бек сюе эдим да, атам айтханнга кыйналыб, кѣб джыладым. Алай болгъанлыкъгъа башха мадар джокъ эди. 1916 джыл джаздан къачха дери Абайханлагъа джалгъа кирдим. Бийчесында атам къойланы кюте эди, меннге къозуланы кютдюре эдиле. Ала бек уллу байла эдиле: Бийчесында маллары, Акъ Къая тюбюнде уллу джерлери бар эди. Мени тамада къарнашым аланы джылкычылары эди. Сюрюучюлени ауузларына джылы хант тиймей эди. Кече, кюн да кийим тешиу джокъ эди. Кече къойланы сакълаб, сюрююню кыйырында таякны джерге чанчыб, башыбызны таякыгъа салыб джата эдик».

Харунну атасы, аллахдан къоркъгъан адам болса да, байланы зыликекелерине, артыкылыкларына тѣзмегеиди, кесин къоруулай билгенди.

«Бир кюн ашхамда атам къойланы стауатха сюрюб келди. Бир рахын къойну аягындан тутуб, бир джанына тартды. Абайхан улу, аны эслеб:

— Эй, къарт! Не болгъанды ол къойгъа?! — деб аманла айтыб кычырды. Атам анга джууаб берди:

— Нек аманла сѣлешесе мен къарт адамгъа? Къой рахынды деб мен сеннге айтхан эдим да: айыб тюлмюдю, быллай керахат затланы айтыб сѣлеширге!

Абайхан улу андан да бек ачууланыб: «Итден туугъан ит!» — деб атамы башына къамчи бла урду. Атам, бек уллу тебиб, айтды: «Сенсе ит, кыйынымы да ашаб, быллай артыкылыкъ дамы этесе!» — деб кѣолунда къойчу таягъы бла аны башына урду. Абайхан улуну къаны зырылдаб тѣгюлдю. Ол, секириб ѳрге туруб, герохун чыгъарыб, атамы уругъа умут этгенлей, Хусей деген джалчы аны сермеб кѣолундан тутуб, герохун кѣолундан алды. Хусей мени атама айтды: «Умар, джашчыкъланы да ала да кет, мени аны сауутун бермезме, кетигиз!» Атам, мени кѣолумдан тутуб, кечегиде джаяулай кетдик. Юч айны ишлеген джалыбыз да къалды. Ол заманда байланы кылыкълары алай эди: чурум этиб, джалчылары джалларын бермей эдиле. Къайры тарыгъа барлыкъ эдинг, не амалынг бар эди, къайда да закон байланы джанында эди. Тамада къарнашымы да джалын бермей кыстагъан эдиле».

Авторну атасыны эмда кесини юсюнден джазгъаны Къарачай-

да Совет власть джангы бегиген кёзюуде, 1920 джылда, биринчи комсомолчула бла бирге комсомолгъа нек киргенин, Джёгетей элде комсомол ячейканы секретары болуб, Совет власта къаршчы болгъан байла бла не ючюн кюрешгенин билирге болушады.

Окъургъа улуу термилмеклиги Харунну Иваново-Вознесенск рабфакга келтиреди. Хауасы джарашмай, ауруб, окъургъа кыйналса да, Харун рабфакны бошайды. Биографиясында айтылынганча, химия-технология институтну бошаб, инженер-химик болургъа излейди.

Алай болса да Ата джуртуна суймеклиги Харунну Орелдагъы бронетанк училищеге келтиреди. Аны айырмагъа бошаб, Москвагъа джибериледи. Анда Академияны бронетанк взводуна командир болады.

Къазауатны аллында Харун, капитанны чынында, Къазанда бронетанк училищеден устазлыкъ этеди.

Уруш башланган кёзюуде ол танкистлени юретиу бла къаты кюрешеди (3-джыллыкъ программаны 3 айгъа берирге керек бола эди). Джангы къазауат техникагъа къаджыкъмай юренигенлериин хапары «Ата джурт ючюн» китабы 10 бетинде джазылады. Харунну къазауатха дери биографиясы урунган халкъдан чыкыгъан, тири, тутхан ишин биширген, ашхы иннетли, кыйын ишден артына ыхтырылмагъан, Ата джуртун бек суйген, анга керекли болгъанын билген, акъыллы, кючлю адам болгъаны ачыкъланды.

Харунну джашау ёмюрю, болуму партия совет халкъланы арасында къурау ишлени кереклисича бардыргъанына шагъатлыкъ этеди.

1934 джылдан башлаб, Харун аскер къуллукъда айланады. Аны адамлыгъы, халиси мында ёсуб, бишиб, артыкъ да бек ачыкъланады. Харунну хар халиси совет коммунист аскерчини, фахмулу къазауат башчыны халисине тыйыншлыды.

Кесини къазауатда сыпагъан, кёрген затларын бир-бирде на-кырда халда суратлайды. Генерал Зинкевич Харунга танк бригадагъа командирлик этиб, аны чабыуулгъа элтирге буйрукъ береди. Харун ол кёзюучюкню юсюнден былай джазады: «Олсагъатдан алгъа тебретдик. Кёб бармай, бир кюйген элге джетдик. Анга къарагъанымда, кесим кесиме: «Къыямат кюн» деб быллайгъа айта болурла», дедим. Джауну пулеметлары, минометлары элге тохтаусуз ата эдиле. Эл кюе эди. Танкамы люгюн ачыб къарагъанымда, генерал Зинкевич «вилис» бла танкаланы арасында айлана тургъанын эследим. Бек сейирсиндим, эсирген болурму деб кёлюме келди. Ол элден энишге тюшюб, бир мырды суучукъдан ётебиз дегенлей, эки танкабыз беллерине дери батмакъгъа батыб тохтадыла. Мен тюшюб алагъа бардым. Зинкевич да джетди. Бизни алайда кёргенлей, джаула минометдан атыб башладыла. Осколка джырылдаб-джырылдаб башыбыз бла ёте эдиле. Зинкевич

аланы кѳулакѳга да алмай эди. Ол джукъ айтмагъанында, мен да тынгыладым. Мени миналагъа кѳайгъылы болмагъанымы таныгъанында, ол: «Майор, кел, батхат танканы артына кѳысылайыкъ»,— деди. Биз танканы артына чѳегелегенлей, бир джанындан 30 чакълы самолет чыгъыб, бомбала атыб тебретиле. Топракъ, суу да, кѳкге-кѳкге чыгъыб, фонтан болуб юсюбюзге джауа эди».

Харунну тохтаусуз этиб тургъан джигитлиги, джаралы болгъанлыкѳга кѳаджыкѳмай, сермешгени китабны хар бетинде белгиле болуб турады.

«Бир джолгъа 12 кере джаралы болсам да, ол кюнню артына дери башчылыкѳ этиб, берилген буйрукъну толтурдум. Элли гитлерчиледен тазалаб, 50 адамны алдыкъ»,— деб джазады Харун.

Джашауну Харун бир кишиден да аз суймей эди, алай а халкъын, Ата джуртун суйген ѳхтем джюрек, ѳлюмден кѳоркъуб, артха туракъларгъа болмай эди.

Солдатлагъа командирни джигитлиги юлгю болургъа кереклисин Харун кече, кюн да иши бла кѳргюзгенлей тургъанды. Ол, аскерчилени коллективин бирикдире, аскер мизамгъа юрете билген фахмусун аскер кѳуллукѳ этиб башлагъан джылларында огъуна танытханды.

Харун, аскерчилеге буйрукъ бергенден сора да, аланы юретиб, биргелерине ишлеб, не кесек джетимишлерин да дженгил сезиб, керек болса, махтаб, кѳллерин кѳлтюрюб, джюреклерин кѳзауат ишге кѳзындыра, керек джерде накъырдамы бла мыдахлыкъларын чача билгенди.

Автор китабны джазгъан стилинден, материалны джарашдыргъанындан профессионал аскерчи, командир болгъаны бла биргелей адамлыкѳгы да билиниб турады.

Джазыучу кѳзауатда болгъан ишлеге джууукълашдырыб джазылгъан хапарла болмай, керти болгъан затланы кѳыхасыча таб джарашдырыб суратлагъаны бу китабха мийик багъа, уллу магъана береди.

Харун кесини кѳзауатдагъы тенглерини, алапат командирлени, кѳанлы джау бла кѳыйын урушда джигитлик этиб ѳлгенлерин, мадарсыз затны юсюнден айтханча, тамам болумуча сыфатлайды, болгъан затны букѳдурмай, кѳанны-кѳунну, терни, кирни да, кѳзауатда тѳбемей амалы болмагъан затланы тартынмай кѳргюзеди.

Китабны баш герою автор кеси суйген — тюзлюкдю, суратлау кѳошакъ кѳошулмай, кѳзауатны болумун керти болушлусуча, тамам кѳргюзюудю.

Кѳзауатчы
тенгери
бла командирлери

Харун китабында биргесине кѳзауат этген джѳнгерлерин да суратлайды. Аланы ичинде корпусну командири Зинкевич, комбриге Новохатко бла Плеско, командарм Рыбалко, генерал-лейтенант Панфилов кѳыхса,

таб сыфатланадыла. Аланы барындан да автор Зинкевич бла аслам къазанлашханы себебли, анга китабла кёбюрек акъыл бёлюнеди.

Харун бла Зинкевични халилеринде бир-бирине ушагъан кёб затлары болгъанды. Бу ушашлыкъ аланы бир-бирин джаратыргъа, халилеринде джетишимсиз затларын сезерге болушханды.

Джигитлиги, ётгюрлюгю улуу болгъан Зинкевич къолунда аскер къуллукъ этиб тургъан офицерледен, солдатладан ол аскерчиге амалсыз керекли халилени — тириликни, джаудан къоркъуб артха турмагъан къылыкъны, ётгюрлюкню, батырлыкъны — къаты излеген аскер башчы болгъанды.

Кёб иги къылыкълары, халиси болгъан Зинкевични дженгиллик, кесини кёлюне келгенни, терсирек болса да, кёб сагъыш этиб ойламай, этдириб къояргъа излеген джетишимсизликлери да болгъанды. Аны юсюнден автор былай джазады: «Корпусну командирни генерал Зинкевич бек дженгил, таукел адам эди. Аны буйрукъларына, урушну ичинде къоркъмай айланнганына къарасинг, сейирсинир эдинг. Дженгиллиги бла биргелей къатылыгъы да бар эди. Кеси орта суюкли, къалы, ауур санлы, джити кёзлю адам эди. Ол къараса, кёзюне къараб чыдагъан тынч тюл эди. Джетиб тюшгенлей, ол ачыуланыб, Потаповгъа хыны къараб:

— Алгъа бармай, былайда сирелиб нек турасыз? — деди.

— Джолдаш генерал, разведка бардыра турабыз, — деди Потапов.

— Разведканы дженгил этерге керекди, бусагъат алгъа тебрегиз. — деди генерал. Сора эрлай ызына бурулуб, биз джолгъа чыкъгъынчы, бир сагъат чакълыдан генерал къайтыб келди. Аны машинасындан штабны начальниги Чернов да тюшдю. Чернов да батыр, акъыллы джаш эди...

Экинчи кюнюнде, челекден къуйгъанча, бир джангур келди. Тёгерекде ырхыла барыб, кёлле болдула. Алай а генерал Зинкевичге ол тыйгъыч тюл эди. Ол айланырын, кюн не аман болса да, къоймай эди.

Зинкевич бир джанымдан чыгъыб къалды.

— Къайдады Потапов, буйрукъну толтургъанмыды? — деди ол ачыулу ауаз бла.

— Контузия болуб, экинчи эшелоннга кетгенди, — дедим.

— Сен а не баржараса, сен да джукъ этмей тура болурса дейме! — деб ачыуланды.

— Джолдаш генерал, мен кёб болмай, танг ата, келгенме былайгъа.

— Къолларынга уа не болгъанды?

— Джаралары бардыла.

— Джаралы адам былайда керек тюлдю, кет санчастха!

Кёлюм къалыб, «эт быллай аккагъа джюн тартма» дегенлей, кетиб тебретим.

— Майор, бери къайт! — деди, ызымдан кычырыб генерал, арабий, энди уа эсине не тюшдю деб, асыры да суймей, ызыма бурулдум.

Джангур а кыуады. Генерал чабыб клисагъа кирди, аны адъютанты бла мен да ызындан бардыкъ. Клисаны ичи джибиген, джангурдан къачыб джыйылгъан аскерчиледен топ-толу эди.

— Къаргъамы союлады мында, неге басыннгансыз бери? — деб кыджырады ол адамланы. — Бир иги бомба тийсе, барынгы да къалджа этерикди, бусагъатдан эшикге чыггыгъыз!

— Мен танкист тюлме, мени бла ишигиз джокъду, — деб бир джаяу аскерчи подполковник аякъ тиреди.

— Алаймыды, — деди генерал анга ачууланыб, — ишим болмагъанын санга танытайым!

Зинкевич, герохун алыб, анга бурулгъанлай, уруб ёрге атырдым.

— Генералгъа бу иш махтау тюдю, — дедим мен, — беишди. Быллай накъырдаланы кыояргъа керекди, джолдаш генерал.

Ол, джукъ да айтмай, герохун джанына сала, биягъы джити кёзлерин анга къаратды. Подполковник, суймесе да, чыкъды. Былайда мен да болушуб, адам табылгъанны чыгъардыкъ, стройгъа тиздик. Эки джюз чакълы адам болдула. Аланы эки кыауум этиб, башчылыкъгъа сапёр инженерле да табыб, генерал буйрукъ берди:

— Эки сагъатны ичинде, джангургъа кыарамай, сууланы юсю бла кёпюрлени ишлеб, танкаланы барын да ары джанына ётерча этигиз!

Аны буйругъу джанлаусуз толду. Бюгюннге дери, не джашыруу, мен генералны суймей эдим, асыры дженгилге санай эдим. Бюгюн мен аны керти джигит, къаты адам болгъанын таныдым. Ол биз толтурмай тургъан буйругъун кеси толтуруб кёргюздю».

Дженгиллиги болса да, акъыллы, болумлу аскер башчы терсирек этген затын да дженгил ангылаб тюзете билгенди. Ол себебден автор бла биргелей биз (окъуучула) да корпусну командири генерал Зинкевични суйюб, табсыз ёлюб кыалгъанын окъуусакъ, уллу бушуу этебиз.

Аны адамланы дженгил таныучу, акъыллы, терс кылыкъланы суймегенини юсюнден Харун былай джазады: «Генерал хар ким ненча мысхал тартханын бек ариу биле эди. Хыйлалыкъны, джалкыауну, алдауну не аз да кёрюб болмай эди».

31-чи танк бригаданы командири Новохаткону бир кесек накъырда халда суратлайды Харун. Джазыучу бла Новохаткону бирбирине артыкъ да джууукълашдыргъан экисини да юсюнде болгъан джарыкълыкъ, джашауда таукеллик халилери болгъанды.

«Новохатко тынч джюрекли, сабыр адам эди. Ол бир-бирденени да украин джорукъ бла бурдуругъа, адамлагъа тюрлю-тюрлю атла атаргъа, компанияны джюреги, джаны болургъа ёч эди. «Деятель, уллу Украинаны уланы ишни алапат бардырады, бизде хар не да кесини орнундады!» — деб накъырда этерге, керек

болса, махтаныргъа да ёч эди», деб бу акъыллы, сабыр, джарыкъ, оюнчу, таукел адамны юсюнден алай джазады.

3-чю гвардиячы танк аскер, джауну кыйын урушда хорлаб, аны тюбюнден Курскени къутхаргъан кёзюуде Потаповну орнуна келген джангы командирни полковник Леонид Михайлович Плескону фронтовик офицерле аллында бираз онгсунмагъанлыкъ этселе да, шагърей болгъандан сора джангы командирден аланы джюреклери джылыннганды.

Автор Плескону былай сыфатлайды: «Полковник Леонид Михайлович Плеско фахмулу, интеллигент, уллу культурасы болгъан джумушакъ адам эди. Тыш къарамы кесинне илешдирген, керти тенглик тута билген, ариу сюекли офицер эди». Бу автор берген сыфат Плескону ишине, болумуна да бек тюз келеди.

Харунну хар не джаны бла да адам сёз табмазча халиси, кылыгъы болгъан адамгъа санаб джазгъаны командарм Рыбалко бла комкор, генерал-лейтенант Панфиловду. Быланы автор былай сыфатлайды: «Командарм — Совет Союзу Эки кере Джигити Рыбалко алаша сюекли, къалын бетген адам эди. Адам ортасына келгени аны тыш къарамындан белгили эди, алай а аны бети джаш, кёзлери джити эдиле. Тёппесинден тюгю кетиб джылтырагъаны себебли, ол башын къуру да джюлютюб джюрюй эди. Генерал уллу культурасы, билими болгъан, ишленнген адам эди. Аны кемсиз ачыуланыб, не алгъасаб, неда Зинкевич этгенча, ашыкъ-бушукъ этиб кёрлюк тюл эдинг. Не палахда да ол басымлылай, иги кёллюлей тура эди.

Генералны уллу эсине ким да сейирсине эди: ол бир кёргенин унутмай, аскерни хар батальонуну командирин бетден бетге таныб, аланы атларын, тукъмларын унутмай, эсинде тута эди. Адамны инджиюне, тилегине эс бёлгени уа! Кишини сыйын тюшюрюб, керексиз урушуб, джелимсизлик этиб мен аны бир да кёрмегенме. Аскерни ичинде огъай Правительствода да аны сыйы, махтауу уллу эди».

«Корпусну командири, генерал-лейтенант Панфилов, Совет Союзу Джигити къатангы, узун адам эди. Ол граждан къазатны заманында да аскерде комиссар болуб къуллукъ этгенди. Бютеу джашауун, фахмусун, кючюн къралыбызны сауутланнган кючлерин ёсдюрюуге бергенди. Джыллыгъы келсе да, аны къара чачына чал урмагъан эди. Генералны ким да суюб тынгыларча ариу ауазы, юлгю алырча къарамы, адам джанындан юлюш этерча, ариу халиси бар эди. Ол, онглулугъун байракъ этиб тутмай, уллу бла уллу, гитче бла гитче бола, керек джерде накъырда эте, кюле да биле эди...»

«Ата джурт ючюн»
китабы
литературада орну

Совет Союзу Джигити Багъатырланы Харунну «Ата джурт ючюн» деген китабыны къарачай литературагъа уллу магъанасы барды.

Бу китабда ётюрюксюз, джашауда туура

болумуча Къарачайны Совет власть ёсдюрген — эм махтаулу уланларындан бирини иши, халиси, кыылыгы, джашауу, адамла бла келишиую, не джаны бла да толу сыфаты бериледи. Мынга дери быллай керти, туура, ачыкъ, кючлю берилген сыфат къарачай литературада болмагъанды.

Китаб «Танки идут в атаку» деб 1971 джылда орус тилге кёчюрюлюб басмаланганды. Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден джазылгъан совет мемуар литературагъа ол да тыйыншлы орун алыб киргенди.

*ЛАЙПАНЛАНЫ
СЕЙТ
(1925)*

Лайпанланы Зекерияны джашы Сейт 1925 джыл 5 октябрда, Ючкекен элде кеси кыйыны бла джашагъан эллини юйдегисинде туугъанды. Ол 1933 джылда орта школну биринчи классына баргъанды. 1955 джылда онунчу классны экстерн бла бошайды.

1962 джылда Ленинграддагы Кърал университетни журналистикадан факультетин бошаб, журналист-филолог усталыкъ алыб чыкыгъанды.

Лайпанланы Сейт кёб сабийли уллу юйдегиде тогуз къарпашны тамадасы болуб ёсгенди. Зекерия кеси ишни суйген адам, сабийлерин да бош айландырмагъанды, урунууну суйдюргенди. Сейтти школгъа барыб башлагъынчы заманчыгъындан огъуна атасы къошха элтиб бузоу, къозу кютерге джаратханды. Школгъа барыб башлагъандан сора каникуллада колхоз бригадагъа ишге чыгъара эди. Ол джыллада бригадалада, къошлада кёб адам бирге ишлей эди. Аланы арасында джырчыла, уста хапарчыла бар эдиле. Информацион толкъунну джоллары бусагъатдача кенг тюл эдиле: радио, телевизор джокъ эдиле, газет, журнал, китаб бригадалагъа аз барыучан эдиле. Ол себебден, ишден бош кёзюуде, солугъан заманда биченчилени, къошчуланы джубанчы халкъ джырла, фольклор хапарла, тойла болуучан эдиле. Сейт да, эштген затларын унутмай, эсине алыб къоя эди.

«Фольклордан эрикселе, биченчиле, къошчула меннге китаб окъутуб, мурджарда таяныб, тынгылаучан эдиле. Ол джыллада биченчилеге, къошчулагъа «Къара кюбюрню» башдан-аякъ окъуб чыкыгъаным эсимдеди. Колхоз джыйынлада эштиле тургъан джырла, хапарла, биченчилеге «Къара кюбюрню» окъугъаным, школда

да ана тил бла литературадан устазымы Чотчаланы М. Х. алапат, сейир дерслери, бизден огъары класслада окъутхан джаш литераторну Къаитланы Р. А. юлгюсю мени литературагъа кючлю учундургъан эдиле», — дейди Сеит кеси, джаш заманын эсине тюшюре.

Сеит 1957 джыл апрель айдан «Къызыл Къарачай» газетде бѣлжумню тамадасы болуб ишлегенди. 1958 джыл июль айдан Гитче Къарачайда газет чыгъарыргъа партияны обкому джибереди. Эки джылны анда «Шохлукъ» район газетни редактору болуб ишлейди. 1960 джылны аягъында быягъы область газетге къайтады. Бѣлжумню тамадасы, редакторуна заместители къуллаукълада 1966 джылны аягъына дери ишлейди. 1966 джылдан бери «Ленинни байрагъы» газетни Гитче Къарачайда энчи корреспондентиди.

Лайпанланы Сеит урунууда алчыланы, джамагъатны джумушуна халал къыйынларын къызгъанмай бериучюлени, тюз ишлетилени, асыл халили адамланы юсюнден очеркле, статьяла, хапарла джазады. 1958 джылдан бери джаш литераторланы чыгъармаларыны джыйымдыкъларында Сеитни ууакъ чыгъармалары басмалана тургъандыла. 1964 джылда Совет Союзну Ата джуртубузну эркинлиги ючюн джанын берген Джигити Къасайланы Османни юсюнден «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити» деб китаб чыгъарады. 1957 джылда «Заманла ушагъы» китабы басмаланады. 1971 джылда «Гургумлу» повести чыгъады.

Лайпанланы Сеит 1958 джылны январь айындан бери КПСС-ни члениди.

1958 джыл май айдан бери СССР-ни журналистлерини Союзуну члениди.

«КЪАРАЧАЙНЫ УЛАНЫ— БЕЛОРУССИЯНЫ ДЖИГИТИ» ДЕГЕН КИТАБНЫ ДЖАЗЫЛГЪАН ИСТОРИЯСЫ ЭМДА АНАЛИЗИ.

Багъатырланы Харунну «Ата джурт ючюн» деген эсге тюшюрюу китабы бла биргелей, Лайпанланы Сеитни Къасайланы Османни юсюнден джазылгъан «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити» деген китабыны къарачай литератураны ёсюмюне уллу магъанасы барды.

1944 джылда фашистледен Ата джуртубузну къутхарыр ючюн къазауатда ёлген Могилевщинадагъы партизан отрядха башчылыкъ этген Къарачайны джигит джашларыны бири Къасайланы Османни юсюнден китаб джазар акъыл бла, 1958 джылны февраль айында «Ленинни байрагъы» газетни редакциясы Лайпанланы Сеитни партизан отрядны юсюнден материал джыяр ючюн Могилев областха (Белоруссиягъа) джибереди.

Могилевда Сеит Османны кѳазауатда тенглери бла, 121-чи Кѳызыл партизан полкнѳ партизанлары бла тѳубейди. Ала Лайпан улуѓа Османны, Осман башчылыкѳ этген отрядны ишлерини, дѳашаууну юсюнден хапарла айтхандыла, архивледе турѓан кѳб документле бла шагѳрей этгендиле эмда бир кѳауумун Сеитге бериб да иедиле. Лайпан улу Могилев шахарда Лазаренко орамны кѳатында Османны кѳабырын кѳргенди, бу дѳигитге салыннган эсгертмени суратын алѓанды. Анда КПСС-ни обкомуну, «Могилевская правданы» кѳуллукѳчулары Османны, партизан полкнѳ юсюнден документлени кѳайсы архивледе табарѓа боллугѳун айтадыла. Могилев областда материалны дѳыйыб, Сеит Минскеге партархивге келеди. Ол анда Осман кеси кѳолу бла дѳазѓан документле, даѓыда полкнѳ юсюнден башха документле да табады.

«Османны аскерчи тенглери айтхан хапарланы документледе дѳазылѓан бла тенглешдириб, дѳазѓанларымы кѳаралыр керекли джерлерин тѳзетдим... 121-чи полкнѳ партизанлары аланы командири Кѳасай улу этген ишлени хапарын мен партизанла айтхандан аз да тѳрлендирмей дѳазарѓа кѳорешгенме», — деб дѳазады повестни автору.

Китабны
маѓанасы

Лайпанланы Сеит кесини Кѳасайланы Османнга аталѓан китабында кѳуру Кѳарачайны тулпар уланыны юсюнден хапар айтыб кѳоймайды, бу китаб Могилевда партизан от-

рядланы ишлеринден, дѳашауларындан, болумларындан, Османны дѳѳенгерлеринден, кѳаты ссрмешледен, кѳанлы дѳаууну берген кѳыйынлыкѳларыны юсюнден хапарла айтады.

Башында айтылыннган затладан айырыб, Османны кѳуру кесини юсюнден дѳазарѓа мадар боллукѳ тѳлѳю, не ючѳн десегиз, Осман кибик дѳашауун дѳуртуна берген адамны иши кѳазауатчы тенглери, партизан полку бла юзѳлмезча байланыбды.

Осман

Бу документли-биографиялыкѳ очеркни башгерѳюну Кѳасайланы Османны сыфаты бизге кѳалай бериледи?

Османны сыфатын суратлагѓан заманда дѳазыучу не кесек да кѳошакѳ кѳошмай, герѳй кеси дѳашауда кѳалай эсе, алай берген болмаса, аны сѳормелеб кѳорешмейди. Ол себебден автор 1943 дѳылда Османны кесини кѳолу бла дѳазылѓан биографиясындан башлайды. Бу биографияда кѳаллай юйдегиде туугѓаны, атасыны, анасыны, окѳугѓаныны, аскер кѳуллукѳ этгенини юсюнден азыракѳ айтылыныб кѳалѓан болмаса, алай терен берилмейди.

Баѓатырланы Харуннѳ биографиясыча, бу да урунуб дѳашаѓан бир таулуунѳ юйдегисинден чыкѳѓан дѳашны биографиясыды.

1941 дѳыл Уллу Ата дѳурт кѳазауат башланнганында, Османнга 25 дѳыл болѓанды. Ол кѳѳюуге эл школнѳ, рабфакны, эки аскер училищени бошайды. Кѳазауатны аллы бла ол противотанк дивизионда кѳуллукѳ этеди, андан сора дѳаяу аскер полкда, Ха-

рунча, бу да кадрдагы аскерчиди. Ол себебден кѳазауатны ал кюнлеринде огѳуна фронтда болады.

Биографиясын окѳуй келсек, Османны Ата джуртну сакѳлар-гѳа ѳрге кѳобуб кѳалыргѳа хазырлыгѳын, джашауун кѳралындан кѳызгѳанмазлыгѳын ангылайбыз. Бу шартла ол заманны джаш тѳлюсюнде болгѳан шартладыла. Османн халиси бла, аны джашау сезими бла, ангысы бла, рабфакда биргесине окѳугѳан тенглери бла партизан джѳнгерлери эмда джууукѳлары терен шагѳрей этедиле.

Ол эсге тюшѳрюулени джазыучу тенглерини ауузларындан эштгенича береди. «Османн биргесине окѳугѳан тенглери айт-ханнга кѳре, ол хар заманда кесин джыйыб джѳрюген, джарашуу, кюлкючу, накѳырдачы, чамчы джаш болгѳанды». Бу хали шартлары Османн партизанлыкѳ кѳыйын джашауунда да юсюнде тургѳандыла. Ала Османнга не кѳыйынлыкѳны да, кѳоркѳунч-лукѳну да кѳлтѳюрѳрге болушхан бла биргелей, таукелликге, амал-такѳал табаргѳа, аскерчи джѳнгерлерини кѳллери иги этерге джар-гагѳандыла. Ю. А. Иванова деген партизан кѳыз былай айта эди Османн юсюнден:

«Отнянко элде джаш тѳлюню ингири бара эди. Ары командир-ле да келдиле. Ол ингирде Осман мени бла кѳб тепседи. Накѳыр-дачы, ойнай, кюле, чам эте, тири дегенден кѳангич кибик. Кѳара кѳзлери эсимден кетмейдиле. Чыртда кѳоркѳмай эди, бир да кѳб джырлай эди, джата башласа да, кѳоба тебресе да джырлагѳан-лай. Суйген джыры:

Кончим курс, и по глухим селеньям
Нас разошлют в далекие края.
Ты уедешь к северным оленям,
В жаркий Туркестан уеди я.

Урушну биринчи айлары эмда Осман башчылыкѳ этген пар-тизан отрядны ишлери суратланган бетледе Османн сѳфаты те-рен ачыкѳланады.

Былайда герой кѳазауат ишлери бла сѳфатланыб башлайды. Партизан отряд ѳсюб баргѳанча бизни кѳз туурабызда аны коман-дири Османн сѳфатында джангы затла да ачыкѳланыб барады-ла.

Ётгѳюрлюгѳу, джаугѳа, не уллу кѳыйынлыкѳгѳа да бой бермез-лиги, басымлылыгѳы, партия чакѳыргѳан джерге барыргѳа хазыр-лыгѳы: «Кѳазауатны биринчи айында» деген кесегинде кѳрюнеди.

Слонимни кѳатында Осман кѳуллукѳ этген джаяу аскер полк ууатылынады. 6 нѳгери бла Осман кеси фашистлени тылларында кѳалыб кетедиле; фашистле совет адамланы бузаргѳа, кеслерине баш ийдирирге кѳюрешедиле. Алай а совет адамла радио бла совет диктор Левитанн тауушун эштедиле. Ол партияны, партизан от-рядла кѳураб, джауну тылында кѳаты кѳюрешле бардырыгѳыз, деб халкѳны чакѳыргѳан ауазыды. Партияны ол чакѳырыууна иш бла джууаб бере, джети адам партизан отрядны ѳзеге боладыла.

Башчылык этерге Османны, адам сейирсинирча, уллу фахму-су болгъанына адамланы джыя билгени, партизанланы джыйылык джерлерин таб джерге буюргъаны, партизан ишлени (сермешулуени) бардыра билгени шагъатлык этеди.

Къазауат ишледен Османны иги билими болгъаны партизан отрядны къурауда уллу файда бергенди, партизанланы ичинде сыйын кёлтюреди, партизан отрядха башчылык этерге эркинлик бергенди.

Бу болум артыкъ да бек китабны «Отрядны дислокация району» деген кесегинде ачыкъ суратланады.

«Партизан джашауну кюнлери» деген 5-чи кесегинде Къасай улу болумну терен сезген, боллук затны дженгил эсlegen, кюрешни таб, тюз сноу этиб бардыра билген командир болгъаны ачыкъланады.

«Чегетледе бугъуб, джашырылыб, немецле бла ууакъ сермеше, аладан къача айланыу бла бизни чотубуз къолай боллук тюдю. Биз партизанланы аслам джыйыб, отрядыбызны керти да аскер кюч этиб, джуртубузну душманларын, фашист оккупантланы хатерсиз согъаргъа керекбиз. Къоркъгъан бизден къоркъсун, къачхан бизден къачсын, Джурт да, джер да, халкъ да бизникиледиле, биз да аланы уланларыбыз. Дунияда ёлмезге туугъан джан джокъду, джангыз джаныбызны аямайыкъ, кесиби ёлсек да, сыйыбыз, намысыбыз, джигитлигибиз ёлмезча этейик. Биз джуртубузну азатлыгъы ючюн кюрешебиз», — дейди Осман партизанлагъа.

Къасай улу керти джюреги бла коммунист болгъаны себебли, партизанланы кючлери халкъ бла бирге байланышыб боллугъун ангылайды. Джауну къолуна тюшген районланы адамлары бла партизанла бир-бирине болушмасала, хорлам болмазлыгъын биледи. Ол себебден Осман, къуру партизанланы къайгъысын этиб къоймай, джау кючлеген районланы элчилерини да къайгъыларын этеди. Партизанла немецле элден сыйыргъан ийнеклени, атланы, къыш кийимлени, ашарыкъны ызына сыдырыб алыб, элчилени кеслерине чачхан хапарларын айтды Леоненко.

Элни ичинде фашистлеге тахсаны бериб тургъан сатлыкъланы билир ючюн, Осман кёб тюрюл мадарла таба эди. Османны элчиле бек суйгендиле, къолларындан келген не зат бла да болушхандыла. Элчиле кёб заманланы аланы азатлыкълары ючюн джанын берген Османны джюреклерини эм исси джеринде тутарыкъдыла.

Кесини туугъан джери Къарачайны къалай къорууларыкъ эсе, джанын аямай, Могилевщинаны чегетлеринде, мырдыларында алай къазауат этгенди. Аны къанына тенглик, къарнашлык, шохлук, миллет бирлик терен сингиб болгъанды. «Къарачайны уланындан — Белоруссияны джигитинден грузин халкъ джыр «Суликону» макъамы бла Белоруссияда джырла этиб джырлайдыла», — деб бош айтмайды медсестра Остапенко. Осман бла бирге джанындан суйген тенглери белоруслар, украинлылар, оруслар, грузинлер къанлы джаудан Ата джуртубузну сакълаб, къан текгендиле.

Осман хаман 16 партизандан къуралгъан интернационал группа махтапыб сёлешиучен эди. Ол группа джигитлик ишлери бла полкнун сейирсиндириб тургъанды. Ала билмеген обурлукъ, этмеген тирилик болмагъанды.

Къазауат эпизодлада Османны учсуз-къыйырсыз джигитлиги, тирилиги, ёхтемлиги «Джигитлиги къутхарды» деген башда кюзгюде кёргенча суратланады. Осман кесини адъютанты Тавадзе эмда джёнгерлерлери бла бир юйге киргенлерин билиб, фашистле къуршалаб къоядыла. Джаулары пулеметлары Осман-зат джат-хан эшикке айланыб болады. Осман, аны терезеден кёргенлей, партизанлары уятыб, командагъа хазырлайды, эшикни азчыкъ ачыб, автоматындан пулемет таба очередь береди. Бир фашист пулеметчу ёледи, экинчиси, эсин джыйыб, пулемет къайгылы болгъунчу анга да окъ тиеди. Бир дакъикъаны ичине фашистлени пулеметлары партизанлары къолларына тюшеди. Османны автомат очерединден башха юйледе джукълаб тургъан партизанла да уяныб, сермешу болады. Партизанла, фашистлени хорлаб, талай аскер сауут, азыкъ арбаланы къолгъа тюшюредиле.

Къасайланы Османны джигитлигине, хар не тукъум къыйын кёзюуде да таукеллигине сёз джокъду. Алай а джазыучу аны бир-бирде оюмсуз ишлерин да кёргюзеди. Сакълауулла салмагъанлай, джау кючлеген элде юйлеге кириб джатады. Отрядха, адамыча тинтиб кёрмей, эки къачхынчыны алады: артдан ала полицейла болуб чыгыб, бютеу отрядны къырдырыгъа аз къаладыла. Ёлур джерден кесин сакъламайды: ол ёлсе, партизанла къаллай командирден айырылыкъларыны сагъышын этмейди. Быллай ууакъ джетишимсизликлени Османны кючу, къарыуу кёб болгъанындан, батырлыгъындан, джашлыгъындан кёрюрге керекди. Кесини китабында джазыучу болгъан затны джазгъандан сора къошмаса да, сейирлиги, адамны кесине тартханы къайсы суратлау чыгъармадан да артха къалмайды. Китабны бир кере окъугъан адамны экинчи кере да окъуру келиб турады.

«Бу очеркде мен аланы джашауларын суратларма деб айталмайма — партизанлары — 121-чи партизан полкнун аскерчилерини — сауут кюч бла этген ишлеринден окъуучугъа бираз хапар айталсам, муратымы толгъаннга санарыкъма», — дейди автор.

Чыгъарманы энчи суратлау шартлары Лайпанланы Сеитни «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити» деген китабы документли жанрда джазылгъанды. Бу тукъум чыгъармала бизни бусагъатда кёб миллетли совет

литературабызда уллу орун аладыла. Документли жанрда джазылгъаны себебли, бу китаб къалгъан жанрладан башха тюрлюдю. Китаб фашистлени тылында партизан отрядны къалай къуралгъанын, аны джау бла къаты кюрешин кёргюзеди.

Композиция джаны бла къарасакъ, партизан отрядны гитлерчи аскерле бла кюрешиб, алагъа салгъан заранларын автор 22 новеллагъа юлешиб хапарлайды. Хар новелла бир эпизодну толусу бла

башындан аягына дери хапарлайды. Хапарны да не автор кеси ауузу бла айтады неда ол эпизодлагъа къатышыб, кёзю бла кёрген адамлагъа айтдырады. Ол адамланы сёз урумларын айтханларыча, китабха тюрлендирмей салады. Быллай композиция окъуучуну чыгъармада джалгъан сёз болмай хапарланнганына толу ийнандырады. Бу 22 новеллада айтхан хапарларын джазыучу партизанланы суратлары бла, газетледе басмаланган статьяла бла, архив документлени копиялары бла эмда кёзлери бла кёрген адамланы шагъатлыкълары бла бегитеди.

Китабны джашауда
магъанасы

Лайпанланы Сеит бу китабны джазгъаны бла уллу политика-джамагъат иш этгенди. Китаб чыкыгъандан сора Къасайланы Муссаны джашы Османга ёлгенден сора Совет Союзу Джигити ат аталыннганды. Белоруссия бла Къарачай-Черкес областны къарнаш шохлукълары кенгериб, кюн-кюнден терен болуб барады. Къарачай-Черкес областны 45-джыллыкъ юбилейини байрамына Белоруссиядан келген делегатла Осман бла аны партизан отрядыны юсюнден салыннган кинофильмни саугъагъа алыб келгендиле. Бу китабны эм баш магъанасы — Совет Союзу башха миллетлери бла биргелей Къарачайны уланлары Уллу Ата джурт къазауатда этген джигитликлени кёргюзюудю.

КЪАРАЧАЙНЫ УЛАНЫ — БЕЛОРУССИЯНЫ ДЖИГИТИ

ОСМАН КЕСИ ДЖАЗГЪАН АВТОБИОГРАФИЯСЫ

«Автобиография»

Мен, Къасайланы Муссаны джашы Осман, 1916 джылда Орджоникидзе крайдагъы Къарачай автоном областны Учкулан районуну Хурзук элинде джарлы эллини юйдегисинде туугъанма.

Атам, Къасайланы Мусса, анам, Къасайланы Хабий, революциягъа дери малчылыкъ бла джашагъандыла, 1930 джылда колхозгъа киргендиле, 1931 джылдан башлаб, атам производства ишлегенди. Эм артда агъач заводну прорабы эди, анам юй бийче эди.

1931 джылда мен биринчи ступенли школну, 1936 джылда уа Микоян-Шахарда педагогика рабфакны бошагъанма.

Орта школну бошагъандан сора, Худесдеги агъач заводну школунда устаз болуб ишлегенме. 1937 джылда кеси разылыгъым бла Пензадагъы Атлы аскер (кавалерия) училищеге киргенме, анда

1938 джылны ноябрь айына дери окъугъанма. Андан сора Киевде С. М. Киров атлы артиллерия училищеге кѣчюрюлгенме, аны 1939 джылда бошагъанма.

Училищеден чыкыгъандан сора, 121-чи джаяу аскер дивизияны 209-чу танкалагъа къаршчы дивизионунда къуллукъ этгенме. 1940 джылда 121-чи джаяу аскер дивизияны 383-чю джаяу аскер полкунда батареяны командири болдум, бираздан полкну артиллериясыны начальнигини орнунда ишлерге кѣчдюм, артда уа 383-чю джаяу аскер полкну артиллериясыны начальниги болуб къуллукъ этгенме.

Къызыл Аскерни Запад Белоруссиягъа, Латвиягъа, Литвагъа походларында болгъанма.

1938 джылда ВКП(б)-ге членнге кандидатха киргенме; 1941 джылда уа ВКП(б)-ге членнге алыннганма.

Слоним шахарны къатында оборонада тургъан 121-чи джаяу аскер дивизия чачылгъандан сора, 1941 джыл 10 августдан бери партизандама.

Юйдегилиме, сюдге тюшген ишим болмагъанды, пленде болмагъанма.

Къол салгъан: КЪАСАЙ УЛУ.
1943 джыл, 17 декабрь».

Османни биргесине окъугъан тенглери айтханнга кѣре, ол хар заманда да кесин джыйыб джюрюген, джарашуу, кюлкючу, накъырдачы, чамчы джаш болгъанды. Къасай улу рабфакда окъугъанланы татлы тенги эди, ол аланы барын джаныча кѣре эди, кесин да алагъа бек ашхы суйдюрген эди. Аны аллай джарашуулугъун, иги халисин партизан къазауатны къыйын джыллары да тюрлендиралмагъандыла — аны халисинде ол иги шартланы партизан тенглери да чертиб айтадыла.

Окъууда математика джапындан бек кючлю болгъанды, гуманитар дерследе да онгсуз тюл эди.

Рабфакны бошагъандан сора, Осман Худес агъач заводда, атасы ишлеген джерде, ал башлангъан школда бир джылны устаз болуб ишлеб, андан сора, аскер къуллукъгъа барырдан алгъа, кеси разылыгъы бла Пензадагъы кавалерия училищеге кетген эди.

1939 джылны къачында Белоруссияны запад областларыны къарнаш халкъын азатлауда болгъанды. 1940 джылда Латвия бла Литвада аскер къуллукъ этгенди.

1941 джылны июнь айында фашист Германия Джуртубузгъа чабхан кюнледе, болгъанны чачыратыб келген душман аскерлени аллына сюелиб, от ачханланы ичипде Къасай улу Осман да бар эди.

Гитлерни аякъ тюбюне бойнун салыб тохтагъан Запад Европаны аскер кючюн ууучха джыйыб, алай бла зорлукъну темир ылыхтынын къурагъан Германия хурметли Ата джуртубузгъа къаршчы

къазауатны башлагъанында, мобилизацион хазырлыгъы толу болмагъан аскерлерибиз ызына ыхтырылыргъа керек болдула. Эки-юч джылны къазауатда чыныкъгъан, кючлю аскер техникалы герман аскерле, къралыбызгъа джукъ билдирмей чабханлары себебден, къазауатны ал кёзююнде онглюкъну, инициативаны алгъан эдиле. Бизни аскерле, онглу душман бла къан тёкген къыйын урушла эте, ол урушлада фашист Германияны аскер кючюн сидирете, артха ыхтырыла келе эдиле.

Осман аскер къуллукъ этген 121-чи джаяу аскер дивизия къазауатны ал ийыкъларында Белорус ССР-ни Барановичи областыны юг-запад къыйырында Барановичи-Волковыск темир джол линиядагъы Слоним шахарны къатында оборона тутханды. Къазауатны биринчи айында огъуна, къаты урушладан сора, ол дивизия абзырады, аны сау къалгъан кесеклери да сидиредиле.

Ол кёзюуледен сора Осман да башсыз болгъан эди. Не болду, не къалды? Саумуду, шаумуду? Къайда болса да окъдан, тобдан кюйюбмю кетди, огъесе пленнге тюшюб, урубму къойдула?

Историяны ол джууаблы кёзюю адам улуна ультиматум салгъан эди: не тобукълан да гитлерчи нацистлеге шежде ур, халкъынгы, джуртунгу, джамагъатынгы да алагъа къул эт, неда сауут алыб чыкъ да, халкъынгы, джуртунгу кечимсиз ууахтыдан къоруула, джуртунгу миллет азатлыгъын, аны ёмюрлюк сыйын, таза намысын, джамагъатынгы джашауун душмандан къутхар.

Совет халкъ азатлыкъ ючюн кюрешин — къан-джан аямагъан кюрешин башлады. Джуртубузну халкълары Уллу Ата джурт къазауатха къобдула.

Ол кюрешни джылларында Къарачайны джигит уланларыны бири Къасайланы Осман да кесини эркишилигин кёргюзтюр ючюн къалмагъанды.

КЪАЗАУАТНЫ БИРИНЧИ АЙЫНДА.

Слоним шахарны къатында оборона тутуб тургъан 121-чи джаяу аскер дивизия къаты урушладан сора тозурагъанында, аны юзюлген кесеклери алгъа ётюб кетген герман аскерни артында къалдыла. Ол кёзюуледе бизни аскерле, тохтай да сермеше, душманны борбайын ала, артха туракълай келе эдиле. Къара тенгизден Баренц тенгизге дери созулгъан фронт къралыбызны джерине теренден терен кириб келе эди. Ёлчеленмей берилген ёлюм къыйынлыкъ, джигер совет халкъны юсюне тюшюб, аны шатык санларын ууадах этерге кюреше эди.

Къызыл Аскерни командирлери бла аскерчилеринден бир бёлек, аланы ичинде лейтенант Къасай улу Осман да, Белоруссияны немец аскерле алгъан джерлеринде таша джолла бла, чегетле

бла, кечеги джолоучу болуб, кеслерини аскер бёлеклерине кышу-
лур мурат бла, ачлыкда, джалангачлыкда фронт таба айлан-
дыла. Кючлери аздан, кече болмаса, кюндюз кымылдарга ма-
дар джокъ эди, душманны аскерлери басыб турган элlege кый-
тыб, азык алырга, хапар билирге болмай эди.

Ол барыудан ала Белорус ССР-ни Барановичи, Минск, Боб-
руйск областларындан ётуб, 1941 джыл август айны аллына Мо-
гилев областны Бельнич районуна чыкдыла. Арыб, тозураб
келген аскерчи бёлек, Друть сууна чыгыб, алайда кеслерини
болумларын чегиб кёруге оноулашдыла. Алларында Друть суу,
аны ары джанында—немец аскерледен тык-тыкылама болуб
турган уллу Могилёв шахар, андан ары да востокга узайган
фронт.

Быланы тегереклеринде уа — джауну кыолуна тюшген, не эте-
рин билмей сескекли турган джаксыз халкъ.

Не кычырыкъ этгин? «Биз этер эки зат барды. — дедила ала,
— не аскерлерибизни табхынчы бара барайыкъ, не да ма былай
джолга чыгайыкъ да, бизге бу кыйынлыкны джетдирген не-
мецле бла сермешиб, дертибизни алайыкъ, аздан аз ёлур, кёбден
кёб ёлур».

Ала оноуларын да тюгел битдиргинчи, джашау алагъа башха
джол кёргюздю.

Бир кюн ингирде была бир элчикге шыкыртсыз кирдила. Эм
кыйырдагы юйчюкню аллына келиб, эшигин кыакдыла. Юй-
ню иеси, кыартыракъ киши, сескекли болуб чыкды да салам-
лашды, асыры разы болмаса да, юйге чакырды. Юйге киргенле-
ринде, была анга тынгылы хапар сорургъа, кызауатдан, дунил
болумдан джангы зат эштирге мурат этиб, кишини ушакыга кыирге суймеди,
соруугъа да не «огъай», не «хо», не да «билмейме» деб турган
болмаса, джюрегиндегин ачарга излемеди. Кызыласкерчи кий-
имле кийиб келиб, хар кимни тахсасын билиб, немец провокатор-
ла элде талай адамны ачитхан эдиле да, хар ким кесини тилине
кирит салган эди, хар атламына сакъ болургъа юрене башлаган
эди. Эллени душман аскер басыб, зорлукыга, фитналыкыга джол
кенг ачылган бир заман болган эди да, хар ким джанына
кыоркыа эди. Бу киши да совет аскерчи форманы кийиб келген
киши адамлагъа ышанмай кыарай эди. Аллай кыатышхан дуния-
да кимни джюрегинде не иннет болганын билмеклик кыйынды.

Алай болса да, аскерчилени ачык сёзлери, аланы таза джюрек-
лери, тозураган, джунчуулу халлары сескекли кишини бираз
бюкдюле. Ол талай джангы хапар айтды. Ол аллай хапарланы
кыайдан билгенин сымарлай келгенлеринде, юйде радиоприем-
ник болганын сездиле.

..Москвдан Левитан сёлеше эди. Джауну кыолуна тюшген
джерлерибиздеги совет адамлагъа кёл бере, Ата джуртубуз, ра-
дио-дикторну базык ауазы бла, аланы партизан кызауатны баш-

ларгъа чактыра эди. Джуртубузну джюреги Москва, ол кюнледе тулпар халкълагъа зорлукъ этиб келген герман оккупантланы ызларындан партизан къазауатны хатерсиз отун ачыгъыз деб, немецле алгъан шахарларыбызны, эллерибизни джамагъатын чактыра эди.

Ол чакъырыу тузакъгъа тюшгенча болуб тургъан аскерчилени сагъайтды. Джашла, кишиге да бюсюреу этиб, чегетге къайтдыла.

Ала ол кече сагъыш этиб, джау алгъан джерледе партизан къазауатны башларгъа, аны башлар ючюн а къаты аскер мизамы болгъан партизан отряд къуаргъа таукел болдула.

1941 джыл августну 10-сунда Осман бла аны нёгерлери Могилёв областын Белинич районунда Угольщина элчинин къатындагъы Сипайлов чегетде тохтадыла.

Ол чегетде 1941 джылны август айында 121-чи партизан полкну тамалы салыныб башланды. Джангы партизан отряд, кеслеринин бёлеклеринден аджашыб, фашист тылда къалыб кетген аскерчиле бла командирледеи къуралды.

Ол отрядда кимле болгъандыла? Аны юсюнден эки тюрлю хапар джюриюдю.

Биринчиси, 121-чи партизан полкну разведкасыны алгъынныгъа тамадасы Василий Степанович Кононов джазгъаннга кёре, Османни отрядында Османдан сора да М. Абрамов, И. Ф. Хазов, Е. И. Батуев, Н. Ф. Щеколюк, Ф. П. Шагалин, З. П. Гапонов — бары да 7 адам болгъандыла.

Экинчиси. Къасай улу ёлгенден сора 121-чи партизан полкну командири Ильинский, полкну комиссары Иванов, штабны начальниги Гарусов 1944 джылда Могилёв область немецледен тазалагъандан сора, 121-чи партизан полкну къазауат ишлеринин юсюнден отчёт джазгъандыла. Ол отчётда былай айтылады: «Отрядны кичи лейтенант Абрамов М., лейтенант Къасайланы О. М., Щеколюк Н. Ф., Фитальев, Колотов, Шулинин, Павлов, Горянин къурагъандыла».

Отрядны къурагъанланы ичинде Осман, Абрамов, Щеколюк болгъаны ажымсызды, аны юсюнден Осман кеси джазгъан сводкада да айтылады. Ол ючюсюнден башха кимле болгъаныны хапары экилиди.

ОТЯДНЫ ДИСЛОКАЦИОН РАЙОНУ.

1941 джылны къач айларында Сипайлов чегетде Османни партизан отрядындан сора да башха бир отряд — К. М. Белоусовну отряды къуралды. Джангы къуралгъан кёзюуде отрядла бир-бириндеи терен хапарлы тюл эдиле. Бизден арлакъла да бир отряд джюриюдю дегенден ары, аланы бир-бири бла байламлары къолай тюл эди.

1942 джыллы джазында Османны отряды Могилёв шахаргъа джууукъгъа кѣчдю. Отряд 1944 джыл джай Совет Аскерни белеклерине къошулгъунчу, Могилёв шахардан запад таба 25—30 километр барыб, Хрипелёво бла Будище эллени тегерегиндеги чегетледе тургъанды. Ол чегетле Къасай улуну отрядыны партизан базасы болгъандыла. Хрипелёво эл Советни Будище элинде Исаак Ефимович Афанасьев бла Ксения Андреевна Афанасьеваны юйюнде партизан полкнун штабы тургъанды. Партизан госпиталь, санчасть, складлары, интендант бѣлекле да ол элчикде болгъандыла.

121-чи партизан полкнун дислокацион районуну (орналыб тургъан джерини) картасына къарасанг, ол ючмюйюшге ушайды. Ол ючмюйюшге Могилёв шахардан башлаб, Могилёв районну бютеу запад джаны, анга хоншу Беляничин районну да восток джарымы киредиле.

Ючмюйюшню восток таба джанында — Могилёв шахар, север джанында — Могилёв—Минск шоссе, юг джанында — Могилёв — Осиповичи темирджол линия бла Могилёв—Бобруйск шоссе, запад джанында уа — Днепрни онг бутагъы Друть суу. 1942 джылны джай айларындан башлаб, ол район партизан зона болгъан эди. Кеси да толу эки джылны узунуна — 1942 джылны джайындан 1944 джыл июнь айда оккупантладан азатлангынчы, партизанланы къолунда тургъанды.

Османны партизан полкун эки джылны къолдан джибермей, къралыбызны властын салыб тургъан джерни восток чегинден запад чегине узакълыгъы 100 километрден аслам, север чегинден юг чегине дери да 50—60 километр болгъанды. Аны ичинде 44 эл джашагъанды.

Осман партизан отрядны Беляничин районну Силайлов чегетинден Могилёв шахарны къатына не себеден кѣчюрдю?

Ол соруугъа джууаб этерден алгъа, партизан къозгъалыуну борчларындан бир-эки сѣз айтайыкъ.

Уллу Ата джурт къазауатны джылларында совет партизанла кеслерине баш борчлагъа бу затланы салгъан эдиле: къолдан келгенча, душманны аскер кючу бла аскер техникасын къурутуу; душманны тылдагъы коммуникацияларын чачуу, къатышдыруу; Совет Аскерни Баш Штабына берирге душманны аскер-оператив тахсасын билиу; оккупантлагъа не аз да тынчлыкъ бермей, аланы аскер кючлерин сидирету; джау къолуна тюшген совет адамланы джюреклерин-кѣллерин чапыруу, Совет Аскерни хорларына ий-нандыруу; фашист тылдагъы адамланы оккупантлагъа, джаугъа къаршчы къобаруу; оккупантла кючлеген джерлерибизни адамларына Коммунист партияны иннетин сингдириб, фашист идеологиягъа къаршчы кюрешни бардыруу.

Совет партизанла ол борчларын ажимсыз толтургъанларына джашау кеси, къыйын къазауатны ачыулу джыллары, историяны

къалам орнуна къан бла джазылгъан хорлам китабы шагъатлыкъ этгендиле.

Османны партизанлары кеслерини сыйлы борчларын иги къалайда толтурлукъ эдиле? Тылда душманны аскер кючу, аскер техникасы, офицер къаууму асламыракъ джыйылгъан джерде, джамагъатны къалынында, партизан урушлагъа табигъатны таблыгъы болгъан джерледе.

Могилёв шахар бла аны тегереги аллай джерле эдиле.

Немец-фашист аскерле 1941 джыл июлну 13-не Могилёв областны алыб бошаб, Могилёв шахарны да тегерегин къуршалалгъан эдиле. Қуршаланыб тургъанлай да 13 кюнню къаты къазауат этиб, Могилёв шахарны гарнизону 1941 джыл 26 июлда къаруун тауусду. Шахар фашистлени къолуна тюшю.

Могилёвну алгъанлай, немец-фашист командование аны бегитилген бастион этди. Шахарны ичинде бла къыйырларында адам кёзю илинмезлик ууакъ юйчюкледен къалгъанын барын джукъ къоймай сыйырыб, немец казармала этдиле. Могилёв областда оккупантланы бютеу аскер-административ, оккупацион-мюлк власты бу шахарда орналды. Мында эс-эс майор Мост башчылыкъ этген фельдкомендатура, бургомистр башчылыкъ этген шахар управа, полицияны область управлениеси, гестапону орус бөлмеси, полицияны район управлениеси, 1-чи, 2-чи, 3-чю полицией участокла, гестапону управлениеси, ортскомендатура, фельджандармерия, эл мюлк комендатура «Крейсландвирт», промышленность комендатура «Виртаортскомандо» орналдыла.

Немец фашистле Могилёвну къатында Гребеневский концентрацион лагерни къурагъандыла. Оккупацияны джылларында плен аскерчиле бла совет граждандан 70 мингге джууукъ адамгъа фашистле ол лагерде тутмакълыкъ азаб чекдириб тургъандыла.

Шахардан 6—7 километр бир джанына джаякълаб, немец фашистлени уллу аскер аэродрому болгъанды.

Кирген кюнлеринден огъуна, оккупантла Могилёвда зорлукъ бла террор джорукъну салгъан эдиле. Шахаргъа пропусказыз кирирге неда шахардан пропусказыз чыгъаргъа чыртда эркинлик джокъ эди. Пропусканг болса да, джай айлада эртден 5 сагъатдан ингир 19 сагъатха дери, къыш айлада уа — эртден 7 сагъатдан ингир 17 сагъатха дери кёзюуден башха заманда шахаргъа келирге неда шахардан кетерге мадар джокъ эди. Ол къагъытла партизанланы къолларына тюшюб, ала типографияларында кеслери аллайла басмалаб, аскерчилерин диверсиягъа джиберирге деген къоркъуудан, оккупантла пропускакланы заман заманы бла тюрлендириб тургъандыла.

Клубла, кинотеатрла дегенча адам аслам джыйылыучу джерлеге уа спецпропуск болмай, киши да аякъ салмагъанды.

Хар юйню эшигине ичинде джашагъанлары атлары, тукъумлары, къайда ишлегенлери джазылыб, списокла тагъылгъан эдиле Белгиле хар адамны паспортуна да салына эдиле.

Кёзюу кёзюуден шахарны бирер джеринде оккупантла тутуула эте эдиле: бир кварталны неда базарны тегерегин къуршалаб, адам болгъанны элеб, башха мекамлагъа тинтиуюл этиб чыгъа эдиле. Джанында паспорту, неда спецпропусказы болмай тутулгъанла партизанига тергеле эдиле. Алай тутулгъанлары шахар майданына чыгъарыб, халкъны къоркъутур ююн. асмакъгъа аса эдиле. Паспортунда къайда ишлегенини юсюнден джукъ кёргюзюлмей тюшгенлени уа Германиягъа каторга ишлеге ашыра эдиле. Оккупацияны джылларында, алай болуб, Могилёвдан Германиягъа 30 минг чакълы адам ашырылгъанды.

Къазауат джанындан алыб къарасакъ да, Могилёв шахарны немец аскерге стратегия магъанасы улуу эди.

Могилёв — улуу темир джол узелди. Могилёвдан темир джолла талай бутакъ болуб чыгъадыла; Могилёв—Орша, Могилёв — Кричёв, Могилёв—Жлобин, Могилёв—Минск. Могилёв совет-герман фронтну арты бла Ленинграддан Къара тенгизге джетген темир джол магистралны юсюнде эди. Аны бла бирге, Могилёвдан Минскге, Бобруйскеге алапат шоссе джолла барадыла; Орша — Гомель шоссе джол да аны бла ётеди.

Ол шахар Днепр сууну бойнундады. Къара тенгизден башлаб, Могилёвдан, Смоленскден да ёрге барыб, Дрогобуж шахаргъа дери Днепрде кемеле джюрюйдюле.

Алай бла Могилев, кёб адамы,кючлю промышленносту болгъан, алапат темир джол, шоссе, суу джоллары болгъан шахар. немецлени къолунда эди. Аллай улуу промышленностну, таб коммуникацион центрни юсю бла немецле аскерлерин, аскер техникалары фронтлагъа ташыргъа, бир фронтдан башха фронтлагъа аскер кючню къысха джолла бла кёчюрюрге мадар таба эдиле. Хар заманда Могилёв шахар бир джерден бир джерге баргъан, неда фронтладан джыйышдырыргъа, джамалыргъа къайтхан аскерледен, аскер техникадан толгъанлай туруучан эди, анга келген, андан чыкъгъан джоллада аскер транспортлары джюрююу къызыу эди.

Аны киби, Днепр бла аны бутагъы Друть суула оборонагъа табигъат кеси хазырлагъан джерле эдиле да, немец аскерле къачыб тебреселе, ол затланы таблыкъларын урушлада хайырландырыргъа боллукъ эдиле.

Къазауатха ма аллай улуу аскер-стратегия магъанасы болгъан себебден, бизни аскерни Баш Командованиеси бла Могилёвну тегерегиндеги партизанила ол шахаргъа артыкъ да улуу эс бёле эдиле. Душман аскерлени эм къалынында болуб, алагъа аслам заран салыргъа, Къызыл Аскерни Баш Командованиесине керекли ха-

парланы да аслам джыяргъа деген мурат бла, Осман партизанларын Могилёв шахаргъа джууукълашдыргъан эди.

Партизан къазауатны тактикасына да Могилёвну тегереги джерлени табылгъы аз тюлдю. Шахардан кюн батхан джанында узакъ болмагъан чегетле башланадыла. Ала къатыш чегетледиле, алада нарат, нызы терекле, чапракълы терекле ёседиле. Ол чегетле кюнбатханыга Друть суугъа дери алайлай барадыла, андан ётгенлей а ойма-ойма, батмакълы чегетледиле.

Алайдагъы джолла чегетлени ичи бла барадыла, элчиле чегет талалада орналгъандыла. Асламысына, къыйырдагъы юйле чегет къалышына бёленбдиле. Чегетден чыгъыб, элчиле бла байламлы болургъа, чырпы тюбюнде бугуб, душманны аллын сакъларгъа, кесинги кёргюзмегенлей туурадагъы оккупантлагъа бетджандан от ачаргъа, чабыуул этерик джеринге ташатын, шыкъртсыз келирге, кючю кёб душман урушда онглай тебресе, кесинге хыянат этдирмегенлей джанлаб кетерге, къыхача айтсакъ, партизан къазауатны тактикасына алайлары бек таб джерледиле.

Белоруссияны Могилёв областында къазауат этген партизан отрядладан Могилёв шахаргъа эм джууукъдагъы Къасай улу Османны полку болгъанды. Толу эки джылны ичинде Османны полку Могилёвдагъы немец-фашист плацдармны богъурдагъына илишиб, андан седиремей, оккупантлагъа тынчлыкъ бермегенлей тургъанды.

История документледе аны юсюнден былай айтылады: «121-чи партизан бригада хар заманда да (1944 джыл июль айда партизанла Совет Аскерге къошулгъанларында, партизан полклагъа партизан бригадала деб аталгъанды.—Л. С.) авангардда болгъанды. Бригаданы аллында — душманны гарнизонлары, бригаданы артында — хоншу партизан бригадала болуб тургъандыла»).

Османны полку бла анга хоншу партизан полкланы партизанлары немец оккупантланы къалай титиретиб тургъанларына душман кеси джазгъан документле да толугъа шагъатлыкъ этедиле. Днепр бла Друтьну арасындагъы партизанла, алаи демеклик, Османны полку бла анга хоншу партизан отрядла — Могилёвдан кюн батхан джанында партизанла — немец аскерлесе ёлюм къаугъа салыб тургъанларыны юсюнден герман аскерини джол управленисини тамадаларындан бири полковник Видман джазады. Аны джазгъан инструкциясыны немец тилден орус тилге партизан тылмач кёчюрген тексти бу китабы аягъында басмаланады.

ПАРТИЗАН ДЖАШАУНУ КЮНЛЕРИ

Кеслерини аскер отрядларындан аджашыб къалгъан ол бёлек джаш, немецле алгъан джерледен чыгъыб, Къызыл Аскерге къошулурларындан тюнгюлюб, партизан урушха кёчдюле. Ачлыкъ,

джалапгачлыкъ, къыйынлыкъ сынагъан ол джашла. ахыр патронларына дери къазауат этиб ёлселе да, къан къайтарыб ёлюрге деген антии бир-бирине айтхан эдиле. Джаштаны кеслери джюрютген сауутлары, бир талай гранатлары, танкаланы чачыучу да бир талай сауутлары бар эди.

Ала кюндюзюнде чегетледе, чырпы туюбюнде джашырылыб, төгерекге разведка эте, ингирни сакълай эдиле. Кёз байланганлай, джол джанына чыгыб, оккупантланы джангыз джюрюген машиналарына, связной мотоциклистлеге, обозлагъа ууакъ чабыуулла эте эдиле.

Ал кюнледе аскерчи джашла элlege хазна джууукъ бармай эдиле, душманны аскери басыб тургъан элlege кирмеклик, чыкъмакълыкъ, анда азыкъ-аш, хапар алмакълыкъ къоркъуулу эди.

Алай болса да, заман да кете, къач да джууукълаша келеди, джашланы азыкълары, ашлары, патронлары, гранатлары тауусулады, элlege, хуторлагъа, халкъны арасына сингиб, джамагъатдан болушлукъ ала башламасала, халкъны кючюне, аны акъылына, эсине таяна тебремеселе, иш къолайсызгъа кетери белгили болгъанды.

Осман бла аны нёгерлери болгъан Угольщина чегетде быладан сора да бир къауум аскерчи барды деб, хапарла эште турдула. Бираздан ол бёлек аскерчи да Османны къауумун излеб айланганлы талай кюн болады деген хапар чыкъды. «Ярабий, кимледиле? — деб сагъышлы болдула Осман бла нёгерлери, — ала да бизнича аджашыб айланган совет аскерчиле болурламы? Бизничала эселе, бизни излерлерине сёз джокъду, нёгерлибизни табыб къошулургъа биз да бек разыбыз. Огъесе, аджашыб, джунчуб айланган джазыкъ аскерчилени тузакъгъа салыр ючюн, совет аскер форманы юслерине къаблаб, чегетлеге сингиген провокаторла болурламы? Аллайла болсала да, бизни излерикилерине ишек джокъду. Кимле болурла?» Алай болса да, бу чегетни ичинде айлана тургъан адамла эртде, кеч туюбеселе да, бир-бирине джолукъмай амаллары болмаз. «Ол себебден, — дедиле Османны къаууму, — билмей тургъанлай джолугъуб къалгъынчы сакъламайыкъ да, туюшиб, бир-бири арабызны айырайыкъ».

Августну арасы сюрем кюнле джылы кюнле эдиле. Осман бла аны нёгери Хазов, нёгерлеринден айырылыб, 3—4 кюнден ма былайда туюбеширбиз деб, бир джерни да белгили этиб, чегетдеги хоншуларын излерге кетдиле.

Экинчи кюн ингир ала Осман бла Хазов чегетни къалынында бара тургъанлай, къулакъларына бир башха таууш келди. Сескекли болуб, чырпы туюбюне бугъундула. Иги эслеп къарасала — узакъ болмай онг джанларында, къолларында сауутлары бла, төрт-беш совет аскерчи. Ала, бу экисин эртдерекден огъуна кёрюб, сымарлаб, кёз туурадан джибермей сакълагъандыла, чегетде джюрюген халилеринден, аджашыб айланган совет аскерчиле болгъанларын билгендиле.

Ала бир-бири къатына келдиле, къол тутушуб саламлашдыла, бир-биринден хапар сорушдула. Осман болумну ангылаб бошагъанында, жангы танышларына: «Джюрюгюз бизни бла, не бола эсек да, биргелей болайыкъ», — деди.

Осман бла Хазов тюбеген аскерчиле Константин Михайлович Белоусовну къаууму эдиле.

Ол кюнден сора аскерчилени эки къаууму да бирге къошылдула. Отрядда 12 адам болду. Асламыракъ болгъанларында, кёллери басылды, джюреклери чапырылды, аскерлик кючлерине, джолдашлыкъ бирикмекликлерине базымлары, ышаныулары келтирюлдю.

Ал кёзюуде отрядха командир боллукъ адам белгилеимеген эди. Хар кимни оноуу кесинде эди, алай болса да бирикмеклик, мизам бек кючлю сакълана эди. Нёгери ючюн джанын берирге аланы бири да чыртда артха турлукъ тюл эди. Ала аскер бёлеклеринден айырылыб, аджашыб, немецле алгъан джерледе зорлукъну тюбюнде къалыб кетселе да, Совет Аскерни тизгинлеринден болгъанларын унутмай эдиле, ол аскерни адетлерин не аз да таппамагъан эдиле. Джорукъланы, аскер мизамны къаты тута эдиле.

Аскер кюллукуда, къазауатны биринчи айыны хатерсиз урушларында чыныкълан, билмей тургъаппай саулай халкъыбызгъа тюшюб къалгъан ачы кыйынлыкъны кюнлеринде ийленген джашла Джуртубузну, халкъларыбызны азатлыгъы ючюн боюнларын бычакългъа салмагъанлай, ол бычакъны алыб, юсюнге ёрге сюелгенни бычакъ тёреси этерге керек эди.

Историяны ол кюдретине джууаб этерик — кёб ангылы халкъны бирикген кючю эди. Бу бёлек джаш да аны бир кесегин болгъаны себебден, ала халкъ бла бирге болуб, аны ичине синтиб, душманнга къаршчы кюрешни алай бардырыргъа тыйыншлы эдиле. Халкъдан болушлукъ болмаса, аланы ишлеринден хайыр аз чыгъарыкъ эди. Ол затны джашла кеслери да ашхы ангылай эдиле.

ЭЛДЕН АДАМЛА.

Августну аягъы сюремде кюнорга бола джашла Угольшина элли къаты чегетни кыйырына чыгъыб, терек тюбюнде сабыр болдула. Ала чегетни шошлугъуна, къайгысыз чыпчыкъланы чырпы къалынында джырлагъанларына, адам улуун зарауатлыкъ къаугъасын табигъат чыртда къулагъына алмагъанча этиб тургъанына сейирсиниб къарай эдиле.

Аскерчиле олтуруб, эллени джамагъаты бла къалай таныша башларларыны сагъышын, халкъдан болушлукъ, хапар, адам кюч табыуну оноун этда бир кере этиб, эсеблеб кёрейик дедиле.

Была шыкыртсыз ушакъ эте тургъанлай, арлакъдагъы чегет талада чалкыгъа джаныу этилген таууш къулакъларына чалышды. Аскерчиле, ушакъны тохтатыб, шум болуб, тынгыладыла: чегет таладан чалкыны тартхан таууш ачыкъ келди. Джашла къобдула да, чыргы тюбю бла тизилиб, чалкычы таба, таланы кыйырына чыкъдыла. Угольщина элни кыйыр юйлери кёрюндюле, аладан узакъ болмай джатлау талачыкъда гитче чалкычыкъ бла чола хансны тарта тургъан къарт кишини эследиле. Была акъырын сызгырдыла. Узун акъ сакъаллы тири къарт, чалкы тартханын кыйду да, бираз тынгылаб, тегерегине къарады.

— Эй, акъсакъл, былай келчигиз, — деб аскерчиле къартны акъырын чакъырдыла. Ол бираз мурукку этди, алай болса да чакъыргъанлагъа келди. Барысы бла да къол тутушуб, саламлашды. Алайда терек тюбюнде кырдышха олтуруб, ушакъгъа кирдиле. Джашла анга къб хапар сордула, алай а къарт, соруулагъа кысха джууабла бериб тургъан болмаса, теренге кирирге излемди. Къарт былагъа ышанмагъанын джашла сёз урумундан таныдыла. Сора ала кеслерини хапарларын джашырмай, башдан аякъ айтдыла, къолларындан келгенча, аны ийнадыргъа кюрешилде. Сора джашланы бири тютюн тартаргъа хурджунундан папирос пачкасын чыгъарды. Ол аны алыб, берчи къолларыны зыбыр бармакълары бла ууа, бираз къарады. «Эх, орус папиросчукъ», — деди ол, ауазы къалтыраб. Сора аскерчилеге айтды: «Джашла, совет аскерчиле тюл эсегиз да билмейме, сизнича кийинген къб тюрюлю адам джюрюйдю, мен джашарымы джашагъанма, ёлеме деб да кыйналыр затым джокъду, энди хазнамы джашарыкъма. Немецле уллу зорлукъ келтиргендиле бизге. Элибизге шпионланы, агентлени салгъандыла. Къызыл Аскерде адамы болгъанны, коммунистди, активистди дегенлерини кырлыкъбыз-джыркыкъбыз дейдиле. Джер-джерде пулеметланы кюргъандыла. Хатерсиз душман юсюбюзню басханды».

Андан сора къарт элде болумну толусу бла ачыкълады.

Ала ол кюн алайда къб олтурдула, элледен, немецледен да тынгылы хапар билдиле.

Къарт кете тебрегенинде, юйюн кёргюздю.

— Адам аягъы тынганлай юйге келигиз, адамгъа эслетмегиз келгенигизни ансы, — деб кетди.

Къарт айтханча, къарангы болгъанлай элге барыргъа, ышангылы адамла бла тюбеширге, джамагъатны арасына синге башларгъа амалсыз керек эди, алай а ажымсыз разведка этгипчи, элге кирирге джашла таукел болалмадыла. Акъсакългъа уа барырбыз деб сёз берген эдиле.

Экинчи кюн эртденбла джашла бизгъы талачыкъны башха кыйырына келиб, элчини туурасында кёкенлесе тохтадыла. Бир талайдан бир къартыракъ тишируу, сыртына сумка кёлтюркю, имбашына да басханы атыб, хутордан чыкъды. Тюнене акъсакъл чалгъан дюрюлеге келди да, сыртындан сумкасын алмагъанлай

бичен джыя башлады. Сенек ауузла эте тургъантай, кимни эсе да излегенча, төрт джанына къарайды. Аскерчиле аны сымарлаб кёб турдула. Сора Осман алгъаракъ чыкъды да тиширыугъа таууш этди. Олсагъатдан ол, басхасын да дюрюледе кёюб, сумкасын онг кёлуна алыб, чегетге бурулду.

— Тюнене бизни къартха тюбегенле сизмисиз? — деб сорду ол джашланы къатына келиб. — Бизникилемисиз сиз?

— Хо, бизбиз, — дедиле джашла, — кызыласкерчи джашлабыз.

Тиширыу сумкасын ачыб, аны ичинден къуймакъ, сало, помидор, ётмек чыгъарды, «Ашагъыз, балаларым», — деб джашланы алтына салды.

Ол тиширыу тюненеги къартны кызы Фёкла Михайловна Наумович эди. Элли джылы толгъан, джумушакъ джюрекли ол тиширыу джашлагъа насыбха тюбеген эди. Ол талай заманны аскерчилеге аш-азыкъ келтириб, кийимлерин джуууб, джамаб, аланы хар не инджиулерине къайгъырыб, табхан гналарындан башхасы болмай къарады.

Артдаракъда Фёкла Михайловна партизан связной болгъан эди. Партизан отрядланы биринден бирине хапар джюрюте, элlege, сахарлагъа барыб, болумну билиб, разведка эте, чегет джолла бла суткада 50—60 километрни джаяу джюрюген кюнлери партизан связной Фёкла Михайловнаны аз болмагъандыла. Уллайгъан санларын аямай, чегет джолланы кечеле-кюнле бла къатлагъан, кыйын кёуллугъун толтуруб, бир джылны ичинде партизан отрядланы бир-бири бла, тегерекдеги элле бла байламлы этген Фёкла Михайловна 1942 джылдан сора тынчайыргъа мадар табхан эди. Осман анга бир ат джарашдырыб, биргесине да бир партизан ординарецни бериб, «партизан полкну анасы Фёкла Михайловна кесини партизан кёуллугъун ажимсыз толтургъанды, энди базада тынчайсын» деб, кесини джангы анасына къайгъыргъанча, сакъ къарай эди. «Партизан полкну анасы» Фёкла Михайловна Наумович, 1944 джыл бизни аскерле келгинчи, Османны полкунда джашады. Партизанлагъа тагъылгъандыла, алагъа тахса бердиле деб, аны къарт анасы бла къарт атасын, джангыз кюеуюн немецле ёлтюрген эдиле, эгечи Полина Михайловнаны юч сабийин да ёлтюрген эдиле, Фёкла Михайловнаны юйюне от тыкъгъан эдиле. Ол кыйынлыкъланы барын чекген Фёкла Михайловна партизан джашауну ауурлугъун да бел бюкмегенлей кёлтюрдю.

Совет кърал джигит тиширыуну къазуатда этген батырлыгъы ючюн Ленини ордени бла, Аскер Кызыл Байракъны эмда Кызыл Джулдузну орденлери бла, «1941—45 джылладагъы Уллу Ата джурт къазуатны партизанына» медал бла саугъалагъанды.

Фёкла Михайловнагъа тюбегенден тебреб, аскерчиле тегерекдеги элле бла байламлы бола, партизан кёозгъалыулагъа башчылыкъ эте, аны отун ышыра башладыла. Хар элде партизанлагъа

толу хапар бериб турурлай связнойла табылдыла, чегетге джанлаб, партизанлагъа къошулдукъ адамла чыкъдыла, ала атлар джолларын, этер ишлерин эсгериб, кёл басдыла.

Партизан къазауатны ёртени немец оккупантлары ызларындан джаныб, кенг джайылыб башлады.

САТЛЫКЪ.

Бир джолда Осман бла нёгерлери разведкагъа айлана келиб, чегетден Техтин элни къатында къара будай сабанлагъа чыкъдыла. Ала алайда сабан ора тургъан тиширыула бла къартлагъа тюбеб къалдыла. Ол сагъатдан эллиле партизанлары тегереклеринден басыныб, кимле болгъанларын да соруб кюрешмегенлей, бирери бирер джанындан кеслерини тарыгъыуларын тегюб башладыла.

— Мени джашым Къызыл Аскерде командирди, — деди тиширыулары бири, къартыракъ къатын, — энди немецле аны ючюн мени ёлтюрлюкбюз дейдиле. Мен не этейим, кимге тарыгъайым

— Мени баш ием урушдады, — деб тарыкъды дагъыда бири, — ууакъ сабийле мени ма бу эки къолума атылыб къалгъандыла. Немецле уа меннге мангылайынга окъ тиерикледенсе сен дейдиле. Мен не къычырыкъ этейим?!

«Мени къарнашым.. Мени атам... Мени джашым.. Ким къутхарсын бизни пелахдан», — деб тиширыула кими джылай, кими сарнай, сыйыт эте, бир-бири ауузуна чаба, джюреклерин текдюле.

— Тохтагъыз, — деди Осман, — барынг да бирден болмай, джарашдырыб айтыгъыз.

Тиширыула сабыр болдула, партизанла соргъан соруулагъа тынгылы джууаб бере тебретдиле, ушакъгъа къошулдула.

— Сора, — деди Осман, — немецле келир-келмез сизни тюбюгюзню къалай билиб къойдула?

Оракъчы къатынла айтхан хапарлагъа кёре, немец карателле элге келиб тебрегенлей огъуна, элни тахсасын къайдан эсе да билиб башладыла, джамагъат эс джыйгъынчы, талай адамны ачтыдыла. Бираздан, элни тахсасын карателлеге бериучю адам белгили болуб чыкъды. Ол адам къазауат башланырдан алгъа чегетде агъашчы болуб ишлеген эди. Ол хатерсиз, буруш, къаты адам эди, хазна кишиге да джюрегин ачыб селешмеучен эди. Немецле келгенлей, чегет къоруулау ишин къоюб, элге джарашды. Хар ким джаны къайгъылы болуб джюрюген кёзюуде колхоз рысхыдан кесине кёб затны юздю, ат, арба къурады. Немецлеге таша агентликге джарашыб, элде аманны, игини да, туураны, ташаны да айтыучу, элни барыны тюбюн оккупантлагъа сатыучу фитна болду. Нацист карателлени болушлугъу бла джангыз эки айны ичине, элни эки аягын бир уюкъгъа сугъуб, джамагъатны инджитиб башла-

ды. «Элибизде аны ит ауузуна тюшеме деб кьоркьмагъан адам джокъду», — дедиле тиширыула.

Партизанла аладан айырыла башлагъанларында, ол адамны ууу элге джукъмазча этербиз, аны фитна тилин тыярбыз деб сёз бериб кетдиле.

«Къалай этсин адам анга, — деб сагъышлы болдула джашла, — не десенг да, къралыбызны адамыды, джамагъатыбызны ара-сында джашагъанды, тили, туугъаны бизденди. Не айтхын анга? Алай болса да, — дедиле партизанланы бир къаууму, — адамларыбызны сата эсе, тил этиб джамагъатны ишджите эсе — халкъыбызны душманыды. Аны тамбла кимге этери да алайды».

Ашхам бола, партизанла элге кирдиле. Салыб тахсачыны арбазына бардыла. Таза арбазда — ат, кюбюрюнде бичени болгъан арбаны юсюне бошланыб, бичен кемире тургъанын кёрдюле. Киши кеси да юйден чыкъды.

— Бизни арбагъыз бла былай чегет къыйырына дери, 4 километрге атыб къайтыгъыз, — дедиле партизанла.

Бир да ишексиз, ол партизанланы нек келгенлерин сезген болур эди, кьоркьуб, тили тутулуб, биразны тынгылады.

— Ма ат, ма арба, алыгъыз да барыгъыз кесигиз, — деди ол, ат бла арбаны кёргюзтуб.

— Неге керекди бизге сени атынг бла арбанг, джек да, бизни лагерге дери элтиб къайт! — деб джашла буйрукъ бердиле.

Сюймесе да, киши арбаны джекди.

Чегет талада кишиден соруу алдыла. Ол немецлеге къалай бла агент болгъанын, ненча адамны оккупантлагъа сатыб ёлтюртегинин, джойдургъанын, алай ишлерине немецледен неллай бир джал алгъанын айтды.

ПАРТИЗАН БУРГОМИСТР.

Бир кюн, кишини да хапары болмай тургъаплай. Османны эгрядыны чегетдеги лагерине бир адам келди. Ол айтханнга кёре, чегетде партизанла бардыла деб эштген эди да, алагъа барыб, кесини болумун айтыб, оноу сорургъа келген эди.

Ол адам немец оккупациягъа дери, Бельничи районну бир элинде эл Советни секретары болуб тургъанды. Немец аскерле джууукълашыб, эвакуация башланганында, тылгъа кетиб къалыргъа мадары болмагъанды: къолунда эки къарты — атасы бла анасы, рахын къатыны, эки къарыусуз сабийи — аланы атыб къоялмагъанды.

— Немецле районнга чакъыргъандыла да, — деди ол, — элге бургомистр бол деб къысхандыла. Болмайма десем, ёлтюрлюкдюле, къартларым, сабийлерим, юйдегим — алагъа не эгейим? Болама да, атым — Джуртну сатханнга къалады. Не дерге билмейме.

Белоусов, Къасай улу, Абрамов, Гапонов, башха аскерчиле бла да оноулашыб: «Бол сен бургомистр, андан арысын кёре батырбыз», — дедиле.

— Немецлеге биз да бир бургомистр салгъанлыкъгъа не болуукъду, — деб накъырда этди Осман, — гыбыр къонакъбайла кёре эдим деб, кёлкъалды болмасынла.

Алай бла совет къралны адамы немецлеге партизанла салгъан бургомистр болду. Ол джигит адам, ёлюмню базманына мингенлей, оккупантланы къолларында бургомистр болуб, партизанла берген борчну толтура, эки джылны ишледи. Немецле не этерге хазырлангъанларын ол, алгъаракъдан билиб, партизан отрядха хапар джетдире эди. Болумну билгенден сора уа партизанла да табыча атлай эдиле. Ол, немецлени таша агентлерини спикерун партизан разведкагъа, отрядны командирина бере эди. Оккупантла партизан бет бла чегетлеге кёб провокатор джибериучен эдиле. Провокаторла айлана барыб, партизанлагъа тубеселе, биз да партизанлабыз деб отрядха къошулуб, аны тахсасын билиб, сора чегетден тас болуб къалыучан эдиле. Партизанла аллай провокаторну эслемей, ычхындырыб къойсала, ол зат алагъа къаты таякъ болуб тие эди.

Партизан «бургомистр» Б. аллай провокаторланы айгъакълауда да уллу болушлукъ этиб тургъанды.

Аны тышында да Германияда ишлерге ашырыллыкъланы билдириб, аланы къутхаргъанды.

Таша джюрютген ишлери партизанлагъа туура болуб барыргъа къалгъанында, немецле, тахсаны чегетледегилеге элдеги активистле бере болурла деб, джамагъатны къоркъутуб, сыбапхадан чыгъарыргъа мурат этдиле.

Бир кюн, 1941 джыл ноябрь айны арасы сюремде, партизан дозор Польшичи элге тюшген бир уллу къыйынлыкъны кёрдю. Карателледен бир отряд Польшичи элчикге кирди да, бираздан 22 адамны — эркиши, тиширыу да — элден сюрюб чыгъарды, узакъ да элтмегенлей, аланы барын да къырыб, ёлюклерин да алайда атыб, кетиб къалды. Дозорда тургъан эки партизан мурдарлагъа ёшюн салырча тюл эдиле, ала эрлай отрядха барыб, былай-былай болду деб хапар бердиле.

Ингир бола партизанла Польшичиге келдиле, «Не болду, бу палах къайдан чыкъды?» — деб соргъанларында, тынгылы хапар бералгъан адам болмады. «Къайдам, карателле келиб къуюлдула да, элни барын сходха джыйдыла. Тамадалары планшетинден бир къагъытны алыб, 22 адамны атын, тукъумун окъуб, бир джанына чыгъарды. Аланы ичинде 3 устаз къыз, талай комсомолчу, коммунистле, элни активистлери бар эдиле. Сюрюб кетдиле да, элден арлакъгъа къоратханлай, къырдыла да кетдиле», — деб хапар айтдыла элчиле.

— Нек?

— Къайдам, билмедик не ючюн ургъанларын а.

— Ол джаханим список къайдан чыкъды? Ким берди алагъа списокну?

— Билмейбиз.

Керти да аны киши билмей эди, «душман басар элни къулагъы сангырау» дегенлей, къоркъуу эмген эл, къартчыгъадан къа чыб, шорбатха къысылыб, къымсыз болгъан чыпчыкълай, юйге джыйылыб, тылпыусуз джылау эте эди. Суйген адамларындан, татлы балаларындан айырылгъан адамла жарыкъсыз юйледе джылау эте эдиле.

Немецлени ол этгенлери халкъны къоркъутур ючюн эди.

Элден адам болушмай, элдеги активни списокну оккупантла кеслери табалмазлыгъы партизанлагъа ачыкъ болду. Ала списокну ким бергенин табаргъа партизан «бургомистрге» борч салдыла. Тёрт ай озгъандан сора, «бургомистр» партизанла салгъан борчну толтурду: Польшичи элде 22 совет адамны фашистлеге ёлтюртген юч гестапochу агент партизанланы къолуна тюшдюле...

ТОНЛАНЫ СЫНЫРУУ.

1941 джыл ноябрь айны арасында терен къар джауду, къаты суукъла келди, къыш тюшдю. Къыш суукълада къазауат этерге хазырланмагъан немец-фашист аскерле фронтда, къаты суукъдан къалтырай, къол-аякъ юшюте башладыла. Джюреклерин суукъ къючлеген аскерлерине джылы кийим къаблатыр ючюн, гитлерчи эгетле оккупациягъа тюшген элени, шахарланы джамагъатындан тонла, уукъла, къоллукъла дегенча джылы кийимле джыйыб тебретиле. Ала аллай кийим джыйгъанларын партизанла да эште эдиле, алай а джыйылгъан затны фашистле къайры джашыргъанларын табалмай эдиле.

Бир кюн партизан «бургомистр» немецле Угольщина элден Калиновка элге къб джылы кийим къоратдыла, джыйылгъан кийим бары Калиновка элни школунда сакъланады деб, отрядха хапар берди.

Ол хапар келгенлей, партизанла школдагъы кийим складны тонаб, кийимлени сыйырыб, халкъгъа къайтарыргъа оноу этдиле. «Джюрегине чыртда къоркъуу келе билмеген Осман ол операцияны бардырыргъа артыкъ да бек къызгъан эди. Аны таукеллигини, джигитлигини учу-къыйыры джокъ эди. Ол чырг джукъдан къоркъмай эди», — деди бу хапарны меннге айтхан партизан К. М. Белоусов.

17 ноябрда Къасай улу, Гапонов, Абрамов, Белоусов, партизан связной Фёкла Михайловна Наумовични арбазында туруучу партизан чананы да джегиб, Калиновка элге атландыла. Кече арасы болургъа, ала школну къатына келдиле.

Элде полицияны бары бла джогъун, школда аскер къарауулну болгъаны бла болмагъанын партизанла билмей эдиле да, ол себебден бек сакъ атлай эдиле.

Осман бла аны нёгерлери, чананы арлагъыракъда къоюб, школгъа келдиле, тохтаб, талай заманны тынгыладыла: тегерек бары шош, адамны сескекли этер зат эштилмейди. Осман барыб, школну эшигин тюртдю, — эшик ачылмады. Аны кирити джокъ эди, ичинден а къылыч салынган эди. Осман, къалай этерге билмей, тынгылаб тургъанлай, школну ичинден ким эсе да, эшик баугъа къылыч орнуна сугъуллуб тургъан балтаны тюзетеме деб зынгырдатды. «Ыхы, ичинде адам бар кёреме», — деб келди Османны кёлюне. Ол къайтыб тенглерине хапарны айтды. Сора партизанла юйню къабыргъасына къысылдыла.

— Эшикни ачыгъыз! — деб буйрукъ этди Осман.

Школну ичинден киши джууаб бермеди.

— Ачыгъыз эшикни, — деди биягъы Осман, — алай тюл эсе, эшикни чачарыкъбыз.

Ол алай айтханы бла, ким эсе да шоккну джерлеген тауушу эшилди. «Э-э, мында сауутлу къарауул джашырылыб турады да», — деди Къасай улу ичинден. Эштгенин, арлакъ атлаб, тенглерине да айтды. Сора ала алдаб, сакълаууллагъа къармакъ илиндирирге мурат этдиле.

— Биз полицейскийлебиз, операциядан къайтыб келебиз, сууукъдан къурушабыз, ары джиберигиз да джылынма къоюгъуз, — дедиле ала. Сакълауулла джууаб бермей, кёб тынгыладыла, сора бири:

— Бери адам джибермегиз деб буйрукъ этиб кетгендиле, — деди.

Партизанла не кюрешдиле эселе да, сакълаууллагъа школну эшигин ачдырталмадыла. Партизанла ариулукъ бла эшиклени ачдырлыкъларындан тюнгюлдюле. Гапонов ачыуланыб, къабыргъадан артхаракъ турду да, школну терезесине айландырыб, автоматдан къысха очередь берди. Джукълагъан эл автомат атылгъан тауушдан къозгъалды, анда-мында ит юрген, ат кишнеген тауушла, джууукъ юйледе акъырып ачылгъан эшиклени джызылдагъаны эшилди.

Автомат очередь терезени миялаларын зынгырдатыб, элек этиб атса да, школну ичиндегиле эшикни ачмадыла. «Ай къахмеден туугъан», — деб Осман, хурджунундан лимонка гранатны алыб, терезеден эшик таба быргъады. Гранат чачылыб, аны джел толкъуну эшикни, безгилеринден джыртыб, арбазгъа ташлады. Партизанла, эрлай бетджаннга джатыб, школну ичинден къаугъа чыгъарама дегенни терк къабларгъа хазырланадыла.

Алай болса да, алагъа джууаб этер къайгъылы адам болмады — бир кесекден сакълауул бла юч полицейский школну чачылгъан эшигинден тобукъланыб чыгъыб:

-- Тилейбиз, ёлтюрмегиз! Былайын сакъларгъа бизни зор бла келтирген эдиле, ёлтюрмегиз, — деб джылаб тиледиле.

Партизанла, аланы сауутларын сыйыргъандан сора, школ складда сакъланган джылы кийимлени чанагъа джюклегиз деб буйрукъ бердиле. Осман бла Абрамов, полицейскийлени юслерине ёрге туруб, тонла бла уюкъланы чанагъа джюклетген заманда, Белоусов бла Гапонов да классланы къабыргъаларына тагъылыб тургъан фашист суратланы джыртыб къурутдула Партизанла ол кече 100 тон, джюзден аслам уюкъ, къб къоллукъ джюклетдиле. Сора аланы байлаб, чанагъа джарашдыргъанларында, полицейскийлени ючюсюн да сюрюб, бирини юйюне этдиле. Ючюсюн да байлаб, юй тубюне джатдырыб: «Эртденблагъа дери дыф декегиз, къымылдамай джатыгъыз. Эртденбла немецлеге барыб, элге кече 200-ден аслам аскерчиси, къол, станоклу пулемётлары, миномётлары болгъан уллу партизан отряд чабыб, болгъанны тонаб кетди деб къуугъун этигиз. Алай айтмасагъыз, энтда келиб, къагъыб кетерикбиз», — дедиле. Партизанла кете тебреб, полицейскийни юйюне тинтиуол этдиле: юйюнде бир ящик сернек бла къб махорка тютюн табдыла. Ала уа отрядха керек эдиле, ол себебден партизанла сернек ящикни да, махорка тютюнню да сыйырдыла.

Эртденбла немецле «уллу партизан отрядны» ызындан, самолётла, талай танк, атлы аскер джибердиле. Алай болса да, гебенни ичинде ийнени излегенча, гитче партизан отрядчыкны къалын, учсуз-къыйырсыз чегетлени ичинде табыб къоймакчылык алай тынч иш тюл эди. Немецле, излеген партизанларыны ызын табмагъанлай ингирге дери айланыб, гарнизонларына къайтыб кетдиле.

Партизанла немец солдаглагъа деб джыйынгъан тонла бла уюкъланы элледеге адамлагъа да чачдыла.

* * *

1941 джылны аягъы бла 1942 джылны аллы къыш айлада партизанла оккупантлагъа къаршчы ууакъ операцияла эте, элдеде ышангылы адамла бла таныша, разведчикле бла связнойла хазырлай, аскер къуллукъ этерге борчлу адамланы белгилей, аллайлагъа партизан къазауатны таша методларын юрете, къысхача айтсакъ, джаз чагъыб, чегет чапракъ ийгенлей партизан къазауатны уллу этерге, аны кенг джаяргъа мурат этиб, Белоусовну отряды бла Османны отряды бир-биринден айырылдыла. Ол кёзюуде аскерчи джашла Осман болгъан отрядха командирге кичи лейтенант Михаил Абрамовну, комиссаргъа да лейтенант Къасайланы Османны айырдыла.

Джаз джылыу ангылаб башлагъанлай, Абрамов бла Къасай улуну отряды оккупантлагъа къаршчы кюрешни къызуу этдиле. 1942 джыл апрель айны 10-суна Бельнич районда Друть сууну

Запад джанындагы Угольская, Калиновская, Осовецкая, Запольская волостланы немецке бла полицейскийледен тазаладыла.

Партизанла алай таукел кюрешни бардырыб гебрегенлеринде, тарбууунга тыйылыб тургъан джамагъат эс джыйды, баш кёл-тюрдю, ары дери элдеде бугъунуб тургъан аскерчиле, аскер къуллукъ этерге борчлу адамла отрядха къошулуб башладыла.

1942 джылны май айында 7—8 полицейский немецледен джаблаб, сауутларын да алыб партизанлагъа кёчдюле. Ол кёзюуге отрядда аскерчилени саны 50-ге джетди.

Ол джыл май айда Абрамов бла Османны отряды, Другъ суудан атлаб, немец бастиондан—Могилевдан западха 25 километр узаклыкъда Бельнични районну Хрипелёво элине джерлешди.

Аллында да бир айтхан эдик, ол кёзюуден башлаб, 1944 джыл июнь айгъа дери толу эки джылны Хрипелёво эл Советни Будинце элинде Афанасьев Исаак Ефимович бла Афанасьева Ксения Андреевнаны юйлеринде 121-чи партизан полкну штабы тургъанды. Полкну командири капитан Къасайланы Осман да алайда джашагъанды.

1942, 1943, 1944 джыллада 121-чи партизан полкну джигитлик аскер ишлери бла таукел разведка къуллугъу ол район бла Могилёв шахарны тегерегинде, Могилёв—Минск шоссени север табасында, Бельнични районну Другъ суугъа дери восток къыйырында, Могилёв — Осиповичи темир джол магистральны юг джанында болуб тургъандыла.

ЛЕСОВОЕ ЭЛИНИ КЪАТЫНДА.

Аскер бёлегинден аджашыб къалгъан совет офицер М. А. Иванчиков Большие Белевичи эл Советни Лесовое элинде атасыны юйюнде, немецледен джашырылыб тура эди. Кесини къайда болгъанын ол партизанлагъа билдирген эди, ала бла да иш джюрюте эди, айтыргъа, ол Османны отряды бла байламлы эди. Немецке къаллайла эсе да джашырылыб тургъан совет офицерни сездиле. 1942 джыл 15 майда эртденбла эртде немец полиция Иванчиковну юйюм къуршалаб, сормай эшикни тюртюб ачыб, болгъагъны дардагъан этиб, тешекни, джастыкъны башын тюбюне айландырыб, тинтиуюлюню башлады. Иванчиков ол кюн, арбазда джашырылыб тургъан уруеундан къачыб, немецлени къолуна тюшмей, къутулду. Полицейскийле аны табмагъанларында, Иванчиковну атасыны хурттак рысхычыгъын тонаб, эт, сало, джау дегенча маджал азыкъчыгъын барын сибириб кетдиле.

Эртден азыкъ кёзюуге Иванчиков партизан отрядны чегетде лагерине къачыб келди. Былай-былай болду, полиция келиб, къартланы аууз къабынларын сыдырыб алыб, Большие Белевичи эл таба кетди деб хапар айтды.

Осман, биргесине да беш партизан алыб, Большие Белевичи

Элге баргъан джолну джанында полицияны аллын сакъларгъа тау-
кел болду. Осман бла нёгерлери, сауутларын да алыб, ашыгыш
ары кетди. Бетджанны табын излей айланыргъа заман джокъ
эди да, ачыкъ джерде, мал кемирген шкырна кёкен джоппуланы
къатында, джолдан 30—40 метр джанлаб бетджан салыб, джол-
гун ётгенни ышаннга салырча болдула.

Кюндюз сагъат юч бола, 15—16 полицейский атлы джолда кё-
рюндю... «Джууукъ келме къоюгъуз, атмагъыз!» — деб Осман пар-
тизанлагъа буйрукъ берди. Полицейскийле, джукъ сезмей, ушакъ
эте, акъырын келедиле, волостда полицияны начальниги да бир-
гелериндеди. «Белевичге джете эсек, бир самогончукъ излейик,
закускабыз барды сора, бир тартарбыз», — дейди ол нёгерлерине.

Ала иги джууукълашханларында, партизанла бирден от ач-
дыла.

Билмей тургъанлай юслерине автомат от ачылгъан полицей-
скийле, къаршчылыкъ этерге хазна да кюрешмей, къачар къай-
гыгъа кирди. Партизанланы бетджанындан узакъ болмай,
джол джанында джетеуленни ёлюклерин да къоюб, полицейский-
ле бир минутну ичинде къарамдан думп болдула. Партизанла да
аланы сюрюр къайгылы тюл эдиле — ёлгенлени сауутларын-
сабаларын алыб, ала да алайдан дженгил огъуна джанладыла.

Полиция бла сермешгенден сора, ызларына лагерге къайтыб
келе, ингир ала партизанла чегет къыйырында, чыртда эслерин-
де-бусларында болмай тургъанлай, ат аллында да бир къою, эки
нёгери бла келе тургъан, Хрипелёво волостну полиция началь-
нигине тюртюлюб къалдыла. Осман, чырпыны джанындан чы-
гыб, полиция начальникни аллына барыб: «Тюш атдан!» —
деди. Атлы, ых да демей, аякълары байланган къойну да джерге
ие, атдан сылджыраб тюшдю.

Немецлеге халал къуллукъ этгени ючюн, аны оккупантла, Мо-
гилёв шахаргъа чакъырыб, саугъагъа бир къой берген эдиле. Ол
а андан къайтыб келе, юйюне джетгинчи партизанланы тузагъы-
на тюшюб къалды.

ПЕСЧАНКА ЭЛДЕ.

Май бла июнь айлада партизан отряд чегет лагерге джууукъ
эллени немецледен тазалар ючюн, талай таукел операция этди.
Отрядны партизанлары немец оккупантлагъа ишлеген, эллени урт-
лам сютлерин тылкъ этиб джутуб тургъан фашист аскерлеге сют.
джау, бышлакъ ашырыб тургъан сют заводну чачдыла, эллед
талай полиция участокну къурутдула. Июнну аягъы сюремлеге
отрядны къолунда талай ат арба, немецледен сыйырылгъан эки
автомашина, атла бар эдиле. Кюн сайын дегенча аскерчилени саны
да ёсуб бара эди. Отряд кеси джангызлай кюрешиб турмай, уруш
операцияларын башха хоншу партизан отрядла бла байламлы

этиб, бир кюл бслуб, сермегенин онглуракъ, кючлюрек сермей башлагъан эди.

Алай а отряд кесини баш иннетин — Могилёв — Минск шоссеге чыгыб, анда партизан уруш операцияла бардырырга деген иннетин толтуралмагъан эди.

Шоссе бойнуна чыгъаргъа мадар болмагъаны Песчанка эл амалтын эди. Ол элде эки станоклу пулемету, башха аскер саууту эркин болгъан кючлю полиция участок болгъанды. Кесин эслетмей Песчанканы юсю бла ётюб кетерча мадар джокъду. джанлаб ёталса да — эки отну арасына тюшюб къалыргъа бол лукъду: арт джанында — кючлю полиция, аллында — аскер кючлю дженгил келтириб къояргъа мадар берлик шоссе. Отряд бир джанын бегитмегенлей, алайгъа кирсе, тузакъгъа тюшюб къалыргъа боллукъду.

Ол себебден отрядны тамадалары Абрамов бла Къасай улу Песчанка волостну немец полициядан тазаларгъа деб план салдыла.

Аны юсюне да партизанланы бу элде биреуге къаты дертлерин бар эди. Анда староста болуб, бир мурдар джамай эди. Ол кесин кюлу бла эки совет офицерни ёлтюрген эди.

Могилёв—Минск шосседе немец аскерле, аскер техника мардасыз кёб джюрюй эдиле да, партизанла, Песчанка волостну немец полициядан тазалаб, джол бойнуна чыкъсала, шоссеге не болуб, кеслерине иги къабхын тюшюре турлукъ эдиле.

1942 джыл, 25 июнда экинди аллы бла отряд операциягъа чыкъды. Ашхам болургъа партизанла элли къатына келиб, юлениб, Песчанканы тегерегин кюрушаладыла. Къаты сермешинге хазырланыб, элге кире тебегенлеринде, немец полициядан адамгъа тюбемедиле. Элчиле айтханнга кёре, полиция, партизанланы чабар хапарларын эштиб, тюш кёзюуде элден къачыб, Могилёвгъа кетген эди. «Староста бусагъатдан къайтырыкъ болур, ол патронла, гранатла келтирирге Могилёвгъа кетиб туралды, — дедиле элчиле, — ол бу джол бла келликди, полиция башха джарытын кетгенди».

Отрядны ичинде полициягъа тахса берген адам чыкъгъаны партизанлагъа ачыкъ болду. Алай а ол сагъатда аны тинте айланыр заман тюл эди.

Партизанла мурдар староста келлик джолгъа чыгыб, таша джерде бетджан кюрудула. Ала алайда юч сагъат чыкълы бирини сакъладыла. Сора бир заманда староста эки полицейский бла, къарангыда джукъ эслемей, партизанланы юсюне келиб къалды. Осман акъырын къобду да, староста миниб келген аджирини джюгенинден тутуб, старостагъа:

— Дып деме, тюш! — деди.

Староста, бир сёз да айтмагъанлай тюшюб, кюлларын кёлтюрдю. Аны эки нёгерин да партизанла къараб къарагъынчы

кьолгъа джыйдыла. Отряд, элге кьайтыб, постларын салыб, тын-чайыргъа джарашды.

Эртденбласында элни джамагъаты бары джыйылды, джамагъатны аллында старостагъа сюд этилди.

Анга сюд этилиб, партизан отряд чегетге кьайта башлагъанлай, джыйылыб, тургъан джамагъатны арасындан экеулен чыгъыб, Абрамов бла Османнга келдиле.

— Биз — полицейскийлебиз, полициягъа бизни зор бла салгъан эдиле, — дедиле ала, — полиция сизни келиригизни сезиб къачханында, биз бугъунуб, кетмей кьалгъанбыз. Ата джуртун сатхан атха къалыргъа излемейбиз, бизни партизаннга алыгъыз.

Партизан отрядны тамадалары сагъыш этиб, аланы партизан отрядха алыргъа дедиле.

— Алайкъ сизни отрядха, — дедиле Абрамов бла Къасай улу, — алай а сиз бирем башха, экишер кыйын аскер задание толтурмасагъыз, сизге ышаныу боллукъ тюлдю.

— Къаллай заданиееле? — деб сордула тюненеги полицейскийле.

— Отряд бла келигиз, артда айтырбыз, — дедиле партизан командирле. Эки полицейский аланы айтханларына хо болдула. Аланы бирини тукъуму Федуля, бирсини тукъуму да Новиков эди.

Песчанка волость немец полициядан тазаланыб, алайгъа партизан отряд не болгъаны бла, Могилёв—Минск шоссеге джол ачылды. Партизанла, оккупантлагъа зонаны юг джанында кьаугъа салгъан бла биргелей, север джанында, уллу шосседе да тынчлыкъ бермей башладыла.

БАРОК.

Партизан отрядны лагери Шеглян чегетде тургъан кёзюуде бир кюн Осман бла аны бир талай партизаны аскер операциядан кюнорта бола кьайтдыла. Партизанла уруш операциягъа узакъ барыучан эдиле да, дженгил огъуна хазна кьайталмаучан эдиле. Бу джол а аяусуз тири джюрюген болур эдиле, эртде огъуна келиб кьалдыла. Алай болса да алагъа солургъа заман табылмады.

Ала кьайтырдан бир сагъатны алгъа лагерге связной келиб, Большие Белевичи элден Барск эл таба немец карателлени отряды кетиб барады, отрядда 40 адам барды деб, хапар айтханыны юсюнден Османнга рапорт бердиле.

Олсагъатдан партизан отряд, карателлени аллына барыргъа, башха джаны бла джолгъа чыкъды. Ингир беш сагъат болургъа Барок элге джетиб, элни кыйырындагъы тирменни кьатында джол джанына джатыб бугъундула. Бираздан немец карателле, джашырылыб тургъан партизанланы эслемегенлей, юслерине келиб кьалдыла. Карателле 50 метр чакълы бирге джууукълашханларында, партизанла автоматладан, пулеметладан от ачды-

ла. Алай болса да, тарх деб шкок атылгъанлай, немецле, кёз джумгъан чакълы бирге джерге бауурланыб, партизанланы юсюне пулемет-автомат отну джандыртыла. Ол кюн сермешчү кёз байлангычы барды. Эки джанындан да баш кёлтюрюрге не аз да мадар джокъ эди. Алгъаракъдан джетиб бетджан салгъан партизанланы позициясы маджал эди — партизанла ташадан ата эдиле. Немецле джатхан джер а партизанлагъа къол аяздача туура эди. Ол кюн алайда карателлени төрт-беш адамларындан къалгъан кырылгъан эди: сермешчү тохтагъанында партизанла 32 ёлюк, 5 джаралы, сермешчү кёзююнде шанынлы болуб къалгъан да биреуню табдыла. Партизанладан да биреу ёлген эди, бир талайы да ауур джаралы болгъан эди.

ШОССЕДЕ.

Песчанка элни немец полициядан тазалагъандан сора, партизанлагъа Могилёв—Минск шоссеге джол ачылгъан эди да, ала шоссени джерлей башлагъан эдиле.

1942 джыл 17 июлда ийых кюн Абрамов бла Къасай улуну отряды, кесин кишиге эслетмей, Могилёв—Минск шоссени къатына чыкъды. Немецле джолну узунуна эки джаны бла да 100-шер метр кенгликте агъачны кесиб къоратхан эдиле да, джолгъа ташатын джууукъ барыргъа болмай эди. Партизанла, шосседен джюз метр чакълыны бир джаякълаб, чегет кыйыры кёкенлени тюбюнде джатдыла.

Отрядны ары дери да эки трофей автомашинасы бар эди. партизанланы бюгюн шоссеге чыкъгъанлары — немецледен энтда бир машина сыйырыр мурат бла эди.

Партизанла, чырпы тюбюнден къараб, джолтун озгъанланы санай, бир талайны турдула. Ма, ауур джюкленген автомашиналары танкеткала сакълаб баргъан уллу колоннасы гюрюлдеб Могилёв таба озду, аны ызындан мычымай кючлю къарауулу болгъан дагъыда бир колонна ётдю. Алагъа къатылыргъа партизанла кючлерине базмадыла. Дагъыда бираздан Могилёв шахарны коменданты, биргесине да немец офицерледен толгъан эки легкой автомашинасы бла, Могилёвдан Бельнич район таба шууулдаб озду. Алагъа чабаргъа бек таб эди, алай а шосседен базаргъа баргъан кёб хатасыз адам джюрюй эди да, пулемёт, автомат атыла башласа, аладан адам ачыргъа боллукъ эди.

Партизанла дагъыда бир талайны сакъладыла, базаргъа баргъанла шосседен бираз седиредиле. Бир заманда Бельнич эл табадан джангыз машина кёрюндю. Ол джууукълашханында, партизанла аны шоферун ышанга алыб, бир-эки атханлай, шофёр машинасын тохтатды. Партизанла эрлай чабыб джетдиле. Кузовда, не этерге билмей, эс ташлаб тургъан юч полицейскийни сауутларын сыйырдыла... Машинаны рулюн партизан Кирилл

Материнко алды, кабинада аны къатына Осман олтурду, Абрамов бла башха партизанла кузовгъа къаландыла. Сора ызларына бурулуб, Могилёвну коменданты кетген Бельничичи эл таба джёнедиле. Ала комендантны ызындан джетиб, аны къагъыб кетерге муратлы эдиле. Бара барыб, Княжицы элден бир километр чакълыны узайыргъа, шоссед ала аны аллына келе тургъан легковой машинаны эследиле. Джук сезмей, келалгъаныча, ол да келеди, была да машинаны улутуб, легковойгъа джууукълашыб барадыла. Машинала бир-бирине иги джууукълашханларында, Осман Материнкогъа: «Тохта, ол легковойну сыйырайыкъ!»—деди. Партизан автомашина тохтады, юсюндегиле секириб тюшюб джол джанына джатыб, сермешиуге хазырлана башлагъанларын 3—4 джюз метр джууукълыкъгъа келген легковойда адамла эследиле шойду, ол тормозларын ачы джызылдатыб тохтады да, къараб къарагъынчы ызына айланыб, думп болуб тебреди. Партизанла къачыб баргъан машинаны ызындан атдыла. Ала ата башлагъанлай, ол къуджур ишлеге сейирсиниб къарагъан джолочула, къоркъуб, кычырыкъ-сыйыт этдиле. Аладан адамны чарпытмаз ючюн, атыуну тохтатыргъа керек болду.

Отряд, бир джюк автомашинаны да алыб, ол кюн огъуна лагерге джыйылды. Могилёвну коменданты Бельничичи элге келиб, ызына шахаргъа къайтыб бара, шоссед партизан засадагъа тюшюб кългъанды да, имбашына окъ тийиб, ауур джаралы болгъанды, аны биргесине баргъан юч офицерни да экиси ёлгендиле, деб ингирде партизан связнойладан хапар келди.

ТЕХТИН.

Могилёв — Минск шоссени джаны чегетлеге сингиб, ол джолу джюрюген немец транспортлагъа чабыуул этиб, кългъа тюшген оккупантланы дунядан тас этиб тургъан, тегерекдеги элдеги полиция участкалары тютюнлерин кёкге чыгъарыб бошагъан батыр партизанла немец командованиеге терен къаугъа салдыла. Аланы тутуб, сыйпалаб бошаб, аскер тылны къайгылы, къоркъуулу шыблала аясуз ура билген партизанладан тазалар ючюн, оккупантла Угольшина чегетлени тегерегин кършалаб, кёкен ичлерин, заба джанларын, терек тублерин къармаб, тинтиб башладыла.

Чегетдегилени кырыргъа кючню немецле аслам джибергенлерин партизан разведка ол кюн огъуна сизди. Партизан тактика уа алайды: душманны кючю аслам эсе, ол партизанладан онглу эсе, анга илиниб, кесинге кемсиз зырафлыкъ келтириб кюрешме да, бир джанына джаякъла, алай а душманны чоласын марлаб джюрю, анга не аз да тынчлыкъ берме, учхара джерине джолукъгъанлай, хатерсиз уруб мылта. Чегетни кършалау башланганлай, партизан отряд тургъан лагеринден кълтюрюлюб,

немцеде киралмазлык мырдылы батмакыла бла ётюб. Сипайлов чегетлеге сингиб кетди. Джангыз бир адамын да чарпытмай, отряд немец кѳуршоудан сыбдырылыб чыкыды. Оккупантла чегетни таракылаб ётдюле, алай болса да эски от орунлада чий кёсеубашла болмаса, партизанладан джукъ табмадыла. Ала бир талай кюнден чегет кыйырадан кѳорадыла. Совет патриотла да ызларына, Угольщина чегетдеги лагерге кыйтдыла.

Немецде партизан зонаны кѳуршаллаб, аны ичиндеги совет патриотлагы джукъ эталмаса да, Угольщина чегетни аладан тазалар муратны кѳоймагъан эдиле. Ол себебден ала Техтин элге карателлени бир батальонун джибердиле. Партизан разведканы айтханына кёре, батальонда 400 адам бар эди.

Бир кюн чегетде аскер совет джыйылды да, кече элни тегерени алыб, немец батальонну кыыргыла оноу этдиле. Бу операцияны юч партизан отряд — Османны отряды, Белоусовнуку, Медниковнуку — биргелей бардырлык эдиле.

Джылы джай кече Османны отряды базасындан чыгыб, шыкыртсыз келиб, Техтин элни кюнбатхан джанында, элден бир километр чакылы арлакыда чегетни кыйырында бетджан салды. Отрядны аскерчилерини эки кѳол пулемётлары, эки автоматлары, бир миномёту, сора аны тышында да хар бирини шокот, гранатлары, бир кыауумларыны — аны юсюне да — пистолетлери бар эдиле.

Эл бла партизан бетджанны арасы 600—800 метр чакылы бола эди. Берилген команда былай эди: немцлени джууукъ келме кѳоюб, жангур кыйгынанча, бирден от ачаргыла.

Чыкъ тамчыланы накыт-налмазча джылтырата, кюн тийди.

Техтинден эки немец солдат шокотларыны имбашларына илиндириб чыкыдыла да, партизанла таба тебретиле. Бир зат да элемей, джууукъ, чегетни кыйыры бла джарым километр чакылыны бардыла, дагыда ызларына бурулуб, тохтай да тынгылай. чегет таба кыарай, бир талайны келдиле. Джукъ сезмедиле болур эди, ашыкымай атлай, элге кыйтдыла. Бир да ишексиз, ала дѳзор эдиле.

Карателле былай бери келликлери белгили болду.

Дозорла кетгенден бир сагыат озмай, элден 25 атлы чыкыды. Ол разведка эди. Атлы аскерчик партизанланы аллы бла джортуб ётдю, сора бетджандагыларыны тѳбен джаны бла кюн батхан таба айланыб, чегетге сингди. Чегетге киргенлей, ала пулемёт-автомат очердеге бере башладыла. Алада адет атай эди — партизанлагы джолукымасала да, кѳоркытур ючюн, тубаннга юрген итча, пулемёт, автомат ата айланыучан эдиле.

Атлыла чегетге сингиб, Османны отрядыны тылына ётерге Техтинден да джаяу-аскер батальон чыкыды. Партизанла эки джанына да сакъ болуб, чегетдеги атлы аскерчикден да, элден джууукылашыб келген батальондан да кѳз алмай, кыаты урушка

хазырланыргъа керек болдула. Не атлыла, не джаяу-аскер былан эслемеген эдиле.

Осман бла аны заместители Кирилл Материнко, уллу джолну къатында чырпы тюрбюнде бугъунуб, автомат бла пулемётну огъары аягъына миндириб джата эдиле. Башха партизанла да чырпыны къалыпындан фашистлени ышаныга алыб сакълай эдиле.

Юч атлы разведкадан айырылдыла да, уллу джолгъа чыкъдыла, сора элге айланыб чабдыла, бир талай кере автомат очердь бердиле. Ала туура партизанланы юслерине келе эдиле. Юч атлы батальоннга не эсе да бир берирге айланынган болур эдиле, ала бек ашыгъыш эдиле.

Алгъа келгенни атын, кесин да Осман автомат бла агъызды, къараб къарагъынчы ол бирси экиси да атлары бла биргелей джолгъа сойландыла. Тёрт-беш партизан, чабыб джетиб, атлары джерлерин, ёлгенлени сауутларын алыб къайтдыла. Шок дауур асламыракъмы болду да, атлы аскерчик мычымай уллу джолгъа чыкъды. Соиланыб тургъан атла бла юч солдатны кёргенлей, бслумну сездиле. Атаканы башларгъа команда берилди. Партизанла олсагъатдан от ачдыла. Былайда къауумлары да батальоннга от ачдыла. Сермешу башланды.

Атлы аскерчик, атланы къоюб, джолну бирси джанында оборона алды. Осман бла Материнко кюветде эдиле, джолну ары джанындагъы кюветде да немец пулемётчикле джатыб, эки къол пулемётдан къуя эдиле. Аралары джол алты метр эди, эки джанындан да от асыры кючлю болгъандан, не аз да баш кёлтюрге неда къымылдаргъа мадар джокъ эди. Осман автомат дискни ичин бошатды, Материнко да къол пулемётдан къысха очердле береди. Немец пулемётчикле да тохтаусуз атадыла.

Пулемётдан, автоматдан атыу бла немецлени кюветден чыгъаралмазлыкъларын Осман дженгил огъуна ангылады. Сора ол джолну юсю бла тегерек «лимонка» гранатны немец пулемётчикле таба тёнгеретиб джиберди. Граната барыб бир пулемётчикни тюз къатында чачылды. Пулемёт къабышды. Экинчи пулемёт а тохтамайды.

— Бираз таукел къымылдамасакъ, бу итлени былайдан къуруталмазгъа башладыкъ, — деди да Осман, автоматына жангы диск салыб, секириб къобуб, немец пулемётчиклеге мыллык атагъа башлады. Алай а Материнко андан эсе алгъа къобуб, пулемётну немецлени тюз юслерине буруб от ачды.

Эки немец кюветден чыгъыб, пулемётну да къоюб, бир джанына сылджыаргъа мурат этдиле, алай а Осман бла Материнко аланы узайтмай къабладыла.

Он минут чакълы бир заманнга немецлени атлы разведкасы къурутулду. Партизанланы бирси къауумлары да батальонну сездиретген эдиле.

Ол кюн немецледен 78 адам ёлген эди, аладан бири офицер эди. Османны партизанлары атлы аскерчикни сауут-сабасын толусу бла алгъан эдиле. Аны отрядындан джангыз бир адам—партизан Василий Ганеев ёлген эди.

Ол сермешу 1942 джыл 14 июлда болгъан эди. Ол кюнден сора Османны отряды Шеглян чегетледе базасына кёчдю.

1942 ДЖЫЛ 26 ИЮЛЬ, ИЙИХ КЮН.

Песчанка элде полиция участокну чачхан заманда партизан отрядха кёшулгъан эки полицейский Новиков бла Федуля бирем башха экишер задание толтурургъа керек эдиле. Федуля Могилевгъа барыб, андан отрядха бир станоклу пулемёт келтирирге керек эди. Меннге болушургъа адам керекди деб тохтагъанында, анга башха партизанны кёшуб джиберирге ышанмай, нёгери Новиковну кёшуб ашырдыла. Ала пулемёт келтирирге барабыз деб, кече отряддан кетиб, джукъ да келтирмей къайтдыла. Былай нек этесиз, партизан заданиени толтурмаучу партизаннга не болгъанын билемисиз деб соргъанларында, ала, Могилевдан станоклу пулемётну къоратыб кетиу бусагъат заманда тынч иш болмагъанын ангылай болурсуз, алай а табар джерибизни сымарлагъанбыз, аллыбызда ийых кюн не ёлюрбюз, неда пулемётну келтирибиз деб, джууаб бердиле. Ала ашаб, ичиб, иги солуб, ючюнчю кере да, ийых кюнден къалмай къайтырбыз деб, Могилёвгъа кетдиле.

Федуля бла Новиков къайтыр ийых кюнню 1942 джыл 26 июлну эртденбласында, партизан отряд чегет лагерде джукълаб тургъанлай, Шеглицы эл таба джанындагъы дозордан бир партизан чабыб келиб, солдатлары болгъан машинала бла немец мотоциклистле Шеглицы элден чыгыб, партизан лагер болгъан чегетге айлангандыла деб къуугъун этди. Ол хапар джетер-джетмез, лагерь кёозгъалды, хар ким секириб кёбуб, кийиниб, сауутларын кёолгъа алыб тохтадыла. Лагерь шум болду: мотоцикл мотор тауушла Шеглицы эл табадан огъай, лагерни төрт джанындан—Песчанка, Дубинка, Добросевичи элле табадан да эштилдиле. Партизан отрядха уллу палах тюшюб къалгъаны ачыкъ болду. Бир да ишексиз, немецле партизан отрядны лагерни тургъан джерни да, анга баргъан джолланы да, дозорлары къайда сакълагъанларын да, айтыб кёояргъа, отрядны тахасын барын кимден эсе да ажымсыз билиб, келиб отрядны къуршалаб кёйдула.

Немецле керти да ол кюн партизанланы къуршалагъан эдиле. Алагъа тахса берген да немец провокаторла Федуля бла Новиков болгъан эдиле.

Чотну табсызлыгы белгили болганлай, «Барыгыз да чегетни Шеглицы эл таба джанында таланы кыйырына чабыгыз», — деб отрядха команда берилди. Бираздан партизанла чегетни кыйырына чыкдыла. Чегет кыйыры тауусулгандан узак болмай, ачык джерде 3 автомашина бла талай мотоцикл сюеле эдиле. Офицер, автомашинаны кузовунда ёрге сюелиб, компасха бла кьартагьа карай, джол тюзете, солдатла да джатыб, тегерекни сымарлай да, кьоба да алгьа чаба, талагьа джайылыб, чегетге джууклашыб келе эдиле. «Командир педа комиссар автоматдан атыб, сигнал бергинчи, атмазгьа», — деб берилген команданы партизанла бир-бирине билдирдиле.

Ол кёзюуге флангладагы бла тылдагы дозорла джетиб, немецле чегетге киргендиле, алай а бек акырын келедиле деб хапар айтадыла. Отрядны командири Абрамов, иш тамам таргьа джыйылганын билиб, биргесине да 7 партизан бла эки тиширууну — Фёкла Михайловна Наумович бла партизан связнойну — алыб, партизан базаны алайдан башха джерге кьоратыргьа кетди.

Фашистле чегетге джуук келиб джатдыла. Тегерек барыш болду, бир джерде джангыз бир шыкьырт неда таууш эштилмейди. Партизанла бугьуб тургьан чырпыла бла немец цепни арасы 50 метрден аслам тюлдо. Партизанла алай джуук джерде турадыла деб немецлени акылларины келе болмаз эди. Офицер ёргерекге кёлтюрюлюб, сол тобугьун таянчак этиб, сол флангдагы солдатлагьа кьолу бла «алгьа» деб команда берди. Аны ышанига алыб тургьан Осман, офицерни автомат очередь бла аудурду.

Ол сагьатдан эки джанындан джаханим от ачылды.

Сермешу теренге кирди. Чегетни тегерекни кьуршалаб, алайда болган 25 партизанны богьурдакларындан бууб, ёлтюрге кюрешген немец аскерлеге дагыда келиб кёб солдат, юч бронемашина кьошулдула. Совет партизанланы хурттагына кьаршчы сермешуно бардыргьан немец аскерлени саны батальондан аслам болду. Кьутулур деб адам ышанмазча, бир уллу палах партизанланы юслерине тюшдо, хатерсиз ууахты джанлары тамакларына тыкды: кьуршоугьа алыб тургьан немецлени арасындан чыгьалыб, башха, хонш Залубницкий чегетге джанлаялсала, партизанла джанларын ажымсыз ууахтыдан кьутхарыргьа болурла. Алай болмаса уа — душман тартсын аланы халын.

Отрядны Абрамов биргесине кьоратхан кьаууму, базада болган азык бла хапчюк запасны автомашингьа джюклеб, атылган таууш эштилмеген джанына джанлады. Осман, кесине да юч пулемёт расчётну алыб, алгьа силкиниб келген немецлени тыяргьа кьалды.

Абрамовну кьаууму, бара-барыб, чегетден чыкьганлай ачык талада, кьара будай сабанда джатыб тургьан немец цепге тюрюлюб кьалган эди да, алайда кьан теккен сермешу ачылган

эди. Автомашинаны сюрюб баргъан Кирилл Материнко, фашист-леге бермез ючюн, 10—15 метр арлакъда машинасын джандырыб, сермеб къол пулемѣтну алыб, джатыб ата тургъан немец цепге от ачхан эди. Фашистле пулемѣт отдан джунчугъанлары бла Абрамовну партизанлары чегет таладан чабыб ѳтѳб, бирси чегетге сингиб кетерге мурат этген эдиле, алай болса да, 300 метр чакълы ачыкъ таланы чабыб ѳтгюнчѳ, немецле аладан бошагъан эдиле.

...Абрамов немец цепге тѳбеб, къыйын болумгъа тѳшгенлей огъуна, келсин да болушлукъ этсин, деб Османнга къуугъун ийди. Связной ары джетерге заман кюнортадан атлады. Сермешиу бир минутха да шош болмай барады. Османны пулемѣтчиклерини бетджаны таб джердеди, ала немецлеге баш кѣлтюртмей пулемѣтладан беклеб турадыла, фашистлени 3 автомашиналарын джандыргъандыла, 23 солдат бла бир офицерни ѳлтюргендиле.

Абрамовдан къуугъун келгенлей, Осман, пулемѣт расчѣтларин да алыб, анга болушургъа чабды. Алай а, ары бара, немец за адагъа джолугъуб къалыб, алайда да бир талай сермешиб, джолундан башха джарытын айланыб барыргъа керек болду. Ол кѣзюуге уа Михаил Абрамов, аны биргесиндеги 6 партизан, бир тиширыу (связной) фашистлени къолундан ѳлген эдиле.

Кирилл Материнко бла Фѳкла Наумович Залубницкий чегеге къутулгъан эдиле. Ол кюн алайдан чачылгъанлары бла партизанланы бир бѣлеги сау ийыкъны чегетледе бир-бирин табмай, джунчуулу болуб, талайны айланыб джыйылдыла.

1942 джыл 26 июлда — ол къыйынлы ийых кюн джан берген аждагъанла Белоруссияны Могилѳв районунда Шеглян чегетни север джаны таласында басдырылгъандыла.

Немец карателлеге партизанланы тахсасын бериб, фашистлени аскер батальонларын партизан лагерге алыб келген, халкъын, джуртун сатхан Федѳля болгъан эди. Немецле анга сауугъагъа М. Абрамовну къап джугъу кийимлерин берген эдиле. 1948 джылда Федѳля тутулгъанды, совет адамлагъа этген фитналыгъы ючюн тыйыншлысын табханды.

Отрядны аскерчилерн бир-бирин табханларында, Осман барын да джыйыб, 26 июлда болгъан ишни сюзѳю, операциягъа толу анализ берди. Ол кюнден сора Осман, ѳлюб кетгинчи, партизан операцияланы хар бирине анализ бериуню отрядны джашауунда адет этген эди. Ол джыйылыуда партизан отрядха командирге отрядны комиссары Къасан уллу Осман сайланды. Бир талан замандан отрядха комиссаргъа да ол кѣзюуледе немец карателле чачхан бир отрядны — Комаровну отрядыны комиссары Иван Мартынович Ивановну айырдыла. (Комаровну отрядыны сау къалгъан бѣлеги Османны отрядына къошулуб къалгъан эди). Ол заманда огъуна Къасай уллу кесини партизан отрядына немец-фашист аскерлени биригчи чабыуулун

сынагъан, кеси алгъын къуллукъ этген джаяу-аскер дивизияны номерин—121-чи номерни атагъан эди. Ол номер отрядха, артда-ракъда партияны Могилёв таша обкому бла райкому, аладагъы аскер-оператив группаланы штаблары джыйгъан командирлени кенгешинде да берилгенича къалгъан эди.

Къасай улу командир болуб, отрядха башчылыкъ этиуню кеси къолгъа алгъанында, партизанлагъа былай айтды: «Чегетледе бугъуб, джашырылыб, немецле бла ууакъ сермеше, аладан къача айланыуу бла бизни чотубуз къолай боллукъ тюлдю. Биз, партизанланы аслам джыйыб, отрядыбызны керти да аскер кюч этиб, джуртубузну душманларын, фашист оккупантланы хатерсиз согъаргъа керекбиз. Къоркъгъан бизден къоркъсун, къачхан бизден къачсын, Джурт да, джер да, халкъ да бизникиледиле, биз да аланы уланларыбыз. Дунияда ёлмезге туугъан джан джокъду, джангыз джаныбызны аямайыкъ, кесибиз ёлсек да, сыйыбыз, намысыбыз, джигитлигибиз ёлмезча этейик. Биз джуртубузну, халкъыбызны азатлыгъы ючюн кюрешебиз».

Отрядда эки связной (хапар джюрютюучю разведчик) кыыз бар эдиле. Осман аланы болушлугъу бла элдеде партизанлагъа джан басхан, чегетге джанларгъа разы болгъан адамланы, аскерден аджашыб къалгъан аскерчилени, аскер къуллукъгъа борчуланы табыб, аланы партизан отрядха чакъырыб башлады.

1942 джылны аягына Осман отрядны тактика бёлеклеге — роталагъа бёлдю. Ол ротала 1943 джылны къачына батальонла болгъан эдиле. Ротала штабны тегерегинде 30—40 километрлик радиусдагъы элдеде тура эдиле. Отрядны командири Къасай улу партизан операцияланы бардырыгъа деб роталаны командирлерине буйрукъ бере эди. Роталаны командирлеринден чыкъгъан аскер инициативагъа да эркинлик бериб, къалай этерлерини планын салыб джибере эди. Кёзюу-кёзюуюу бла адъютанты Давид Тавадзени да биргесине алыб, роталаны бирине келиб, партизанла къатыш операциялагъа бара эди. Отряд бирден этерик операцияланы уа планын, маршрутларын, ишни къалай барлыгъын да кеси штабы бла джарашдырыб, роталаны аскер ишлерини координациясын кёураб, хар операциягъа кеси башчылыкъ эте эди.

Таукел джюрекли таулу джаш, Къасай улу Осман «Ёлмезге туугъан джокъду... ёлсек да, сыйыбыз, намысыбыз, джигитлигибиз ёлмезча этейик» деген сёзлеринден джангыз бир минутну джанламай, ёлюб кетгинчи хатерсиз къазауатны отуна кёкюрегин бургъанлай кюрешгенди. «Ол биргебизге болса, — деб халпар айтдыла аны партизанлары, — къоркъуу джюрегибизге

чыртда келе билмей эди. Ол не сейир болгъанын билмейбиз, не кыйын операциягъа чыкъсакъ да, Осман биргебизге болса, ёл-люкме, неда хорлаялмай къалырбыз да деген акъыл джангыз бир адамны эсине келмей эди. Кесини джюрегинде чыртда къоркъуу бола билмегени бизге да сингиб къала болур эди дейме. Ойнай, кюле, чам эте,аллыбызда тебресе, онглаб келген фашистлеге къаршчы къазауат этерге, аланы тобларыны, пулемётларыны юсюне барабыз дегенни къой, бир бош ишге баргъанча кетиб къала эдик. Адъютанты Давид Тавадзе анга бир да сакъ эди, ол Османны ёлюр джеринден кёб кере тыйгъанды. Осман, кыйзса, чыртда артына турмай, не палахха да кириб кете эди. Осман биргебизге болуб, хорламай бир джолда да къалмагъанбыз...»

ДЖИГИТЛИГИ КЪУТХАРДЫ.

Биринчи рота отрядны штабы тургъан Сипайлов чегетден 40 километр чакълыны барыб, Дубинка элчикде тура эди. Ол ротадан билдириуле кечигиб келирге къалдыла да, Осман, адъютанты Давид Тавадзени да биргесине алыб, джангыз ат джегилген эки чархлы арбачыкъгъа миниб, Дубинкагъа кетди. Ала ары ашхам болуб джетдиле. Рота операциягъа кетген эди да, элде партизанладан хазна адам джокъ эди. Осман бла Тавадзе, кече алайда джатыб, партизанлагъа да бир тюбешиб, тынгылы хапар алыб къайтыргъа деб, Дубинкада къалдыла. Танг аласы бла партизанла да арыб, талыб, операциядан къайтыб, Осман болгъан юге басыныб джатдыла. Арыб келгенлери бла, постха салыргъа солугъан адам табмай, пост къайгъылы киши болалмай, хар ким кыйсыдырылгъан джеринде къалкъыб къалды.

Ол кёзуюде уа, немец аскерге азыкъгъа мал джыяр мурат этиб, танг къаралдысы бла элни бирси джанындан оккупантлары аскер отряды кирди. Немецле элге киргенлей огъуна, анда партизанла болгъанын сезиб, аланы эрлай джесирлеб къояргъа умутландыла. Юсюнде пулемёт расчёту болгъан арба, акъырын келиб, Османны двуколкасыны къатында тохтады. Пулемётну арбадан тюшюрдюле да, партизанла джатыб тургъан юнню арбазына кириб, эшикден 15 метр арлакъдагъы гардош уруну джанына орнатдыла. Пулемёт юнню эшигин ышанига алды.

Осман джангыз шинелин тюбюне атыб джатхан эди да, джукълаб онглу да болалмай, танг атханлай къобуб, этиучюсюча физзарядка этиб, бет-къол джууаргъа башлаб, терезеге кёз джетдиргенлей, юге айланыб тургъан пулемёт хамхотну эследи. Джитирек къарагъанында, арбаздан тышында немецлеге «джегил болугъуз» дегенча, онг къолун силкиб чакъыра тургъан пулемётчик бла уруну башына бауурланыб, пулемётха лента джарашдыра тургъан немецни кёрдю. Ызына айланды да, полда тёнгереп, джукълаб тургъан партизанлары къараб-къарагъынчы уятды. Пар-

тизанла — кѳуугѳунга юрениб джашагѳанла—Османны джангыз шыбырдагѳаны бла секириб кѳобуб, сауутларын сермедиле. «Джашла, — деди Осман, — немецле кѳуршалагѳандыла. Паника болмасын, мен команда бергинчи — кѳымылдамагѳыз. Эшикни ачханлай — мен пулемѳтчиклени кѳаблайым, мени ызымдан мыллык атыгѳыз. Этелгенигизни аямагѳыз, паника болмасын, кѳачабыз дегенлей — битдик!»

Алай айтханы бла Осман эшикни кѳатына барды, акѳырын автоматны огѳары аягѳына миндирди, сора аягѳы бла тюртюб, эшикни ачды да, немец пулемѳтчиклеге буруб, автоматдан кѳуйду. Автомат от ачылгѳанлай огѳуна бир пулемѳтчик сойланды, бирси да джунчуб, пулемѳт кѳайгѳылы бола айлангынчы, анга да окѳ тийди. Джангыз дакѳыкѳаны ичине немец пулемѳт партизанланы кѳолуна тюшдю.

Османны автомат очереди башха юлеле джукѳлаб тургѳан партизанланы да, кѳзню джумуб ачхынчы, аякѳ юсюне салгѳан эди. Арыгѳанлары да кѳайры кетди—ол кюн партизанла алайда аждагѳанлача юрешдиле. Кеслеринден да бир талай адам чарпыды, алай болса да немец отрядны кѳуш тѳюгѳилей чачдыла. Партизанланы кѳолуна талай аскер сауут, оккупантла башха элеле джыйыб, джюклеб келген азыкѳ обоз тюшдю. Обоздагѳы хазна бла азыкѳны барын джамагѳатха чачыгѳыз деб Осман буйрукѳ эгди да, немец аскерге деб баргѳан ашарыкѳ-азыкѳ эллилеге аш болду.

Османны ол кюн алайда этген таукеллиги бла джигитлиги партизан ротаны ѳлюмден кѳутхаргѳан эди

ЭШЕЛОНЛАНЫ — КѳАПХАКѳДАН ЭНИШГЕ.

121-чи партизан отряд рельса кѳазауатны 1942 джылны кѳачындан башлагѳан эди.

Уллу Октябрь социалист революцияны 25-джыллыкѳ байрамы джууукѳлашхан эди. Кѳасай улуну башламы бла, партизанла ноябрь байрамгѳа аскерчи саугѳа этерге — душманны эки эшелонун кѳапхакѳдан тѳнгеретирге оноулашдыла.

Темир джоллада аскер операцияла бардырыгѳа деб эки диверсион группа кѳуралды. Аланы бирине командирге партизан отряддагѳы таукел, уста, ѳтгюр сапер джаш Лев Синдревский саналды. Биринчи операциялада экинчи кѳауумгѳа отрядны командирини заместители, алгѳыннгы шахтѳр Кирилл Материнко башчылыкѳ этген эди.

Душманланы коммуникацияларында диверсион ишлени бардырыгѳа айырылгѳан партизанла чегет лагерни тѳгерегинде эки-юч ийыкѳны джоллагѳа мина салыугѳа юрениб турдула. Ала ол искусствогѳа юрениб бошагѳанларында, отрядны командир кѳаууму взрывчатка табар кѳайгѳыгѳа кирди.

Иш былай эди: ол кѳзюуледе партизан отряд Уллу джер бла,

къралда партизан къозгъалыуну штабы бла байламлы тюз эди, ол себебден взрывчатканы андан хауа бла келтиртирча мадар джокъ эди. Отрядны кесинде уа эшелонланы аудурурлай взрывчатка бек кыйын табыла эди. Ол себебден коммуникациялада душманны транспортун чачдыргъа миналаны партизанла кеслери этерге, ол миналагъа керекли взрывчатканы да къайдан болса да излеб табаргъа керек болдула. Ала айланган, джюрюген джерлеринде излеб, атылмай къалгъан немец авиабомбаланы, снарядланы джыя эдиле. Ала, билмей тургъанлай атылыб, адамны учхун этиб къоярыкъ ол къоркъуулу джюкню келтирюб, чегет базагъа келтире эдиле. Келтирген авиабомбаларын, снарядларын алайда, джангыз жанларын ууахты базманына салгъанлай, демонтажлаб, ичинден отун алыб, рельсаланы тюбюне салынныкъ миналаны джерлей эдиле. Османны партизанлары ичинден отун алыб, миналаны джерлеген немец авиабомбаланы бирини корпусу бла стабилизатору бюгюнледе да Могилёв область музейде Къасай улуну бёлюмюнде экспонат болуб сакъланадыла.

Алай бла партизанла рельса къазауатха керекли сауутлары — кеслери этген миналаны — джыйышдырдыла, ала темир джол, шоссе тегереклерин джерлей башларча болдула.

Ноябрны ал кюнлеринде эки группа да операциягъа чыкъдыла. Сидоревскийни группасы операциягъа биринчи чыкъгъанлай огъуна кесини аскерлик борчун толтурду. «1942 джыл ноябрны 6-да Могилев—Быхов темир джолну Тумановка эли къаты уча-стогунда 77 — 20 квадратда эшелон агъызылды. Бир паровоз, юч класс вагон, азыкъ джюкленген 18 вагон аууб чачылгъандыла. Гитлерчи солдатла бла офицерледен 60 адам ёлгенди, 75 адам да джаралы болгъанды. Эшелонну атылханла: группаны командири Сидоревский, ол иште болгъанла Н. Леонов, Б. Гаранин, П. Ефре-менко» — деб джазылады 121-чи партизан отрядны рельса къазауатыны биринчи донесениесинде (Белоруссияны Коммунист партиясыны Ара Коитетини партархивини документлеринден).

8 кюн арадан ётгенден сора, 14 ноябрда, биягъы Сидоревскийни группасы Могилёв— Быхов темир джолну Дашковка станциясыны къатында экинчи эшелонну агъызды. Ол эшелонну паровозу, солдатла болгъан 15 вагону, аскер техникадан толу да 4 вагону аугъан эдиле. Немец солдатла бла офицерледен 150 чакълы адам аугъан вагонлада ёлген эдиле.

Рельса къазауатны ол башлагъаны бла, 121-чи партизан полк душманны коммуникацияларында ол урушну тохтатмагъанлай, Могилёвщина оккупантладан азатланыгынчы таукел бардырыб, немецлеге да кёб чарпыу, заран салыб тургъанды.

1942 джылны ахыр айларындан башлаб, 1943 джылны аягына дери Къасай улу Османны партизанлары немец-фашист аскерлени тылдагъы коммуникацияларында «...34 эшелонну, 15 паровозну, 379 вагонну, 20 километр темирджол полотнону.. чачыб, кюйдюрюб къурутхандыла».

Могилев-Осиповичи темир джол линия тохтаусуз ишлей эди. Немец командование алайтын кёб тюрлю аскер кючно, аскер техниканы фронтха ташый эди.

121-чи партизан отряд бла аны хоншу отрядларыны партизанлары этген диверсияла джолда поезд джюрююну тыялмай эдиле. Немецле, джолну чачылгъан джерлерин дженгил огъуна тюзетиб, къарауулну кючлю этиб, поездлени джибериб тебрей эдиле.

Ол темир джолну эм учхара джери Друть сууну кёпюрю эди. Партизанла ол кёпюрю бир чачалсала, темир джол саулай да кёб заманнга чотдан чыгъарыкъ эди. Алай а аны чачмакълыкъ тынч болмагъанды: кёпюрю сакълауулу бар эди, кёпюрге барыргъа джараулу джерлеге барына минала тешелиб эдиле.

Алай болса да, кёпюрге ёшюн салмай, джолну башха джерлерин чачуу бла, поездлени джюрююун тыяргъа мадар табылмады. Ол себебден, Осман кёпюрге баргъан джолланы тинтиб сынаргъа, охрананы санын, сауут кючюн ажимсыз билирге, сауут кюч болгъан, бегитилген точкаланы къалайлада болгъанын картха тюшюрюге—айтыб къояргъа, кёпюр сакълауну болгъан тахсасын джыйыб, штабха келтирирге деб полкну разведчиклери бла связнойларына буйрукъ берди.

Бир талай кюнден разведчикле кёпюр сакълаудан хапар келтирдиле. Ол хапаргъа кёре, кёпюрю сайлама немец бёлеклени бири сакълайды, алай а солдатланы ичинде немец аскерге зор бла алынган талай совет адам да барды.

Ол хапар келген кюн огъуна барыб, ол адамлагъа джолугъуб, аланы не муратлары болгъанын билиб келигиз деб, Осман разведчиклерин ызларына ашырды.

Немец аскерде къуллукъ этерге зор бла чакъырылгъан совет адамла оккупантланы кёрюб болмагъанларын, фашист зорлукъдан къутулургъа мадар табсала, башларын къайры да атаргъа огъай демегенлерин билдирдиле. Партизан разведчикле сёз да башлагъынчы, ала кёпюрю атылтыргъа биз да болушайыкъ дедиле. Зор бла къуллукъ этгенледен бири, джюрегине чыртда къоркъуу салмай, разведчиклеге тагъылыб, Осман бла сёлеширге партизан лагерге келди. Ол кёпюрю сакълагъанланы арасындагъы совет адамланы келечиси эди. Ол кёпюрге болумну, хапарны айтыб, сёлешиб бошагъандан сора, Осман анга:

— Сиз партизанлагъа керти да болушургъа излей эсегиз, кесигизни арагъыздагъы немецлени къагъыгъыз, биз да кёпюрю атылтырбыз,—деди.

— Болсун, — деб джууаб этди келечи, — алай а сиз да болушугъуз бизге,—биз операцияны башлагъан кёзюуде сиз да ол тегерекде болугъуз.

— Душманны аскерчилери айтхан бла джюрюмеученбиз,—деди Осман,—сигналны сакълаб тургъанлы танг кесек болады. Бо-

лушсагъыз, болушмасагъыз да кѣпюрню тютюнѣ кѣкге чыгъа-рыкъды. Болушсагъыз—Джуртубузгъа терслик этгенигизни джуу-дуурсуз, алай тюл эсе—кесигизден кѣрюрсюз, партизанла болма-гъан джер джожкъду.

Ол кюн алайда партизанла кеслерини планларын келечиге ачыкъ этмеселе да, кѣпюрню атылтыу операцияны къалай кѣуарар-гъа керек болгъаныны юсюнден оноулашдыла. Келечиге айтыл-гъан а былай болду: мобилизация бла чакъырылыб, фашист ас-керде кѣуллукъ этгенле кече 12 сагъатда немецлеге бирден от ачадыла, аладан бошагъанлай, эки кызыл ракета атыб, парти-занлагъа сигнал береди, сора Осман да бир кызыл ракета джибериб, сигналны партизанла эштгенин билдиреди. Ол заманда сизге киши тиймейди.

Операцияны башлар кечеге бир ийыкъ болджал салынды.

Осман, хоншу отрядха — К. Белоусовну отрядына да хапар бе-риб, эки отряддан да бирер рота айырылыб, ийыкъны ичинде опе-рациягъа хазырландыла.

Операция башланыр кюн джетди. Къачхы къарангы кече 121-чи партизан отрядны лагеринде туруучу ючюнчю ротасы (Осман кеси командирлик этиб), Белоусовну отрядыны партизанлары, те-мир джол кѣпюрге джууукълашыб, позицияла салдыла. Наумо-вични десантчылары да, взрывчатканы алыб, кѣпюрню туурасына узакъ болмай джерлешди.

Партизанланы бир къаууму, артыкъсыз да Белоусовнукъула. немецледе ишлегенлеге ышанмай, бу бир провокация болмагъа эди деб, операцияланы тынгылы бошалырына ийнаналмай сакълай-дыла. Алай болса да 12 сагъат толгъанлай, кѣпюр тѣгерекде джа-ханизм къаугъа башланды, пулемѣт-автомат от ачылды, гранат атылгъан тауушла, болгъанны джунгюрдетиб, кызыу-кызыу чыкъдыла, немец казарма, бир джанындан къабыныб, шынкъарт-ча джанды. Партизанла сигналны сакъларгъа чыдамадыла, совет адамла лагерде фашистле бла къазауат эте тургъан заманда ала къараб турургъа тѣзелмедиле—фашист лагерде къаугъа башлан-гъанлай, Осман атакагъа буйрукъ берди...

Партизанла бла мобилизованныйле казармада бугъунуб къл-гъан фашистлени чѣблей айланган кѣзюде Наумовични десант-чылары да партизанла кѣбден бери тиш кысыб тургъан кѣпюрню Друть сууна агъыздыла.

Ол операцияны башлагъан, анга башчылыкъ этген да Къасай улу Осман эди. Ол кечеден сора Совет Аскерле келгинчи Моги-лѣв-Осиповичи темир джол линияда поезд джорюу тохтады.

Ол кече алайда партизанладан бир адам ѳлген эди. Чыртда билмей тургъанлай юслерине от ачылыб кългъан немец сакълау-уладан а хазна адам къутулмагъан эди. Партизанлагъа тахса берирге айланган тѣртеуленни кеси кѣолу бла уруб кѣойгъан бир офицер—немец ротаны командири—партизанланы кѣолуна тюшген эди.

Зорлукъ бла фашист аскерге чакъырылыб, герох тюбюнден немцлеге къуллукъ этиб тургъан совет адамла ол кечеден сора партизанланы тизгинине къошулдула.

КЮНДЮЗГЮ СЕРМЕШИУ.

Башында айта келгенибизча, партизан къазауатны эм баш методу—душманны аскер объектлерине кечеги чабыуулду. Алай болса да, Османны партизанлары немец оккупантлагъа къаршы кюрешлеринде, таб тюшюб къалгъаны болса, кюндюз операцияладан да хазна джанламагъандыла, артыкъсыз да артдаракъда, бир аз кюч ала башлагъанларында.

1943 джыл 22 мартны эртденинде Угольщина элде тургъан 2-чи ротаны связною лагерге чабыб келди. Ол Угольщина бла Техтин элле таба 4 автомашинада немецлени аскер бёлеги келеди деб, хапар айтды.

— Джолдаш командир,—деди ол Османнга,—бёлек, тохтай да флангларына разведка эте, бек акъырын келеди. Машиналада эки пулемёт барды, солдатладагъы сауут—шкочла бла автоматладыла. Қылай этейик?

— Ротаны командири къайдады?

— Ротадады.

— Ротаны командири Шеколюкга алай айт,—деб буйрукъ этди Осман,—фашистлени джолуна бетджан салыгъыз, джууукъ келме къоюб—от ачыгъыз. Биз джетгинчи джибермегиз.

Связной ызына чабыб кетди. Осман да, кёб турмай, лагердеги партизанланы биргесине алыб, джолгъа чыкъды.

Командирни буйругъун толтура, 2-чи рота немецле келлик джолгъа бетджан салды. Джалан чырпыланы ичинде джер бла тенг болуб тургъан партизанла кенгирекден къарагъаннга чыртда танылмайдыла. Алдагъы немец машина партизан бетджаннга 50 метр чакълы бирге джууукълашханлай, партизанла кызыу от ачдыла. Немецле, эрлай секириб, машиналадан тюшюб, джерге бауурланыб, пулемётладан, автоматладан, шкочладан аяусуз къуюб тебретиле. Қыаты сермешу теренге кирди. Партизанла ташадан, бетджандан атадыла, немецле уа ачыкъ джерде, туурададыла, джатхан джерлеринде къымылдаялмайдыла.

Сермешу башлангандан сора бирадан Осман алыб келген партизанла да джетиб къалдыла. Ала, немецлени бир джанындан кириб, ууакъ-ууакъ чёблей, таргъа тыя тебрегенлей, немецледен талай адам къол кёлтюрюб, бой салыб, сауутларын атыб, партизанла таба джанладыла.

Ол кюн сермешу 4 сагъатны барды, ахырында партизанла хорладыла. Сермешуе немецледен 52 адам ёлген эди, 12 адамы да партизанла джесирге алгъан эдиле.

Партизанла джанындан да ол сермешуе талай адам чарпыгъанды. Ол кюн—1943 джыл 22 мартда—партизан отрядны 2-чи

ротасыны командири 121-чи партизан отрядны кыраганланы бири, Осман татлы тенги, 1921 джылда тууган комсомолчу джаш, сержант Николай Шеколюк да фашистокъ тийиб ёлгенди. Партизанла айтханнга кёре, аны ёлгени Кысай улуну бек уллу тентиретген эди. Аллай бир кыйынлыккыны биргелей чегиб келген татлы аскерчи тенгини замансыз кетгени Осман джюрегине чапырлмазлык джара салган эди.

Ууатылган немец бёлекни саууту-сабасы партизанланы кылуна тюшдю. Фашистлени 4 автомашинасы да кыйген эди.

ИНТЕРНАЦИОНАЛ ГРУППА.

Герман аскерден кыачыб, партизанлагъа кёчген солдатладан Осман интернационал группа кыраган эди. Анда 16 адам бар эди.

Интернационал группага командирге джигит партизанланы бирин, кызауатха дери шофёр болуб ишлеген Николай Балабенкону салган эди, политрукга уа—немец, орус, француз тиллени ашкы билген бир чех коммунистни — немец аскерни алгыннгы солдатын айырган эди.

Интернационал группаны аскер ишлери бек сейирлик болгандыла. Ол кыауум кёбюсюне Могилёв—Минск шоссед кюрешиб турганды.

Ала былай этиучен эдиле. Немец аскерчиле кийиниб, немец аскер сауутланы тагыб, саф болуб, шоссеге чыгыб, 15—16 солдат марш бла барадыла. Джылтырауукъ погонлу, субай санлы кыатангы немец офицер, сафны бир джанында, кёзюу-кёзюуу бла команда бере, солдатланы кыайры эсе да элтеди. Ол «офицер» Балабенкоду. Ма, чегетни гюрюлдеген тауушдан алдырыб, киши бла кыайгылары болмаганча этиб, сафда бара турган «немец солдатлагъа да» этил-бензин ийисни бюркюб, немец грузовиклени колоннасы ётюб кетди. Колоннаны биргесине барган немец офицерле бла солдатла саф болуб келген аскер кыауумчукда адамны сескекли этер зат эслемедиле, кыайгылы болмай озуб кетдиле.

Кенг шоссе бош болду. Немец кийимли партизанла ышара, бир-бирине накъырда эте барадыла.

Бираздан джолда джангыз немец дженгил машина кёрюндю, Ол джууукълашыб келеди, бир да ишексиз, ол джылтырауукъ машинада немец офицер бар болур.

«Офицер» Балабенко шоссени арасына чыгыб, кыолун кёлтюреди. Немец «офицер» кыолун кёлтюрюб, тохта деб, немец «солдатла» да сафда сир кыатыб сакылайдыла, сора машина тохтамай кыалай ётюб кетсин.

Машина тохтаганлай, Балабенко барыб, аны эшигин ачады, шофёрну кыатына олтуруб турган офицерге парабеллумну айландырыб, таза немец тилде «Хенде хох!» («Кыолларынгы

кѣлтюр») деб команда береди. Мангылайына къараб тургъан пистолетни кѣрюб, джаны тамагына тыгъылгъан немец офицер къолларын ёрге тутаргъа кюрешеди. Шофѣр а машинаны сюрюб, сыбдырылыб кетерге мурат этиб, газдан басады. Ол газдан басханы бла Балабенко парабеллумну сампалындан тартханы тенг болады. Окъ тешиб ётген мангылайын рульгъа ашыргъан шофѣрун кѣргенинде, немец офицерни тили тутулады. Партизанла эрлай аны байлаб, арт шиндикге сугъадыла, рульну Балабенко алады. Партизанланы машинагъа сыйыннгандан къалгъанлары чегетге джанлайдыла. Байланнган немец офицерин да алыб, машина партизан лагерге кетеди.

121 партизан полкнун интернационал группасы, шоссеге чыгыб, талай кере аллай операцияла этген эди, ол операциялада къолгъа тюшген 7 немец офицер бла 35 солдатны джанлары саулай чегет лагерге табыргъан эди.

«ОФИЦЕР КЕЛТИРИГИЗ»

121-чи партизан полкнун Могилев шахарда ышангылы алакат связнойлары бла разведчиклери бар эди да, полк аланы болушлукъларындан шахарны джамагъаты бла байламлы болуб, немец аскерни бастионундан тынгылы хапар алгъанлай тура эди.

Къасай улу связнойланы бирине, юйюнде аракъы, чагъыр, сра сатхан тюкенчик ач да, сатыу эте башла, тартаргъа оккупантладан адам келсе, не къадар илешдирирге кюреш, деб буйрукъ берген эди.

Ол айтханча, связной тишируу кесини юйюнде ичги тюкенчик ачды, ташаракъ кафечик жарашдырды. Аны ачар ючюн, керекли ачханы—немец маркаланы— Осман партизан полкнун кассасындан кереклиси чакълы бир берген эди.

Немец офицерле бла солдатла ол тунакыракъ кафеге келиб, тартыб джылынсала, ушакъгъа кириб, партизанлагъа керекли кѣб хапар джаншай эдиле. Аланы арасында, официанткача джюрюб айланнган связной тишируу да, немец тилни билмеген кирик этиб, эсирген оккупантла айтхан затланы кюулагъына тигиб къоя эди.

Буфет маталлы ол заведениеден партизан разведка излеген хапарла тюше башлагъанында, Осман шахарда дагъыда аллай бир талай таша юй кюрады. Аладагъы связнойла Могилѣвщинада партизан кюозгъалыгъа уллу болушлукъ этиб тургъандыла. Партизан разведкагъа немецлени тахсасын бергенни тышында да ала Германиягъа сатылыб кетерик неда оккупантланы къолундан ёллюк кѣб совет адамны чегетлеге, партизан лагерлеге кютхаргъандыла. Шахардагъы партизан связнойла немец госпиталладан дарманла урларгъа, медицина кюуллукъчуланы фашист госпиталладан чегет госпиталлагъа ашырыргъа мадарла табыб тургъандыла. 121-чи партизан полкнун чегетдеги госпиталыны хирургу, ауур

джарасындан ёлюрню аллы бла Османнга операция этген И. И. Астапенко да немец госпитальдан партизан связнойла чегетге къачыргъан медицина къуллукъчуланы бири болгъанды.

Могилёвну къатындагы Пашковода немец аскер гарнизонну къурутуу акъыл да 121-чи партизан полкнун Могилёвдагы связнойларыны донесениесинден чыкыгъан эди.

1943 джылны июнь айында партияны таша обкому «къайдан да табыгъыз, бир немец офицер табыб келтиригиз»,—деб 121-чи партизан полкга буйрукъ берди. Осман интернационал группаны командирин, немец тилни уста билген джигит разведчик Балабенкону чакъырыб, къысха заманны ичинде къыйын буйрукъну толтурургъа хазыр бол деди.

Балабенко, Осман бла, Иванов бла штабда оноулашыб, операцияны планын джарашдырыб бошагъандан сора, немец офицер кийимлени кийиб, биргесине да эм таукел, эм шатык партизанланы бирин — Бирюковну — алыб, Могилёвгъа атланды.

Джолда аланы тыяр чурумгъа да джолукъмагъанлай, кече барыб, аракъы сатыучу связной тиширыуну юйуне тюшдюле. Тангнга дери алайда джукълаб тынчайдыла. Эртденбласында къобуб, бет-къол да джууб, эртден хадым этерге олтурдула. Связной тиширыу да, терезени аллына сюелиб, орамгъа къарауул болду.

Алайна ,биздан тиширыу терезеден ызына къачды. «Оу, немце босагъагъа джетиб келедиле!»,—деб шыбырдады.

Балабенко бла Бирюков къачыб, печни артына букъдула. Ол сагъатдан бир немец офицер бла эки солдат кирдиле. Столда тютюнлей тургъан табакъла бла къашыкъланы эслеб:

— Кимле эдиле бусагъатда былайда ашай тургъанла?—деб сордула.

Къоркъгъандан бети кетиб тургъан тиширыу не айтыргъа билмей джунчуду. Сора Балабенко печни артындан чартлаб чыгыб:

— Кёлтюр къолларынгы!—деб офицерге немец тилде командала берди.

Офицер къолларын ёрге кёлтюрдю, алай а солдат 10-атылгъан шокдан атыб, Балабенкону урама деб, дардагъанда тиширыуну ауур джаралы этиб джыкъды. Ол кёзюге Балабенко чёрчек солдатха парабеллумдан къуюб сойландырды, бирси солдатха уа Бирюков бычакъны сугъуб аудурду. Джангыз бир секундну ичине иш бошалды.

Къоркъгъандан джаны чыгъаргъа джетиб тургъан офицерни пистолетин да сыйырыб, сюрюб орамгъа чыгъардыла. Чыгъарыб, арлакъгъа атлагъанлай, кимни эсе да сакълаб сюелген къара «Опель» машинагъа джолугъуб къалдыла.

Юсюнде гестапо формасы болгъан шофёр, машинаны терезесинден башын чыгъарыб, сескекли болуб къарайды. «Шофёрну кийими гестапо кийимди, машина да гестаподан болур»,—деб кел-

ди Балабенкону кѣлюне. Ол, машинагъа джетгенлей, соруу-оруу да болмай, аны эшигин ачыб, немец офицерни машинагъа сукъду. Сора ашыгъышда немецча сѣлеширин унутуб, шофѣргъа орусча айтыб джиберди:

— Буничи элге дери элт, не десенг да берирме.

Шофѣр къарайды да, не бола тургъанына тюшюнелмейди: немец кийимли офицер орусча сѣлешеди, кесича бир офицерни да келтириб, сормай-ормай машинама тыкъды. Ызындан да орус автоматлы немец солдат, Майн гот, неди бу ишинг?

Алай болса да шофѣр Балабенко айтханнга къулакъ иймеди. Джанны къалдырлыкъ багъалы секундла джортуб барадыла, шофѣр бла сатыу эте турургъа Балабенкону заманы джокъду. Балабенко шофѣрну мангылайына парабеллумдан бекледи да, эрлай аны машинадан созуб чыгъарыб, джол джанына быргъады. Рульгъа олтуруб, машинаны мукъут этди. Эки партизан джаш дже-сирленнген немец офицерни немец машинагъа къондуруб, шахарны хылымылы таша орамчыкълары бла, джолсуз джерлеге джол сала, айлана да ызларын аджашдыра, шахардан чыкъдыла.

Ала алай эте айланнган заманда немецле да къалкыб турмагъан эдиле, связной тиширыуну юйюнде биринчи шок тауушла огъуна аланы сагъайтхан эдиле. Ол сагъатдан къуугъун берилген эди. Алай а партизанла аладан эсе дженгил кымылдагъан эдиле,

Ол кюн алайда Балабенко джангыз дакъикъаны кечикген болса, немецлени къолуна тюшюб къаллыкъ эди.

Балабенкону машинасы шахардан тогъуз—он километр джанларгъа, чырпылы джаргамлагъа кире башлады, партизан джашла кеслерини зонагъа джууукълашдыла, аланы джюреклерин орнуна келди..

1944 ДЖЫЛНЫ ФЕВРАЛЫ.

1944 джылны январь айы Белоруссияда джауумлу, джылы болду. Партизанла юс кийимден учхара, аякъ кийимден къарыусуз болгъанлары себебли, бек уллу джунчуулада кечинмек этиб кюрешдиле. Талай кюнню созулуучу сангырау джангурла, бир-бирледе мылы къар, суукъ шылпы, барысыны да ызындан—гызых бузлауукъ учхара кийимли партизанланы суукъдан инджите эдиле. Аны юсюне да юсю-башны кебдирирге неда тынчайыргъа тынгылы джер болса уа!

Партизанла аллай кыйын болумда тургъанлай, немецле партизан зонагъа блокировка этиб башладыла. Ол бешинчи, эм уллу, эм къаты блокировка эди. Оккупантланы муратлары—партизан зонаны тегерегин къуршалаб, аскерледен эки-юч къат къуршоу тартыб, чегетде партизанланы бошаргъа эди.

Ол операцияны деменгиле бардырыр ючюн, немец командование 1944 джыл 9 февралда 121-чи партизан полкну районуна

2000-ден аслам солдат, артиллерия, миномётла, 20 танк джиберди. Аны тышында да, блокировканы бардыргъан немец аскерлеге авиация болушлукъ бере эди.

Ол кюч партизанланы кючюнден иги огъуна онглу эди.

Болум тамам табсызгъа кетерге тебрегенинде, Могилёв бла Бельничи районладагъы партизан бёлеклеге Минск областны Березина районундагъы чегетлеге кьораргъа деб буйрукъ бердиле.

121-чи партизан полкнун комиссары Иванов меннге айтхан хал паргъа кёре, Березина чегетлеге кёчерге деб буйрукъ келгенинде, Осман: «Тебмейик былайдан, танкала былайлагъа кираллыкъ тюлдюле, артиллерия бла авиация къалын чегетде бизге не эталлыкъдыла, джаяу аскер а хамхотун уруб кёрсюнчю», деб тохтагъанды. «Османны оноуу тюз эди,—деди Иванов,—ол чегетледе немецле бизге бир джукъ да эталлыкъ тюл эдиле».

Алай болса да Осман артдаракъда оноун тюрлендиргенди. «Буйрукъ берилди эсе, толтурургъа керекди»,—дегенди ол.

Полк, лагерлерин ташлаб, чаналагъа миниб, западха джёнеди. 15 февралны ингирине полк Клычев районну север кыйырында Усакинский чегетлеге джетди. Экинчи кюнюнде, север-запад джанына айланыб, Березина районну чегетлери таба джанлады. Усакинский чегетледе Османны полкуна 113-чю партизан полк да кьошулду. Эки полкнун партизанлары да, колоннала болуб, чегетни ичин тизилдиле.

Алда 113-чю полкнун колонналары барадыла. ызларындан райкомдагъы аскер-оператив группаны командири К. М. Белоусов, партияны таша райкомуну секретары И. П. Станкевич, аны чанасыны ызындан Осман бла К. Материнко, аладан сора уа — 121-чи полкнун колонналары барадыла.

16 февралны кечесинде колоннала, чегетден чыкъмагъанлай. тангига дери бардыла. Танг аласында 17 февралда, чегет тауусулуб, ачыкъ джерге чыгыб кьалдыла.

Немец авиация уа, партизанланы табар умут этиб, кече кюн да тохтамай, чегет башлада учуб айланады.

Колоннала танг аласында ачыкъ джерге чыгыб кьалгъанларында, алларындагъы чегетлеге дери 35 километр чакълы бир узакълыкъ бар эди да, ол кесек джол ючюн ингирни сакъламай, тохтаусуз уруб кетерге таукел болдула.

Колоннала къаыгысыз тизилгендиле, чаналагъа джегилген атла, юслеринден пар ура, тири джортуб барадыла. Старые Наборки элден ётдюле. Алайына была джууукълашыб баргъан чегетни башындан, быдыры тереклени тёнпелерине джете, бир разведчик самолет «Фокке Вульф» чыгыб кьалды. Ол колоннала таба келеди. Аланы эследи шойду да, дженгил огъуна ёрге чыкъды. Ол кёзюу эртден сагъат 9 эди.

Самолёт колоннаваны башында бир талайны төгөрөк айланыб, тарх деб джангыз атмагъанлай, кетиб къалды.

Ол ары ташайгъандан сора, сагъат джарым чакълы бир заман да кетгинчи, 4 немец штурмовик джетдиле. Ала, партизанла джууукълашыб баргъан Новые Наборки элге бомбаланы төшеб, төрт-беш минутну ичине элчикни шынкъартха алдырдыла. Андан партизанлагъа айландыла. Самолётла колонналагъа бурулгъанлай, партизанла, чаналарын сокъмакъда ташлаб, джолну эки джанына чачылыб джатдыла. Осман бла Материнко да бир джерчикде, джолну джанында къаргъа бауурну бердиле.

Бомбёжка башланды. Штурмовикле бир-бири ызындан тизилиб, энишге 80—100 метрге саркъыб, чачылыучу ууакъ бомбачыкъланы быргъайдыла, пулемётладан къуядыла. Партизанла да автоматла, шокла бла джууаб этерге кюрешедиле. Самолётлагъа атыб, Осман да эки автомат дискни тауусду.

Алай болса да, партизанла тюрбонден не къаты от ачыб кюрешдиле эселе да, аланы отлары штурмовиклеге истем болмады. Самолётла, алаша тюршуб, пулемётладан беклеб, джыртхыч къуш-лача, башларында төгөрөк айланыб турдула. Партизан пулемётла уа чаналада къабышыб турадыла.

113-чю полкнун бир бёлеги, пулемётну чанада къюуб, Османдан узакъ болмай джатханды. Аллай къыйын кёзюуде пулемётдан болушлукъ болмай сиреледи.

Аны алай кёргенлей, Осман аскерчилени аналарын да бир тойдурду да, секириб къобуб, пулемёт таба тебреди.

Ол кёзюуде самолётла да бурулуб къайтыб, джангыдан бомбёжкагъа кирирге джууукълашыб келедиле.

Осман, чанадан пулемётну алыб, 25—30 метрни бир джанына къачды.

Алдагъы штурмовик, эниш сюрөм айланыб, туура Османны юсюне келеди.

Осман, бир тобугъун джерге салыб, пулемётну бурнун ёрге айландырыб, учуб келген пиратны ышаннга алды; пулемёт къалтыраб, сенгкилдеб, трассалаучу окъланы самолётха бюркюб тебреди.

Штурмовик да, гюрюлдегени бла дуняаны сангсытыб, Османнга пулемётдан къуялгъанын къюуб, башы бла мукъут болуб ётдю. Аны ызындан келген пират, самолётха ёшюн салгъан джигитни эсledi шойду, 30—40 метрге дери саркъыб келиб, Османны юсюне корзинка бла бир ууакъ термит бомбачыкъланы төгюб кетди. Бомбаланы биргелерине корзинка—джонулгъан чыбыкъладан эшилген корзинка да тюршген эди.

7 бомба Османны къатында чачылдыла. Олсагъатдан Осман секириб къобду, пулемётну къолундан ийди, сора сермеб кёкюрөгинден тутду. Ол ишлени барындан да кёз алмай къараб, алай а болушургъа мадар табмай тургъан партизанла, Осман кёкюрөгинден тутханын кёргенлеринде, къобуб чабдыла. Материнко Кирилл, Иванов (комиссар), Жолубов (батальонну командири)

джетиб, Османны тутдула. Аны бетинден кяаны кяачды, бети агъарыб тюрленди. «Джаралы болдум дейме,—деди ол,—...къайгъырмаз», — деб биягъы пулемѣтха узалды — мураты алкъын агаргъа эди. Алай болса да, тентиреб, джыгъыла башлады.

Командир ауур джаралы болду, деб олсагъатдан партизанлагъа хапар джайылды. Хирургну—Илья Иванович Астапенкону чакъырдыла, ол джараларына къараб, командирге медицина болушлукъ этерге кюрешди. Османны 8 джарасы бар эди, кългъанлары алай хаталы тюл эдиле, бири уа ауур джара эди: осколок кѣкюрек къангасындан тийиб, ѳпкелерин да чачыб, джауорнунда тохтагъан эди.

Бомбалау тохтамады, алай болса да партизанла, анга да къарамай, ауур джаралыны алыб, кюе тургъан Новые Наборкиге къорадыла.

Анда, къабыналмай тургъан кзуу юйню ичинде, саз топракъ бла сюртюлген полгъа кавказ джамчыны джайыб, аны юсюнде партизан хирург Астапенко Османга операция этди, осколокну чыгъарды. (Ол осколокну К. Материнко 1949 джылгъа дери джанында сакълагъанды, ол джыл аджашдырыб кюйгъанды). Кюйген элде, сууукъ кюнде, джамчы юсюнде, дармансыз, тыйыншлы сауутсуз кыйын операция!

Операциядан сора Осман бек къарыусуз болду, температурасы уллу кѣлтюрюлдю, кѣлю кете, сандыракъ эте, эсин джыялмай башлады.

Фашистле уа партизанланы къайда болгъанларын табыб, ызларындан бир тюшгенлеринде, мыллыкчы кзушлага, кѣктюн, джертин да отну-тобну кзуялгъанларыча кзууб, солуу алмай сюрюб келедиле.

Алайдан да кетерге керек болду. Ауур джаралы Османны чанагъа салдыла, алай болса да суйген командирлери чанада кыйналлыкъды деб, белорусь партизанла брезент носилка этиб, Османны анга салыб, чайкъамай, инджитмей, кълларында кѣлтюрюб, чегет джолла бла, немец авиацияны бомбѣжкасыны тюбюнде джолоучу болдула.

Аны биргесине Н. Леоненкону штабдагъы ротасыны партизанлары, полкну медицина кзуллыкчулары бек уллу къайгъырыб барадыла.

Ингирге бир элчикге джетдиле. Османны бир сууукъ юйчукге кийириб (от этилген юй табылмагъанды), полда салам мурджаргъа салдыла. Медсестрала Мария Астапенко бла Валя (аны тукъумун кыши эсине тюшюралмады — Л. С.) кѣзюу-кѣзюую бла къатын сакълаб турдула.

Ол кече полкну джангыз бир партизаны джукъламагъанды, хар ким кесини суйген командирин ахыр кюнюнде бир кѣрюб кюяргъа, аны болумуну къалай болгъанын билиб турургъа излегенди.

Осман джатхан юйню ичи тангнга дери адамдан толгъанлай тургъанды.

1944 джыл 18 февралны эртденбласына Осман къарыусузгъа джетди, сау къалыр део ышаныр заты къалмады. Ачыкъ джараларыны юсюне да ёпкелеринде пневмоторакс башланды, солуу алалмай тебреди. Сора бираздан эси келди да, кыйыналыб бир-талай сёз айтды:

«Мени, — деди ол, — Хрипелёвда басдырыгъыз... Карта бла компас... келтиригиз... шосседен ётелсегиз... къутуллукъсуз... шосседен ётюгюз... Карту и компас — покажу путь...» Картаны келтирдиле.

Леоненко картаны Османны аллына тутду.

«Башымы кёлтюрюгюз», — деб Осман ёрге кёлтюрюлюрге силкинди, алай а кесин тиреялмай, кёзлерин джаба, ызына джыгылды...

Партизан геройну таукел джюреги тохтады, 121-чи партизан полкуну командири, Къарачайны джигит джашы, Ата джуртну махтаулу уланы, 27 джыл болгъан Къасайланы Осман Муссаны джашы ауушду.

Партизанла Османны ёлюгюн ала барыб, Березина районну Жалпы элини къаты чегетде басдырдыла, немецле къабырны табыб, анга бир сылыкълыкъ этмесинле деб, къабырны адам табмазча джашырдыла.

Бир талай кюнден, блокировка бошалгъандан сора — партизанла келиб, ёлюкню алайдан къоратыб, Бельниччи районну Сермяженко элиндеги къабырлада басдыргъандыла.

1944 джыл март айда, Османны ахыр осиятын толтурур ючюн, аны ёлюгюн келтириб, Хрипелёво элдеги къабырлада басдыргъандыла.

1948 джыл биринчи августда Могилёв шахар Советни бегими бла, Османны къабыры Могилёв шахаргъа кёчюрюлгенди.

Къасай улу Османны къабыры Могилёв шахарны арасында, ёлген партизанланы къарнаш къабырларыны бир джанында салыннганды. Аны къабырыны юсюндеги сын ташда былай джазылыбды:

«Партизан полкуну командири Къасайланы Муссаны джашы Осман. Ата джуртубузну азатлыгъы бла сыйы ючюн немец-фашист зулмучулагъа къаршчы кюрешде 1944 джыл 18 февралда ёлгенди».

Османны ёлгени кёб кыйынлыкъларны сынай юреннген партизанлагъа огъуна мардасыз ачы къоранч болуб тюшген эди. Ол къоранч аны партизанларына къанлы ант болгъан эди: «Месть за Османа. Физическое истребление всех тех, кто носил немецко-фашистский мундир!».

Алай бла 121-чи полкуну партизанлары ол кюнден сора «Месть за Османа» деген истребитель группала къураб, суюген командирлерини дертин фашистледен алыр ючюн къалмагъандыла.

Могилев — Черкесск — Ючкёкен
1958—1963 джылла.

1. Османны партизан отряды къайда, къалай къуралыб башлайды?
2. Ол отряд джаугъа къаршчы къаллай операцияла этгенди?
3. Къасайланы Османны сыфатын (образын) суратлагъыз.
4. Османны партизан джёнгерлерини хар бирине характеристика беригиз.
5. Документлик джазылгъан чыгъарманы шартларын айтыгъыз.
6. Китабны идея магъанасы аны «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити» деген атында къалай ачыкъланады?
7. «Къазауатны биринчи айында» деген башын окъуб, партизан къозгъалыу-ну борчларындан эмда Османны партизан отряды ол борчланы къалай тол-тургъанындан хапар айтыгъыз.
8. «Белоруссияда партизан къазауатны ёртени» деб сочинение джазыгъыз. Сочинениени джазар ючюн, Борхозланы Аскерин «Аманат» деген повестде айты-лынган хапарын да эсигизге тюшюрюб хайырландырыгъыз, башха литература-да болгъан затла бла да хайырланыгъыз.
9. «Тонланы сыйырыу» деб юйде изложение джазыгъыз.
10. «Интернационал группа» эмда «Офицер келтиригиз» деген башла бла хайырланыб, «Николай Балабенкону сейирлик ишлери» деб классда сочинение-ге джууукъ изложение джазыгъыз.

ЭБЗЕЛАНЫ
ХАНАФИЙ
(1920)

*«БЫЧАКЪНЫ АУУЗУНДА» ДЕГЕН ПОВЕСТНИ ЮСЮНДЕН.
БИЙНЁГЕРНИ ХАПАРЫ.*

Повестни автору — Эбзеланы Зулкъарнайны джашы Ханафий — 1920 джылда Ташкёпюр элде туугъанды. Ол 1940 джылдан башлаб, 1956 джылны аягына дери Совет Аскерде къуллукъ этгенди. Ата джуртун фашист аскерден къоруулауну къазауатны экинчи кюнюнден башлагъанды. Андан 1945 джыл февраль айны 27-де джаралы болгъаны себебли чыкыгъанды. Уллу, историялы хорламны къууанчлы кюнюн, 9 майны, джюзле бла джаралы болуб тургъан башха совет аскерчилеча, госпитальда байрамлагъанды.

Юг, Юг-Запад, 1 Белорус, 1 Украин фронтлада этгенди къазауат. Ол кёзюуледе тахсачы, танкагъа къаршчы тобну джерлеучюсю, мараучусу, самоход-артиллерия установканы командири, андан сора аллай взводну командири, артхаракъда самоход-артиллерия установкаканы батареясыны командири болгъанды.

Ханафий Уллу Ата джурт къазауатны заманында, Ата джуртуна, Коммунист партиягъа терен сүймеклиги болгъаны себебли, ёхтем сермешгенди джау бла.

Фронтда чыкыгъан «Вперед на врага» деген газетде Ханафийни юсюнден, ол башчылыкъ этген бёлекни юсюнден талай джолда джазылгъанды. «Коммунистни аты хорламгъа чакъырады» деген заметкада былай джазылыбды: «Партиягъа членнге кандидат Эбзеланы Х. З. самоход тобну командириди. Ол джауну эки тобун къаушатханды, взвод чакълы джаяу аскерчисин къыргъанды. «Тигр» деген немча танк бла дуэлни хорламлы бошагъанды». «Фердинанд бла дуэль» деген заметкада: «Танкала атакагъа кирдиле. Аланы джауну отундан лейтенант Эбзе улуну самоход тоб-

лары джакълай эдиле. «Фердинанд» от ачды танкалагъа. Самоход тобла да ачдыла отну фашист танкагъа. Дуэль терк огъуна башланды самоходкала бла фашист танканы арасында. Алай а кёбге бармай, «Фердинанд» джанды...» Не уа «Артиллеристле» деген заметканы алайыкъ: «Къысха заманны ичине дж. Эбзе улуну батареясы джауну 9 тобун, 2 минометун, 2 автомашинасын, 1 дзотун, 3 пулеметун, 1 НП-син къаушатханды, 300 чакълы гитлерчи-ни къыргъанды».

Къазауатда этген джигитлиги ючюн Ханафий «Красная Звезда» орден бла, «За боевые заслуги», дагъыда башха медалла бла саугъаланнганды.

Ол, къазауатны заманында джау бла сермеше, 6 кере джаралы болгъанды. Бир джолда уа, джаралы болуб тургъанлай, сермешууден чыгъыб, госпитальгъа барыргъа унамай, 10 кюнню кесини бёлегине башчылыкъ этгенди. Аны юсюнден 1001-чи самоход-артиллерия полкуну джау бла сермешуу джолуну историясына джазылгъанды.

Къазауатдан сора бронетанк аскерледе самоход-артиллерия танк батальонну командирини заместители болуб ишлегенди. Аскерден майор чыны бла батальонну командирини заместители къуллукъдан къайтханды.

Ханафий литература джолун къазауатдан сора (1958 джыл) башлагъанды. Алай а къазауатха дери да, андан сора да «Ленинни байрагъы» газетде ишлегени анга уллу себеб болгъанды. Джашаугъа къарамын, сезимин ёсдюргенди. Джашауда тюбеген, болгъан кёб тюрлю затны ангыларгъа, аланы бир-бири бла байламлыкъларын таба билирге, алагъа коммунист иннетде, партиялыкъ дараджада тюз багъа берирге юретгенди.

«Бычакъны ауузунда», «Мунир» деген повестлени джазаргъа Ханафийни Ата джурт къазауатда болгъаны, Совет Аскерде къуллукъ этгени тамал болгъандыла. Заманны къарыуу кёб затха джетеди, ол кёб затны тюрлендиреди, кёб затны унутдурады. Алай а кёз кёрген, джюрек сезген, джанынга, къанынга синнген затны тюрлендиралырча кюч къайда! Ма аллай, эсден кетерге, тюрленирге унамагъан, джюрекледе ёмюрлени сакъланныкъ, Ата джуртну къанлы джаудан сакълагъан кёзюуде совет аскерчиле этген джигитликни юсюндендиле повестле.

«Бычакъны ауузунда» повесть лейтенант Огневни танк экипажны къазауат джолунда болгъан бир эпизодну юсюнденди. Экипажны 4 члени да 4 тюрлю (оруслу, къарачайлы, украинлы, черкесли) миллетдендиле. Ол себебден Огневни экипажыша «интернационал экипаж» дейдиле.

Повестни сюжети дженгил, тохтаусуз, юзюлмей байламлы, биринчи халны, болумну, атламы ёзегинден экинчи хал, болум, атлам чыгъа, бир белгили марданы ичине сыйыныб, сейир болумда барады. Анда болумла сакъламай тургъанлай къысха джол бла терк тюрленедиле, джангы ситуация чыгъыб, сюжет бутакъ джа-

нгы джолну тебрейди. Алай бла повесть аскер-приключениели жанр бла джазылганды. Ол себебден повесть Ата джурт кызауатны темасына джазылган кырачай литературагъа джангы жанрда чыгъарма болуб киреди, теманы джангы джол бла ачыклайды.

Геройлагъа характеристика аскер-приключениели повестге келишген суратлау мадарла бла бериледи. Алагъа характеристика баш болуб, иш юсюнде бериледи. Ол зат экипажны хар членини аскер усталыгъы бла неда аны экипажны джашауунда магынасы бла белгиленеди.

Огнев

Анга характеристика танканы командири неча берилгенди. Ол таукелди, кыйын болумладан чыгъаргъа оюмлу, таб мадарла табады.

Аны юсюнде экипажны ишине, джашаууна, анга ышаныб берилген адамла бла танкагъа уллу джууаблылыкъ, кыйгырыу барды. Ол батырды, тириди, аны бла кыалмай, басымлыды, талай кере ёлчелёб, алай кеседи.

Бийнёгер

Накырыдачы, ёлгени болганны кюдюрлюк, кимге да сёзю келишген, чыртда кюрккя билмеген, ишни тесукъасыз, тындыргъан ма

раучуду Бийнегер. Ол пактырда бла, чам бла, джити сёз бла экипажны кёлюн джарыкъ этиб, ёхтем сермеширге таукеллик бергенледенди. Ол не эсе да Александр Твардовскийни чыгъармасында Тёркин солдатны образын эсинге тюшюреди. Бийнегерге эм иги характеристиканы аны кечеге урушда джау бла сермешиюню юсюнден хапары береди.

**Остап
бла
Исмаил**

Бу эки керт тенглеча, батырлача, кыаллай джигитликге да хазырлача кёргюзтюлгендиле. Ала джауну хорлар ючюн, джанларын аямазлыкъ джашладыла.

Автор бу гитче коллективни уллу кыарнаш шохлукъда, бирикмекликде кёргюзтеди. Ала солдат джашауну кыйыны, зауугъунда, кызауатны ачыуун да бирге сынайдыла. Аланы танкалары — юйлери, джазыулары бирди. Бирини кыуанчы барын да кыуандырады, бирини ачыгъаны барын да ачытады.

БЫЧАКЪНЫ АУУЗУНДА.

(Повесть)

Совет Аскерни аллында Гитлерни «хорланмазлыкъ» аскери чыдаямал, адам, техника кючюне да уллу халеклик джете, кыйругъу сынган итча, кюнбатханнга джаплаб баралы. Алай а санларына Гитлерни кир иннети сингиген фашист аскерле алкын хорланганларына ийнаныб бошамал, таб джерледе деменгили бетджанла этиб, кеслерин бегитирге кюреше, орунларындан тебмез муратда бир-бирде хыршыланыб да тохтайдыла.

Ата джурт къазауатны ма быллай кюнлерини биринде бизни танкалы корпусубузну гвардия аскерчилери, командованиени буйругъун толтура, бир талай километр кыйын джолну къоратыб, немец аскерлени бегитиб тургъан бетджанларындан алай узакъ болмагъан, эки сыртлыкъны арасы къалын чегетли ёзенде тохтадыла. Корпусну бёлеклери чегет ичинде, таблыгъына кёре сайлаб, танкаланы орунларына салыб бошагъандан сора, солдатла кеслерин да, техниканы да тамблагъы сермешиуге хазырлаб башладыла.

Танкала моторларын джукълатхынчы гюрюлдеб тургъан ёзен ичи шош болду. Энди бир-бирде, ауур токъмакъ мазаллы тёшию юсюнде асыры кыызгъандан акъсылдым бет алгъан темирни джазгъан замандача, механик-водителъни чыныкъгъан кёоллары уллу темир токъмакъны мийикге кёлтюрюб, гусеницаны керекли джерин сермегенлери сайын, аны зынгырдагъан тауушу былайда ишни кызыу баргъанын билдиреди, ансы чегетни шошлугъун бузгъан башха зат джокъду. Тамблагъы урушда бизни джолубуз боллугъун белгилегенча, бир бёлек кюнню кёкню юсюн джабыб тургъан темир бетли ауур булутла чачылыб, кыйд элекден себелегенча, таймаздан юсюбюзге себелеб тургъан сангырау джангур тохтагъанды. Чууакъ кёкде «къой джолла», ала кюйюзча, узунлукъга созулуб, сол джаныбыздагъы сыртлыкъны аргъы джанындан чыгыб, онг джаныбыздагъыны къара тёппесине тирелгендиле. Кёк ачылыб, джангур тохтагъанлыгъына, алктын чегет ичи мылыды. Джумушунгу толтура, бир экипаждан экинчи экипажгъа барыргъа неда башха джарлылыкъны тындырыргъа керек болуб, ары-бери баргъан тёренгде, эслемей, чырпыгъа джугъунгу джетдирсенг, олсагъатдан суу тамчыла джагъанга къуюлуб, кюн аманла сууукъсуратыб тургъан санларынгы джызылдатадыла.

Кечени ауурлугъу озгъан болур деген заманга танкаланы люклары ачылгъан, темир зынгырдагъан тауушла аздан аз бола келиб, аскерчилени командирлерине: «Джолдаш командир, танканы тоб бёлюмю, мотор бёлюмю хазырдыла,— деген кесгин тауушла эштиле тебретиле. Мен да танкамы тоб бёлюмюн урушха хазырлаб, аны юсюнден командириме билдириб, тапкадан тюшюб тютюн тарта башлагъанлайыма, бизни къатыбыздагъы танканы бир джерге джыйылыб тургъан экипажын кёрюб, алайгъа баргъанымда, Константин Огневни экипажыны мараучусу Бийнёгер халпар айта тура эли.

— Бийнёгер, биягъы сен тобукъдан силдергеми башлагъанса? — дедим.

— Огъай. Не суйсенг, аны салыб ант этейим, бу джол а силдемейме, керти затны айтама. Ма алдай эсем, — деб Бийнёгер, онг кёолуну юч бармагъыны учларын бир киндигине, бир мангылайына джетдире, орусча табынды.

— Бийнёгер, сен муслиман адамса сора, христианча табыныб кимни ийнандырылыкъса? — деди лейтенант Огнев.

— Джолдаш лейтенант, ол не Магометге, не Христосха ийнанмайды, — деб сёзге кёшулду Огневни механик-водители Остап Кириченко.

— Джолдашла, бир кёюугъуз, кёрмеймисиз, асыры ашыкъгъандан аууз суулары келе турады, — деди экипажны мараучусу-радиости Исмаил Загаштоков.

Джашла бир кесек сабыр болгъанлай:

— Ма бу мен сизге айтырыкъ хапар, — деди Бийнёгер, — кёулакъ эштген зат тюлдю. Кёулакъ аманны, игини да, тюзню, терсини да эштеди. Кёзюм бла кёрген, кёолум бла тутхан ишди. Ол себебден, накъырдыны кёюугъуз да, бир тынгылагъыз.

БИЙНЁГЕРНИ ХАПАРЫ.

Польшада Величко деген шахаргъа чабыуул этген заманда танкист Бийнёгер аягъындан джаралы болады. Биргесине да бир санитарны кёшуб, сермешиу болгъан джерден чыгъарыб, санитар машина келлик джерге элтедиле. Былайда, джылы юйде санитар машина келгинчи батареяны командири Фролов бла таныш болады. Ол да Бийнёгерни кеслерини санчаствларына элтирге оноу этиб, шахарны бир кыйырына чыкъгъанлай, иги бла кёутулур мурадда къачыб баргъан фашист аскер бла сермешиу башланады. Джаралы Бийнёгер да ол сермешиуге къатышады. Андан ары хапары буду:

Бу терк башланган уруш узакъгъа созулмай, джукъланыргъа тебреген джилтин ачыкъ джарыгъанча, тамам кызыугъа кириб, ким эсе да команда бергенча, дженгил тохтады. Атышыу тохтады эсе, мен да ишими бошадым, деген акъылгъа кириб, патронлары тауусулгъан пистолетими да кёйнума сугъуб, джол джанында бауурумдан къабланыб тургъан бетджанымдан ёрге кёобханымда, сол джанымдан юсюнде солдатлары, пулеметлары бла бронетранспортерну, аны ызындан саф болуб келген солдатланы эседим. Мен сагъыш этгинчи бронетранспортер аллым бла озуб башлады. Ол да, аны артына тагъылыб баргъан тобу да немецленики эдиле. Алай а мени акъылыма бизникеле трофейге алгъан болурла дегенден ёзге, башха келмеген эди. Аны ызындан солдатла сафлагъа тизилиб келедиле. Мен а джангыз онг кёолуму чынасындан бюгюб, бармакъларымы учун къашымы кыйырына тиремеген эдим, ансы джол джанында парадны алгъан командир сюелгенча, сюелиб къарай эдим.

Солдатла аллым бла озуб тебрегенлеринде, сын таш кибик былайда сюелиб тургъаным боллукъ болур, была бла бара барайым да полкумдан кимге болса да тюберме деб, алагъа кёшуллуб ызыма тебредим. Колоннаны аллында экеулен бара эдиле да, экеуге ючеу дегенча, мен да кёшуллуб, энди ючеулен болуб барабыз.

Мени уа кесигиз билесиз, сау сагъатымда нёгерим бла джол-

гъа чыкъсам, аны къабыргъасына, не къолуна сол къолуму чына-
чыгъы тие-тие барыучусун. Ол джараусуз адетими бюгюн да
юсюмден аталмайма. Къан бла кирген джан бла чыгъады деген-
лей, ол дуняда къаллыкъ болур мени бу адетим. Ол кече уа сол
бутум джаралы болгъаны себебли, джёнгерими къабыргъасына
чыначыгъым бла эки атламдан бир тие бара эдим. Бир ишексиз,
аны башы сагъышха кетиб, мени къайгъылы бола болмаз эди, ан-
сы бурулуб мени таба да бир къарар эди.

Эм азында ала бла бирге джюз метр чакълы бирни баргъан-
дан сора, иш этиб да къарамагъанлай, къалай эсе да кёзюм сол
джанымдагъыны башында немец каскасына илинди. Арабин, бу
немец касканы нек кийгенди деген соруу башыма келиб, тегереги-
ме эс ийиб къарадым. Сени джауунг аллайгъа къарасын, немец-
леге къошулуб бара эдим.

Бир джаным Азраил, бир джаным Джабраил дегенча, аллым-
да да фрицле, артымда да фрицле, биргеме да къолларында джыл-
тырауукъ герохчукълары бла эки офицер. Олсагъатдан санларыма
сууукъ уруб, джаякъ тюклерим турдула, башымда танкошлёмум
ёрге кёлтюрюлгенча болду. Асыры сууукъ болгъандан, безгегин
тутхан адамча, къалтыраб башладым. Мийик секиртмеден, шор-
къа акъгъанча, башыма джюз тюрюл оноу къуюлуб тебреди. Алай
болгъанлыкъгъа безгек тийген адамыны башы тюз оноуму этал-
лыкъ эди. Чынг алгъы бурун бир кесек кёл басаргъа керек эди.
Тишлерими къаты къысыб, къалтырагъанымы тохтатыргъа кюре-
шеме. Кеси кесиме дуняны амамын къуяма: «Тиширыуса сен, се-
ни башынга джаулукъ керекди, къачан да похдан ийис ангы-
ламагъан бир эдинг. Кесингикиле бла фрицлени айыралмагъан.
Къатдыр кесинги, къабханынга тюшген джаныуар да андан ычхы-
ныр ючюн тыпырдаб кюрешеди. Сен а адамса, сылхыр. Кёремисе,
сылхыр, къой чыгъанакъгъа киргенча, къалайгъа баргъанынгы
билмей, эшигинги бир кере джабдынг. Басыл, басыл. Энди бир
кере джангылсанг, экинчи кере джангылыргъа заман табмазса.
Къоркъма, алкъын фрицле эслемегендиле сени». Ыхы, къалтыра-
гъаным тохтады, терен джукъудан уянганча болуб, эс джыя
башладым, санларыма сууукъ тер урду. Бир кесек басылдым. Ай
медет, биягъы чынам бла фрицни билегине тюртдюм... Иги сагъан,
башын мени таба бурмагъа эди. Бурмады. Насыбыма, ол да ме-
нича бир сылхыр болгъанды да... ансы, андан бери мени шоб-
раларымы къобарлыкъ эдиле. Оноу, оноу... Хы, табдым. Эс
ташламай, акъырынчыкъ ол табигъатны сынагъан кёпюрюме де-
ри барайым да, кёпюрден секирме да кетерме. Огъай, кёпюрден
секирсенг, сослан ташлагъа тийиб, мыйынг чачылыр. Эх, къалай
татлыды джан, ёлюрге чырта суймейсе... Не эсе да санларым
бир бек къызгъандыла. Тез бол. Оноу, оноу! Табдым. Джолну онг
джанындагъы къулакъчыкыгъа секиреме. Джюрегим басылды.
Энди хар атламыма оюм этерча бола башлагъанма. Фрицлеге
эслетмей, онг джаныма тарта тебретим. Туура ол кёзюде офицер

онг кьолун силкиб, «Шнелы» деб кьычыра, башын мени таба бурду. Кёзлерибиз бир-бирине кьатдыла. Ит, таныды. Оноу, оноугъа кьайда заман. Къойнумда пистолетими сабындан тутуб, быргъысыны бурну бла немецни сакъал тюбюнден ёрге уруб, чабыб кьулакъгъа секирдим. Аякъларым джерден айырылыр-айырылмаз тарх деб ызымдан герох атылыб, ким эсе да темир таякъны учу бла ургъанча, сыртыма бир кьаты зат тийди. Эшта, экинчи офицер атхан болур эди. Ол секиргеним бла тик кьабыргъаны энишге джыгъыла, тура барыб, кьулакъны ичи бла баргъан джаныу суучукъгъа кирдим. Алай этгеним бек таб толду. Не ючюн десегиз, сууну кьаралдым бетинде киши кёрлюк тюл эди. Бир джанына джанлайма десенг а, акъ кьарны юсюнде немецлеге иги кьара боллукъ эдинг.

Бир абынган минг сюрюнюр дегенлей, бир кечени ичинде эки кере джаралы болгъаныма джюрегим бек кыйналды. Окъну белиме тийгени андан да бек кыйнайды. Ол ичине ётген болур деб, ичимде джаным джокъду. Ол себебден талай кере терен солуб кёрюб, ачыгъан затым болмагъанында, кёлюм бир кесек басылды. Не ант этсенг да, къалай татлыды джан. Ёлюрге чыртда сүймейсе. Къара ёлюм тегерегинги басыб, бойнунгдан бууб тургъанлай да, ычхыныргъа кюрешесе. Эсима джюз тюрюлю сезим келе тургъанлыкъгъа уа, кёзлерим джол таба кьатыбдыла. Джолда автомат атылгъан тауушла эштилиб, буз джаугъанча, джарыкъ оче редле шош хауаны ары-бери джырадыла.

Ма, энтда бир джангы кьайгъы: сыртлыкъдан эки солдат кёрюндюле. Бир ишексиз, ала мени излейдиле. Биягъындай, джюрегим дженгил-дженгил уруб тебреди. Алай болса да, ал кёзюуде джунчугъаным кетгенди. Огъай, огъай. Мен энди сизден юлюшкюю алмай, джанымы бермем деб энишге ийилиб, буз кибик сууукъ суугъа кьолларымы чыначыкъларына дери сугъуб, эки тегерек ташны алыб, немец солдатлагъа тюберге хазырландым. Аланы бири сыртлыкъны башында джерге бауурланыб, чурукъларыны чюйленнген табанларын мени таба буруб тохтады. Экинчиси да, артына сюркеле, кьулакъгъа тигелеб тебреди. Бу халны кёргенде, солдатланы мени кьайгъылы болмагъанларын сездим. Джукъ билмей тургъанлай, ичлеринден кызыл солдатны чыкъгъаны сес кекли этген немецле, джолдан ары-бери кьачыб, аллары айланган джары автоматладан кзуядыла, бир кьауумлары да ма ол экисича, джерге бауурланыб, кымсыз болгъандыла.

Экинчи солдат, артына сюркелгенин тохтатмагъанлай, тигелей келиб, чурукъ бурунлары суугъа джете тохтады. Арабыз эки атламды, ортабызда мийиклиги адамын белиге джетген бир къалым кёкенчик болмаса, адамлыкъ этерик киши джокъду. Солдат мени таба башын бургъанлай эслерикди. Ол себебден энишге ийилиб, кёкенни ташасына кириб, къарагъанны марагъан алыр дегенча, кымсыз болуб, мараб турама. Кёзюю бир кыйыры бла немецни бауурланыб тургъанын бек ариу кёреме: автоматы бойну бла

кийдирилиб, сакъал тюбюне кенделен тюшюбдю. Онг къолу сам-палындады, эси уа джол таба кетибди. Арабин, къалай алсын адам муну сауутун. Аны алгъан бек къыйын ишди, амма, алма-санг, андан да къыйын боллукъду. Не болса да болсун. Бир кёрейим, алама деб ёлсенг да, алыргъа кюрешмегенлей ёлсенг да, неди башхалыкъ. Алгъа, солдатха эслетмей, бир атлам этерге керекди. Эй, биягъы джюрегим, ююю къуруб, тёртгюллеб тебрегенди, не эсе да хауа да джетишмейди, кёзлерим солдатны автоматындан сора джукъ кёрмейдиле. Башымы ёрге кёлтюргеменлей, тобукъларымы тюзетиб, сууну ичинден чыгъармагъанлай, сол аягъымы аллына сюйреб, ауурлугъуму анга салыб, экинчи аягъымы аны къатына тартдым... Джюрегим чартлаб чыгъады. Санларыма исси тер ургъанды, къысха-къысха солуйма. Қъалай таб эди къолумдагъы тегерек ташны тёппесине джетдирирге, не келсин, башында каскасы барды, ургъанлыгъынга, темирни керексиз таууш этдирген болмаса, башха хайыр этеллик тюлсе. Аны къулакъ джанын сермерге керекди. Уругъа къолуму ёрге кёлтюргенлей, шинелими дженги кёкенчикге джетиб, шыбырдатханында, мени насыбыма, солдат илгениб, башын мени таба бурду. Олсагъатдан ёрге кёлтюрюлюб тургъан къолум, ызына дженгил бурулуб, тегерек суу таш бла мах деб хамхотуна бердим. Эрлай солдатны автоматын алыб, аллымы джол таба буруб, атаргъа хазырланганымда, сыртлыкъ башында бауурундан къабланыб тургъан немецни чурукъларыны чюйленнген къара табанлары биягъынлай кёрюне эдиле.

Бир кесекден джол юсюнде автомат очеретле, аздан аз бола келиб, мотор ишлеген тауушла къулагъыма чалышдыла. Ол тауушланы тунакыдан тунакы эштилгенлери немец бронетранспортерну былайдан узайгъандан узайыб баргъанын билдиреди. Нёгерлерини кетиб баргъанларын кечирек эслеген болур эди, тик къабыргъаны башында джерге къабланыб тургъан фриц, сокъур чибигьртгыныгындан къабыб илгендирген тууарча, секириб ёрге къобама дегенлей, бузлауукъ къабыргъада ачкълары, къоллары да бирден тайыб, ызына учхалаб тсбреди. Солдат, не дыгалас этиб кюрешди эсе да, кесин тыйлмады. Ол учхалай келиб, къулакъ суучукъгъа джетиб тохтагъанлай, эрлай ёрге къобду. Алай а къолумдагъы немец автоматны къысха очеретини тауушу чыкъгъанында, фриц, тюбю чириген ёре турукъча, суугъа ауду. Атаргъа хазырланыб, дагъыда бир кесекни сакъладым. Немецледен киши кёрмегенимде, экинчи солдатны автоматын да алыб, къулакъны ичи бла ызыма къайтыб биягъы джериме келдим. Алайгъа келгенимде, санитар да, санитар машина да мени сакълаб тура эдиле...

Қъарачайны «Қъоркъақ минг ёлюр, батыр бир ёлюр» деген парт сёзюню тюзлюгюне ол кюнден бери ажымсызма. Урушда не къадар эсли, басымлы болсанг, къоркъмасанг, не къыйынлыкъны да хорларыкъса. Ёзге, ол кече менича эс ташласанг, чотунг къолай боллукъ тюлдю,—деб Бийнегер хапарын бошады.

— Джашла, — деди лейтенант Огнев, — не заманда да хомух-лукъ, къоркъакълыкъ адамгъа игилик келтирмегендиле. Урушда уа — артыкъ да бек, Джюреклерине къоркъакълыкъ кирген аскер-ле джартысына хорланыб бошагъандыла, дегенди Суворов. Къан-лы джау бла уруш этген заманда, эсинге-бусунга келмегенлей, джюз тюрлю табсызлыкъгъа тюшерге боллукъса. Джунчуб, къа-лай этерге билмей, керексиз кыскыныкга кирсенг, не кесинге, не аскерчи тенглеринге заран болгъан болмаса, хайыр эталлыкъ тюлсе. Ол зат Бийнегерни юсюнде да бек ачыкъ танылады. Эштди-гиз кесигиз, алгъы бурун джунчуб, тюз оюм этелмей, фрицлени ко-лонналарына къошулуб кетгенин. Джунчумаса, немецлени кеси-бизникиледен айырыргъа уа биллик эди. Бийнегер кеси айтхаплай, сылхыр къой чыгъанакъгъа киргенча, аджашыб, алджаб, джаны саулай кеси барыб немецлени къолуна тюшдю. Ол заманында эсин джыйыб, батырлыкъ этмесе, анга не боллугъу, мен айтмасам да, белгилиди. Алай а бек табсызлыкъда кесин эркишича джюрют-генинде, хорлам аны джанында болду. Кесигиз бек ариу билесиз, урушха кирирге юч-тёрт сагъат къалгъанды. Не къыйынлыкъда да эс ташламагъыз, бир-биринги атмагъыз, хомух болмагъыз, не сёз барды, уруш ёлюмсюз болмайды, ёлсек да, джигитлеча, аты-бызны айтдырыб ёлейик, — деб лейтенант, сёзюп бошагъанча, бир кесек тынгылады...

1. Бу повесть къазауатны къайсы кёзююун суратлайды?
2. Танкалы корпусну бёлеклери келир сермешулеге къалай хазырланиган-ларыны хапарын айтыгъыз.
3. Табигъатны суратлау бу башны магъанасы бла къалай байланышыбды?
4. Бийнегерни сыфаты, аны накъырдачылыгъы, джарыкълыгъы Твардовский-ни сиз билген къайсы аскерчи героюна ушайды? Нёгерлерин кюлдюрюрча, ала-ны сермешуноу аллы бла кёллерин иги этер ючюн, не хапарла айтады Бийнегер?
5. Повестни бу башына таяна, «Къоркъакъ минг ёлор, батыр бир ёлор» деб сочинение джазыгъыз.
6. Эбзеланы Ханафийни «Бычакъны ауузунда» деген повестини 101—111 бетлерин юде окъуб, келир дерсге хазырлагъыз.

Танкалы ротаны командири капитан Быстрый, немецле уллу магъана бериб, кючлю бегитиб тургъан Важный хуторгъа чабыу-ул этиую юсюнден батальонну командири майор Белоглазовдан буйрукъ алыб, аны толтурууну къайгъысына киргенинде, Огневни танкасы ол хуторну туурасында чегетчикни ичинде тохтаб, экипа-жы кёб болмай арснабженнени къуллукъчусу машина бла келти-риб кетген снарядла бла патронланы танкасына джюклея тура эди. Экипаж ишин бошаб, хар ким орнуна джараша тебреген кёзюуде ротаны командирини связною келиб:

— Джолдаш лейтенант, сизни капитан Быстрый чакъырады,— деди.

— Къалайдады капитан?

— Келигиз мени бла, мен ары барлыкъма.

Лейтенант Огнев кесини орнуна Бийнегерни къоюб, связной къатыш кетди. Ол чакъырылган джерине джетгенинде, къалгъак офицерле да келиб, капитан Быстрыйни сакълаб тура эдиле. Огнев алагъа джууукълашханында, джоппу болуб хапар айта турган командирлени орталарындан, тѣппеси чѣртлеуок кѣкенлени башларына джете, эшик къангача кенг имбашлары да къалгъанланы кѣрюрге къарантхалыкъ эте, узун-узон атлай, биреулен Огневни алтына чыкъды. Ол аны къатына джетиб да бошамагъанлай:

— Костя (Огневни атыды), ай джаша, ол мени джандыргъанлы уа тютюн ийисин бир чыгъарыу этдинг. Мен, танкамы къатында бауурланыб, сизге къараб кѣб тургъанма,—деб джетиб Константиини къойнуна къысыб, ѳрге кѣлтюрюб, ары-бери силкди.

— Тохта, хадауус, эмилик ууанык забa кесекни мюйюзюне илиндириб ойнагъанча этме, ичими къатышдыраса.

Ол, лейтенантны акъырынчыкъ джерге салыб, эки къолун да имбашларындан алмагъанлай, дагыда башлады:

— Снаряд бек таб тийген эди, танкадан джангыз бир фриш ла чыкъмады. Мен да тышына чыкъгъанны агъызыргъа деб автоматны уулаб тура эдим. Сени Бийнегеринг алаамат мараучу болур дейме. Биринчи снаряд бла огъуна «Тигрны» къабыргъасын тешик этиб къойду. Мени сартын, аны орден бла саугъаларгъа керекли къагъытланы хазыр этиб берирге керекди.

Константин, джууаб этерге хазырланганча, бир кесекни тынгылаб туруб айтды:

— Лѣша, бизни юсюбюзден сѣлешген болмаса, кесинги экипажынгдан джукъ айтмадың. Ючюгюзню машинадан секириб тютюгенигизни кѣрген эдик, андан ары хапарсызбыз.

— Биз барыбыз да саубуз, механик-водитель тамада сержант Арифуллин джаралы болгъан эди да, госпитальгъа ашыргъанбыз.

— Ауурмуду джарасы?

— Огъай, алай ауур тюлдю, сюегине джетмегенди. Базыкъ бутуна осколка тийиб, ичинде къалгъанды, бир-эки айдан къайтырыкъ болур.

— Лѣша, бери нек келиб айланаса? Джангы машинамы ѳргендиле, огъесе, тенглерингден айырылыргъа кѣзюнг къыйманмы тураса?

— Огъай, сен эштген болмазса, Иванушкин ауур джаралы болуб кетгенди. Мен аны орнуна олтургъанма. Бутун кесерик болурла. Бек бушуу этдим. Кесине да, тамада лейтенант чынны берирге деб, къагъыт джибериб тура эдиле.

Иванушкинни джаралы болгъанына, артыкъ да бек бутун кесериклерине джюрегини уллу къыйналгъаны Константинни бетин-

ден таньла эди Ол кыйналгъанын джашырыр муратла былай айтды.

— Бутун кесериклерине бек ачыдым, алай болса да, ёлгенден эсе, ол кёб да игиди. Бутсуз джашаргъа, ашаргъа да боллукъду. Мен Саратовда джарамы бакъдырыб, юч айны джатхан эдим. Анда эки кёзю да сокъур, бир иги адам уллу артелни тамадасы болуб ишлей эди. Ишни сау адамдан артыкъ толтурмай эди эсе, кем толтурмай эди. Аллахха шукур, Иванушкинни уа аллай уллу кыйынлыгъы джокъду.

Ушакъ эте тургъан командирле, капитан Быстрийни келгенин кёрюб, алларын аны таба буруб, сын къатдыла. Ол къолларын къаты тута, хар бири бла энчи саламлашыб бошагъандан сора:

— Командир джолдашла, мени ызымдан тебрегиз, Лёшадан къалгъанлагъа меч айтхынчы ийилмей келирге эркинлик береме. Лёша, сен ийилиб кел ансы, хуюну къуругъуча, кёрюнюб къаллыкъса, — деб, джашланы кюлдюре, ротаны командири алгъа тебреди. Ала бирем-бирем терекден терекге, кёкенден кёкеннге кёче, чететни кыйыры сюремине джетиб, капитан Быстрый кёргюзтген къалын чырпыланы ичинде бир-биринден тогъуз-он метр кенгликте тохтадыла. Аллай къоркъуулу джерде джоппу джыйылыргъа болмайды. Джауну джангыз снаряды келиб тийсе да, барын чотдан чыгъарыб къояргъа боллукъду.

Капитан Быстрый аллын Важный хутор таба буруб, планштинден да картасын чыгъара, былай айтыб башлады:

— Командир джолдашла, разведканы билдиргенине кёре, джау Важный хуторну кючлю бегитгенди. Аны тегерегин траншеяладан, темир чыбыкъ бурууладан толтургъанды. Хуторну бир-бир джерлеринде танкала бла самоходкаланы терен окополагъа салыб, от ачаргъа хазырлагъанды. Темир чыбыкъ бурууну аллы бла танкалагъа къаршычы минала къурулгъандыла. Немецле, хуторну къолларындан джибермез ючюн, къарыуларын аярыкъ тюлдюле...

Бизни ротч онбеш минутлукъ артподготовкадан сора батальсипу биргесине хуторгъа ма былайтын (рота чабыуул этерик джерни чеклерин кёргюздю) чабыуул этерикди...

Ротаны командири капитан Быстрый чабыуулну юсюнден буйрукъ бере тургъан заманда Важный хуторну къоруулагъан немец гарнизонну тамадасы майор Гимлер дивизияны командирини блиндажындан эшикке чыкъды. Ичине аз джарыкъ кирген блиндаждан чыкъгъаны ючюн болур эди, ол, кюн джарыкъны кёлтюралмай, къолун гылджа этиб, мангылайына тугуб, тышындан къарагъан адам кысылыб турадыла дерча, эки кёзюн къаты джумуб,

бир кесекни сирелиб турду да, сора сескекли болгъан адамча, джѐнгил-джѐнгил бир френчини, бир галифесини хурджунларына узалыб, кюнден сакълагъан къара кѣзлюклерин изледи. Джукъ табмагъанында, къуш сураты бла, джыккырны къуршоууча, кенг къанатлы тѣгерек картузну мангылайына басыб, машинасы таба тебреди. Блиндажны ариуланыб тургъан кирсиз арбазчыгъы тауусулуб, хансланы ичи бла баргъан джаяу джолчукгъа джетгенинде, неге эсе да абыныб, аллына сюрюндю. Ол ызына къысха айланыб, таза сюртюлгенден джылтырай тургъан хром чуругъуну бурну бла хансланы ичи таба сермегенинде, консерва банка, къабыргъасын кюнде агъарта, иги кесекни учуб барыб, ким болса да иш этиб кийдиргенча, ит бурун кѣкенни къуу бутагъына кийелиб, кссини тѣгерегине бир-эки кере айланыб тохтады. Консерва банканы таб сермегени кѣлюнмю чапырды, огъесе стадионда болмагъанынмы эсгерди, бетине къызыл ура, ызына къысха бурулуб, ол бнягъы джаяу джолчукгъа чыкъды. Аны эртдеден огъуна аскер муштрада ийленнген санлары тири къымылдайдыла, параддача хар атламы кесгинди. Алай болгъанлыкъгъа уа кеси башлагъан къазауатны къыйынлыкъы, джылыны да келгени аны тюрсюнюне кеслерини тамгъаларын салгъандыла: къачхы къыраууча, хончалары агъарыб, суу къуюлгъан къууукъча, кѣз тюрлерни эпиште салыннгандыла, эки уууртуну джанлары бла терен сызлыкъла келе келиб, сакъал тюрбуне ташаядыла, узун ингичке бойнуну териси джыйрыкъ-джыйрыкъ болгъанды.

Майор Гимлерни адъютанты лейтенант Ганс, шефини къаны бузулуб келгенин джорюшюнден таныб, отунчуну ачыуу бурнунда дегенлей, джаркъаны къыйыры манга да джетмесин деб, эртде огъуна машинаны ал эшигин ачыб, аллын да аны таба айландырыб, сын къатыб, майорну сакълайды. Ол машинагъа джетгенинде, лейтенант ош къолун ѳрге кѣлтюрюб: «Хайль Гитлер!»—деди. Гимлер ауузундан сѣзюн чыгъармагъанлай, Гитлер да, сен да шау болугъуз дегенча, къолун бир джанына силкиб, орнуна доп деб ушагъыусуз олтуруб, френчини джагъасында бир илгигин ычындырыб, бусагъатха дери бууулуб тургъан адамча, терен солуду. Майорну халисин иги билген шофер, буйрукъ берилирин сакъламай, моторгъа от алдырыб, машинаны чархларыны тюрбюнден букъуну чыгъара, алгъа тебреди. Лейтенант Ганс, майорну кѣлюн джазыргъа умугъ этиб, олтуруб тургъан джеринден ѳрге кѣлтюрюлюб, агъач къоянны тишлерича, морт болгъан ууакъ тишчиклерин кѣргюзе, бойнун аллына созуб айтды:

— Джюйюсхан майор, адам ортасындан атлагъаныгъызда да, сизни бу тирилигигизге, башыгъызны ачыкъ ишлегенине бюгюн да сукъланама. Офицерле бары да сизнича болсала, бу орус мыжыкълыла фюрерни аскерин орнундан тебдиралмаз эдиле, деб кеси кесиме кѣб кере айтханма.

Майор Гимлер, лейтенант тюркюлене тургъанын ангыласа да,

тышындан джукъ айтмай, эки эрнин ышартхан кибик этиб, башын бир джанына буруб сагъышланды. Аны сагъыш этер затлары уа кѣб эдиле. Алай болса да майорну бек сагъышландыргъан дивизияны командирини буйругъу эди. Аны айтхан сѣзлери Гимлерни эсине къысха-къысха тюшюб, санларын титирете эдиле: «Майор Гимлер, сиз ангыларгъа керексиз, биз хаман артыбызгъа кетиб барсакъ, кызылла бизни Берлинден да къууарла. Болду! Къызылланы хамхотларына уруб тохтаталмагъан — ол фюрерни миллетинден тюлдю. Важный хуторну сакълаялмасанг, кѣюме кѣрюнме». Гимлер ма бу сѣзлени эсине тюшюрюб, алагъа джууаб излеб, кеси кесине былай айта эди: «Москва, Сталинград, Курск. Днепр... Бир джерде да быланы киши тыялмагъанды, сора менн гарнизончугъум къалай тыйсын...»

Машина, майор Гимлерни блиндажына тюгел джетмегенлей, бир къанджалбаш юйню артына бурулуб тохтады. Гимлер бла Ганс машинадан тюшюб, джаяулай штабны фатары орналгъан джер юйге джетгенлеринде, штабны начальниги майор Гимлер айтхан заманга, офицерлени джыйыб тура эди. Ол, офицерле бла саламлашыб, ышарыргъа кюреше, аланы орталары бла стол джанына ётюб, ызына айланнганында, аны бет тюрсюню ачулу къаннга кириб, эки къашыны арасына, барлакъ джерни баразасыча, терен сызлыкъ тюшген эди. Майор ол сыфатда узун бармакъларын, столну юсюнде къобузну тиеклериндеча ойната, мюйюш таба эки кѣзюн чыракъ ийиб туруб, сора, башын ёрге терк кѣлтюрюб, аллын джыйылгъаңла таба бурду;

— Билемисиз сизни нек чакъыргъанымы? — деб, сорууна джууаб излегенча, хар командирни бетине башха-башха джити къарады. Ала сын ташлача сюелиб, кѣзлерин майордан айырмай, сир къатхандан ёзге башха джууаб бермегенлеринде, штабны ичи. чибин учса эштилирча, шум болду.

— Джюйюсхан офицерле! Сиз ангыларгъа керексиз, биз хаман да ызыбызгъа кетиб барсакъ, кызылла бизни Берлинден да къууарла. Болду!

Майор ауазын кѣлтюрюб таукел сѣлеширге кюрешсе да, бетини агъаргъандан агъарыб баргъаны аны джюрегине бу сѣзлени ауур джара салгъанларын таныта эди.

— Къызылланы хамхотларына уруб тохтаталмагъан — ол фюрерни миллетинден тюлдю.

Былайдан ары Гимлер дивизияны командирини сѣзлерине кесиникилени да къошуб, былай айтды:

— Джаны саулай Важныйден бир адамны ызына атларгъа эркинлиги джокъду. Фюрерни аскерлерини ичинде аллай адам табылмазлыкъына мен ийнанама. Алай а, ким билсин, арабыздан аллай бир шпан къой чыкъса, мен аны кесим фюрерни аты бла ышанига саллыкъма, — деб киндик туурасында белибауна илиниб тургъан парабеллумну тышы къатыш къара сабындан тутду.

Къазауатны ал кѣзюулеринде фюрерни аты сагъынылгъанлай

«Хайль Гитлер» деб кычырыучу офицерле бу джол аны аты юч керс айтылганында да, бетлери агъарыб сирелиб тургъан болмаса. «Хайль» къайгылы тюл эдиле. Халны былай болгъаны майорну кёзюне ушагыусуз кёрюнуб, ол онг кьолун аллына созуб:

— Хайль Гитлер! — деб кычырды.

Офицерле билеклерин алларына узатыб, «Хайль Гитлер» деб кычырыб, аны тунакы тауушу Гимлерни кёлюн баса, джер юнню къабыргъаларына сингнгинчи, кёк кюкюрегенча, ачы таууш юнню эшигин чыкырдата, ичине кириб, андагыыланы абзыратды. Тауушну ызындан, шош хауаны джыра, катюшаланы кюлте-кюлте келген окълары джауну бетджанын дюнгордетиб тебретиле.

Гимлер, кёзлери артлары бла чыгъаргъа джетиб, ачулануб:

— Орунларыгъызыны алыгъыз! — деб кычырды. Офицерле бир-бири юсюне басыныб, эшикке мыллык атдыла. Гимлер кесини сымарлаучу пунктуна барыргъа офицерлени ызындан адъютанты къатыш тышына чыгыб, эски суу агъашча, белин кынгыр этиб, алгъа джортуб тебрегенинде, сызгырыб келиб, бир-бири ызындан ауур снарядла тийиб, тегерекни тютюнден алдыра, джерчи кулда-кулда кьобарыб, кёкге чыгъардыла. Кудала ызларына саркыб, тютюн чачылгъанында, алайда эки уллу чунгур бла башы ичине кьююлуб тургъан джер юден башха джукъ кёрюнмей эди...

* * *

Дивизияны командири полковник Рейхенаугъа Совет аскерчилени Важный хуторгъа тобладан кызыу от ачханларын билдиргенлеринде, ол, майор Гимлерни телефонга чакъыргъыс деб буюруб, штабны начальниги бла кабинетине кирди. Телефонист иги кесекни «Онбеш! Онбеш! Экинчине! Мен экинчине!» деб, бир талай заманны кюрешди. Алай болса да телефон чыбыкны бир кыйырындагъы аппаратха киши келиб джууаб бермедн. Хутор бла связь болмагъанында, полковник ишни табсыз болгъанын ангылаб, штабны начальнигине бусагъатдан Важный хуторгъа связны офицерин джиберигиз, ол чыртда бир мурукку этмейин бизге болумну билдирсин. Майор Люцну танкалы батальонун автоматчикле бла бирге контратака этерге хазырлагъыз, артиллерияга буйрукъну кесим берирме деб, кесини орнуна кетди.

Связны офицери капитан Генрих гузаба халда, хуторда болумну толусу бла ангылаб бошагъандан сора, телефон бла полковник Рейхенаугъа былай айтды:

— Кызылланы танкалары бла солдатлары Важныйни асламысын алгъандыла. Майор Гимлерни, не аны штабыны начальнигини, не адъютантыны къайда болгъанларын киши билмейди. Гимлер башчылыкъ этген гарнизонну солдатлары хар юй ючюн, хар эли джер ючюн къадалыб кюрешмей, Важныйни джаугъа кьююб

барадыла. Джауну кючю бизден эсе онглуду. Бир болушлукъ болмаса, хуторну къолубуздан ычхындырыргъа тебрегенбиз.

Полковник Рейхенау андан ары капитанны докладаына тынгылаб туралмай, аны сёзюн бёлдюрюб, тамагъын кёлтюртюб, кыджырагъан халда:

— Капитан Генрих, санга алайда аскерлеге башчылыкъ этерге буюрама. Бютеу кючюгюзню бир джумдурукъ этиб, джауну аллын тыйыгъыз. Гимлерни кёрсегиз, мурукку этмегенлей, манга джетсин дерсиз. Болушлукъ боллукъду, — деб трубканы связистни кёкюреги таба силдеди.

* * *

Полковник Рейхенау телефон бла сёлешиб, штабны начальниги бла бирге контратаканы къалайтын этсек таб болур эди деб, оноулашыб тебреген кёзюуде, бизни танкалы бригаданы командири полковник Богатырев да майор Белоглазовну телефонига чакъыргъан эди.

— Джолдаш майор, къалайдыла ишле?

— Джолдаш комбриг, мен да ишлени юсюнден сизге доклад этерге телефонига келе тура эдим. Хутордан немецлени мукъут ийислери чыгъарыб, къуууб барабыз. Қысха заманда хутор бизники боллукъду. Ариу, мен Сизге сёлеше тургъанлы алыб бошагъан эселе да, билмейме.

— Қъоранчыгъыз кёбмюдю?

— Беш танкабызны джандыргъандыла. Бир танкабыз да къайда болгъаны белгисизди.

— Қимди ол белгисизни командири?

— Лейтенант Огневди.

— Хы-ы, коммунист экипаж, интернационал экипаж! Қъару-угъуздан келгенча аланы къайгъыларын кёрюгюз. Хутордан ары чыкъмай, кесигизни иги бегитигиз. Немецле контратака этмей къоярыкъ тюлдюле. Артыкъсыз да кыбла джаныгъызгъа бек сакъ болугъуз. Сизге болушлукъгъа эки самоходка батарея джибергенме, джете болурла. Мен кесим да бусагъатдан джолгъа чыгъама, башха айтыргъыз бармыды?

— Айтыб алтырым джокъду, былайда ауур мина тийиб, немецлени штабларын ойгъан эди. Разведчикле документле излей барыб, басдырылыб тургъан бир офицерни чыгъаргъандыла.

— Саумуду?

— Саппа-сауду. Ойсураб тура эди да, энди эс джыйгъанды. Кеси да Важный хуторну гарнизонуну штабындан хапарлыды, энди аны не этеме?

— Корпусну штабына джиберигиз.

— Болсун, бек ашхы.

— Петр Иванович. (Белоглазовну аты бла атасыны аты) мен онбеш минутдан алайда боллукъма. Эсен кёрюшейик.

Лейтенант Огнев донесениени джазыб бошаб, ротаны командири капитан Быстрыйге элтирге Исмаилгъа тутдургъанында, джауну артиллериясы Важныйге от ачханын эштиб, къайгылы болду:

— Исмаил, бусагъатда донесениени элтиуню бир таб заманига дерн сабыр этебиз. Хар ким орнунгу алыб, уруш этерге хазырланыгъыз. Немецле контратака этерге тебреген болурла. Насыб болса, бизни юсюбюз бла этерле. Позициябыз бек алапатды. Инч этиб кюрешсек да, танкабызны былай таб джарашдыраллыкъ тюл эдик.

Огневни экипажы къысха заманны ичинде танканы тегерегинде тюрлю-тюрлю белгили джерлеге узакълыкъны къаллай бир болгъанын ёлчелеб, от ачаргъа хазырланды.

— Бийнёгер, ненча снаряд къалгъанды дединг биягъында? — деб сорду лейтенант Огнев.

— Онеки снаряд къалгъанды, джолдаш лейтенант.

— Онеки снаряд, алты фриц танк, тюзмю айтама, Бийнёгер?

— Тюз айтасыз, джолдаш лейтенант, алтыны къабларыма уа ажымсыз болугъуз, — деб Бийнёгер, тобну артына олтуруб, ышанига кёзюн салгъанында, къыбла джанындан, отларгъа джайылгъан гаммеш сюрюуча, джерни къаралтыб, немец танкаланы тизгинлери кёрюндюле.

— Ай медет, онекиден сора снарядым болмагъаны не аман болду, — деб ахсынды Бийнёгер. — Бу къадар чаука сюрюуню онеки снаряд бла тыяргъа къайдан къолумдан келсин. Алай болса да, неди мадар, кёрейик кишилики, — деб тобну ышанына Бийнёгер андан да бек къысылды. Танканы трипликсине къадалыб, аны ары-бери бура, ачыулу халда:

— Бийнёгер, сен, танкала ол къайын дюккюнню къатына джетселе, от ачарса, алайгъа ышан онду, мени командамы сакъламай, кесинг от ачарса. Исмаил, сен да — автоматчиклени, иги джууукъ келмеге къоюб, ма ол къызыл чапракълы терекчикни къатына джетселе, алайгъа юч джюз бла джарым метр барды, — деди Огнев.

Огнев бу буйрукъну бериб бошаргъа, немец танкаланы сол жанларындагъы, къалгъанладан алгъаракъ чыгыб, къайын дюккюнге джете башлагъанында, Бийнёгер тобну сампалын тартды. Фриц танканы ал джаны къайын дюккюнге джетиб, белг сюремден да, джаннган чымырта отдан чыкыгъанча, кёксюлдюм тютюню чыгъа, тохтады. Хансланы ичинде белине дерн батмакъ чунгургъа батыб тургъан танканы кёрмей, фрицле бир кесекге армау болдула. Ол болум бла хайырланыб, Бийнёгер бир-бири ызындан энтда төрт танканы джандырды. Исмаил да джаннган танкаладан тюшген автоматчиклени, тауукъ джыйын тары бюр-

тюклени чёблегенча, чёблеб, джер-джерде джаши! ёлюкле джа-
тадыла.

Бийнёгер алтынчы танканы джандырыб, дагыда снаряд бла
тобну джерлетиб, энтда бириг ышанга салгъанлай, джауну бир
башха танкасы марлаб атыб, Бийнёгерни тобуну бир джартысын
юздюрдю.

— Ах, анасыны уа, снарядым да хайырсызлай къалды, — деб
Бийнёгер эрнин къабды.

Лейтенант Огнев, фрицледен къанымы алайым дегенча, Исма-
илны пулемётуна чёгюб, къысха-къысха очердле бериб, фриц ав-
томатчиклени бирем-бирем къаблай тургъанлай, Бийнёгерни то-
бун юздюрген танка чырпыланы ичинден таукел чыгыб, юсюнде
да автоматчиклери бла Огневни танкасы таба тебреди. Ол иги ке-
сек джууукъ киргенинде, лейтенант Огневни бети агъарыб, джум-
дурукъларын къаты къыса:

— Бийнёгер, от ач, нек атмайса?! — деб къычырды.

Гобха эки къолу бла къадалыб, асыры ачыу болгъандан тиш-
лерин гыжылдата тургъан Бийнёгер:

— Джолдаш лейтенант, тобну быргъысын юздюргендиле,
джангыз бир снарядым къалгъан эди да, ол да хайырсыз болуб
турады.

— Да, сора иги къарагъыз, мен аны автоматчиклерин ол ду-
ниягъа ашырайым, — деб пулемётну огъары аягъындан басды.
Аны къочхары аллына ычхыныб, темирни темирге тийген тауу-
шундан сора джукъ эштилмегенинде, Огнев, чарлагъанмы этди
деб, тартыб пулемётну къочхарын экинчи кере огъары аягъына
салыб, фрицлени ышанга джангыдан джыйыб, биягъындай сам-
налындан тартды. Энтда темир тауушдан ёзге джукъ эштилмеди.
Ол, патронлары тауусулгъанын ангылаб, амалсыздан тишлери
джызылдагъынчыгъа дерн къаты къысды.

Немец танк келиб, чунгургъа батыб, тобу да чорт юзюлюб
тургъан танканы къатында тохтагъанында, башха немец танкала
аланы къатлары бла къызыу-къызыу озуб, Важный хутор таба
кетиб тебреген эдиле.

Немец танканы экипажы да, автоматчиклери да тюшюб, Ог-
невни танкасыны юсюнде, джыйын джанлы мыллыкка басынган-
ча, басыныб, кими автоматыны арты бла, кими чуругъуну чюй
лениген табаны бла башнясын дюнюрдетиб:

— Русь капут, вийди, сволочь, — деб бал чибинле четен ал-
лында джызылдагъанча, джюз тюрлю макъам бла джюююлдеб
башладыла.

— Мен сизге орусну капут болгъанын кёргюзейим, — деб Ис-
маил гёрохун огъары аягъына миндириб, танканы люгун ачаргъа
узалды. Олсагъатдан Огнев сермеб тутуб, къолун эниште басыб,
люкдан ычхындырыб:

— Былайда командир бармыды? Огъесе, Махнону аскеринденмисе? Барыбыз да бир оноугъа джыйылмай, кеси башына оноу этерге кишиге эркинлик бермейме. Тышына чыгъаргъа табха сасакъ, къалай чыгъарыбызны, ары чыкъгъандан сора не этеригибиз. Бирерибизге бирер «лимонкабыз» (гранатабыз), патронлары бла револьверлерибиз бардыла. Аланы оюмлу хайырландыра билсек, башыбызгъа бир мадар табаргъа боллукъбуз. Бирем-бирем чыгъыб, кесибизни урдургъандан кишиге хайыр болур деб билмейме.

Исмаил дженгиллик этгенин ангылаб: :

— Джолдаш лейтенант, кечигиз, бу джолдан сора аллай телилликни этмем, — деб, бети къызара, баш энишге къарады.

Экипажны бир-бирлерине сёлешгенлерин эшитиб, танканы юсюндеги фрицле бир кесекни тынгылауну ийиб туруб, дагъыда биягъынлай башняны дынгырдатыб:

— Русь капут, вийди, сволочь, — деб къычырыб, болгъанны дауурдан алдырдыла.

Лейтенант Огнев механик-водителден чёгючню алыб, башняны ичинден, иги адамыча, дюнгордетиб, фрицле дауурну тохтатханында, сабыр ауазы бла былай айтды:

— Бош дыгалас этмегиз, сиз не къычырыкъ-сыйыт этиб кюрешсигиз да, таб Гитлерни кесин алыб келсегиз да, бизни муну ичинден чыгъараллыкъ тюлсюз! — деди.

Немецледен къыйсы эсе да орусча ангылай болур эди, ол немец тил бла орус тилни бир-бирине къатышдыра:

— Чыкъмай эсегиз, чыкъмагъыз, мен, фюрерни да келтиргенлей, сизни андан чыгъарыр мадар табайым да, — деб кеслерини гилде неле эсе да айтханлай, солдатла танканы юсюнден юрюлюб тюшуб, ары-бери джайылыб, къуу чымырталаны, отунланы къызыу джыйыб башладыла.

Немец автоматчикле чымырталаны, отунланы келтириб, танканы төгерегине къалау эте тургъанлай, алайтын озуб баргъан бир фриц танк къысха бурулуб, быланы къатларына келиб тохтаб, ичинден батальонну командири майор Люц тюшгенинде, алайдагъы немец солдатла совет танканы юсюне отун къалагъанларын тохтатыб, къолларын энишге ийиб, сир болдула. Майорну кёзлери къутургъан хайуанны кёзлерича, чартлаб чыгъаргъа джетиб, онг къолун гёрохну юсюне салыб, мангылай тюбюнден хар кимге эрши къараб:

— Атаканы заманында чегетге джайылыб нек айланасыз? Бу неге ушагъан затды? Мени аскерлерим джау бла къан төге турадыла, сиз а, къаргъала джолда төгюлген будай бюртюкlege басынганча, былайгъа басыныб турасыз. Бусагъатдан танкагъа миниб, кёзюмден ташайыгъыз!

— Джюйюсхан майор, — деди немец танканы командири, — къызыл танканы ичинде экипажы барды. Ала бери чыгъаргъа

унамайдыла. Бу экипаж бизни алты танкабызны джандыргъанды, бир талай солдатыбызны кыргъанды, — деб, кюлун узатыб, къара тютюнлери бурмаланыб чыгъа тургъан танкала бла шындык-шындык джатхан джашил ёлюклени кёргюзте: — Биз да быланы джанлары саулай джырымландырайыкъ деб тебреген эдик, — деб кесин ышартыргъа кюрешди.

Майор Люц андан да бек ачыуланым:

— Бети болмагъан бетсиз, быланы джандырыргъа эркек болма да, Важныйде аланы тенглери сени тенглеринги энтда джандыра турадыла. Аланы джандырыргъа эркек бол! Базар къатынча гырылдагъанынг болду. Огъесе, сен адам сёзю ангыламаймыса, сеннге муну сёлешидиргеми керекди, — деб гёрохну кёргюзте, — бусагъат барыб тенглеринги джандыра тургъанланы джандыр, — деб танканы командирини кёзюне, миз бла чанчханча, ачыулу къарады. Олсагъатдан алайда болгъанла танкагъа миниб, майорну кёзюнден ташайдыла.

Майор Люц бир кесекни сагъышланыб туруб, төрт автоматчикни кесине чакъырыб былай айтды:

— Мени кесимден энчи буйрукъ болгъунчу, муну къатына кишини кюймагъыз, танканы ичинден тышына бир адамны джибермегиз, — деб кесини танкасына миниб, Важный хутор таба кетди.

* * *

Джауну артиллериясы от ачыуну кызыу бардыра, аны самолётлары да хуторну башындан бомбаланы куюб, ызларына айланылганларында, капитан Быстрый майор Белоглазовгъа телефон бла былай айтды:

— Бизни аллыбызда километр бла джарым чакълы бир узакълыкъда тоб атылгъан тауушла эштилиб, анда-мында къара тютюнле боркъулдаб чыгъадыла. Не болгъанын ангыламайма. Алгъаракъда бизни аскерлерибизден бармыдыла?

— Огъай, анда бизден киши болмазга керекди.

— Мадар болгъанына кёре алайгъа эки-юч разведчикни джиберсегиз, бек иги боллукъ эди. Бизге бир тюз хапар билдирселе, джюрегибиз тынчылыкъ табар эди, — деди майор Белоглазов.

— Болсун, бек ашхы, бусагъат джиберейим, — деб капитан Быстрый, телефон трубкины салыб, траншеядан тышына чыкыгъанында, джауну танкалары кёз къарамны толтуруб, хуторгъа къаты от ача, мыллыкларын атыб келгенлерин кёрдю. Бу болум капитанига разведчиклени джибериуню унутдуруб, эсин джауну танкаларына къаты от ачыуну кыурагъа бёлдю.

* * *

Немец майор Люцну танкалары хуторгъа атаканы бардыргъанлы эки сагъат чакълы бир болады. Аны ичинде да, аны аллы тюзде да джанган танкаланы тютюнлери кирсиз хауаны бокълаб,

ол төгерекини юсюне джукъа тубанча джайылыб, кёк хауагъа къаралдым бет алдыргъандыла. Батыб баргъан кюнню къарыусуз таякълары, булутлача джоппу-джоппу джыйылыб тургъан тютюнлени аралары бла ычхыныб, букъуланган джерге саргъылдым тамъала тюшюредиле. Ары айлансанг да, бери бурулсанг да, джалын ийис бурнунга ургъанлай турады. Шок, тоб атылган, снаряд чачылган тауушла бир-бирине къошулуб, къулакъларынгы тунчукъдуруб, айтыр сёзюнго, тирмендеча, къычырыб айтмасанг, киши эштмейди. Санитарла башлары, бутлары байланган джаралылары носилкала бла къоркъуусуз джерге ташыйдыла.

Ингир алагъа, къобхан къобандан узайыб баргъан адамны джел ургъаы сайын къулагъына сууну тауушу бир тунакы, бир ачыкъ келгенча, урушну тауушу да бир кёлтюрюле, бир сёл бола келиб тохтады. Майор Люцну кюнню кюн узуну бардыргъан атакалары муратларына джетмей, немецле хутордан узакъ болмай оборонагъа кёчдюле.

* * *

Важныйни къызылладан сыйыралмагъаны полковник Рейхенау ачыулу этгенди. Ол кесини блиндажында арты бла аллына бара, мюйюшлени санайды. Бир-бирде сирелиб түруб, гитче бармагъыны, къартчыгъаны тырнагъыча, узун этиб тургъан тырнагъын тишлери бла кемириб, юй тюбюне тюркюреди. Аны бек ачыуландыргъан неди десенг, полковник, кесини терслигин ангыламай, контратаканы онгмагъанын башхаладан кёреди. Аны штабыны начальниги уа, эшта, мен айтханны этмединг да деб, тышындан джукъ айтмаса да, ичинден Рейхенауу табалайды.

Тюзюн айтсакъ, былайда была экиси да терсдиле. Аланы ууадых этиб, сюрюб эл-элден, шахар-шахардан къысдаб баргъан совет аскерби кючюн унутханлары, тюзлюк къанатландыргъан совет солдат бла терслик буюкъдургъан, джюрегин сындыргъан немец солдатны башхалыкъларын айырмагъанлары сейир тюлюдю!?

Полковник Рейхенау, терсни, тюзню айырыр ючюн, майор Люцну, автомат ротаны командири капитан Макенауу, артиллерия группаны тамадасы подполковник Роуну дагъыда бир бёлек командирни эртденбла тогъуз сагъатха энчи доклад этерге кесине чакъыргъанды.

Телефон бла бу буйрукъну эштгенинде, майор Люцну тюб эрни, джибиген чабыр къулакълары, энишге салыныб, бети къаралгъан эди. Ол, кечени узуну кёз къакъмагъанлай, джюз тюрю сагъыш эте эди. Алай болгъанлыкъгъа полковник Рейхенауу кёлюн джазыб, кесине бир кесек джумушакълыкъ келтирир зат табмай эди. Майор, ары-бери айлана барыб, танкасыны ичине кириб, кёз-

леңи кьалкыугъа кете башлагъанлай, аны бетине кызыл уруб, джукъа эргилери кюллюгю келмеген адам ышаргъан замандача, бир-биринден айырылдыла. Майорну башын алыргъа бир таб амал табханы ажымсыз эди. Ол тели адам орамда кеси кеси бла кычырыб сёлешгенча, кеси-кеси бла былай айтыб сёлешди: «Батмакъгъа батыб тургъан совет танканы кесими танкама илиндириб, тартыб барыб, совет танканы толугъа экипажы бла сизге сауугъагъа келтиргенме, джюйюсхан полковник, десем, аны кёлюн джазырыкъ андан иги не зат боллукъду», — деб майор танкасына от алдырыб, чунгургъа батыб тургъан танка таба тебрегенинде, кёню бир джаны агъарыб, джолдузла бирем-бирем бата башлагъан эдиле.

Важный хуторну кюн чыкъгъан джанында эртделеден джашагъан уллу чегетни кыйыры сюренинде эки базыкъ къарт эменни арасында кузову кюбюрча ишленген бир машина тохтаб туралды. Аны терезелерини тышындан решеткала урулубдула, ичинден а терезе джабычукъла тагъылгъан болурла, тышына джарыкъ урмайды.

Майор Белоглазов, хутордан чыгыб, ол машина болгъан джерге джетгенинде, къатында часовой ары-бери бара тура эди. Солдат атлай баргъанлай аягъы бла джерге тюшюб тургъан кыуу чымыртаны сындырса, аны тауушу ачыкъ эштилиб, былайда джан-джаныуар болгъанын билдире эди. Чегетден алай узакъ болмагъан уллу джол табадан танкаланы моторларыны ишлегенлери, гусеницаларыны джызылдагъанлары кыулагъынга чалышыб, эштгенинги тюзлюгюн бегитгенча, бурнунга кечеге аяз къатыш букъу ийис келе эди. Чегет ичинде таза хауагъа букъу къатышыб кирлендиргенликге, аны джюрегинг огъураб, кёлюнг кёлтюрюле эди, — ол деу джюрекли совет солдатла къанлы джауну кыуаша-тыр кюню миниб баргъан кыурч мишиналаны букъусу эди.

Белоглазов машинагъа джууукъ келгенинде, часовой болуб тургъан солдат автоматын атаргъа хазырлаб:

— Тохта, кимди келген? — деб кычырды.

— Кесигизникилебиз, — деб джууаб берди майор.

Биягъы солдат кесгин ауазы бла:

— Пропуск? — деб сорду...

Сёлешген дауурланы эштгенинде, машинада олтуруб тургъан лейтенант Савченко, майор Белоглазовну макъамындан таныб, машинадан тюшюб, аны аллына келди.

— Сау келигиз, джолдаш майор! Джюрюгюз, машинагъа кийрейк, кёб турмай комбирг да келликди, — деб кыолун къаты тутуб саламлашды.

— Огъай, ары барыргъа кёзюу келсе, ары да барырбыз. Полковник келгинчи, сиз огъай демей эсегиз, бу таза хауада олтурай-

ыкъ, ансы бюгюнлю бери зыгъыр къатышхан тютюнню солуй, джаныбыздан тойгъанбыз, — деди майор. Лейтенант Савченко аны айтханын онгсунуб, эписи да эмен терекни туюбуне чёкдюле.

Сау кюнню тохтаусуз баргъан къаты сермешиден сора таза хауа! Уюб тургъанча, къымсыз чегет! Санларынга тирилик берген джумушакъ аяз! Тюзюн айтсакъ, чегет къымсыз тюл эди: биягъы часовойну джюрюгени, агъач, темир тауушла, бир-бирде моторну ишлегени эштите эдиле. Кечеге аязны къатыракъ ургъан кёзю-уюнде лахор этгенча шыбырдагъанлары, джырны эжнуча, кёлтю-рюле келиб башха тауушланы хорлай эди, дагъыда бир кесекден сёл болуб, хар зат орнуна къайта эди. Алай болгъанлыкъгъа эргденден ингирге дери уруш отну къызыуунда айланган май-оргъа кертиси бла да чегет сютча уюб тургъанча кёрюнуб, аны башха джарлылыкъдан башы бир кесекге бош болгъанында, эсине сабий заманлары, ахлылары, юйдегиси тюшдюле.

— Ёмюрюмде, — деди майор Белоглазов, — юйюмден, юйде-гимден айырылыб джангыз бир айны джашаялмам деб тураэдим. Энди уа аланы кёрмегенли тёртюнчю джылым барады. Адам тёз-мезлик зат джокъду, — деб майор, андан ары айтырыны сагъы-цын этгенча, къолуну аязын мангылайына салды.

— Юйдегигиз ауурму эди, джолдаш майор? — деб сорду лей-тенант Савченко.

-- Беш башлы эдик, эки къызчыкъ бла бир джашчыкъ. Айыб этмегиз алай айтханыма, къазауат башланырны аллы бла туугъан эди джашчыкъ. Билемисиз, не ант этсенг да, джаш сабий анасын-дан эсе атасына бек илешнучю бола болур дейме. Ол джашчыкъ Ленин туугъан кюн туугъан эди да, кесине да Вова атагъан эдик. Джюрюрге, сёлеширге да юренгинчи, иш этиб сакълаб тургъан-ча, ишден келгеним сайын кесини орундукъчугъунда тыпырдаб, эринчиклерин ышарта, добар къолчукъларын узатыб, къойнунга ал-деб тохтай эди. Сора къойнума алгъанлай, бармакчыгъын бур-нума сугъаргъа кюрешиб, мен аптюш дегенлейме. къыл-къыл деб кюлюучен эди. Сиз джаш адамсыз, биле да болмазсыз, сабийни ол кёзюую айырылыб татлы болады. Ишде болгъан къысха зама-нын да узун кёрюнуб, юйге кетер сагъатынгы ашыгъыб сакълай-са. Мен къазауатха кетген кюн Вовачыкъгъа эки джыл болгъан эди. Вокзалгъа мени ашыра бары да келген эдиле. Джашчыкъ, къызчыкъланы къучакълаб бирем-бирем джерге салгъанымы кё-рюб тургъан болур эди, анга айланганлайыма, кетерими сезгенча эки къолчугъун узатыб, анасыны къойнундан мени таба ийилди. Къойнума алыб кёкюрегеме къысханымда, бир уллу адамча, бой-нумдан къучакълаб, бетчигин бетиме салыб, айырылыгъа унамай, иш кесекни турду. Бойнума джыламукълары агъа тургъанлыкъ-гъа, ауузчугъундан бир тюрюю бир таууш чыгъармай эди. Аны алай этиб тургъанын кёрген анасыны да кёзлеринден джыламукъ-ла тамчы-тамчы къуюла эдиле. Адамлыгъы болгъан инсанны ол

кюнню унутургъа къолундан келлик тюл эди. Вагоннга миниб, ызыма айланнганымда, джюзле бла джыламукъдан толгъан мыдах кёзле перронну толтуруб эдиле. Энди уа ма ол джыламукъдан толгъан мыдах кёзлени кёблери фронтда ёлгенлерине, башсыз болгъанларына джылай, кёз сууларын тауусхандыла, замансызлай къартлыкъ келиб, чачлары агъаргъанды... Эх, къазауат, къазауат. Сен салгъан джара адам улуну юсюнден кетерми? Табылырмы сен джетдирген къыйынлыкъны унутурукъ? Сен тюлмюсе адамланы къанлы джауу? Табылырмы мындаи сора энтда сени башларыкъ? Огъай. Табылмаз. Табылса да, минглеб мингле аны аллына буруу болурла, — деб майор, сёзюн бошагъанын билдиргенча, ёрге туруб, кёлегин тюзетди.

Майор бла бирге ёргесюелиб, эки къолун къаты къысыб тургъан лейтенант Савченко:

— Джолдаш майор! Мени ахлыларыма джетген къыйынлыкъны да сорма. Сизни юйдегигизча, биз да беш башлы эдик. Ала, кеталмай, Гомелде фрицлени аякъ тюблерине тюшген эдиле. Сау юйдегиден къуру кесим къалгъанма. Анама, эринг партизанды, къайда болгъанын айтмайса деб, гестапочула чынг алгъа анамы къойнунда тургъан эки джыл болгъан къарнашчыгъымы уруб, къычырыкъ этиб анга мыллыгын атханында, аны да уруб, баласыны юсюне къаблаб къойгъандыла, — деб терен ахсыныб, дагъыда башлады:

— Кесигиз билесиз, фашистледен дерт алыргъа асыры ашыкъгъандан кесиме орун табмайма. Мени уа бу машинагъа къондургъандыла да, къагъытланы чайнагъандан башха ишим джокъду. Менича саулугъу болгъан джаш адамгъа, къазма чычханча, былайгъа кириб турургъамы керекди?

Майор Белоглазов, ачыудан джюреги къайнай тургъан лейтенантны къызыудаи къызыугъа кириб баргъанын ангылаб, бир кесек сууутур мурат бла:

— Джолдаш лейтенант, сизни акъылыгъыз бла, штабда ишлегенле къазма чычханламыдыла?

— Огъай, огъай. Сиз мени терс ангылагъансыз. Штабда мен толтургъан къуллукъну бир сакъаты болгъан офицер да толтурлукъду дегенлигимди. Джолдаш майор, аллах бла тилейме, мени кесигизни батальонугъузгъа алыгъыз. Мен да, сизнича, ол зыгъыр къатышхан тютюню солургъа сюеме.

— Сора сиз ол тютюнден чыкыгъанлы кёбмю болады?

— Алты ай алты джылча кёрюнедиле манга.

— Ол кёб тюлдю, кесигизни да комбриг берирге унарыкъ тюлдю.

— Ол мени болумуму билмейди. Келген кюнюмде огъуна штаб къуллукъну онгсунмагъанымы эслеб, бек тинтиб соргъан эди. алай а мен тартыныб, аны джюрегин да, кесимикии да къыйнаманым, деб джашырыб къойгъан эдим. Бюгечеден таб кёзюу тюшернак тюлдю. Танкагъа командирге училищени джангы бошаб,

бир джаш лейтенантчыкъ келгенди, саулугъуну къарыусузлугъу бетинден да танылыб турады, кухнягъа баргъанында, ауур затны ашаргъа унамагъанды, ашхыны ауруй болур дейме. Анкетасына къарагъанма да, бир да бир ариу хаты барды. Сиз хар затны джарашдырыб айтсагъыз, комбриг тынгыларыкъды. Ол сизни бек сюеди. Бюгюннюг урушда юч офицеригиз къорагъанын да биледи. Аланы орнуна иерге офицерлени хазыр эт, деб штабны начальнигине буюргъанын эштгенме. Аланы бирине мени джиберсинле.

— Болсун, джолдаш лейтенант. Айтыргъа мен сёз береме, айгъандан да оздуруб — тилерге. Комбриг джибермесе уа, мени гюна-хым болмагъанын билирсиз.

Савченкону бети джарыб, майорну аллында сын къатыб:

— Бек сау болугъуз, джолдаш майор, — деди.

— Сау бол дерге алкъын эртдеди Иш бишсе, ол заманда айтырсыз.

— Айтыргъа разы болгъаныгъыз, ол да иш бишген кибикди. Лейтенант Савченко сёзню битгеннге санаб, башха джары бурургъа изледи.

— Джолдаш майор, Огневден бир джангы хапар келтирме-генмисиз? Комбриг бла комиссар бек къайгъылы болуб эдиле.

Майор Белоглазов, олтуруб тургъан джеринден ёрге къобуб, серуугъа джууаъ излей, терен сагъыш этген адамча, чегетни къарангысына къараб, бир кесекни турду. Сора джюреги къыйналгъачын авазы таныта, башын лейтенант таба буруб:

— Къайда болгъаны белгили тюлдю. Разведчикле ызы бла барыб излерге да кюрешгендиле, алай а снаряджа, минала болгъаны чанчакълагъандыла да, хуторну тегерегинде ыз ышан да табылмагъанды. Сауду дерге да къыйынды. Алай болса да джюрегимде бир тюрюк бир ышанмакълыкъ барды. Къалай да болсун, саудула дегенлей турама. Ариу бир джукъ болса да, кёзюм бла кёргючю, ол затны башыма сыйындыраллыкъ тюлме. Экипажда барысы да, джангы чакъгъан гокка ханслада, джаш адамлада. Джиги джашладаыла. Джанлары саулай, джаугъа джангыз бири да бой саллыкъ тюлдю. Сиз Огневни таниймысыз?

— Костяны мен эртдеден танийма. Бу бригадагъа келгинчи, экибиз да бир ротада эдик. Экибиз да бир тизгинде фрицлеге кёб атака этгенбиз. Бир училищени бошагъанбыз Биринчи орденлени да Сталинградда Паулюсну аскерин къуршалагъан сермешиле алгъанбыз. Бек джигит джашды. Чёрчек джигит тюлдю. Хар атламына оюм эте билген, басымлы джигитди.

Эмен терекни къатында сюелиб тургъан экеуленни эслери алайгъа келиб тохтагъан машинагъа бёлюндю. Машинадан полковник Богатырёв тюшгенинде, майор Белоглазов тири атлаб, аны аллына барыб:

— Джолдаш полковник, Сизни буйругъугъуз бла келгенме, — деди.

— Игиди, Петр Иванович, ёзге уа не джангылык барды? — деб сорду.

Майор соруун, Огневни юсюнден болганын сезиб, кыска джууб кайтаралмай, колу бла джелкеси таба узалыб тынгылады.

— Мен сизни ангыладым, Петр Иванович, джангылык болса, мен соргунчу да айтырык эдигиз. Джюрегим кайгылыды да, аны ючюн сорама, — деб терсликни кесине алганча этиб, джунчурак болган майорну келюн чапырды.

Былайга дагыда бир талай командир келиб, бир-бири бла саламлаша, штабны машинасына кирдиле. Тышына джукь кюрюмгепликге, аны ичи кюндюзча джарыкь эди. Столу, шиндиги дегенча хар зат орнуна джарашыб, джыйылыу бардыргьга ишленгенча, таб эди. Терге чыгыб олтуруб турган полковник командирлеге бир кесек хапар соруб бошагьандан сора, карталарыгьзыны алыгьыз деб буюрду. Командирле карталарын, карандашларын чыгьарыб, хазыр болганларында, полковник кесгин макьамы бла былай айтыб башлады:

— Джауну аскерлери Важный хуторга бардыргьан контракаларында кёб адамларын, танкларын, самоходкаларын кьырдырыб, хуторну аллында оборонага кёчгендиле... Эки джаныбыздагы хоншу аскерлерибиз, бизден эсе джыйырма чакьлы километрни алга кетиб, джауну мешокдан джибермезча таблыкь бергендиле. Немец аскерлени командованиеси болумну толусу бла филгенлей, кесини аскерлерин мешокдан чыгьарыргьга излерикиди. Ол себебден бизни бригадага кьалган аскерле бла бирге немецле мешокдан кьутулмазча кючлю чабыуул этерге буюрулгьанды. Кечеги кьарангы бла хайырлана, чабыулгьга кьонулгьан бёлекле орунларын алыб, хазыр болургьга керекдиле. Чабыуулну аллы бла артподготовка боллукьду...

Полковник Богатырев хар бёлекни борчун, кимни кьалайтын барлыгьын толусу бла ангылатыб бошагьандан сора, сорлугьу болган бармысыз? — деб командирлеге кьараб, бир кесек турду. Киши джукь сормагьанында:

— Буйрукьну кёзююнде болумну картага толусу бла тюшюралмагьан бар эсегиз, штабны начальнигини картасындан кесигизникни кёчюрюгюз. Кьалганла кетерге эркинсиз. — деди.

Командирле, бирем-бирем чыгыб, кеслерини бёлеклери таба тебретиле. Экеулен штабны начальнигини эки джанындан алыб, ол да джити джонулгьан карандашны бурнун кёзюу кёзюу карталарына джетдире, ала да нелени эсе да бир кьызыл, бир кёк карандашла бла сызыб, эсен кёрюшейик, деб чыгыб кетдиле.

Штабны начальниги бош болгьанында, столну бирси кьыйырында сюелиб турган Белоглазовга:

— Джолдаш майор, келигиз былай, сизни картагьызга болумну тюшюрейик, — деди.

— Огъай, сау болугъуз, мен картама болумну буйрукъну заманында тошюргенме. Джолдаш полковникге айтырым бар еди да, аны сакълайма.

Мюйюшге салынган узун шиндикге олтуруб, политотделни начальниги подполковник Александров бла нени юсюнден эсе да ушакъ эсе тургъан полковник майор Белоглазовну селешгенин эштиб, аны таба айланды.

— Петр Иванович, мени сакълабмы турасыз, келигиз былай, айтыгъыз не кереклигиз бар эсе да.

Майор полковник Богатырев бла подполковник Александровну къатларна келгенинде, столну джанында олтуруб тургъан лейтенант Савченко, сёзю кесини юсюнден барлыгын ангылаб, ёрге къобуб, эсин алагъа белдю.

— Джолдаш полковник, сизден да, комиссардан да бир тилегим барды. Бююн мени батальонума танкалагъа командирле джибересиз деб эштгенме.

— Хо, командирле да, джангы танкала да джиберебиз. Сизге керек тюл эсе, джибермей огъуна къояйыкъ, — деб полковник Александровну къабыргъасындан тюртдю.

— Огъай, ала уа бек керекдиле. Танкаланы бирине командирге лейтенант Савченкоу джиберигиз, деб тилейме ансы, — деди майор.

Полковник майоргъа кёз къысыб, биягъы комиссаргъа да чынасы бла тие, бетин да тамам кёлю бла айтханча тюрлендириб:

— Комиссар бла мен табу этиб да нерик эдик. Алай а лейтенант Савченко штаб ишни бек сюеме, башха джары кетеригим келмейди дегенди да, биз да, аны разы этер ючюн, джукъгъа джибермей турабыз,—дегенинде, лейтенант Савченко пакъырда этлгенин ангыламай, бетн къызарыб:

— Джолдаш полковник, штаб ишни сюйгенни къой, кёрюб да болмайма. Бу коробканы ичинде джаным саулай къабыргъа киргенча болуб турама. Сиз бир джиберигиз, бармасам, олсагъатда бойнум къылдан ингичке, — дегенлей, лейтенантха ётгенин ангылаб, ючюсю да харх этиб кюлдюле.

— Лейтенант Савченко, ачуланмагъыз да келиб былай олтуругъуз, — деди полковник. Ол, олтурургъа унамай, комбригни аллында сюелди.

— Сиз хыйла адам кёре эдим. Александр Александровични да (комиссарны аты бла атасыны аты), Петр Ивановични да кесигиз джанлы этгенсиз. Мени бла ючюгюз да эзеу болуб кюресесиз. Сизге мени къарыуум къалай джетсин. Неди амал, сизни тилегизни къабыл этеме. Майор Белоглазовну батальонуна иебиз. Мен сизни айтханыгъызны этдим. Мени да сизге бир айтырым барды, аны эсигизде тутугъуз. Урушда къара ёхтемликден, таукелликден сора да акъыл керекди. Керексиз джерде ёшюн уруш этмегиз.

— Джолдаш полковник, бек сау болугуз. Айтханыгъызыны унутмай, оюмлу атларгъа сёз береме, — деди лейтенант Савченко,

— Энди, — деди комбриг, — кетеригизни аллы бла, орус адет-деча, олтуруб къобайыкъ.

Барысы да олтуруб, ауузларындан сёз чыкъмагъанлай бир кесек туруб, ёрге къобдула. Майор бла лейтенант кетер акъылда эшик таба айланганларында, комиссар:

— Тохтагъыз, бирге барайыкъ, мен да Важныйге барама, — деди.

— Александр Александрович, сиз бир кечени машинада къалгъанлыкъгъа, не боллукъду? Къурчдан ишленмеген эсегиз, къалай тёзюб турасыз? Бир да къуруса да эки-юч сагъат тынчайсагъыз, иги боллукъ эди, — деди комбриг.

— Мында юч сагъатны джукълагъандан эсе, анда, солдатланы къатында юч минутну къалкъысам да игиди, — деб комбригни къолун тутуб, машинадан тюшюб, майор Белоглазов бла лейтенант Савченко къатыш кечени къарангысына ташайды. Была ючюсю да чегетден чыгъыб, Важныйге баргъан уллу джолгъа джарашханларында, ай дуппурну артындан чыгъыб, джарыгъы джолоучуланы башлары бла мийиктин озуб, чегетге тийди. Ызына айланыб къарагъан чегет таланы къыйырында джау таба хамхотларын созуб тургъан тобланы тизгинлерини ауангыларын кёрлюк эди.

Кечени кече узуну лейтенант Огневни экипажы да джукъламай тура эди. Ала джюз тюрлю оноу этиб, башларына бир мадар излеб юрешиб, кёб тюрлю затны арагъа салыб сюзгенден сора, командирни ма бу оноуунда тохтагъандыла:

— Эртде, кеч болса да, — деди лейтенант Огнев, — биз машинадан тышына чыгъаргъа керекбиз. Тышына чыгъыб, джаныбыз саулай къолларына тюшсек, не этериклери мен айтмасам да ачыкъды. Ала бизни не къадар термилтиб ёлтюрюрге излерикдиле. Мен эитда бир-эки фрицни ол дуниягъа джибермей, ёлсөб къалыргъа сүймейме. Сизни джюрегигиз да алайды. Ол себебден бизге чыгъыгъыз деб команда берселе, чыгъабыз, хар ким гранатасын, пистолетин хазырлайды, Чынг артда мен чыгъарыкъма. Тышына чыкъгъанлай, мен джётгюрюрге — ол гранаталаны басыгъыз деген командады. Гранаталадан сора револьверледен атыб уругъуз. Къоркъмагъыз, ала бизни джаныбыз саулай алыргъа сюедиле. Ол себебден барын да тигилтиб, къугулуб кетерге да болурбуз, — деди.

Огневни экипажы командирлерини айтханына толу разы болуб, фрицле кёрмезча, дженгил алыргъа уа таб болурча, граната-бла револьверлени къоюнларына, хурджунларына джашырыб,

джарашдырдыла. Барындан да таб Огневге болгъанды. Ол жаралы болуб тургъан къолун бюклеб къойнуна салыб, «лимонканы» тутуб, атаргъа хазырды. Бийнѳегерни къолун да байлагъандыла. Ол да аныча этибди. Чынг алгъа чыгъарыкъ Исмаил, фрицле ишкели болмазча, ызына айланыб, Бийнѳегерге тышына чыгъаргъа болушады. Остап да Огневге алай этеди.

* * *

Экипаж ма бу оноуда тохтаб, команда берилирин сакълаб тургъанлай, майор Люцну танкасы келиб, экипажны къатында тохтады. Майор эрлай танкадан чыгыб, аны ызындан тюшген экипажгъа батыб тургъан танкагъа къолу бла кѳргюзте, неле эсе да айтды. Олсакъатдан джауну танкасы тѳгерек айланыб, арт, джанын совет танканы артына буруб, адамны бууунуча базыкъ тросну илиндирирге тебреди.

— Остап,—деди лейтенант Огнев,—энди бизни джаныбыз да, сени кесинги джанынг да сени къолунгдады. Тамам усталыгъынгы, эркишилигинги кѳргюз. Машинаны экинчи скоростха сал, муфтаны аягъынг бла бас. Ол бизни биринчи скоростунда тартарыкъды. Сени тартыб, аны мотору ачы гюрюлдеген заманда, кесинги моторунга от алдыр. Ол ары чыгъаргъанлай, не тохтаб майорну миндирликди, ары дери майор юсюне минсе уа, биринчи скоростдан экинчи скоростха кѳчерикди. Ол экинчиге кѳчерге тебрегенлей, газны басыб, муфтаны ийиб, алгъа мыллык ат. Насыб болуб джолубуз болса, фриц танканы да суйреб кетербиз, алай болмаса да, трос юзюлюб, кесибиз къутулурбуз...

Тросну тагъыб бошагъандан сора джауну танкасыны механик-водители ичине олтуруб, къалгъанла арлакъгъа джанладыла. Майор Люц кеси танкасыны аллына барыб, къолу бла тарт деб кѳргюзте, артына тебджилдеб тебреди. Белине дери чунгургъа ташайыб тургъан танканы чыгъаргъан алай тынч тюл эди. Ол себебден фриц танканы мотору ачы таууш этиб, артындан да къалын тютюн боркъулдаб чыгъа, танканы орнундан тебдириб, чунгурдан чыгъарыб тебрегенлей, Остап моторгъа от алдырды. Бетлери агъарыб, тылпыуларын алмай тургъан совет танкистлени бетлерине къызыл уруб, тер тѳгюлдю.

Совет танканы мотору от алыб ишлей тургъанын иш этиб къарагъан да алай тынч эслерик тюл эди. Не ююн десенг, мотору къаты ишлеб, ауур джюкню тартхан джауну танкасындан чыкъгъан тютюн совет танканы бир джартысын джабхан эди.

Танканы чунгурдан чыгъарыб, бир кесекни арлакъгъа тартхандан сора, майор Люц тохта деб, къолу бла кѳргюздю. Джауну танкасы тохтар-тохтамаз трипликсден къараб тургъан Огнев:

— Остап, алгъа!—деб къычырды. Остап газдан басыб, муфтадан аягъын алгъанлай, танк аллына кючлю силкиниб, джауну

танкасын да артына силкиндириб, аны да тарта, алгъа тебреди. Джауну механик-водители майор Люцну айтханын иги эштирююн, танкошлёмун тешиб, бойнун да алгъаракъ созуб тургъанлай танкасы артына силкиннгенинде, ол аллына дженгил сюрюнюб, мангылайын дюнг деб темирни джитисине уруб, бычакъ бла кесгенча сылдырыб, кёлю кетиб бир джанына башын салындырды. Майор Люц не болгъанын ангыламай, бир кесекни сирелиб туруб, эс джыйгъанында, Огневни экипажы, джауну танкасын да сюрюреб, Важный хутор таба узайгъандан узайыб бара эди.

Майорну джюреги джарылыб, бети джаныуар хал алды. Ол, шашхан адамча, джан-джанын сермей, алайдагылагъа:

— Атыгъыз, итле, неге къараб турасыз,—деб кеси да герохну чыгъарыб, танкала таба айландыра да ата, къалгъанла да аны ызындан тизилиб, танкалары ызларындан джорта барыб, джетел-мезликлерин таныб, талакълары да туруб, орамлада джортуб айланган калак итле тылпыуларын алыргъа тохтагъанча, тохтадыла. Ол кёзюуде уа совет танк джауну бетджанына джетиб бара эди.

Танк джауну бетджанына джетгенинде, майор Люцну джюрегине бир кесек ышанмакълыкъ келиб, кеси кесине: «Мени танкаларым аны бусагъат урлукъдула, сора мен аланы...» —деб, эки джумдуругъун къаты къысыб, бармакъларын чыкъырдаты...

Люцну солдатларын ачы гюрюлдеген мотор таууш эртден джу къусураудан сагъайтды. Ала кеслерини танканы сюрюреб баргъан танканы кёрюб: «Бу чубур тоблу танка не затды, тобу чубурдуансы, оруслуланы тридцатьчетверкаларына уа ушайды, кеси да бизни танканы нек тартыб айланады? Эшта, моторуна от алдырыргъа болуша болур... Ары къарагъыз, ол телиге, къызылла таба тартыб барады...» — дей тургъунчу, эки танк да фрицлени бетджанларындан узайыб, бизникилеге джууукъдан джаууукъ кириб тебреди.

Майор Люц танканы киши урмай къутулуб баргъанын кёргенинде, шаркъ деб полковник Рейхенау эсине тюшюб: «Энди уа полковникни кёзюне не айтыб къарарыкъма, мени ол бу ангысызлыгъымы кечерча не мадар этейим» деб, башын энишге тутуб аллына къарагъанында, кёзлери къолундагъы парабеллумну къара темирине илиндиле. Майор, андан кёзлерин алмагъанлай бир кесекни туруб, сора акъырын къолун ёрге кёлтюрюб, герохуну бурнун къулакъ джанына тиреб, огъары аягъын бошлады.

Огневни танкасы нсмец танканы тартыб бизникилени бетджанларына джууукълашыб тебрегенинде, аны башнясындагъы люгю ачылыб, къызыл байракъчыкъ ёрге кёлтюрюлдю

Фрицле ишни табсыз болгъанын кечирек ангыласала да, къачхынчыла алай бек узаялмагъан эдиле да, чубур тоблу танканы ышаннга джыйыб, талай кере атдыла. Асламысына ышанны аллына буксир бла тартылыб баргъан танка тюшюб, тюз мараргъа

таблыкъ бермей, атхан снарядлары да шош хауаны тынчлыгъын бузгъандан ёзге джукъ эталмай, кызыл байракъчыкъ эртден аязда чайкъала, хуторгъа ташайды.

* * *

Джау табадан тоб атылгъан тауушланы эштиб, капитан Быстрый бла самоходха батареяны командири траншеяда чабыу-улну юсюнден эте тургъан ушакъларын бѣлюб, машиналарына барыр-гъа тебрегенлей, аланы да илгендириб, траншеяны да кыйырыч оюб, зыгъыр да олтургъанланы боюнларына кыюла, доб деб ичине кичи лейтенант Долгополов Алексей тюшдю. Ол капитанны эслеб, аны таба атлагъанлай, аягъы телефон аппараты чыбыгъына илиниб абыныб, имбашысы бла траншеяны кыбыргъасын танг кесек сыдыртды, сора ызына айланыб:

— Кечигиз, не эсе да бюгюн аягъым басханны кѣзюм танымайды, бери киргинчи да эки-юч кере абынганма,—деб телефонистден да кечмеклик тилей, Долгополов капитан Быстрыйни алында сюелди.

Капитан Быстрый бу уллу сюекли ауур адамны ёмюрде былай джкенгил кымылдаб кѣрмегени себебли, джюреги кыайгъылы болуб:

— Джолдаш кичи лейтенант, не болгъанды, не кыайгъы барды?—деб сорду.

— Джолдаш капитан, кыууанч болмаса, бир кыайгъы джокъду. Ангылаймысыз, Костяны кѣргенме да, аягъымы тюбюнде чѣб сынмай, аны ючюн айланама. Аны айтыб, сизни да кыууандырайым деб чабыб келеме.

Капитан сѣзню кимни юсюнден баргъанын ангыламай:

— Ким Костяды ол?—деб сорду.

— Огнев Константинди, ол тас болгъан экипажыбызны командири.

Капитан, илгенген адамча, секириб ёрге кыобуб.

— Сора сиз аны кыайда кѣрдюгюз?—деди.

— Ол бир фриц танканы да скойреб, хуторну ара орамына киргенин ма бу эки кѣзюм бла кѣргенме,—деб эки бармагъын айры этиб, кѣзлери таба узатды.

Капитанны джюреги ийнаныргъа да скойюб, алай а, эсиндебусунда болмай тургъанлай, адам ишекли болурча, бу тюрлю хапаргъа ийнаныб кыалалмай:

— Лѣша, Крыловну баснясында тюлко кыаргъаны тюбюнден кыарагъанча, сени тюбюнгден ёрге кыарай, бойнум талды, кесинге да траншея алашалыкъ этиб, кынгыр болуб тураса, бери энишге чѣгеле да джарашдырыб айтчы хапарынгы,—деб кеси да орнуна олтурду. Ол энишге ийилиб тобукуларына чѣкгенинде, капитан Быстрый:

— Сен аны Огнев болгъанын къайдан таныдың?—деди.

— Танг аз-буз белги бере тебеген сагъатда фрицле табадан, иги узагъыракъдан, мотор тауушланы эштиб сагъайдым. Акъылыма фрицле чабыуул этерге тебеген болурла деб келиб, экипажны от ачаргъа хазырлаб, кесим кёзюлдюреуюклени тартыб къарагъанымда, эки танк, тизгинлешиб, бизни таба келе тура эдиле. Танкаланы ышандан ычхындырма, мен айтхынчы уа от ачма деб, мараучума буйрукъ бериб, биягъы мен танкалагъа кёзюлдюреуюклени тартдым. Ол сагъатда эки танка да, фрицлени бет-джанларындан озуб, бизге джууукъдан джууукъ кириб тебеген эдиле. Ала бир кесек берлакъгъа келирге, танг да джарый башлагъан эди да, аллында келген танк тридцатчетверка болгъанын таныб, иги эс ийгенимде, ол фриц танканы буксирге алыб келе тура эди. Ол сагъатдан Огневни экипажы шаркъ деб эсиме тюшдю. Арабин, насыбха, ол экипаж болурму деб, джюрегим къаты ургъандан чартлаб чыгъаргъаджетиб, тылпыууму алмагъанлай эки кёзюмю танкаладан ычхындырмай тургъанлайыма, командирни башнясыны люгу ачылыб, къызыл байракъчыкъ кёрюндю. Байракъчыкъ кёрюнгенинде, танкаланы ызларындан фрицле къаты от ачдыла. Снарядлары онгуна, солуна тийиб, джерни сыдыртхандан башха джукъ эталмай, эки танк да хатасызлай хуторгъа кириб кетди.

— Қыаллаи бир сёлешдигиз эсе да, джолдаш кичи лейтенант, мени сорууума джууаб бермедигиз. Мен сизге кимни нени суйреб айланнганын сормагъан эдим. Ол Огневни экипажы болгъанын не уа ол танк Огневники болгъанын къайдан билдигиз деб соргъанма,—деди капитан.

— Кечигиз, джолдаш капитан, эртде айтырымы кеч айтханымы. Биз чабыуулгъа кирген заманда Огневни танкасыны башнясындагъы номери отуз эки эди, ма бу мен кёрген танканы да номери отуз экиди. Ариу, номери болмай къалса да, ол болгъанын джюрегим билиб турады.

— Андан бери алай айтсагъыз а, джюр, Лёша,—деб капитан аллында, кичи лейтенант да ызындан, абын-сюрюн эте траншеядан чыгыб, хуторну ортасы таба чабышыб кетди. Ала ара орамгъа джетиб, бир кесек баргъанлай, джолдан джанлаб тереклени тюблерине кириб тохтаб тургъан эки танканы кёрюб, чабанлары бузмагъанлай къатларына келгенлеринде, экипаж быланы кёрюб, машинадан тюшюб, тюберге хазыр болгъан эди.

Лейтенант Огнев кесгин атламла бла капитан Быстрыйни аллына келиб, адетдеча доклад этерге тебегенлей, капитан:

— Костя, артда айтырса хапарны, бери кел, — деб Огневни къойнуна къысыб къучакълады. — Қыайда, шлемунгу ары тешчи, бир иги къарайым,—деб шлемун да кеси бир джанына алгъанында, ачы кърау ургъанча агъарыб тургъан хончаларына, джаякъларыны ичине батыб, джаякъ суюклерини туруб, бети да узун ингичке болуб къалгъанына кёзлери илинди. Ол, джукъ айталмай,

джылары тамагына тыгылыб, Огневни джангыдан кьойнуна кысыб, бетин андан бир джанына бурду.

Джити бычакъны ауузундан сау-саламат кьутулуб, кьоркьуу-суз джерге тюшгенлеринде, экипажны кьатдырылыб тургъан сан-лары бошланыб, кьуршча кьатыб тургъан джюреклери джуму-шаб, тёрт джигитни да кёзлеринден джыламулклары тамчы-там-чы агъа эдиле.

Джигитле джылай эдиле деб биз гурушха этмейбиз, ала уллу хорламны кьууанчын, деу джюрекледе терен адамлыкъны шарт-ларын белгилеген джыламулкыла эдиле.

Да, кертиди, бу тёрт джигитни тюрсюнлеринде уллу кьыйын-лыкъны чекгенлери таныла эди: кимни хончалары, кимни чач тюк-лери чал болгъан эди, джетген сакъалларына сууукъ тер агъа да джибите, мылы тюкlege да букъу кьона, бетлери саргъалгъан эди, джукъу керекли инджилиб, кирпич тегереклери кёберек бо-луб кызаргъан эдиле, дженгил азгъанлары себебли, боюн та-мырлары тургъан эдиле. Алай болгъанлыкъгъа джау джетдирген кьыйынлыкъ быланы адамлыкъларын алалмагъан эди, джюрек-лерин сындыралмагъан эди: была бары да кёллери джарыкълай, чамлары, накъырдалары гохтамагъанлай, хар заманда да джыл-тыраб тургъан кёзлери мутхуз болмагъанлай, башларын мийик тутханлай, тирилей тура эдиле.

Капитан Быстрый Огневден айырылыб, кьалгъанланы кьуча-кълай тургъан заманда, эндиге дери сирелиб тургъан Лёша узун-узон атлаб Огневни кьатына келди:

— Костя, джаным,—деб уллу кьулачын джайыб, кьаты кьу-чакълуб, бурнуна, кёзюне дери уппа этиб, ёрге кёлтюрдю.

— Дженгилчик болуб кьалгъанса да, Костя. Алай болса да сюекле сау болсунла, ансы эт кьозлар,—деб акъыртынчыкъ джер-ге салыб, баш бармакълары бла чал ургъан хончаларын сылады.

1. Кьаллай суратлау мадарла бла сыфатлайды джазыучу Лёшаны, Ивануш-кишни, Арифулини, дагыда башха аз тюбеген геройланы?

2. «Погатыревну штабында» деб хапар джарашдырыб айтыгъыз.

3. Рейхенауну штабында болумну джазыучу кьалай суратлайды?

4. Повестни баш сюжет линиясын табыгъыз.

5. Повестни экспозициясын, завязкасын, кульминациясын, развязкасын та-быб айтыгъыз.

6. Огневни танкасыны экипажына «интернационал» деб нек айтхандыла?

7. Огневни экипажы этген тулпарлыкъны хапарын айтыгъыз.

8. Экипажны адамларыны хар бирине характеристика джарашдырыгъыз.

ДЖАЗЫУЧУЛАНЫ ДЖАНГЫ ТЁЛЮСЮ.

50—60 джыллада литераторлагъа джангы тёлү кёшулады. Хубийланы Назир, Джаубаланы Хусей, Батчаланы Мусса, Къагъыйланы Назифа, Къобанланы Ахмат, Хубийланы Магомет, Батчаланы Бергер, дагъыда башхала. Быланы хар бири назмуладан неда хапарла бла повестледен кёуралгъан ючюшер-тёртюшер джыйымдыкъ китабчыкъ чыгъаргъанды.

Таб джазылгъан назмулары, очеркleri, хапарлары бла Хапчаланы Маммет, Кипкеланы Хамид, Аппаланы Билал, Акъбайланы Азрет, Къаракетланы Юсуф, Тюркюланы Альберт, дагъыда башхала къарачай литературагъа юлюш кёшадыла. Алай болса да, ала чыгъармаларын санлаб бир арада басмалагъанлары себебли аланы творчестволукъ энчи хатларыны юсюнден кёб сагъышланырча таблыкъ болмайды.

Чотчаланы Магометни басмаланнган китаблары алкъын алай кёб болмаса да («Студентле» деген повестни 1966 джылда, «Къолан толкъунла» 1973 джылда), аны артда чыкъгъан самаркъау, хыликке (сатира) халда джазылгъан «Къолан толкъунла» поэмасы 20—30 джыллада къарачай литературада Ёртенланы Азрет тамалын салгъан сатиралыкъ поэманы жанрын бусагъатдагъы литературада джангыртады. Джазыучу арабыздагъылары бир къаууму энчи байлыкъгъа уятсыз джан атханларын, адебсиз джутлукъларын уста айгъакълайды. Поэмаы окъугъан аллай мизамсыз адамлагъа кёлү кюлген бла къалмай, уллу айыб этеди.

Хубийланы Ахьяны джашы Магомет (1929) «Алан» деген китабыны кысха хапарчыкълары бла джашауубузда тюбей келген талай джетишмеген затны—ичгини сюргенлени, джалкъау, джут, зар адамланы, оюмсуз атлагъанланы, эски-чирик адетлени тутханланы, ишленмекликден кенгде къалгъанланы чам халда хыртлаб кёргюзтеди. Китабха кирген чам хапарчыкъла Аланны

аты бла, неда аны юсю бла айтыладыла. Аны себебли китабны баш эмда суююмлю героюду ол дерге боллукъду. Кесини чам хапарларын Хубий улу «Аланны хапарлары» деб газетледе, джыйымдыкъ китаблада иги кесекден бери басмалайды. 1967 джылда басмадан аны чамларындан къуралыб «Алан» деген китабчыкъ чыкъгъанды. 1968 джылда уа ол хапарла орус тилге кёчюрюлюнуб, «Алан из Карачая» деб, Москвада китабчыкъ чыгъады.

1974 джылда Магометни къарачай тилде экинчи китабы чагъады («Алан»—экинчи китаб)

Чотчаланы Магомет, Хубийланы Магомет, Ёзденланы Хамзат джазгъан юмор, сатира жанр, джашауда кемликлени кёргозте, аланы тюзетирге болушады. Адамланы осал халилерин, кёзге чанчылгъан кемликлерин хыликке, самаркъау халда кюлкюлюкэтиб бу жанр чыгъармаланы социал магъаналарын улуу этеди.

Хубийланы
Назир

Хубийланы Ахьяны джашы Назир 1934 джыл Огъары Тебердиде туугъанды. Орта школдан сора Къарачай-Черкес кърал педагогика институтну тил бла литература факультетин бошаб чыгъады. Ахьяны юдегисинде сёз чемерликни, джазыу усталыкъны бек багъалатхандыла. Назирни джашлай огъуна литература чыгъармачылыкъгъа кёлленнгенинде сёзсюз ол затны улуу магъанасы болгъанды. Аны назмулары 1955 джылда газетледе, джыйымдыкъ китаблада басмаланыб башлайдыла, орус тилде чыкъгъанлары да болады («Литературная Россия», «Правда» газетледе; «Литературный Киргизстан», «Молодая гвардия», «Наш современник», «Дон», «Огонек» журналлада). Назирни литература чемерлигин ёсдюрюуде Москвада экиджыллыкъ литература курсада окъугъаны, анда Совет Союзну хар джеринден келген башха миллетли джаш литераторла бла шагърей, белгили орус совет джазыучула бла таныш болгъаны болушханды.

Белгили совет поэт Николай Тихонов, ата кёз бла къараб, Назирни фахмусуна багъа бериб, аны бир талай назмусун орус тилге кёчюргенди, орус тилге кёчюрюлюб басмалангъан назму китабчыкъларына Назирни юсюнден джылы, назмучулукъ ишге кёллендирген ал сёз джазгъанды. Хубийланы Назир 7 поэтикалыкъ джыйымдыкъ китабны авторуду: «Анам» (1960), «Аууш» (1964), «Всадник» (1965), «Къаяда джазыу» (1968), «Джерни сагъышлары» (1970), «Всадник», (1971), «Джашил дуния» (1973 дж.).

Хубийланы Назир ётген кёзюулени эсге тюшюрген, тауланы, ёзенлени кетмезлик кемсиз ариулукълары суююндюрюб тургъан туугъан джерине махтау салыб джырлайды. Джангы, совет гуманизм поэтикалыкъ кёлтюрюлююне джангы кюч берген, кенг дунияны, социалист джамагъатны адамыды ол...

«Джугъутурну суусабын кесген, нарат терек толкъунуна ышангыты къарагъан, гитче болса да, терк акъгъан таза тау суу-

чукъгъа сүймеклигин билдире, анга, кеси кёшулгъан уллу сууну эгечиди ол, деб джазады Назир. Хубийланы Назирни поэзиясы да, ол тау суучукъча, лирикалыкъ суучукъ болуб, кёб тауушлу, кёб тюрлю, кёб миллетли совет поэзияны уллу суууна джыр толкъунла болуб кёшулады»,—деб джазады Назирни творчествосу-ну юсюнден Николай Тихонов.

Хубийланы Назир 1960 джылдан бери КПСС-ни члени, 1966 джылдан башлаб Совет Джазыучулары союзуну члениди. Назир 1963 джылда Москвада джаш джазыучулары IV Бютеусоюз джыйылыууна къатышханды.

Хубийланы Назирни «Анам» деген биринчи джыйымдыкъ китабчыгъы Владимир Ильич Ленинге, Коммунист партиябызгъа, Ата джуртха аталгъан назмула бла башланады. Ол туугъан къралына, Ленинге сүймеклигин суратлауда джалгъан сёзле кышмай, туура, керти тенгледшириуле, эпитетле бла хайырланады:

Эркинликни халкъ джырыса—
Къатлайса хорлам,
Джюрегими тамырыса,
Совет джурт — анам,

— дейди ол «Совет джурт-анам» деген назмусунда. Орус халкъгъа, орус тилге атаб джазады Назир кесини «Орус халкъгъа» деген назмусун. Халкъла арасында орус тилни, орус халкъны интернационал магъаналы, къалгъан халкълагъа юлгю болгъан уллу ишлерине махтау салыб джазады джаш поэт:

Бек бай, дамлы,
Балдан татлы,
Уллу, белгили,
Кёбле билген,
Джюрек сүйген
Эркинди тили.

Кюнден кюннге
Джюзге, мингнге
Береди къанат,
Насыб джерде,
Мийик кёкде
Анга аманат.

Джолну кере,
Джашау бере,
Ол кёб халкълагъа,
Саулай джерге
Къууанч тегед.

Туугъан совет къралыны джылыуунда ёсуб, айныб баргъан Къарачайны бюгюнню болумун суратлауда Байкъулланы Даутну, Ёртенланы Азретни чыгъармачылыкъ джетишимлерине таянады, аладан юрене барады. Бу затха шагъатлыкъ «Къарачай» деген назмусу. Алай а, Назир Къарачай поэзияны традицион образлары бла хайырланыб къалмай, ол кесини энчи поэтикалыкъ хаты боллугъун да билдиреди. «Ана» деген назмусунда поэт анагъа сюймеклигин окъуучуну джюрегин джылытырча джумушакъ сёзле бла уста билдиреди. Ол сабийчик заманын эсине тюшюреди: элде юйлери, эшикте боран. Анасы бешик тебретсе, баласына беллау айтады. Уллуракъ болуб джюрюй башлагъанында, анасы джашына табигъатны ариулугъун, сейирлигин ангыларгъа, сюерге юретеди. Анасы джашын сакълайды. Балаларын уясында кюрешиб, асыраб, ёсдюрюб къанатландыргъан къарылгъач бла тенгleshдиреди ананы джазыучу. Энди, къанат къатдырыб, уяларындан балалары бирери бирер джары кетгенлеринде, ана, ёксюз къалыб кетгенча, олтуруб, къачан келедиле деб, алларына къарайды.

Бу назмуда огъуна джаш поэтни кесини сезими белгили болады: джумушакъ, халал, кирсиз джюрекчилиги, адамны сыйлай билгени, инджиюн. джарсыуун ангылаб, анга къыйнала билгени. Бу затла Назирни башха назмуларында да таныладыла («Тау элде», «Джумушакъ къолла», «Сютюнню джылыуу», «Пионер Махмут», «Сабийге», «Джанкъозла», «Чемерчик»).

1965 джыл белгили совет поэт Николай Тихонов кёчюрюб, Назирни назмулары орус тилде «Всадник» деген китабчыкъда басмаланадыла. Бу джыллада огъуна «Аууш» деген джангы назму джыйымдыгъы къарачайча басмаланады. «Аууш» деген поэма-сында назмучу Уллу джурт къазауатны темасын ачыкълайды.

Автор къазауатны къыйын кюнлеринде, сабий тенгчиклери бла ойнай барыб, Муху Башында фашистле ууатхан самолетда ёлюб тургъан летчикни кёрюб къояды. Ол ачы хапарны элге айтыб келгенлей, элчиле ёлюк болгъан джерге чыгададыла. Уллу бушуу болуб, орус летчикни ёлюгюн къарачайлыла къоюнларына алыб тюшедиле. Тыпыншылысыча сый бериб, сын таш этиб, атын, тукъумун джазыб асырайдыла. Кёб джылла кетгенден сора джазыучу тансыкълаб летчикни къабырына барса, батыр летчик къазауатха кетген заманда бешикте къалгъан джашчыгъы, уллу джаш болуб, келиб сын ташны джанында сюелиб тургъанын кёреди. Поэт къыйынлыкъда, зауукълукъда да совет халкъланы бузулмазлыкъ шохлукъларын суратлайды. Къанлы фашистле бла уллу къыйын урушда совет аскерлени хорламгъа келтирген ол шохлукъ болгъанын бегитеди:

Эркинликни сакълар ючюн,
Орус джигит джанын бергенд,

Аны табхан кьатын ючюн,
Мени анам бурчакъ тѣкгенд,

Аны атасы киши ючюн,
Мени атам кьабыр кьазгъанд,
Сын ташына илячинни
Ёлген джылын, атын джазгъанд...

Къарнаш болуб тюзлю, таулу
Бара элле уруш джолда,
Къаушатыргъа кьанлы джауну,
Кюймесин деб тюзлюк отда.

Джюреклены таласа да
Уруш берген кьара булут,
Таулулада джашай эди
Хорлам деген ашхы умут.

Кючлюдюле хорланмазлыкъ
Шохлукъ, бирлик, кьанат таууш.
Ала сени кьутхардыла
Мурдарладан, Муху аууш...

Назирни поэзиясында багъалы кѣрген сыфатлары: ана, бала, суйген кызы—быланы сыфатлары бла джазы, тангны атханы, табигъат тынчлыкъны сыфатлары байланыбдыла.

«Къайын терекчик» деген назмусу бу айтылынган затлагъа шагъатлыкъ этеди:

Мутхуз ай бата,
Джазгъы танг ата,
Джашил джагъада
Чагъаса кесинг,
Тубан чачылыб,
Таула ачылыб,
Къууанч сагъышха
Кетгенди эсинг.
...Кюмюш кибик чыкъ,
Субай къайынчыкъ
Ариу джылтырайд,
Тюшюб юсюнге.
Салкъын аязчыкъ
Къалтырай азчыкъ,
Сакълайды сени,
Кеталмай кенгнге.

..Джашил кийиниб,
Джелде сѣлешиб,
Джити кьарайса
Джангыз кесиме.
Джазым келгенлей,
Кюнюм тийгенлей,
Къууат саласа,
Чагъыб элиме.
Джылы кюн таудан
Къарайды, саудан
Джерни кьучакълаб,
Бирден джылыта,
Санайма тенгнге,
Джырлайма сеннге,
Эрикмей, тауда
Атынгы айта.

«Къаяда джазыу» деген назму китабында джазыучу табигъатны суратлайды, патриотлукъ бла суймеклик темагъа джазылган лирикалыкъ назмуларын береди. Къралыбызда бара тур-

гъан уллу ишлени, тенгликни, шохлукъну, кесини, тенглерини юйлеринде болгъан белгили затланы ачыкъ образла бла, туура келген суратлау мадарла бла сыфатлайды.

1970 джылда чыкъгъан «Джерни сагъышлары» деген назму китабында автор 1967 джылда социалист къраллагъа (ГДР, Чехословакия, Польша) барыб келгенден сора джазгъан назмуларын басмалагъанды.

Бу назмула мамырлыкъны, миллет шохлукъну, интернационал бирликни юсюндендиле. 1971 джылда Москвада «Всадник» деген китабчыгъы чыгъады. Бу китабчыкъда «Анам», «Аууш» деген китабчыкъларындагъы назмуларыны бир бёлеги орус тилге кёчюрюлюб басмаланадыла (Морх ауушну джигитлерине», «Къарачай», «Тау суучукъ», «Агъач аякъ», д. б.). Назмуланы асламысын Николай Тихонов, Константин Симонов, Гервасий Орловский, Михаил Синельников кёчюргендиле орус тилге.

Хубий улуну 1973 джылда чыкъгъан «Джашил дуня» китабында тема, магъана, жанр джаны бла да бир-бирине ушамагъан назмула джыйылгъандыла. Джашауда кёрген, сынагъан затларыны юсюнден терен оюмун назмучу къысха, тёрттизгин назмула бла ачыкълайды (былагъа афоризм халда джазылгъан назмула дерге боллукъду).

Поэтни туугъан къралына, тыбырына сюймеклигин суратлагъан, совет халкъгъа, аны фашист душман бла ачы къазауатда этген тулпарлыгъына махтау салгъан табигъат лирикасы, алгъыннгы китабларындача, мында да баш орунланы бирин алады. Халкъгъа къазауат джетдирген зарауатлыкъны поэт сабийлигинде кёрсе да, «джаш кёргенин унутмаз», дегенча, бюгюн да эсинден кетералмайды. Ол халкълагъа мамырлыкъ джашауну излей, «Такъызюкню къаны» деген назмусунда табигъатдан алынганг сефирлик образ бла хайырланыб, былай джазады:

Мен тынгылай барама Теберди ёзенинде
Джер бла кёкню юсюнден сууну таурухларына.
Джыр тёгюлед акъырын джюрекни теренинде.
Тёгюлгенча такъызюк къан пелиуан тауларыма.

Тюшюреди эсима ол къызаруу бир затны:
Сабийликни, урушну да къайтарады ызына,
Адам къаны кёзюме кёрюнед къазауатны,
Такъызюк къан тёгюлсе кюз арты тауларыма.

Ушакъ эте барама Теберди ёзенинде
Туугъан джер бла, баш ура кириш къаяларына:
Тёгюлмесин, дейме, къан энд келлик ёмюрледе.
Такъызюк къан болмаса, мамырлыкъ тауларыма.

Джангы болуб, бу китабха Вьетнам халкъны кесини баш бош-лугъу ючюн, колонизаторлагъа къаршчы кюрешини юсюнден джа-зылгъан «Қайтарылгъан кылычны кёлю» баллада, д. б. кире-диде.

Бу балладаны Вьетнам халкъда джюриген таурухну сюжетин хайырландырыб джазгъанды поэт.

Халкъ таурух сейирлик кылычны юсюнденди. Кёлю ичинде джашагъан алтын чабакъ Вьетнамны джерине джау чабханы са-йын вьетнамчылагъа кёлден кылыч чыгъарыб бергенди, джауну хорлагъандан сора уа сыйырыб алыб тургъанды. Аны ючюндю кёлге «Қайтарылгъан кылычны кёлю» деб атагъанлары. Бу та-урух сюжет Назирни къаламыны тюбюнден тюрлениб баллада болуб чыкыгъандан сора терен магъананы тутады. Кылычны сы-фаты, къазауатны тюл, мамырлыкъны символу болады.

Бу назмуда уллу политика идеяны ачыкълауда джазыучу ул-лу суратлау кючю болгъан поэтикалыкъ форманы табады.

Поэтни джашау сынамына джууукъ болгъан эчилени джыл-ны чакъларына кёре этген ишлерин суратлагъан назмулары окъуучулагъа кеслерин сюйдюргендиле («Кече», «Джашчыкъ бла эшекчик», «Чалкычыла», «Дырынчы кызла», «Джангур», «Акъ-сакъал», «Бичен той», «Кюз», деген назму цикл).

Бу башында айтылынган чыгъармаларына кёре, джазыучу кесини поэтлик программасына тюздю:

Суула да саркъа, джылла да саркъа,
Заман бюгюб, къынгъыр болады аркъа.

Сарыды бутакъ, джырлайды чапракъ,
Терек бла эте кюз-арты ушакъ.

Сынджырды бюртюк, кызыл такъызюк,
Атады суугъа кюн алтын джюзюк.

Айтады хапар джангы джаугъан къар:
— Таула башында сейир хазна бар.

Баргъанча кийик, ёрлейме мийик.
Тазады джюрек, тау сууу киби.
Тынч атлаб тебреу, кыйынды ёрлеу.
Заман—эмилик, кыйынды джерлеу.

Алай а алгъа къарай барыргъа
Насыбды бюгюн ёрлеген таугъа

(«Ёрлеу».)

Джаубаланы Хусейни назмулары «Ленинни байрагы» газетни бетлеринде, «Алчыла», «Джарыкъ джолда», къарачай джазычулары «Шохлукъ» деген джыйымдыкъ китабында 50-чи джыллада басмаланыб башлагъандыла.

Андан бери Хусейни кесини назмуларындан къуралыб таалай китабчыгы чыкъгъанды: «Атамы сезю» (1963), «Нюзюрюм» (1966), «Кюзю» (1969), «Шуулдайдыла наратла» (1971 дж.).

Джаубаланы Хусей 1936 джыл Тёбен Тебердиде туугъанды. Орта школдан сора Ташкентде аскер школну бошаб, Самаркандда къуллукъ этгенди. Бусагъатда «Ленинни байрагы» газетни редакциясында ишлейди.

Биринчи китабы огъуна Джаубаланы Хусейни фахмусу иги джетишимлеге джетеригин билдирген эди. Джазычу кесини сезимин, акъыл оюмун ачыкъ, кесгин сёзле, поэтикалыкъ мадарла бла айта биледи. Хусейни назмуларын башханыкъыла бла къатышдырлыкъ тюлсе. Ол халкъы, Ата джурту бла хар адамны «джан бла тёнгекча» бир болургъа кереклисин суратлар ююн, джарыкъ сыфатла, ийчандыргъан сёзле табады:

Кёкдю къушну бек суйгени
Чыкъса аны кенгине,
Садакъ киби, терк джюзгени
Джетиученди кёлюне.

Кёк берсе да ётгюр къушха
Учар киби амалны,
Джер тюмюдю ма ол затха
Салыб тургъан тамалны!

Эркин кёкню бек суйсе да,
Джердед къушну туугъаны,
Ёрге чыгъа тебресе да,
Джер болады дагъаны.

Ма аллайын, халкъды бизде
Къарыу берген адамгъа,
Хар кимни да ишибизде
Джетдириучю хорламгъа.

(«Джердеди туугъаны».)

Халкъны историясын, акъыл ишлерин сакълагъан къарачай тилни багъалатыб джазгъан «Атамы сёзю» деген назмусунда Хусей халкъгъа суймеклигин ачыкълайды.

Поэт кесини халкъыны иги адетлери бла махтанады. Ол адетледе таулуну керти адамлыгъы танылады («Сюеме адетибизни»):

Джаман сюеме таулу адетни,
Таулуну кирсиз иннетин,
Таза сакълайды ёхтем миллетим
Адетде уллу хурметин.

Джаман сюеме юйню тёрюнде
Уллугъа орун бергенни,
Адамлыкъ сыйны бизни ёмюрде
Неден да онглу кёргенни.

Джаман сюеме, акъыл юретиб,
Аккала этген ушакъны,
Бизде адетча, чомартлыкъ этиб,
Сыйласам келген къонакъны.

Джаман сюеме элде ныгъышда
Къолларын тутсам къартланы,
Къууанчлы тойда эштсем алгъышда
Излемин саулай халкъланы.

Халкъны дагъыда башха кёб иги адетлерин—мамматлыкъны,
онгсузгъа дагъан болгъан, тенгле, джууукъла арасында джюрек
тазалыкъны, д. б. сыйлайды джазыучу.

Хусейни поэтикалыкъ ауазы кёб тюрлю интонациялыды. Сёз
ючюн, «Сюеме адетибизни» деген назмусуну ёхтем интонациясы
«Кёрген эдим» деген назмуда джарсыу интонациягъа ауушунады.
Бу чыгъармада назмучу къанатлыны уясын чачханча, адамланы
тыбырларын чачхан къазауатха налат береди.

Джазгъы кюнле хурмет теге,
Къарылгъашчыкъ къайтыб келди.
Уячыгъы болгъан джерге
Бек ашыгъыб, талпыб кирди.

Артха турду, илгеннгенча
Кёрюб аны оюлгъанын,
Мыдахсынды, билдиргенча
Джюрегини къыйналгъанын...

Тюз санайса, къарылгъашчыкъ,
Юй чачууну сен да терсге,
Къазауатны къыйын — ачы
Затларын да салдынг эсге.

Кёрген эдим, сени кибик,
Бир ананы ёкюннгенин,
Бомба чачхан юй аллында
Къыйынлашыб сюелгенин.

(«Кёрген эдим».)

«Сен къыйналма» деген мыдах ауазлы назмуну ызы бла «Чал-кычыкъ» деген джарыкъ ауазлы ариу назмучукъ келеди.

Поэт кесини назмуларын оюмлу джарашдырады.

Ол. къыйдырыб, андан-мындан кёлтириб сёлешиуню, ачык-ланмагъан символланы, суратланныкъ затха кёлекке салгъан джалгъан, бош айбатлыкъ сёзлени, къургъакъ омакъ айтыуланы суймейди. Аны излеми барыб тохтагъан ачыкълыкъды.

Сёз ючюн, «Сен а» деген назмусунда керекли-керексиз джерде да кёб айтылына ашалыб, эски болуб бошагъан омакъ тенг-лешдириуге къаршчы турады:

Джуддузумса деб айтмайма мен санга:
Узакъ болуб, джылыу тёмкейд ол джаннга.
Сен а мени тау элимде джашайса,
Кёрген сайын джылыу бериб башлайса.

Гокка хансым деб айтмайма мен санга:
Мууал болуб, ол джетеди аманнга.
Сен а джаннга тин бериучю къаракъаш,
Кёрюнесе хар кюн сайын джашдан джаш.

Хар бир тенг-лешдириу образны, хар бир символну поэт олса-гъатлай огъуна магъанасын кесгин ачыкълайды. Аннга шагъат-лыкъ «Белеуютлюк» деген назмусу:

Бачхабызда ит бурун
Бишди тамам къызарыб,
Юзеригинг келеди
Ол затчыкыны узалыб.

Ариулукъгъа бир джукъ да
Тенг болмазча — алайды.
Айхай, аны ашаргъа
Къуру тышы джарайды...

Тюбейдиле халкъда да
Туура аллай адамла,
Тенг-лешдириб къарасанг,
Ит бурунча болгъанла:

Сукъланаса алада
Ариулукъгъа, суюкге,
Иннет джанын алсанг а—
Тийишмейле капекге.

Къазаутха къаршчы тема Хусейни чыгъармачылыкъ джолунда баш орунланы бирин алады. Бу темагъа джазылгъан назмуларында поэтни творчествосуну эм баш шарты гуманизм болгъаны ачыкъланады. Джазыучуну бу сезимиди аны «Нюзюрюм», «Кюзю», «Шууулдайдыла наратла» деген китабларыны хар бир назмусуна кюч берген, окъуучуну джюрегине джол салгъан.

«Эсибизге саладыла» деген назмусуну композициясы да, образлары да, хар бир поэтикалыкъ тизгини, сёзю, суратлау мадары адамланы къазаут берген кыйынлыкълары ючюн поэтни джюреги эзилгенин, рахатлыкъ джашауну насыб джолун къоруулагъанын суратлайдыла:

Ох, къалай бек сие эдим, ол бушуула,
Халкъла кѳрген кыйынлыкъла, джарсыула,
Тенгиз болуб, уруш отну къармасала,
Джер джюзюнде тынчлыкъ джашау орнатсала.

«Къайтмадыла» атлы назмусу, Къарачайны махтаулу поэти, Ата джурту ючюн джанын берген аскерчиге Орусланы Махаметге аталгъан «Елюмсюз» деген балладасы, дагъыда башхала бу темагъа джазылгъандыла.

Джаубаланы Хусейни чыгъармачылыкъ джолунда къазаутха къаршчылыкъ иннет баш орунну алгъанына «Кюзю» деген назму китабыны биринчи бѳлюмюню аты—«Мамырлыкъ—Джерге, тюз иннет—бизге!», «Шууулдайдыла наратла» деген китабына салгъан «Мамырлыкъгъа — алгъышым, къазаутха — къаргъышым» деген эпиграфы ажымсыз этедиле.

Бу джазыучу адамланы къазаут берген кыйынлыкъларына джюреги эзиледи, ала бла бирге бушуу этеди демеклик поэт бушууну назмучусуду демеклик тюлдю. Хусей оптимистди. Аны творчествосу джашауну суйген, джашаугъа кѳллендирген, джарыкълыкъны, ѳхтемликни мийик кѳлтюрген поэзияды. Аны бегитген «Сабийлеге келгендиле джомакъла» деген циклинде сабийлеге кѳб тюрлю сейирлик назмучукълары, накъырда, кюлкюлю, сатиралыкъ чыгъармалары, табигъатны ариулугъун суратлауу, анга суймеклиги. Поэтни оптимистлигине шагъатлыкъ этген назмуларын, биз былайда барын да берирге орун табмасакъ да, бирэки назмусу бла окъуучуну шагърей этерге сиебиз:

— Шоркъа суучукъ, чаба чынгай,
Тенгиз таба тутуб джол,
Къарт болгъанса джырлай-джырлай,
Бир кесекге сабыр бол!

— Тюз айтаса, мен аллайма,
Тохтамаздан джырлайма,

Арымайма не талмайма,
Къыйын джолну хорлайма.

Къарт а тюлме, барды кючюм:
Джазгы нюрден болуб токъ,
Мен джашайма джырлар ючюн,
Джырчыгъа уа—къартлыкъ джокъ!

(«Шоркъа суучукъ».)

Алгыыш эте, сабий табхан анагъа
Чууакъ кёкню берлик эдим саугъагъа,
Бёленгин деб, алай таза джашаугъа!
Сабийин да эрке алыб кёйнума,
Кюн таякъла берлик эдим кёлуна.
Джарыкъ тийиб турсунла деб джолунга!

(«Анагъа».)

Поэт бла поэзиягъа аталынган назмуларында поэтни джарыкъ кёллюлюгю билинеди. Джашау деген тик ёрдю, адам тохта-усуз мийикден мийикге чыгыб, къыйынлыкъны хорлаб барыргъа керекди ол джолда, мийикге чыгыу адамгъа къууанчды, адам-лыкъды деген оюмун ангылатады джазыучу.

Къуш сюеди тау башындан
Къараргъа джерге,
Термиледи ол чыгъаргъа
Ёргеден ёрге.

Къобанла уа сюедиле
Барыргъа джырлай,
Тёгерекде кёрюннгенни
Бек чомарт сыйлай.

Гокка хансла ёседиле,
Ышара кюннге,
Къууанч сезим бередиле
Сеннге эм меннге...

Мен да, тенгим, муратлыма
Джашаргъа алай:
Талпырыкъма джетишимге
Ёрлерге къушлай;

Къобан сууча, таза, чомарт
Болургъа элге;
Джылыуум эм сёзюм бла
Ушаргъа гюлге.

(«Нюзюрюм».)

«Джашау», «Фахму», «Нюзюрюм», «Унутма», «Мени джырым», «Борчлума», д. а. к. назмуларында джазыучу чыгъармачылыкъ программасын толугъа ачыкълайды:

Джаш джюрегимден чыкыгъан джарыкъ джырым,
Иеме сени халкъгъа саугъагъа,
Сен болгъан джерде болсун насыб джылыу,
Къууанчны тедже хар бир адамгъа,

— дейди поэт «Мени джырым» деген назмусунда.

Хусей поэзиясы бла халкъгъа къуллукъ этиуню, халкъгъа джарауну, тюзлюк ючюн кюрешни эм баш борчха санайды:

Кесини бу иннетин джазыучу Ленин туугъанлы 100 джыл толгъанына джазылгъан биринчи революцион поэмасында уллу историкалыкъ материаллагъа таяна ачыкълайды.

Къарачай поэзияда не заманда да ленинчи тема бек баш, бек уллу орунну алгъанды. Ленинчи темагъа джазмай бир поэт да къалмагъанды. Алай а Джаубаланы Хусей болмаса уллу эпикалыкъ халда джазыб Ленинни сифатын бири да кёргозалмагъанды.

Хусей кесини «Джерни джарыгъы» деген поэмасында Ленинни образын ёмюрюбюзно эм баш проблемалары—гуманизм, интернационализм бла къаты байланышдырыб суратлайды.

Революцияны, совет халкъны эмда бютеу дунияны башында урунган халкъны вожду Ленинни джазыучу эпос мадарла бла сифатлайды. Поэт поэмасына орус азатлыкъ къозгъалыуну хар этапын, бу къозгъалыуда дуниягъа белгили алчы адамланы атларын, Ленинни биографиясындан, Коммунист партияны историясындан талай затны, 1905 джылдагъы бла Октябрь социалист революциядан, граждан къазауатдан, къралыбызны чачылгъан мюлкюн салыу кюрешден, 1941—45 джыллада Уллу Ата джурт къазауатдан уллу историкалыкъ материал кийиреди.

Быллай публицистикалыкъ материал джазыучугъа эм баш иннети — В. И. Ленинни политика аренагъа чыкъмай мадары болмазлыгъын эмда Ленинни идеясы, иши Совет къралда толу муракъна джетиб, адам улуну халын, къылыгъын, дуния сезимин, иннетин тюрлендиргенин кёргозюрге болушады. Орус азатлыкъ къозгъалыуну юсюнден хапар талай энчи юзюкден къуралыбды. Ол юзюкле уа поэманы тамалын тутхан бир оюмгъа джыйыладыла.

Поэма «Революцияны музейинде» деген юзюк бла башланады. Бу поэманы сюжетини экспозициясыды дерге боллукъду: джазыучу Москвада Октябрь революцияны музейине киргенинде, патчахлыкъны зорлукъ ишлерини эм ачысын — Петропавловский къаланы мазаллы къара ачхычын—кёреди. Аны кёргенден сора поэт ол зорлукъ дунияны чачыб халкълагъа джарыкълыкны, эркинликни ачхан. джарыкъ иннети Ленинни юсюнден хапар айтыргъа излейди. Ол хапарны орус азатлыкъ къозгъалыуну суратлагъан бла башлайды:

Биз...
Историяны
Талай бетине къарайыкъ—
Къара ачхычлы
Зорлукъ дунияны
Хорлагъанланы сыйлайыкъ, —

дейди поэт биринчи юзюкню аягъында.

Андан сора келген юзюкледе орус революцияны Ленин ачыкъ-лагъан юч этапы, кюрешге къатышхан юч классы сыфатланады.

Бу юзюкледе берилген орус революцион оюмну историясын халпарлау бла джазыучу зорлукъ дуниягъа къаршчы джангы титан-ны В. И. Ульяновну чыгъаргъа керек болгъанын билдиреди. Ленин анга дери революцион кьозгъалыуну сынамындан критикалыкъ оюм этиб, революцияны ишин тюз джолгъа салгъанын кьргюзеди.

В. И. Ленин халкъ ючюн патчахлыкъ бла кюрешде джанын берген уллу къарнашы Александр Ульяновну сыйын мийик къл-тюрсе да, ол тутхан революцион джол терс болгъанын ачыкълай «Огъай, биз быллай джол бла бармазбыз. Быллай джол бла барыргъа керек тюдю!» деген сёзлери белгилдиле. Аны юсюн-ден поэмада былай джазылады:

Ол¹ да къаршчы кьобхан эди.
Къоратайыкъ азабны деб,
Биз азатлыкъ табарыкъбыз,
Гимикдирсек патчахны деб...

Айхай, мурат толмай къалыб,
Тюшгенди да сууукъ кьолгъа,
Буз джюрекли мыртазакъла
Элтедиле ахыр джолгъа...

Ёзге бюгюн анга ёлюм
Буюрса да, фасыкъланыб,
Халкъны аллында зорлукъ кеси
Терсленеди, ачыкъланыб.

Бюгюн тюзлюк излегенни
Ассала да асмакъчыла,
Ол ёлюмде аджалларын
Кьоредиле патчахчыла.

«Керек кюнде табылырла
Бизни кибики энтда онла!» —
Деб айтханын Александрны
Эштиб джуртда миллионла.

¹ Ол — Александр Ульянов.

Урунганла талпыйдыла
Тюзлюк иште бирлеширге
Майна, тёлү бир тёлүге
Сёз береди кюреширге.

«Саша, ийнан, кюрешууню
Нюр чырагъын алыб сенден, —
Деб бир кърнаш бир кърнашха
Ант этеди джюрегинден,

Джашаууму ол сен тутхан
Сыйлы иште берирме мен,
Биз хорламлы болур ючюн,
Тюз джолланы излерме мен!»

Джаш Ленинни быллай анты
Кенгден кенгге джайылады, —
Сагъышлада, оюмлада
Халкъны кючю джыйылады.

Ленинни, ленинчи партияны башчылыгъы бла революцияны
тюзлюк бораны патчахлы зорлукъну кърутады. Россияны халкъ-
ларына эркин къруанч ачылады.

Бу поэмада эки символ бла хайырланады поэт: кърара ачхыч-
ны символ магъанасын башында айтхан эдик. Джангы ачхыч а
Ленинни Саугъасы болуб джангы Джашауну символуду:

Зорлукъ дунияны
Хорлагъанлагъа
Сый бере, эте бюсюреу,
Биз историяны
Талай бетине
Кърарадыкъ, эсге тюсюре.

Революцияны
Тюзлюк бораны
Кърутуб патчах джорукъну,
Энди музейге
Атыб турабыз
Кърара ачхычын зорлукъну.

Ол кюнден башлаб,
Джангы джашаугъа
Табханбыз джангы ачхычны,
Андан кюч алыб,
Мийикден мийик
Этебиз хорлам басхычны.

Ма ол ачхычны кючюдоу граждан къазауатда, къралыбызны
мюлкюн ёсдюрюуде, къанлы фашизм бла Уллу Ата джурт къа-
зауатда хорламлагъа келтирген:

Ол ачхыч бла
Сауутланган халкъ
Хорлам да, сый да алгъанды.
Энтда аны бла
Биз мамырлыкъда
Ачабыз насыб къланы,

Саулай дуняда
Биринчи болуб,
Аулайбыз чексиз аламы.

Аны кючюнден
Къарыу табабыз,
Хорланмазлыкъды халкъыбыз,
Ма ол ачхычды
Коммунизмге
Тамал салдыргъан шартыбыз.

Бютеу дуняны халкълары бары да Ленин тамал салгъан
къозгъалыуну сууутмай баш эркинлик табарларына, ленинчи
идеяны бютеу джерни башында хорларына ышаныу бла бошай-
ды поэт кесини поэмасын:

Аллай къозгъалыу
Болур ишексиз,
Зорлукъну уруб къаушатыр,
Дун-дуняда да
Къара ачхычланы
Музей юйлеге быргъатыр.

Ол заманда уа
Эркин негр да —
Миллионладан биреулен —
Ма мен келгенча,
Келир музейге,
Келир насыблы юйюрден.

Кёрюр ол анда
Хорлам сауутну,
Бютеу дуня
Кёрюр зорлукъну ёлююн...
Бирге байламлар
Джангы, ленинчи ёмюрюн!

Батчаланы
Мусса

Къарачай литератураны джангы тѣлюсюню
эм фахмулу джазыучуларыны бири Батчала-
ны Хаджи-Кишини джашы Муссады (1939).

Ол назмула да, прозалыкъ чыгъармала да джазады. Аны чы-
гъармалары джазыучуну энчи хаты болгъанына шагъатлыкъ эте-
диле. Мусса къарачайча, орусча да бирча чемер тил бла джаза-
ды, кеси джазыучу усталыгъын ёсдюрюрге тохтаусуз кюрешеди.
1971 джылдан бери Совет джазыучулары союзуну члениди.
1973—1975 джыллада Москвада А. М. Горький атлы литература
институтда окъугъанды.

Муссаны биринчи «Сагъышла» деген китабчыгъы къарачай
тилде Черкесскеде чыкъгъанды (1968). Аны ызы бла «Ленинни
байрагъы», «Ленинское знамя» газетледе чыгъа тургъан хапарла-
рына да джангы хапарла къошулуб, 1968 джылда Ставрополь-
да «Быть Человеком» деб орус тилде экинчи китабы чыкъгъан
эди.

1972 джылда уа «Элчилерим» деген эки повестден («Кюмюш
Акка», «Элчилерим») къуралгъан китабы чыкъгъанды.

Муссаны творчествосуна аны «Сагъышла» атлы китабчыгъыны
биринчи бетлеринде берилген «Арбачы» деген назмучугъун эпиг-
раф этерге боллукъду.

Джер арба болса,
Биз арбада барсакъ,
Кимни этейик арбачы?
Темирча къатхан
Къатылыкъ этер!
Мамукъча батхан
Хырелик этер!

Хырелиги болгъан
Къатыракъ болсун.
Къатылыгъы болгъан
Джумушакъ болсун.
Адамлыгъы болгъан
Арбачы болсун!

Бу назмуда джазыучу багъаландыргъан адамлыкъ деген затха.
бу темагъа бютеу кѣб миллетли совет литература уллу эс бѣледи.
Къарачай литературада да бу проблема уллу орун алгъанына джа-
зыучулары чыгъармаларыны атлары огъуна шагъатлыкъ этедиле
(Хубийланы О. «Адамла», Сюйюнчланы А. «Адамлыкъ», д. б.).

Батчаланы Мусса джаш адамды. Ол Уллу Ата джурт къазау-
атха къатышмагъанды. Алай а Ата джурт къазауатны темасына,
аны бла байланнган гуманизм проблемагъа аны эси тохтаусуз

бёлюннгенлей турады. Бу затны Мусса философиялык оюм бла къараб ачыклайды. «Быть Человеком», «Элчилерим» деген китабларында новеллалары, повестлери, хапарлары Адам, Адамлык дегенни терен магъанасын ачыклайдыла. Адамлык демеклик ёмюрледен бери адам улуда джюрюб келген иги шартланы, адетлени, адеблени кесине алыб, аланы унутмай туруу дегенди деб бегитеди джазыучу. Джангы Совет адамны намыс кодексинде джазылгъан багъалы халиле бла Адамлыкны бир этеди ол. Бу оюмну биз джазыучуну Къумуш элни урушдан къайтмай кългъан джашларына аталгъан «Кюмюш Акка» деген хапарын тинтиб ачыклайыкь («Кюмюш Акка» деген повесть джазыучуну «Элчилерим» атлы джыйымдыгында басмаланганды).

«Кюмюш Акка» деген повестни сюжетини тамалына джазыучу элчи джашчыкны джашауунда болгъан бир эпизодну салганды. Элни акъырын ётюб баргъан, рахатлык джашауу сегизджыллык джашчыкны эсинде къалай кългъан эсе, алай суратлайды автор джашауну повестни аллында (сюжетни экспозициясы). Сабий да кесини сезимине кёре, аны кършалаб тургъан джашаудан, элни болумундан кесини сабий излемине керекли затланы айырыб башхартады: Къобан эки бёлюннген джерде, сууну арасы узун айрымканны къарауулуча, кыш да, джай да сирелген Кюмюш Акканы эски тирменин, — ол тирмен а джашчыкыгъа башха болмай джомакълада айтылынган къарткъртханы джанбаш юйчюгюча кёрюнеди; аны иесин, унну букъусундан агъарыб тургъан акъ сагъалы да кёкюрегин джаба, къарт тирменчини джашчык кюмюшден къуолгъан джомакъладагы билгичте ушата эди. Аны ючюн болур эди къарт тирменчиге Кюмюш Акка дегенлери. Кюмюш Акканы не заты да джашчыкыгъа таурухдача белгисиз, бир тюрлю, бир сейир кёрюне эди: керти да суу агъачны джухтханы ючюн болурму алай кынгыр? Не уа эшикни башына тот чюй бла урулгъан мазаллы, кёб бутаклы, алтынча сап-сары буу мюйюзле бу юйге къллай бир насыб, берекет сала болурла!

Джашчыкны джашауда кесине орун айырыр ючюн кюрешген тюрлю-тюрлю затчыклары, Кюмюш Акканы да ол кюрешге эс бёлгени, этген болушлугъу — бу затла эсинден кетмейдиле аны.

«Кюн исси, тюз башыбыздан тиеди. Сабийле, джоппу джыйылыб, тутуш ачханбыз. Кюмюш Акка, намаз этиб бошаб, бизни къарыуубузну сынаиды. Джай сайын бизни ичибизден эм тирини айырыучанды тутушдуруб. Былтыр гёджеб мен эдим. Меннге сау-гъагъа Кюмюш Акка сюек саблы къамчи бериб, ол къамчи бла быйылгъа дери тенглери сукуландырыб тургъанма» — деб башлайды джашчык хапарын.

Тюз, таза иннетли эришиуну орнуна джашчыкны джюрегине кёлкълды, къара иннет, зарлык тышгенинде, тынчлык кетиб, иш драмалык халгъа киреди.

Сабий акъылгъа кетиб, кесини насыбын тас этгенге санаб, бюреуню насыбын алыргъа дертленеди джашчыкъ.

Конфликтни бу эшилиую ишексиз да кертиди. Кесине да бир тюл, эки къат эшилиую дерге керекди. Не ююн десенг, ол эшилиу бу былайда салынган проблеманы юсю бла эрлай бусагъатда амалсыз джууаб излеген, уллу социал магъанасы болган проблеманы ангылашдырады.

Джашчыкъланы бири повестни баш герою джашчыкъны хорлаб, аны гѣджеблик махтауун сыйырады.

Иенча да сабийлени кючлерин сынаб араларында эм тирини айырыб, анга саугъа бериую Кююш Акка да бу жангы гѣджебчикге кѣю къараган затны тыймай берирге сѣз береди. Жангы гѣджебчик а Акканы юююю насыбын сакълагъан буу мюююзлеге кѣю къарагъанын, аланы тилерге умут этгенин сабийлеге билдиреди.

Хорланганын кѣлтюрюб болалмай, джюрекчиги къызыб, кесин тыйалмай, хата этиб дерт джетдирир муратда, гѣджеблик махтауун тас этген джашчыкъ кече бла буу мююзлени къобарыб алыб, аланы къайры сугъаргъа билмей, Къобанны къара толкъунларына атыб джибереди: «Мен насыбдан кбуру къалдым эсем, сен да къалнасыбдан кбуру»,—деген акъыл бла. Ол кече огъуна джашчыкъ тюшонде Кююш Акканы атасын кѣреди. Ол, келиб башын булгъай, джашчыкъгъа айыб эте, былай айтады: «Нек кбуртдунг Кююш Акканы ююн? Мюююзле алай бош тагъылыб турмай эдиле. Сиз болган юге къыйынлыкъ келмесин деб урулган эдиле ала Кююш Акканы ююне. Ай сени огъесе, джашчыкъ, ай сени огъесе...»

Уяннганында, ол зат тюшонде болганына кбууанады джашчыкъ. Алай а дагъыда бир-эки сагъатдан тюню тюшонден да аман боллугъун билмей эди. Сегиз джыл болган эди джашчыкъгъа. Сабий эди. Сабийге танг джарыкъ атады. Не болса да джашау алапат кѣрюнеди. «Билмей эдим ол кюн сабийлигим бошалганын. Билмей эдим Кююш Аккагъа да, бютеу элге да, бютеу дунягъа да къыйынлыкъ келиб турганын... Мен да, сабийлигим тауусулуб, кбулагъым иги эштгинчи, кѣюм иги кѣргюнчю, кѣб затны ангыламай, кесими терс этиб, мени терслигим болмаса, ол къыйынлыкъ бизге келлик тюл эди деб, талай заманны башымы джерге ийиб, кишини кѣюне къараялмай турганма»,—дейди джашчыкъ. Джашчыкъ айтхан къыйынлыкъны аты уа къазауат эди.

Джашчыкъны ангысында кесини этген терслиги, къазауатны ачыб, джигит джашланы алтынча саргъалыб турган сабанладан айырыб, къолларына шоккланы алдырыб къазауатха ашыртханлаы терсликлери бла бир болганча кѣрюнеди; къаллай бир кѣб адам кетгенди, кетиб да барады фронтха, ызына уа сау-эсен къайтыб келмейди алкъын аланы бири да. Къыйынлыкъ биринчи Кююш Акканы ююн джожълайды. Бу затда да терслик менде-

ди, деб инджийди джашчыкъ. Кюмюш Аккагъа фронтдан джашы ёлген къагъыт келгенин адамла эштедиле.

Быллай къагъыт Кюмюш Аккагъа юч кере келгени, Акканы джашлары бары да ёлгенлери белгили болгъанында уа, окъуучу повестни геройлары бла бирге улуу бушуу, керти ачыу, къыйналыу сынаиды. Қъартны къыйынлыгъына джюреклери эзилиб, адамла бирер тюрлю халгъа киредиле: «Келгенди аман хапар.

Джюрегим, терезе тюбюнде чыпчыкъланы бирича, къымылдай, кесин биринчи кере ол кюн билдиргенди сегиз джылымда.

Попада ол кюн менден сора да кёбле бар эдиле. Аланы джюреклери да меникича тыпырдагъан болур эди хапарны билгенлей.

Ибрагим гитче тёртгюл къагъытчыкъны эки къолу, бла къыырындан джийиргеннгенча тутуб къарайды. Гитче къагъытчыкъ кёкдю. Кёгергенди Ибрагимни сары бети.

Къашы-башы туююлгенди.

Къалтырайды эринлери.

Аллай къагъытчыкъ биринчи келеди элге.

Артда тёрт джылны келе тургъан эдиле.

Ол къагъытчыкъ узакъдан келгенди.

Ол Кюмюш Аккагъа келгенди! Ахматны ёлген къагъытыды ол. Эшик аллында эркишиле башларын энишге ийиб тынгылайдыла, кими чалманнга таяныб, кими джерге чөгелеб, кими сир къа-тыб.

Аладан бир джанында джоппу джыйылыб, таш саладыла къа-тынла, ийнанмай эштгенлерине.

Зухраны арыкъ къолу нартых бюртюклени бир джерге джыя да бёле, ауузу да тохтаусуз бир затланы шыбырдай, кёзлери мутхуздан мутхуз бола барадыла.

Ташны чыкъгъанын кёрюб, джыламукъладан тола башлагъан кёзлерин кёкге кёлтюрюб, тилейди:

— Аллах, суюген къулунгу джанына джандетинги
эшиклери ач.

Тюз айта эди къагъытчыкъ.

Кюмюш Аккагъа келген эди къагъытчыкъ.

Письмо келсе, меннге бере эди, тирменчиге элт деб,
Ибрагим.

Къагъытчыкъны бермеген эди меннге.

Джан хурджунуна терен сукъгъан эди.

Элт десе да, элтирик тюл эдим. Элтааллыкъ тюл эдим».

Кюмюш Аккадан джашырдыла адамла аны джашларыны

ёлгенлерин. Акканы намазлыкдан чыкмай, кеси да кюн-кюнден къарыусуздан къарыусуз болуб, джукъланыб баргъанын кѳргенинде, почта чачыучу муккур Ибрагим къара танымагъан къартха, аны джашаууну къарыусуз джилтиниң ышырыр ючюн, джашларыны аты бла письмола джазыб, аны кесине окъуйду.

Джан ауалгъа джетгенинде Кюмюш Акканы онглу адамлыгъы, ичги дунясыны сейирлиги ачыкъ болады. Адамла, Акканы джазыкъсыныб, ичлеринден уллу бушуу этселе да, Аккагъа кѳл этиб тургъанларыны хатерин этиб, Акка да кесин аланы айтханларына ийнанганча кѳргюзюб, тюзюн билиб ичинден кюйюб тургъанын билдирмей тургъанды. Этиучюсуча этиб Ибрагим Кюмюш Аккагъа келиб: «Энтда письмо келгенди Ахматдан. Тынч-есенме дейди... Тынгыла, окъуюм», — дегенинде, Кюмюш Акка, къарыу болгъанын джыйыб, кѳлун кѳлтюрюб, Ибрагимни бойнундан тартыб кѳкюрегине къаблаб, къучакълаб, былай айтады: «Сау бол, алтыным, Ибрагим... Ахматны джашауу сеннге къалсын, билеме Ахматны къайда болгъанын, кѳб турмай тюбеширикбиз. Билеме будай бюртюкню бурула тургъан тирмен ташланы тюз арасына тюшгенин. Ауурдула ташла, кѳбню эзерикдиле тохтагъынчы. Дженгил тохтатсын аллах аланы... Сау болугъуз барыгъыз да! Кѳлугъуздан келсе, джашларыбыз тѳкген къанны бир тамчысын къайтармай кюйумагъыз джаугъа. Замансыз ёлгенлени джашамай къалгъан кюнлери сизге джазылсын... Насыб юлюшлери сизге джетсин...

Мен кетеме, хазырма мен, джангыз бир затха кѳоркъама анысы... Не айтайым, баргъан джеримде хапар сорсала? Нек джанады джер юсю? — деселе, не дейим?

Ким салгъанды ёртен? — деселе, не дейим?

Биз кѳююб кетген берекет, насыб, рахатлыкъ къайры думп болду, кимни терслиги, кимни гунахы джетди? — деб сорсала, не дейим?»

Алай бла бир тѳлюден бир тѳлюге: Кюмюш Аккадан, ол къазуат этиб айланганланы тенглери Ибрагимге, андан джашауу аллында болгъан сегизджыллыкъ джашчыкъгъа адамлыкъны шартлары: адамгъа джан ауутуу, сакълыкъ, кѳууанчына кѳууаныу, бушууна джарсыу, джюрек ачыкълыкъ, кѳлдан келген игиликни кыызгъанмау деген затла кѳчюб барадыла. Джашчыкъны бу затлагъа ойландыргъан, анга дерс берген джашауу кеси, бир элчиле, къатында джашагъан адамла боладыла.

Джашчыкъны джашауунда джюрегин титиретген биринчи кыыин сынамы, биринчи акъыл оюму бла энчи атламы береди анга бу дерсни.

Ма муну ючюндю джашчыкъ кесини терслигин кючлю эсгериб, анга ачы кыйналыб, джюрегиндегин айтханы:

«Менме терс, мени гунахым джетгенди, Акка. Бу мюйюзлени мен думп этгенме... менме терс, мени терслигим... мен... мен...».

Ачы кычырыгъымдан хар ким илгениб къарайдыла меннге. Кюмюш Акка башын меннге буруб айтады:

— Кёб джаша, балам... сенден тири джокъду тенглерингде... Уруш тохтагъанлай, атыл меннге... Атылыб кел да, къабыр ташы-ма «Тохтады!» де да кычыр. Мен эштирча кычыр, унутуб кыйма, тынч джаталлыкъ тюлме ол сёзюнго эштгинчи»... Бу сёз-ле Кюмюш Акканы арт сёзлери эдиле.

Ол замандагы сегизжыллыкъ джашчыкъ, энди акъыл бегитген адам болуб, Кюмюш Акканы къабыр ташына келиб ушакъ этеди: Эштемисе мени, Акка? Быйыл джыйырма джыл болады мен бери чабыб келиб, сен тилегенча, «Тохтагъанды! Тохтагъанды!» деб кычыргъанлы.

Эртде тохтагъанды уруш, Акка! Тынч джагамыса? Джумушакъмыды джеринг? Тюшмей турады ол ёртен джукъланнгандан сора джер юсюне ёртен. Джангы уруш болмагъанды. Джангыдан джашла кетиб, ёлюклери тюзде, сууда къалмагъанды!!! Кюмюш Акка къабырында тынч джатаргъа боллукъду. Не ючюн десенг, ол джашчыкъ энди уллу болгъанды, акъыл бегитгенди, джашаудан, адамладан алгъан дерсин ёмюрюнде да унутурукъ тюлдю; бир заманда да зарлыкъгъа, дертчиликге джюрегинде орун бермез, биреуню кыйынлыгъына сууукъ кёз бла къарамаз, биреуню насыбына къол кёлтюрмез. Ол затланы Мусса, уллу эмоциялыкъ кюч бла суратлаб, окъуучуну кесине айландырыб, кенг философиялыкъ оюмгъа келтиреди.

Бизни джашауубузну хали шартларын бирге джыйыб, кебге къуюб ачыкъламаймыды къазауатны заманында бишиб, артда джангы коммунист джамагъат къурауну ал кёзююнде адамланы къанына кирген, адам адамны шохуду, тенгиди, къарнашыды деген джорукъ—коммунизмни ишлеучюню мораль кодекси?!

Бу туура зат Батчаланы Муссаны чыгъармаларында орун табарыны аллы бла кесини къанына, ангысына сингиб ётеди. Олду Муссаны чыгъармаларын бусагъат заманнга тыйыншлы этген, алагъа суратлау кюч берген.

КЪАРАЧАЙ КРИТИКА ЛИТЕРАТУРАНЫ

КЪЫСХА ОБЗОРУ.

Литературалыкъ критика — литературоведение деген илмуну юч бёлюмюню бириди (литератураны историясы, литератураны теориясы — къалгъан эки бёлюмюдюле).

Къарачайда литературалыкъ критика суратлау литератураны биринчи kitabчыкълары басмаланнганы бла бирге чыгъыб башлайды. Биз алай не ючюн айтабыз десегиз, къарачай тилде биринчи kitab болуб къарачай суратлау литератураны башлагъан Къаракетланы Иссаны назму джыйымдыгъы — «Джангы шигирле»¹— болгъанды. Бу kitabчыкъны 1924 джыл Москвада Центриздат басмалаб чыгъаргъанды. Kitabчыкъны чыгъарыргъа ол кё-

¹ Шигирле — назмула.

зюуде анда ишлеген Биджиланы Асхатны болушлугъу болгъанды. Къалгъан назмула бла биргелей Исса къарачай тилге кѣчюрген бютеудуния пролетариатны гимни «Интернационал» да болгъанды.

Китаб чыкыгъанлай, кѣб турмай, ол джыл огъуна (1924 дж.) «Таулу джашау» газетде бу китабчыкыгъа «Джангы шигирле» атлы статьяда критикалыкъ анализ берилгенди.

Бу критикалыкъ статьяны ызындан, газетни юч номери кетиб, тѣртюнчю номеринде Гебенланы Гемманы «Дарфат бла Хаулат» деген пьесасына Борлакъланы Махаметни театрлыкъ рецензиясы чыгъады.

Пьесаны Хурзук бла Учкуланны комсомолчулары Учкуланда, Хурзукда да салгъандыла. Ол заманга кѣре, бу бек сейирлик зат болгъанды. Рецензияда айтылгъаннга кѣре, Хурзук элинде ол спектакльгъа къараргъа 200 тишируу бла 500 эркиши келгендиле.

Суратлау чыгъармаланы тышында да илму-публицистикалыкъ чыгъармалагъа «Таулу джашау» газетни бетлериинде критикалыкъ кѣз бла къарагъан статьяла чыгъадыла. Сѣз ючюн, 1927 джылда Алийланы Джашыуну джашы Умарны «Миллет ишле, миллет культура Север Кавказ крайда» деген китабы къаралыб, тинти-либ, анга иги багъа берилгенди (бу китаб орус тилде басмалангъанды).

Благъа эмда 20—30 джыллада газетледе басмаланган талай статьяны барысына сѣзсюз критикалыкъ статьяладыла деб айтыргъа боллукъ тюлдю: авторла асламысына, критикалыкъ анализден бир джанына тайыша, рецензия, библиография справка маталлы джазгъандыла.

Алай а джаш къарачай совет литература айныгъандан айныб, ѳсюб, кюч алыб барады. 30-чу джыллагъа уллу джетимишлеге джетеди. Сѣзсюз да, бизни литературабызны ѳсюмюне орус классикалыкъ эмда совет литератураны юлгюлери, литератураны джашау бла байламлы болгъаны сеbeb болгъанды. Бу джыллада къарачай литература бла культурада эм белгили зат болуб Аппаланы Хасанны «Къара кюбюр» деген романы чыгъады. Къарачай литературеда бу биринчи романды. Байкъулланы Даутну «Залихат» деген поэмасы, Ёртенланы Азретни «Сафият», «Насра-Ходжаны хапарлары» деген чыгъармалары басмадан чыкыгъанларында, ала не джаны бла да сюзюледиле. 1936 джылда Чотчаланы Барисбий «Къара кюбюрню» экинчи кесегин сакълайбыз» деген статьясында Аппа улу Хасан бу романда Къарачайны кетген джашауун керти болумуча, реалист халда суратлагъанын, уллу политика магъанасын—артыкъ да бек 30-чу джыллада — белгилейди. «Къара кюбюрню» юсюнден «Къызыл Къарачай» газетде бу статья биринчи болуб чыкыгъан эди. Белгили критик-публицист Хубийланы Ислам (Къарачайлы) кесини «Къара кюбюр» бла къарачай беллетристиканы хакъындан» деген статьясында «Къара кюбюрню» ѳмюрде унутулмазлыкъ магъанасын, не джаны бла да

джетишимлигин, теренлигин чертеди; «Къара кюбюр» романы автор кючлю партиялыкъ къарам бла джазгъанды эмда 30-чу джылланы излемине кёре джууаб береди, — деб ачыкълайды. «Къара кюбюр» бек джараулу эмда керекли, заманында чыкъгъан, кеси да ашхы тукъум ишленген бир романды. Къарачайны уллу магъаналы ишлери, оноулары, вопрослары бар эсе, ол затланы хатъындан «Къара кюбюрде» суратлау тил бла сёлешинеди... Къарачайны тили бла аны кетген заманыны ишлерин, вопросларын, партия кёз бла къараб, айырыб джазмакълыкъ бек кыйын, бек уллу ишди», — деб тюз айтады критик Хубийланы Ислам «Къара кюбюрню» юсюнден. «Къара кюбюр» романнга критикалыкъ кёз бла къараб, Орусланы Аминат, уллу эмда терен магъаналы статья джазыб, къарачай газетде басмалайды («Къыямытлары къорагъандыла» деген статьясы).

Орусланы Аминат Байкъулланы Даутну «Залихат» деген поэмасына критика статьясында поэманы баш геройлары экили болуб, авторну кесини джашау сезими иги кесгин болалмагъанын ачыкълайды.

Алай бла 30-чу джыллада къарачай суратлау литератураны чыгъармаларын терен сюзюб, джетимишлерин, кемликлерин ачыкъ кёргюзюб, окъуучугъа чыгъарманы идея магъанасын джашау бла тенгleshдириб ангыларгъа болушхан, литература процессге керти магъанасы болгъан талай статья чыгъады. Алагъа сёзсюз да профессионал литература-критикалыкъ статьяла дерге боллукъду.

1957 джылдан бери литературалыкъ критиканы джангы ёсюю башланады: джангы чыгъармалагъа газетлени, журналланы бетлеринде тохтаусуз рецензияла, отзывла басмаланадыла Лайпанланы Сеитни — «Къалмайды дамы сюеменни чайнасанг» деб джаш назмучугъа джууаб, «Нюзюрюм»; Сюйюнчланы Азаматны — «Заман бла фахму» — белгили поэт Къулийланы Къайсынын «Джаралы таш» китабыны юсюнден; Чагъарланы Османн «Джанкъылычны окъуй», «Адамла»; Байрамукъланы Нинаны — «Поэтни энчи кёрюмю», «Кесинг кесингча бол», «Гитче китабыкъ бла уллу проблемала», Батчаланы Муссаны — «Терен къараргъа»; Джаубаланы Хусейни «Халкъгъа джазылгъан зат магъаналы болсун» («Къарачай халкъ джырла» деген джыйымдыкъны юсюнден), д. а. к. статьяла.

Артыкъсыз да бек историялыкъ темагъа джазылгъан роман къаллай мизам бла джазылыргъа керек болгъаныны юсюнден критикле кёллерине келген затланы статьяларында ачыкълайдыла. Бу зат (историзмни принциплери суратлау чыгъармада) Байчораланы Магометни «Уллу Къарачайда» деген романыны сюзюлююу бла башланады (сёз ючюн, Лайпанланы Сеитни терен магъаналы статьясы муну юсюнден). Историялыкъ-революцион тема къарачай литературада баш орунланы бирин ала башлагъанлыкъгъа, бу тема бла кюрешген джазыучуланы, биринчи атламла этиб

башлагъанлары себебли, сынамлары азды. Сынамлары аз болгъаны чакълы бир озгъан джашауну, историялыкъ затланы суратлауда кемликлери да аз тюлдю.

Критика, ол кемликлени эслеб, кёрюб, аланы тюзетирча, историялыкъ романны мизамына сыйыныб джазарфа талай затны ачыкъ этеди.

Къараланы Асиятны «Къарачай-Черкесияны литератураларында история революцион тема» деген статьясы туура бу затха джууб береди. (Джаш джазыучуланы чыгъармаларыны «Уллу джолгъа» деген джыйымдыгында 1968 дж. басмаланганды).

Бююннгю къарачай поэзия бла поэтни юслеринден критикалыкъ статьяларын Байрамукъланы Нина къуру да «Ленинни байрагъы», «Литературная газета» деген газетледе, «Дон» журналда, «Ставрополье» альманахда басмалаб турады. 1970 джылда Нинаны критикалыкъ статьялары «Назму бла джазсала...», ызы бла «Поэзия и условная поэтика» китабыкълары чыгъадыла.

Къарачай литератураны историясы 1957 джылдан илму джаны бла тинтилиб башлайды. Къарачай литератураны поэзиясын терен тинтиб, орус совет литературада болгъан затла бла тенглештириб, поэтлини джетимишлерине багъа бериб, литератураны историясында аланы орунларын ачыкъ этиб, биринчи китабланы Петр Исаевич Балтин орус тилде чыгъарганды («Революционные песни Исса Каракотова», 1959, деген статьясы; «Страницы из истории карачаевской поэзии», 1962, деген китабыгында Ёртенланы Азретни, Байкъулланы Даутну чыгъармачылыкъ джолларын ачыкълагъан статьялары барды).

Бу джыллада Къараланы Асиятны фольклор байлыкъны тинтиб, къарачай-малкъар литератураны ёсюмюне фольклорну магъанасын ачыкълагъан, «О фольклорном наследии карачаево-балкарского народа» деген китабыгъы чыгъады. Аны ызы бла 1963 джылда чыкъгъан «Становление карачаевской литературы» деген китабында къарачай литератураны Уллу Ата джурт къазауатхадери (1917—1941) историясы берилгенди. 1966 джылда Москвада «Наука» издательствода чыкъгъан «Очерк истории карачаевской литературы» деген китабында Къараланы Асият къарачай литератураны 1917—1964 джылладагъы историясын тинтиб ачыкълайды. 1971 джылда Уллу Ата джурт къазауатны юсюнден къарачай литературада болгъан проза чыгъармаланы сюзюб, бу автор «О военной прозе в современной карачаевской литературе» деб китаб чыгъарганды.

60-чы джыллада джазыучуланы джашауларын, чыгъармачылыкъ джолларын суратлагъан критика-биографиялыкъ очеркле, статьяладан къуралгъан джыйымдыкълар, фольклорну юсюнден ишле чыгъадыла: Къагъыйланы Назифаны «Тинте барыб...» (1965), «Халимат Байрамукова» (1966); Ортабайланы Римманы «Азрет Уртенев» (1965); Хубийланы Магометни «Совет кёзюдеги къарачай-малкъар халкъ джырла» (1969). Къарачай джазыучуланы

чыгъармачылыкъ джолларына болушхан орус совет джазыучулары А. Серафимовични, Ю. Либединскийни, Н. Асеевни, Н. Тихоновну юслеринден джазылгъан Л. П. Егорованы «Дороги дружбы» (1969) деген китабы Къарачай-Черкес областны литература-сыны историясындан кѣб магъаналы бетлени ачыкълайды.

КПСС-ни АҚ-ни 1972 джылда чыкыгъан «О литературно-художественной критике» деген бегими критиклеге чыгъармаланы идея-суратлау магъаналарына багъа бериуде тамамлы, социал тинтиуде терен къарамлы болургъа керекди деб борч салады. КПСС-ни АҚ-ни бегимиини излемлерин толтуруу джолда арт джыллада талай магъаналы иш этилгенди. «Ленинни байрагъы» газетни бетлеринде историялыкъ, история-революцион темалагъа джазылгъан К. Къоркъмаз улуну «Горда бычакъ», М. Байчора улуну «Уллу Къарачайда», Байрамукъланы Х. «Чолпан» романларын сюзюу бла история-революцион романны къарачай литературада жанрлыкъ орун алыб башлагъанын, бу айтылгъан чыгъармаланы джетишимлерин, кемликлерин тинтиб, статьяла чыкыгъандыла. Аны кибик къарачай суратлау прозаны Уллу Ата джурт къазауатха аталгъан чыгъармаларын сюзюб, аланы литератураны реалист джорукъда ёсююне къаллай магъаналары болгъанын, идея-суратлау джанындан терен, сай джерлерин кѣргюзюб, «Къарачай литературада Уллу Ата джурт къазауатины темасы» деб талай статья басмаланады. Литература—джазыучула, окъуучула да, КПСС-ни АҚ-ни бегиминде айтылгъанча, критикледен магъаналы ишле сакълайдыла.

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС ОБЛАСТНЫ КЪАРНАШ ХАЛКЪЛАРЫНЫ ЛИТЕРАТУРАЛАРЫ.

Совет джазыучуланы II Бютеусоюз съездинден сора (1954дж.)
Къарачай-Черкес областны литературасыны ёсюмюнде джан-
гы кёзюу башланады.

Черкес
литература

Бусагъатдагы черкес литератураны ёсю-
мю аны тамалын салгъан джазыучула Хусин
Гашокъ улуну, Абдуллах Охта улуну творчест-
восу бла, Уллу Ата джурт къазауатдан сора-
гъы джазыучула А. Ханфен улуну, М. Ахмет улуну, В. Абит
улуну, А. Акъ улуну, Р. Хахандукъ улуну, К. Дугъуж улуну, Кох-
ланы Цуцаны, дагъыда башхаланы атлары бла байланыбды.

Хусин Гашокъ улу ондан артыкъ назму китабны авторуду. Аны
творчествосу, черкес совет поэзияны бегигени бла биргелей,
ууакъ назмуладан поэмалагъа джол сала, тохтаусуз ёсюб бар-
гъанына шагъатлыкъ этеди. Х. Гашокъ улуну «Элни башында
кюн» (1957 дж.), «Джаз» (1958 дж.), «Джюрегим къууанчдан то-
лады» (1960 дж.), «Назмула бла поэмала» (1963 дж.) деген,
дагъыда башха китабларында назмуларыны кёбюсю совет адам-
ланы шохлугъу темагъа джазылгъандыла («Таулада джарыкъ»,
«Халкъланы шохлугъу», «Мени Черкесиям»), Коммунист партия-
гъа, уллу Ленинге, Ата джуртубузгъа аталгъан чыгъармаларын-
дан сора заман кеси излеген темалагъа чыгъармалары да аз
тюдю.

Поэтни творчествосунда мамырлыкъ тема баш орунну ала-
ды («Мурдарлагъа халкъла кечмезле», «Дуниягъа-мамырлыкъ»,
«Бизни байрагъыбыз»). «Бизни байрагъыбыз» деген назмусунда
совет Къызыл байракъ бютеу дунияны башында мамырлыкъ,
халкъланы биригиую дегенни тутады. Гашокъ улуну граждан-
лыкъ лирикасында джангы джашауну къурагъан адамны сыфаты

уллу орун алады. Революциядан бери черкес халкыны дуня, джашау сезимини ёсгенин, аны ашхы акылын, ишин кёргюзюнуу кесине сыйлы борчха санайды. Гашокъ улуну арт джыллада лирикасында Уллу Ата джурт къазауатны фронтларында солдатлары джигитликлерин, тауулуаны фашист оккупантлагъа къаршчы тулпар ишлерин кёргюзген назмулары аслам болгъанын эслейбиз.

Хусин Гашокъ улу бла Абдуллах Охта улу, поэма жанрны тамалын салыб, андан ары ёсдюргендиле. «Таулу тиширыу» деген поэмада Хусин таулу тиширыуну унугъуб джашагъанын, аны ёмюрлюк артыкълыкыгъа тёзюмю бошалыб, анга къаршчы тургъанын суратлайды. «Тирини джолу» деген поэмасында уа Гашокъ улу Совет власть ёсдюрген таулу тиширыуну баш героиня этеди.

Охта улу Абдуллахны «Сафролокону дорбуну», «Бэланы ёзени», «Маремни туугъан кюню», «Хатханы джашы Мухамматны джыры» деген чыгъармалары фольклор бла байланыбдыла.

Сёз ючюн, «Бэланы ёзени» деген поэмасында героиняны сыфатлауда джазыучу фольклор суратлау мадарла бла хайырланады. Бэланы таш юсюнде ёсген гокка хансха ушатады, аны джазыуун а — джашау халы джылау бла кюуледе айтылынган тиширыуну джазыууна келишдиреди. Поэма экинчи кесегинде Октябрь революциядан сора, баш эркинлик табыб, насыблы болгъан Бэланы сыфатлайды. Таулада электроджарык, сабанлада электротрактор — была барысы да черкес таурухлада айтылынган Адюхну аны джарык берген кюллерыны кюю бла тюл, Бэланы кесини излеми бла, билими бла этилинген затладыла.

Алим Ханфен улуну талай назму китабы чыкыгъанды («Джашауну макъамы», «Адамлыкъ», «Сюймеклигим», «Уста», дагыда башхала). Поэтни назмуларыны лирикалыкъ герою адамлыкъ дегенни эм баш магъанасын къоруулайды: «Адамлыкъ» деб юсюне джазылгъан орденни мен таза алтында къуоллугъун излейме», — дейди поэт. Керти адамлыкъ, пролетар гуманизм бла интернационализмни магъаналарын тутады Ханфен улуда.

Джаш поэтлени асламысы (В. Абит улу, Х. Абит улу, К. Дугъуж улу, башхала) вузланы, бир къауумлары уа А. М. Горький атлы Литература институтну бошаб, литература ишге алай киргендиле. Суратлау чемерликге, джашауну терен ангыларгъа дуня къарамларын кенгетирге ол окъуулары себеб болмай мадары джокъ эди. Чыгъармачылыкъ ишлеринде ала тамада къауумну сынамындан кенг кетмеселе да, кеслери джангы темала, джангы суратлау мадарла табадыла, поэтикалыкъ тилни джангыртадыла.

В. Абит улуну «Анагъа», «Юч черкес сёз» деген назмуларында граждан лириканы ауазы джангыргъанды. «Юч черкес сёз» деген назмуну герою, черкесли, тенглери къатыш эски, атылыб къалгъан дзотха тюртюледе, аны къабыргъаларында кёб джазыуну арасында черкес тилде джазылыб «Джашаууму Джуртум ючюн береме», деб юч сёзю окъуйду. Ма быллай таб, кысха, джангы поэтика-

лыкъ мадар табады поэт уллу затны — Ата джурт къазауатда джауну хорлагъан совет халкъны патриотизми бла миллет шох-лугъу болгъанын суратлар ючюн.

Черкес литератураны бююннго прозасында Хусин Гашокъ улуну, А. Охта улуну, Кохланы Цуцаны чыгъармалары баш орун аладыла.

1959 джылда Х. Гашокъ улуну «Атасы бла джашы» деген юч китабы повестини биринчи китабы чыкъгъанды. Ол китаб Октябр революцияны аллында черкес халкъны джарлылары не халда джашагъанларын суратлайды. Аланы класс ангыларын уятыуда, джууукълашыб келген революцион тюрлениуню ангылауда не зат, кимле болушханын ачыкъларгъа, кѳргюзюрге излейди автор. Ачлыкъда, джаланигачлыкъда джашайды Исхакъны юйдегиси. Емюрюн джалчылыкъда ашыргъан Исхакъ джашы Халилни джашауу, ёмюрю да кесиникине ушарына ажымсыз болады: тогъуз джыл болгъан джашчыгъын байгъа джалчылыкъгъа береди. Халилни сабийлик кюнлерин, Исхакъны сыйын аладыла байла. Байгъа баш ийиб да, джазыуум былай болур деб, бой салыб, джарлылагъа башха дуня ачылыр деб акъылына бир да келмей, тѳзюб, джашай барады Исхакъ. Исхакъны юй бийчеси да, къалгъан джарлыланы юйдегилериндеча, къолундан келгенича кюрешеди юйдегисине кѳлтюркюч этерге: байланы юй джумушларын этеди, эскилерин джууады, джюнлерин ишлейди.

Джарлыланы быллай артыкълыкъ джашаугъа тѳзер мадарлары къалмайды. Халкъ бу халда тургъанлай, патчахны тахтадан тюшюрдюле деб Россиядан къууанч хапар келеди. Большевикле келгенлеринде, джарлы халкъ баш эркинлик табады, Совет властны салыргъа болушады, революцион ангысы ёседи.

Черкесле Минги Таугъа Ошхамохо дейдиле. Къарачайчагъа кѳчюрсек а, ошхамохо—«насыб берген тау» деген сѳздю. Муну айтханыбыз: Гашокъ улуну бу китабы къууанч халда бошалады, ол хал а атала бла балаланы джарыкъ иннетлери—Ошхамохо таудан саркъгъан насыб суудан Халил бла аны тенглери ичериклерине ийнам бла байланыбды.

Гашокъ улуну «Атасы бла джашы» деген трилогиясыны экинчи китабында Баталпашинск отделде Совет властны салыр ючюн баргъан кюрешни керти болгъан ишлери бла историяда белгилн адамланы сыфатлары суратланадыла. Советлеге къаршчы восстание башлар муратда Деникин бла Шкуро, тозурагъан аскерлерини адам санын толтурур ючюн, казакъ станселеден зор бла адамланы сюреди. Яков Балахоновну отряды контрреволюция бла кюрешге атланады, къаты кюрешде аны къаушатады.

Повестде бандитлени къолларындан ѳлген черкес революционерле Гутекъул улу Даутну, Қалмук улу Асланбекни сыфатлары Гуте улу Даут, Къадыж улу дегенлени сыфатларында кѳргюзюлюнедиле.

Роман биринчи эл Советлени къалай къуралыб башлагъанла-

рын, алагъа председателге салынган, урунган халкъны ичинден чыккъан, аны излемин кючлю къоруулагъан адамланы сыфатларын бергени бла биргелей, революцион кюрешде джангы адамны джаратылыуун да суратлайды. Бу процесс эл Советни биринчи председатели Беталны образында кёргюзюлюнеди. Ол Совет властны биринчи бегимлерин джашауда сакъ, уста бардырады. Хар бир джетишими, не гитче болса да, анга кюч береди, кесини къарыууна базарча этеди, джарлыланы джюреклерин джангы власта айландырыргъа болушады. Биринчи джыйылыуда Беталны аусундан джарлыла ёмюрлеринде эштмеген «джолдашла» деген сёзню эштгенлеринде, кёллери уллу кёлтюрюледди, эски заман энтда къайтыр да деген къоркъуулары кетеди. Совет власть этген тюрлениуно беклигине ийнамлары кючлю болады.

Хусин Гашокъ улуну бу трилогиясыны ючюнчю китабы (1968 дж.) черкес элдеде социалист джангылыкъланы, баш эркинлик табхан халкъны къууанчлы ишини юсюнден хапар айтады. Бу китабны баш герою Исхакъны джашы Халилди.

Хусин Гашокъ улу, А. Охта улу, И. Амирокъ улу, М. Ахмет улу, Кохланы Цуца, д. б. Совет властны ал джылларындан башлаб да кеслери кёзлери бла кёрюб, ишлеб, хар джангы тюрлениуно сёзсюз билгенлери себебли, ол кёрген, билген затларыны юсюнден джазадыла.

Кохланы Цуцаны «Фатимат» деген юч китаблы повести (1963, 1966, 1971 дж.) автобиографиялыкъ повестди.

Повестни баш героинясы Фатимат элде ёсген ёксюз къызчыкъ эл школну, интернатны, ШКМ-ни (школа крестьянской молодежи) окъуб бошаб, андан ары да окуб уллу окъуу алады. Бу таулу къызны уллу окъуу алыб, кърал ишге къошулгъаны ол кёзюудеги кёб таулу тиширыуну джолуду, Совет властны ал кюнлеринден башлаб да халкъ окъуугъа, таулу тиширыуну джарыкълыкъларга чыгъарыугъа мардасыз уллу акъыл бёлюннгенине шагъатлыкъларды.

Абдуллах Охта улу, белгили совет джазыучу (1909—1970), таулу тиширыуну джашауун суратлаб талай чыгъарма джазгъанды. Охта улуну «Асиятны ташы» деген повести черкес тилден орус тилге кёчюрюлюб уллу окъуучу аудиториясын табханды. Джаш черкес къызчыкъ Асият элни Шагит-Али деген афендисини къыйынлыгъы бла башын суугъа атыб ёледди. Суу толкъунла алыб бара тургъанлай, Асият, бойнуна тагъылыб тургъан дууаны алыб атаргъа кюреше, бир затла айтыб къычыргъаны адамланы къулакъларына къанатлыны бушуу тауушуча келе эди.

Ол таууш джашауну замансыз юзген эски зорлукъ дунягъа, диннге, дин къуллаукъчулагъа налат берген магъананы тутады повестни бетлеринде. Асиятны трагедиясы — социал трагедияды. Таулу тиширыуну быллай къыйынлыкълардан кьутхарган тынч иш болмагъанды. Совет власть тиширыуланы джашау сезимлерин ёсдюрюб, джамагъатда кеслерини толу орунларын алырча, кёб

тюрлю ишлени бардыргъанды. Бу затланы юсюнден А. Охта улу «Чакъгъан ёзен» деген повестде джазады.

Повестде джазыучу партия черкес элге тиширыулары арасында иш бардырыргъа биринчи коммунист-активист орустишырыулары джибергенин, ол тиширыула къаллай магъаналы улуу ишле этгенлерин Дарья Васильевнаны сыфатында ачыкълайды.

А. Охта улу черкес литературагъа дагъыда история-революцион темагъа джазылгъан сейирлик чыгъармала къошханды. Ол биринчи революционерлени — халкъны башчыларыны юсюнден «Алхасны джашы Таугъан» деген хапарны, «Къой джол» деген повестни джазгъанды.

«Алхасны джашы Таугъан» деген хапарны герою Таугъан революциядан, В. И. Ленинден элге биринчи хапарла келтиредди. Таугъан большевикди, кесини элинде банда бла кюрешге элчилени къурайды. Джесирге тюшген къызыл партизанланы башларына бош этеди. Аланы джесирден бошлар ючюн баргъан согъушда орусла, черкесле, башха миллетли адамла биригедиле. «Къой джол» деген повесть бу хапарны сюжетин кенгертеди.

Къазауатны биринчи кюнлеринден огъуна къаламын сюнгюге алмашдырыб фронтха кетиб къалгъан Охта улу Уллу Ата джурт къазауатны темасына «Он джыл мындан алгъа», «Дарий хызен», «Экинчи джолугъуу» деген хапарла джазады. Алада ол Совет Союзу маллетлерини иннет бирликлерин суратлайды.

Уллу Ата джурт къазауатны темасы башха джазыучулары творчестволарында да ачыкъланады: Д. Мамхягулу «Наташа» деген хапарында къазауатны заманында Ленинграддан келген орус сабийлени черкес анала къалай эркелетиб асырагъанларыны юсюнден хапар айтады; И. Багъатыр улу «Джарияны бир кюню», «Бу суу бокъланмаз» деген хапарларында, А. Туарчы улу «Кюн джарытады» повестлеринде солдатны къазауатда тулпарлыгъы махталынады.

Абаза
литература

50—60 джыллада абаза джазыучулары талай назму, поэма, баллада, очерк, хапар джыйымдыкълары басмаланады, повесть, роман, лиро-эпикалыкъ поэмалары чыгъадыла.

Бусагъат абаза поэзияны ёсюю Пасарби Цекъо улу, Къали Джегутан улу, Бемурза Тхайцух улу, Джемалудин Лагуч улу, Микаэл Чикату улу атлары бла байланышыбды.

Цекъо улу кесини чыгъармаларында абаза фольклоргъа таянады, аны тилини табылгъын хайырландырады.

«Мени тенгим» (1957 дж.), «Комсомолчуну тулпарлыгъы» (1958 дж.), «Бир къаяны юсюнден айтыу» (1959 дж.), «Джюрек унутууну билмейди» (1972 дж.) деген поэтикалыкъ китабларында Цекъо улу халкъланы шохлугъу, ётген кёзюледе болгъан джигитлик, Уллу Ата джурт къазауатда тулпарланы ётгюр ишлери,

поэтни иши темалагъа джазады. «Кёб сууланы бирге кёшулгъаны» деген назмусунда джазыучу оруслаула бла таулуланы ёмюрлюк шохлукъларын кёб суучукъланы бир уллу суугъа кёшулгъанлары бла тенглешидиреди. «Бир къаяны юсюнден айтыу» деген поэма-сында уа заманлада таулула бла оруслаула, бирге болуб, тюрклю-ле бла кюрешгенлерин суратлайды.

«Къобанны джагъасында болгъан бир иш» деген поэмасыны магъанасы — бийлени артыкълыкъларына халкъны къаршчы кю-решиди. Юйчюклери солургъа тюшген чыпчыкъларгъа, кеси учаргъа тебеген къушха ушагъан бир абаза элни адамларыны джашауун суратлайды. Узакъдан къарасанг, эл «джандетни» бир гитче мюй-юшчюгюча кёрюне эди, алай а элде бийни аягъыны тюбюнде урун-ган халкъ, ынгычхагъан огъай эсенг, бютеу табигъат бары ынгыч-хай эди. Къобан да ынгычхаб шууулдай эди, ачыуу къайнаб, джа-гъаларына ура эди кесин».

Бу поэмалада поэт таурухлада айтылынган джигитлеца, баш эркинликни, ата джуртну бек сюйген ёхтем таулуланы сыфатларын суратлайды.

«Адам» (1966 дж.), «Комсомол билет» (1967 дж.) деген поэма-ларында Цекъо улу ким да таныгъан, билген адамланы образла-рын береди: абаза, черкес литератураны тамалын салгъан Т. З. Табул улуну, кесини джашауун бериб совет аскерни хорламгъа джетдирген комсомолчу—лейтенант Х. Дударукъ улуну.

Къали Джегутан улуну «Сени джырлайма, Ата джурт» (1956 дж.), «Эртден» (1957 дж.), «Бир джол бла» (1962 дж.), «Джашау» (1966 дж.) деген поэтикалыкъ китабларында партия, ленинчи те-ма аслам орун аладыла. «Уллу ат», «Аврора» деген назмуларында поэт Ленинни иши ёлмезлигин, абаза халкъны дунягъа джангыдан туугъанча болуб, джарыкълыкъларгъа, эркинликге чыкългъаны, таулулагъа Совет властны келгени Ленинни аты бла байланышыб болгъанын кёргюзеди.

«Батырпа» («Батырны джашы») деген поэмасын К. Джегутан улу фольклор мотивге таяна джазгъанды. Поэмада болгъан зат-ла фольклор герой — «насыб излеучю» — бла байланыбдыла. По-эманы герою Батырпа, адамлагъа насыб табар ючюн, бютеу джерни башын аулаб айланады, ууахты бла согъушады. Аны кю-чю, джомакъдагъы халкъ геройланы кючлерича, бек уллуду; джюреги, джангы тюшген къарча, кирсизди.

Адамны дуняда джашагъаныны магъанасы — халкъны насы-бы ючюн кюрешди — деген оюм поэманы баш магъанасыды. Аба-за халкъны адетлерин, юй болумун суратлау уллу орун алады.

Къали Джегутан улу лирика назмуланы авторуду. Аны назму-ларыны кёбюсю халкъ джырла болуб къалгъандыла («Ана»,

«Абаза кызыланы джыры», «Куджев Рамазан», «Сюймеклик», дагыда башхала).

Поэт Бемурза Тхайцух улуну поэзиясына философиялык лирикады дегерге боллукду. Ол «Сюймекликни джилтини» (1958 дж.), «Ленинни юсюнден сагышланы» (1964 дж.), «Сюймекликни ауазы» (1965 дж.) деген назму, поэма китабы; назму бла джазылган «Кьолунгу бер, кюн!» повестни (1965 дж.); «Туугъан джурт деген неди» (1967 дж.) деген назмула бла поэмала китабы; «Къушну тюгю бла» (1970 дж.) поэма китабы, д. а. к. автору. Ол уста тил бла, ачык образла бла, тенгleshдириуле бла Ата джуртха сюймеклигин суратлайды. Совет джамагъат къуралышны хорланмазлык кючюн Тхайцух улу тауланы гранит ташлары бла, Минги Тау бла тенгleshдиреди («Кюмюш бёрк»).

«Ишлесинле джюрекле» деген балладасында джазыучу Совет джуртха сюймеклигин суратлайды. Совет Ата джуртубузну чексиз кючюн, космосну хорлагъан джашларыбызны, кызыларыбызны джигитликлерин кёргозеди, «Юч терек», «Туугъан юйдегисинде» деген поэмаларында поэт Уллу Ата джурт къазаатны заманында совет адамланы иннет-политика бирикмекликлерин, онглулукларын, ол затла джауну хорларгъа болушханларын ачыклайды.

Лагуч улу Джемалудинни назмулары, поэмалары «Къобанны джагъасында» (1958 дж.), «Эки джол» (1965 дж.), «Эртден» (1965 дж.), «Заман» (1972 дж.) деген китабларында басмалангандыла.

«Эки джол» деген поэмасында ол эринчеклеге, ишни сюймеген, джашауну башын аулачулагъа, хаулелеге къаршчы от ачады, совет адамны коммунист шартлада ишлениую ючюн кюрешеди. Бу кюрешни Лагуч улу сатира бла юморну кючюн хайырландырыб бардырады.

Фольклор сюжетге таяна, ол «Хирчача» (1960 дж.) деген поэманы джазганды. Бу поэма ашхылык бла аманлыкны (итликни), сюймекликни, тенгликни, шохлукну, адамлыкны, адеблитикни юсюнденди.

Бир элде бир-биринден айырылмаган Шахым бла Согъум деб эки тенг джашагъандыла. Ала бир-бирин бек сюйгендиле: «бир кёлекни ючинде джукълагъандыла, джанлары бир хызенни ичинде джашагъандыла». Шахым тенгликни, шохлукну сатханы амалтын эки тенг да (Шахым да, Согъум да) ёлюб къаладыла. Поэма итликге, бетсизликге къаршчы джазылганды.

Микаэл Чикату улу «Мен кьобузну алама» (1958 дж.), «Инжиганы Макъамы» (1961 дж.), «Къушланы адетлери» (1963 дж.), «Планеталаны ушаклары» (1964 дж.), «Атамы от джагъасы» (1965 дж.), «Джюрегими дневниги» (1968 дж.), «Абаза атлыла» (1969 дж.), «Абазаштаны джюреги» (1964 дж.), «Эки абрек»

(1965 дж.), «Тау таууш» (1966 дж.), «Акацияны бутагы» (орус тилде) деген поэтикалык китабланы чыгарганды. М. Чикату улуну кыаламыны тюбюнден фольклор сюжетте джазылган «Кайдух» (ариу, акылы нарт тишируну юсюнден), «Гурбий бла Фатимат» (сюймекликни повести), «Джулдузланы тюбюнде» (халкыны джашаууну, турмушуну юсюнден) поэмала джазычуну фахмусуна шагъатлык этедиле.

«Адам бла минг джылла» деген поэмасында поэт адамны джер башына не ючюн джаратылыннганын айтады. Джерни башында «гитче адамчык» болуб, кесинг ючюн джашаргъа джарамайды. Биз джашаган тынчлыксыз ёмюрде хар ким акылынгы, кючюню да бериб, тюзлюк, ашхылык, социалист гуманизм ючюн тири кюреширге керекди деген магъананы тутады поэманы иннети.

Чикату улуну назмулары джюрекни теренинден келген, кирсиз макъамгъа, кюбузну тиеклеринден уста кюбузчу басыб чыгарган тартыулагъа ушаш келедиле кыулакыгъа.

50—60 джыллада абаза литературагъа джаш литераторла Шыхымбий Физик улу, Кучук Брат улу, Тлябичланы Мира, Мухамдин Дагъужи улу, Кыасай Батал улу, д. б. келедиле. Ала кеслери джангы дуня кыарамлары бла, джангы темалары, джангы идеялары бла абаза литератураны байындырадыла.

Бу кёзюуде абаза литературада проза (романла, повестле) дженгил ёсюб башлайды. И. Табул улуну «Азамат» деген романы, 1952 джылда джазылыныб, 1963 джылда басмадан чыгады. Романда Октябрь революцияны аллы кёзюу, байла, халкыны ашаучула бла джарлыланы кюрешлери суратланады. Джазычу урунган халк, байланы артыкылык этгенлерине тезалмай кюбуб, артда уа орус революционерле бла шагърей болуб, таулула патчахны властына, джарлы халкыны эзиучюлеге кыаршчы уллу кюрешни джолуну чыкыганларын хапарлайды. Романны персонажлары революциягъа иннетлерине, олсагъатдагы болган джамагъат кыуралышха кыарамларына кёре, бир-бирине кыаршчы эки кыауумгъа юлешинибдиле.

Биринчи кыауум — урунган элчиле: Асхат, аны юй бийчеси, Асланбекни юйдегиси, Азамат, Илияс, Мухарби, орус большевикле Иван, Сергей. Экинчи кыауум — байла Якъуб, Салех, Солтан, Фашид, дин кыуллукчула, патчахны кыуллукчулары.

Романны баш герою Азамат урунган джарлы юйдегиден чыкыганды. Байлагъа баш ийиуден кеси джангыз кюрешге, андан оюмлу класс кюрешге кёчюу — аны класс сезимини уяныу джолу алайды. Романны аягында Азамат кесини джолдашлары Рауф, Зурият бла Абхазиягъа хачыпсылагъа кетеди. Бир кесек замап ётгенден сора Абхазияда бир уллу адам кызыл отряд кыурагъанды деб хапарла джюрюб башлайдыла.

Замихшерн Хачук улу «Аты бла бирге сатылган» (1966 дж.)

деген повести абаза литературада граждан кѳазауатны эпикалык халда суратлагъан биринчи китаб болуб чыгъады (анга дери граждан кѳазауатны юсюнден кѳуру эки-юч хапар бла очерк басмаланганды).

Джыр улу Хамидни «Тауланы уянгандары» (1962 дж.) деген юч китаблы романы абаза прозаны эм жарык чыгъармасы болуб чыгъады. Ол трилогияда автор, Октябрь революциядан сора джылладан башлаб, эл мюлкде коллективизация болуб, колхозла кѳуралыб бошагъан джыллагъа дери абаза халкыны джашауун кѳргюзеди.

Романны баш герою джаш адам Мухабды. Кесини юйдегисинде табсызлыклары мышау этиб, адамлагъа да уллу кѳатыша айланмагъан, джалангачлык ачууун кѳайнатыб тургъан, аны кѳыйнаб тургъанла бла кюрешсе да мизамсыз кюрешген бир кѳарангы джаш партияны кѳуллукчусу, активист, джамагъатха джарагъан бир адам болуб кѳалады. Бек сейирликди Худ Мамук улу «солагъайны» образы да. Алгъа ол эл Советни председатели, ызы бла «Джарык джол» колхозну председатели. Аны образы М. Шолоховну «Поднятая целина» деген романында Макары Нагульновну образын эсге тюшюреди.

Махуд деген орта мюлкню кишини, аны юй бийчеси Бабухну, джашлары Пата бла Матаны образларыны юсю бла Джыр улуну чыгъармачылык джолунда биргесинден айырылмагъан накырдады, чамы, кюлкюсю барады.

Бат деген устазны образы абаза литературагъа жангы болуб киреди. Батны образы бла миллет интеллигенцияны, аны революцияда, орус пролетариатны иннетин ангылатыуда орну деген тема романга киреди. Батны сыфатлау бла джазыучу революцияны аялы бла эм алчы, революцион иннетли интеллигенцияны образын суратлайды.

II. Цекѳо улуну «Кѳазма» деген эки китаблы романыны биринчи китабы 1962 джыл, экинчи китабы 1965 джыл басмадан чыгъады. Ол роман, жангы джашаугъа аталыныб, эл мюлкде эски бла жангыны кюрешлерин кѳргюзеди. Романны баш геройлары зоотехник Асхат бла механик Рашид. Ала эскилик бла ачык кюрешедиле, партияны, правительствону бегимлерин эл мюлкде бардырадыла. Джазыучу элни джашауу шахарны джашаууна джуууклаша, дженгил ёсюб баргъанын суратлайды.

Х. Хачук улу, З. Хачук улу, Х. Джыр улу, Б. Тхайцух улу, Ч. Татаршаону хапарлары, П. Нир улу «Джашны джазыуу» (1971 дж.) повести, К. Джегутан улу «Кѳзбау ийне» (1970 дж.) романы Уллу Ата джурт кѳазауатны юсюнден джазылгандыла.

Б. Тхайцух улу «Уууч бла бир топрак» (1966 дж.) деген романы халкыны ётген заманын хапарлайды. Ол романда абазаланы бир кѳаууму XIX ёмюрге Турциягъа кѳчгенлерини юсюнде-

иди. Патчахны колониалыкъ политикасыны кючю, динни къуллау-къчулары бла тюрк агентлени алдау сёзлери джангылтыб кетген адамлагъа джетген ачы къыйынлыкъланы суратлагъан бла бир-гелей, Тхайцух улу Турцияда класс къаршчылыкъланы — капиталистле бла пролетариатны, джер иеле бла урунган эллилени да суратлайды.

Романда тюрк коммунистлеге бизден баргъан адамланы туудукълары да коммунист болуб къошулуб, тюзлюк ючюн класс кюреш баргъаны уллу орун алады.

Романны баш геройлары — Али, Абазана, Аснят — революцион иннетни бардыргъан, халкъны эм баш, эм ашхы шартлары юслеринде болгъанладыла.

Бу роман окъуучула бек сюйген, абазалык литератураы прозасыны уллу джетишимиди.

Ногъай литература

Бусагъатдагъы ногъай литератураы эм фахмулу чыгъармаларыны ичинде Фазиль Абдулджалил улу, Суюн Капа улу романлары, повестлери, К. Оразбай улу хапарлары бла повестлери, М. Къурманалий улу, Г. Аджигельди улу, Къумратланы К., А. Кирей улу назмулары, поэмалары, М. Кирим улу, Керейтланы Т. пьесалары баш оруну аладыла.

Эм джетишимли ёсюб баргъан прозады.

Уллу Ата джурт къазауатда бола тургъан затланы юсюнден джазылгъан Ф. Абдулджалил улу «Кючлюлени юйдегиси» (1950 дж.) деген повести Ата джуртну сыйын, эркинлигин къоруулагъан талай совет адам бла шагърей этеди.

Повестни тамалына Ата джурт къазауатны заманындан бир эпизодну — ногъай эли адамлары фашистле уруб тюшюрген совет лётчикни къутхаргъанларын — сала, джазыучу совет адамланы бузулмазлыкъ шохлукъларын, аланы патриотлукъларын кёргозеди.

«Къызыу акъгъан суу» (1959 дж.) романында Абдулджалил улу ногъай элде коллективизацияны баргъанын кёргозеди. Уракътай эли коллективизацияны кёзююнде болумуну юсю бла джазыучу ногъай халкъны джашауунда уллу социал-экономика тюрлениуню суратлайды.

Романда коммунистлени (Асхат, Инал, Магсмет), урунган элчи активистлени образларын сыфатлауа бек уллу орун бериледи. Асхатны сыфатыны юсю бла партияны ишине кесин берген, тюз иннетли, Совет властны политикасын иги аңгылаялмагъан элчилеге тёзюмлю аңгылатыб кюрешген, социализмни джауларына хатер салмагъан коммунистни кёргозеди джазыучу.

Адис — алгъын джарлы, джалчы, унукъгъан, хар кимден къоркъуб, кесини акъылындагъын айтыргъа эркинлиги болмагъан адам

энди партияны, халкыны иши ючюн талпыб, тире кюрешген, белгиле адам болады. Аллында не колхоз председатель Инал, не колхозга кирген активисте — бири да ийнандыралмагандыла Адисни джарлылагга насыб берлик колхоз джашау болганына. Джашау кеси, Совет властны джаулары бла кюреш ийнандырады Адисни ол сёзлени тюз болганына. Аны класс сезими ёседи, колхозга киреди, колхоз кёуарар ючюн кюрешген активистлени бири болады.

Ф. Абдулджалил улу «Кызыу акыгъан суу» деген романын «Биринию сабаны игиди» (1966 дж.) деген романында анданы ары созады.

Уллу Ата джурт кызауатдан сораггы ногъай литературада Суян Капа улуну творчествосу тыйыншы орун алады. 1957—1967 джыллада аны «Ётюу», «Ёски юйню бошалыуу», «Акчокракъ элде», «Толу толкунлу Тазасуу», «От джагга» деген китаблары чыггадыла.

«Ёски юйню бошалыуу», «Акчокракъ элде», «Джалан акция» деген повестлеринде Капа улу юйдегиге, джамагъат джашаугга ёски кёз бла кырагъан, ёски адетлени джюрютюу тохтаб, джангы алчы адетлени хорлаб барганын суратлайды.

«Акчокракъ» деген повесть новелла башладан кёуралыбды. Аланы хар биринде джангы образ, джангы джазыу ачыкъланады.

Акчокракъчыла бир-бири ызындан тизиледи: эл Советни председатели Темирболагланы Ф; акъсакъал Салман-атай, Аминланы малчы юйдегилери, колхозчу Узун-Меджит, «акчокракъчы Мересъев», Салихжан Бутас улу, «тенгиз кемени тюзледе кемеге ауушдургъан», акчокракъчы булбул—джырлаучу Эмине, дагъыда башхала. Аланы барын бирикдирген—ишни суймеклик, ачык кёллюлюк, тюз иннетлилик. Бары да, хар ким кесини орунунда, махтануу сёзлери болмай, кыралга, халкыга джарагъан уллу ишни этедиле. Алай а аланы кыатларында ишни суймегенле, джыртхычла, тоюмсузла, джаншакъла, сёзчюле, харамашарла джашайдыла. Аллайла бла кюреш барганын, джашау кеси алагга кыаршы болганын бегитеди автор.

Уллу Ата джурт кызауат темага джазылгъан «Толу толкунлу Тазасуу»—тылда халкыны джау бла кюрешин, «Кёпюр»—тылда да, фронтда да кюрешиую суратлайдыла. Бу повестледе баш орунну джау бла кыаджыкымай кюрешген, кёолларында шоклары бла ёлген партизан тиширула Коконай бла Кыанитатны образлары аладыла.

«От джагга», «Юсан» деген повестледе С. Капа улу джаш ногъай интеллигенцияны кёргюзеди. «От джагга» деген повестде кыарт Аружан от орунда отну джукълатмай тутханны кесине баш борчха санай эсе, аны кызы Рабиятха уа (повестни баш героиня)

нясы) адам сукъланныкъ сыйлы борч тюшгенди — ёсюб келген джаш тёлуге, ногъай сабийлеге илмуну, билимни отун джагъаргъа.

«Бекболат» (1970 дж.) деген романда С. Капа улу кёбден бери эсине тюсюб тургъан муратын — джау бла кесини бошлугъу ючюн кюрешде халкъны тулпарлыгъын, чыдамлылыгъын, джашауну сыйгенин, кючюн кёргюзюуну — толтурады. Романны баш герою Бекболат деменгили, чыдамлы, халкъны акъылын, иннетин билдирнучу коммунистди.

Суюн Капа улу кесини «Шокъалыдың эсинде» (1972) деген повестинде ногъай элдеде 30-чу джылланы башында бола келген затланы юсюнден хапар айтады, чыгъармасыны образлары бла тюзлюк, иннет тазалыкъ кеч, эртде болса да аманлыкъны, кир иннетни хорлайды деген оюмну ачыкълайды.

Джылны бир кёзююн — джаз заманны сыфатын, шартларын суратлагъан бла башлайды джазыучу повестини баш хапарын. Джаз жылны башыды. Джазда ханс жангырады, джашау джол алады. Джаш адам Айсолтан да — повестни баш герою — атасына джарарча ёседи. Атасы Къурманбай, жангызлыкъда, джарлыкъда инджилиб келген бир адам, «энди джашым джетди, отум джукъланмайды», деб къууанады.

Повестде Шокъа тауну этегинде бир элни, ол элде юйдегилени, элни адамларын кёргюзген бла къалмай, джазыучу кеси да ол джашаугъа къатышады. Джазыучуну оюму, джашаугъа къарамы повестни кёб джеринде тюбеген лирика туракълауладан ачыкъ болады. Повестни юретиу магъанасын ачыкълай келиб, джазыучуну юйдеги, ата бла баланы арасында болгъан сыймекликни хакъындан оюмларын, тенгликни, джолдашлыкъны хакъындан хапарларын да эсге алмасакъ, чыгъарманы магъанасын толу ангылаяллыкъ тюлбюз.

Къурманбай бла Къурманакъайны, Салихни, аланы юйдегилерин, юй джашауларын суратлагъан бетледе джазыучу бу адамланы, тенгleshдирген мадарла бла хайырланыб, халилерин суратлайды: Къурманбайны таза иннетли болгъанын, Совет власть берген жангы джашаугъа къууаныб, жангылыкъны бегитирге кюрешгенин, Къурманакъайны да эскини адамы болгъанын, эки бетлигин, кир иннетин ачыкълайды. Джетисан джамагъатда Къурманбай бла Къурманакъайны арасында Керей Салихни бедженча кенг оджагъы болгъан саламбаш юйю турады. Къурманбай, Къурманакъай, Салих къабыргъа хоншу болсала да, хар бири джашаугъа энчи кёз бла къарайды. Андан да озуб, юйдегиде хар бир адамны нюзюрю башха болгъанын да кёребиз: «Джаулугъун байракъ, тилин къайракъ» этиб айланган Нюрханны, Къурманбайны асыл, деменгили юй бийчесин, быллай иги юйдегиде ёсген Айсолтанны, ол бирси юйдегиде (Аманакъайда) ёсген Аубекирни. д. б. Салият джашы Айсолтаннга, «тюз болсанг, туз дамынгы тюзде ашарса», деб акъыл юретеди.

Тюзлюк, халаллыкъ, къарнашлыкъ, шохлукъ — адамлыкъны бу шартларын джакълайды Капа улу Суюн чыгъармасында, совет адамны халисинде аланы бегиб баргъанларын кѣргюзеди.

Капа улуну башха джазыучула бла тенгледиргенде аны кесини энчи хаты болгъаны ачыкъ болады. Суюн ашыкъмай, сабыр-сабыр оюмлаб хапарлайды. Ногъай халкъны сѣз байлыгъы, аууз чыгъармаларында джюрюген терен магъаналы нарт сѣзлери, айтыулары, акъыл сѣзлери бла хайырлана биледи: «Сабанда келишмесенг, ындырда джагъалашырса», «Джангызны кюню къараны», «Аманлыкъ сингмез», «Юйдеги къан джутар, тюздеги май джутар», д. а. к.

Капа улу ногъай халкъны аууз чыгъармачылыгъын терен ангылагъан, терен билген джазыучуду.

Бусагъат ногъай поэзияда М. Къурманалий улуну, З. Кайбалий улуну, Ф. Абдулджалил улуну, С. Капа улуну, А. Мурзабек улуну, С. Заляндинни, Б. Къарас улуну атлары белгилдиле. Былагъа джаш къауум да къошулганды: Г. Аджигелди улу, Къумратланы К., А. Кирей улу, М. Кирим улу, А. Къултай улу, Керематланы Т., дагъыда башхала.

Бу кѣзюуде уллу ёсюм поэма алады. Лирикалыкъ поэзия да ёседи.

Къумратланы Келдиханны аты литературада 60-чы джыллада айтылыб башлайды. Поэтессаны лирикалыкъ фахмусу ал атмаларындан огъуна ачыкъ белгиленгенди. Аны талай назмусу, бизни областда огъай, аны тышында да белгили джырла болуб джырланадыла энди. Келдихан граждан эмда сюймеклик лириканы бирден джетишимли джарашдырады.

Граждан лирикасында ол патриотизм, интернационализм, миллет шохлукъ темаланы ачыкълайды. Кесини туугъан халкъыны джашауунда эм алапат затланы ол миллет шохлукъ, уллу орус халкъ бла бириккенлик бла байландырады. «Москва» деген сѣзню поэтессагъа халкъ шохлукъ, миллет бирлик, къралыбызны кючю дегенден башхасы джокъду. Мамырлыкъ темагъа джаза, ол Ата джуртубузну фашизмден къоруулагъанланы джигитликлерине махтау джырла этеди.

Аталаны джигитликлерини юсюнден джазгъанны, аланы юлгюлеринде джаш совет тѣлюню тулпарлыкъгъа, Ата джуртубузгъа сюймекликге юретгенни кесини биринчи баш борчуна тергейди.

«Джашауну башланган джери», «Мен джюрекге тынгыладым», д. б. назмуларында Келдихан тюзледе, заводлада урунган адамланы халкъны джашаууна эм керекли ишни толтургъанларын махтаб джырлайды.

¹ Этнография—халкъланы культураларыны, джашауларыны, историяда бир-бирине къалаи келишгенлерини юсюнден илму. (Бир миллетни джашау джоругъуну, культурасыны, адетлерини, халисини къалгъанладан башхалыгъы).

Сюймеклик лирикасыны чыгъармаларына Келдихан адамла бир-бирин, джюрек сюймекликлерин багъалатыргъа, аяргъа керек-диле деген магъананы бередиле. Аны назмуларында тишируну джумушакъ, назик джюреклилиги кесини адам сыйын ангылагъан сезими бла байланышыбды («Сюймеклик накъырда тюлдю» деген назмусу).

Башха къарнаш миллет литературалача, ногъай литература да бусагъатда ёргеден ёрге чыгъыб барады. Аны сейирлик чыгъармалары джангы джетишимлени заманы келгенине, чыгъармачылыкъ джолда ногъай литераторла уллу муратларын толтурлукъларына шагъатлыкъ этедиле.

БАШЛАРЫ

Литератураны ленинчи партиялыкъ принципи	3
Уллу Ата джурт къазауатны, социализм къураб бошагъан эмда коммунизм къурау кёзюуледе къарачай литература (1941—1970 джылла)	17
<i>Хубийланы Осман</i>	45
Хубийланы Османны граждан лирикасындан назмула.	49
Ленинни джыры	52
Биргенгебиз, партия!	53
Туугъан джуртум	54
Къанлы кюнде къанатым	55
Къарнаш халкъгъа	56
Джолла !	57
«Блей» поэманы юсюнден	57
✓ Аманат (Повестден юзюк)	58
«Аманат», повестни юсюнден	79
«Аманат» повестни 3-чю китабыны юсюнден	83
Социалист реализм	88
Эпикалыкъ чыгъармала	90
<i>Байрамукъланы Халимат</i>	91
Сюйген тауларым ✓	98
Къралыма	99
Сен фронтха болушамыса?	100
Сюеме! джашауну	101
Эртден	102
Сонетлени чалышыуу (веногу)	108
Айран	109
Гырджын	118
Байрамукъланы Халиматны хапарларыны юсюнден	130
«Залихат» поэманы юсюнден	132
Залихат	132
«Залихат» поэманы композициясы	155

Поэзия тилни тюрлю-тюрлю кьуралыуу. Инверсия	158
Риторика соруула	158
Лирика туракълау	159
Байрамукъланы Халиматны «Джылла бла таула» деген романыны юсюнден	159
<i>Байкъулланы Абдул-Керим</i>	174
Хорлам	178
Къарнашыма	179
Ленин, сенсе — билеме	180
Юрий Гагариннге	182
<i>Отарланы Керим (1912—1974)</i>	184
Джолла	191
«Коммунистле» деген поэманы юсюнден	211
<i>Къуллиланы Къайсын</i>	216
Ленинни юсюнден таулу поэма	224
«Ленинни юсюнден таулу поэманы» хакъындан	243
«Аууш» поэманы юсюнден	247
<i>Багъатырланы Харун (1907—1966)</i>	248
Ата джурт ючюн (юзюк)	250
«Ата джурт ючюн» деген китабны юсюнден	279
<i>Лайпанланы Сөит</i>	288
«Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити» деген китабны джазылгъан историясы эмда анализи	289
Къарачайны уланы—Белоруссияны джигити	294
<i>Эбзеланы Ханафий</i>	340
«Бычакъны ауузунда» деген повестни юсюнден	340
Бычакъны 'ауузунда (повесть)	342
Джазыучуланы джангы тёлюсю	372
Къарачай критика литератураны къысха обзору	393
Къарачай-Черкес областны къарнаш халкъларыны литературалары	398

Асият Исмаиловна Караева
Дарья Баталбиевна Борлакова

КАРАЧАЕВСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Учебник-хрестоматия, 10 класс

На карачаевском языке

Редактор А. Д. Баучиев
Художник Н. Г. Крицкий
Художественный редактор М. П. Бертник
Технический редактор Г. М. Хомякова
Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 21-VII-1975 г.
Подписано в печать 30-X-1975 г.
Формат 60х90/16. Печ. л. 26.
Уч-изд. л. 27,6. Заказ № 4379.
Тираж 3000 экз. ВУ 30711.
Цена 43 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
г. Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская областная типография.
г. Черкесск, Первомайская, 47.

К 21

Караева А., Борлакова Д. Учебник-хрестоматия по карачаевской литературе для 10 класса. Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение, 1975.

8 с (карач.).

К $\frac{6-6-75}{\text{М } 159 (03)-75}$ 75-75